

—აქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

—თბილისის სახელმწიფო ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტი

6. თ უ ზ ი უ ვ ი ლ ი

ადნისჭალის სამაროვანი

(გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურის ადრეული
ეტაპი ქვემო ქართლში)

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი.

1979

ნაშრომში „მადნისკალის სამაროვანი“, გარდა აღნიშნული სამაროვნისა, რომელიც გაითხარა მდ. ალგეთის ხეობაში 1963—1964 წწ., განხილულია სხვა არქეოლოგიური ძეგლებიც, რომლებიც შესაძლებელს ხდიან მეტ-ნაკლები სისრულით წარმოვიდგინოთ საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიული პროვინციის — ქვემო ქართლის უძველესი წარსული.

მადნისკალის სამაროვანი გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძეგლია. იგი თარიღდება ძვ. წ. XI V—X III ს-ის პირველი ნახევრით.

ნაშრომში განხილული მასალა მნიშვნელოვნად ავსებს ჩვენს წარმოდგენებს ქვემო ქართლის შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანას შორის დარჩენილი დროის მონაკვეთზე, რომელიც აქამდე ძალიან სუსტად იყო შესწავლილი; ამას კი არსებითი მნიშვნელობა აქვს აღნიშნული ხანის კულტურათა წარმოშობისა და ურთიერთკავშირის გასაშუქებლად. ფაქტიურად ამ პრობლემის კვლევა-ძიებამ უნდა გამოარკვიოს, შეიძლება თუ არა ვიგულისხმოთ ბრინჯაოს ხანის აღმოსავლურ ქართული კულტურის უწყვეტი განვითარება ქვემო ქართლში, რაც აქ მოსახლე ტომების ეთნიკური კუთვნილების საკითხსაც მოკუთვნდა შექს.

წინასიტყვაობა

წინამდებარე ნაშრომს საფუძვლად უდევს მადნისჭალაში 1963—1964 წწ. გათხრილ გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის სამაროვანზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალები. სამაროვანი მდებარეობს მდ. ალგეთის შუა წელზე, ფარცხისიდან მანგლისში მიმავალი გზის მე-9 კილომეტრზე, სადაც ამჟამად გაშენებულია ლითოგრაფიული ქვის დამმუშავებელი ქარხანა. სამარხები პირველად გამოჩნდა ხსენებული ქარხნის მშენებლობის დროს, რის შესახებ შეიტყო ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტმა და კიდევაც მიავლინა ექსპედიცია ამ ძეგლის შესასწავლად.

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ ექსპედიციის მუშაობის ოპერატიულად წარმართვის საქმეს ხელი შეუწყვეს იმხანად არსებულ საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობის საბჭოს მუშაკებმა: თ. კინწურაშვილმა (კანონიერი მშენებლობის სამმართველოს უფროსი), დ. ჩიკვაძემ (სამთო მრეწველობის სამმართველოს უფროსი), ი. გოგიტიძემ (საქართველოს მთამაღწეულის ტრესტის მმართველი), ი. გულუამ (მადნეულის სამთო გამამდიდრებელი კომბინატის მშენებლობის დირექციის უფროსი) და სხვა ამხანაგებმა.

გარდა მადნისჭალის სამაროვნისა, ნაშრომში განხილულია ალგეთის ხეობაში ჩვენს მიერ მიკვლეული ადრებრინჯაოს, შუაბრინჯაოსა და ადრეანტიკური ხანის ძეგლებიც.

ნაშრომის ძირითადი მიზანია შეძლებისდაგვარად დაახასიათოს ქვემო ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის კულტურა, დაუკავშიროს იგი წინამორბედ და მომდევნო ხანის კულტურებს, სათანადო აღგილი მიუჩინოს მას სხვა ძეგლებს შორის და ნაწილობრივ დააზუსტოს ადრე შემუშავებული პერიოდიზაციის ზოგიერთი საკითხი. განხილული მასალა მნიშვნელოვნად ავსებს ქვემო ქართლის შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანას შორის დარჩენილი დროის იმ მონაკვეთს, რომელიც აქამდე თითქმის შეუსწავლელი იყო. მის შესწავლას კი არსებითი მნიშვნელობა აქვს შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურებს შორის კავშირის პრობლემის გადასაწყვეტად. ფაქტიურად ამ საკითხის შესწავლამ უნდა გამოარკვიოს შეიძლება თუ არა აღმოსავლურ ქართული კულტურის უწყვეტი განვითარება ვივლისხმობთ, რაც ამ არქეოლოგიური კულტურების ეთნიკური ვინაობის საკითხსაც მოჰყენდა შუქს.

მადნისჭალის სამაროვანთან ერთად ნაშრომში გამოყენებული ახალი მასალები მიკვლეულია და გათხრილია ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე 1960—1965 წლებში მომუშავე ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციების მიერ. ესენია — თეთრი წყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის არდასუბნის რაზმი (ხელმძღვანელი გ. გობეჯიშვილი, რაზმის უფროსი ნ. თუშიშვილი), ბოლნისის (ხელმძღ-

ვენელი ი. გძელიშვილი) და ალგეთის ხეობის (კონსულტანტი გ. გობეჯიშვილი, საველე სამუშაოების ხელმძღვანელი ნ. თუშიშვილი) არქეოლოგიური ექსპედიციები. გარდა ზემოჩამოთვლილი პირებისა, საველე სამუშაოებში სხვადასხვა დროს მონაწილეობას იღებდნენ მეცნიერი მუშაკები—ჯ. ამირანაშვილი, დ. ბერძენიშვილი, ა. ბოხოჩაძე, თ. ბუგიანაშვილი, თ. თოდრია, კ. კვიციანიძე, ზ. შატბერაშვილი, ლ. წითლანაძე, დ. ხახუტაიშვილი; ასპირანტები—გ. შამბა, შ. ჩართოლანი; მხატვარ-არქიტექტორები—კ. მემანიშვილი, გ. ტონია; ფოტოგრაფები — ი. ნესკოროდიევი, ლ. სკლიფასოვსკი; სტუდენტი პრაქტიკანტები — კ. კალანდაძე, ვ. ნიკოლაიშვილი, ა. სიხარულიძე და გ. ხოჭავა.

აღნიშნული ექსპედიციების მონაპოვრის ძირითადი ნაწილი გამოფენილია თეთრი წყაროს მუზეუმში, რომელიც რაიონული პარტიული კომიტეტის (მდივანი ა. ბეჭაური) და ძეგლთა დაცვის საზოგადოების რაიონული საბჭოს (თამგდომარე შ. ბურდული) თხოვნით 1965—1966 წლებში საზოგადოებრივ საწყისებზე მოაწყო ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიურმა სექტორმა. მუზეუმის შექმნაში უშუალო მონაწილეობა მიიღეს კ. კვიციანიძემ, ნ. თუშიშვილმა, მხატვარმა ვ. კანდელაკმა — ა. აფაქიძისა და გ. გობეჯიშვილის კონსულტაციით.

ესარგებლობ რა შემთხვევით, მინდა მადლობა გადავუხადო ჩემს კოლეგებს, არქეოლოგიის სექტორის მუშაკებს, რომელთა წრეში მზადდებოდა ეს ნაშრომი; ს. ჭანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგთა და ქიმიკოსთა კოლექტივებს, რომლებიც ყოველმხრივ მიწყობდნენ ხელს მუშაობის პერიოდში.

განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნო ის ყოველდღიური უანგარო დახმარება, რომელსაც მიწვედა არქეოლოგიის სექტორის გამგე საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი პროფ. ა. აფაქიძე და ბრინჯაოსა და აღრერკინის ხანის განყოფილების გამგე ისტორიულ მეცნ. კანდ. გ. გობეჯიშვილი

საველე მუშაობისა და მასალის კამერული დამუშავების პროცესში გაკეთებული ფოტოდოკუმენტების უდიდესი ნაწილი შესრულებულია ჩემს მიერ. ტაბულებზე მოცემული ცალკეული ფოტოსურათები დამზადებულია, აგრეთვე, ჯ. ამირანაშვილის, ი. გილგენდორფის, მ. კოზლოვსკის, ი. ნესკოროდიევის, ა. ნუცუბიძის, ლ. სკლიფასოვსკისა და შ. ჩართოლანის მიერ.

შესავალი

§ 1. ქვემო ქართლის ბუნებრივი პირობები

ქვემო ქართლი საქართველოს ერთ-ერთი სამხრეთი პროვინციის ისტორიული სახელწოდებაა, რომელიც ძირითადად მდ. ხრამისა და ალგეთის ხეობებს მოიცავს. მისი ბუნებრივი საზღვარი ჩრდილოეთით გადის თრიალეთის ქედზე, სამხრეთით — სომხეთის ქედზე; დასავლეთი საზღვარი — სველი მთების წყალგამყოფ თხემებზე და სამსარის ქედის ჩრდილოეთ ნაწილზე, რომელიც მას გამოჰყოფს ჯავახეთიდან. აღმოსავლეთით ქვემო ქართლი ემიჯნება მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირს, მოიცავს რუსეთის ველს და აღწევს ივრის ზეგანის სამხრეთ-დასავლეთ კიდემდე. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, იგი ესაზღვრება ჯავახეთს, შიდა და ზემო ქართლს, კახეთს, სომხეთსა და აზერბაიჯანს.

აღნიშნული ტერიტორია აერთიანებს ექვს ადმინისტრაციულ რაიონს: თეთრი წყაროს, მარნეულის, ბოლნისის, დმანისის, წალკის და გარდაბნის.

ქვემო ქართლის ბარისა და მთისწინეთის ფიზიკურ-გეოგრაფიულ თავისებურებას ქმნის მისი გეოლოგიური აღნაგობის სპეციფიკა და აზერბაიჯანის არიდულ (მშრალკავიან) ოლქებთან სიახლოვე. დაბალი პიფსომეტრიული დონე და აზიის კონტინენტის კლიმატური ზემოქმედება ქვემო ქართლის ბუნებას აძლევს კონტინენტურ სუბტროპიკულ ხასიათს.

ქვემო ქართლის ბარისა და მთისწინეთის ზედაპირის ჰიფსომეტრიული ზღვრები 265 (მდ. ხრამის ქვემო წელი) და 1000—1200 (პლატო თეთრი წყაროსთან) მეტრის სიმაღლეზე მდებარეობს. წალკისა და ბედენის ზეგნები 1700—2000 მ-ს და მეტ სიმაღლეს აღწევს. რაც შეეხება ალგეთის ხეობის შუაწელს, სადაც მდებარეობს ჩვენს მიერ მიკვლეული ძეგლების ძირითადი ნაწილი, იგი განლაგებულია 600—800 მ სიმაღლეზე. მტკვრის ორივე სანაპიროზე გაშლილი ვაკე კი მაქსიმალურად 250—500 მ სიმაღლეს აღწევს.

ქვემო ქართლში წარმოდგენილია რელიეფის შემდეგი ტიპები: ალუვიური ვაკეები, ტექტონიკური სერები, ეროზიულად დანაწევრებული მთისწინა ბურცობები, მთისწინა ტერასები და დენუდაციური ზედაპირები, ვულკანური წარ-

¹ ცნობები ქვემო ქართლის ბუნებრივი პირობების შესახებ ამოკრფილი გვაქვს შემდეგი ლიტერატურიდან: ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941; Л. Н. Маруашвили, Геоморфология и палеография части Нижней Картии, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ვახუშტის სახ. გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, VIII, თბ., 1957; ლ. მარუაშვილი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, თბ., 1964; აღ. ჯავახიანი, ილია, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, თბ., 1958; Минеральные ресурсы ССР Грузии, под ред. С. А. Годабрелидзе, Тб., 1933; Пригодные ресурсы Грузинской ССР, I, М., 1958.

მოშობის ლავერი პლატოები. არის სუფოზური, მეწყარული, ანთროპოგენური და სხვა ფორმებიც.

ბარის საშუალო წლიური ტემპერატურაა 11,5—13,0° სითბო, უცივესი თვისა 3—0° სითბო; ტემპერატურის წლიური ამპლიტუდა 23,0—24,5°-ია, ატმოსფერულ ნალექთა ჭამი 350—500 მმ-ი. შედარებით ამალღებულ ნაწილში (თეთრი წყაროს და წინწყაროს მიდამოებში) ჰავა შედარებით გრილია და ნესტიანი: საშუალო წლიური ტემპერატურა +9°-ია, უცივესი თვისა — მინუს 2°, ამპლიტუდა 20,0—20,5°, ნალექანობა 700—750 მმ.

ჰიდროგრაფიული ქსელი წარმოდგენილია მდ. მტკვრით და მისი მარჯვენა შენაკადებით, რომელთა შორის უმნიშვნელოვანესი ძარღვებია მდ. ხრამი, ალგეთი და მაშავერა.

ნიადაგური საბურველი გამოსახულია წაბლა მიწების, ყომრალი, ყავისფერი, რუხ-ყავისფერი, შავმიწისებური და ალუვიური ნიადაგების შეთანაწყობით. დაბალ დონეზე (არა უმაღლეს 400—500 მ-სა) მდებარე ვაკეებს ფარავს წაბლა ნიადაგი. უფრო ამალღებულ ადგილებს (თეთრი წყაროს და დისეელის პლატოები, ასურეთის მიდამოების ტერასული სიბრტყეები) — შავმიწისებური და მათი მსგავსი ნიადაგები. თრიალეთისა და სომხითის ქედებზე და მათ კალთებზე გავრცელებულია ყავისფერი და ყომრალი ნიადაგები.

მცენარეულობა წარმოდგენილია ველის, ტყე-ველის და ტყის ტიპებით. ბარის, ვაკეების და მთისწინეთის მცენარეულ საფარში გაბატონებულია ურო, აბზინდა, ხურხუმი და სხვ. გარდამავალ ზოლში ადგილი აქვს ბუჩქნარისა (ძეძვი, ჭაგარცხილა და სხვ.) და ბალახის მორიგეობას. ტყის მცენარეებს შორის გაბატონებულია ფოთლოვანი ხეები — ვერხვი, ტირიფი, თელა, თუთა, კუნელი (მდინარეთა ქალაში), მუხა, რცხილა, წიფელი, იფნი და სხვა. აქა-იქ გვხვდება ნაძვი, სოჭი და ფიჭვი.

როგორც ვხედავთ, ქვემო ქართლის გეო-კლიმატური პირობები უაღრესად მრავალფეროვანია. აქ არსებობს როგორც დაბალი ველები, ისე სუბალპური და ალპური ზონები. ბარში და მთისწინა ზოლში თბილი, ზომიერი ჰავაა, რაც ხელსაყრელია სოფლის მეურნეობის წამყვანი დარგების—მიწათმოქმედების, მებალეობა-მეხოსტნეობის და ტექნიკური კულტურების განვითარებისათვის. კარგად ხარობს ვაზი.

ივ. ჭავჭავაძის მიერ ძველი წყაროების მიხედვით შედგენილ საქართველოს ბოტანიკურ-აგრონომიულ რუკაზე ქვემო ქართლისათვის გამოყოფილია შემდეგ არეები: ვენახიან-ხილიანი, უვენახო-უხილო, ბრინჯ-ბამბის, ბალახოვან-ყვავილოვანი და ზამთრის საძოვრები².

სადღესოდ არსებული სოფლის მეურნეობის დარგების განვითარება დაახლოებით ანალოგიურ სურათს გვაძლევს.

² ივ. ჭავჭავაძის მიერ, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი პირველი, ტფ., 1930. იხ. წიგნის ბოლოში დართული რუკა.

მესაქონლეობის ნიადაგზე ბარის მოსახლეობა მკიდროდ არის დაკავშირებული მთასთან, სადაც უხვი საზაფხულო საძოვრებია.

საქართველოს ეს მხარე მდიდარია წ ი ა ლ ი ს ე უ ლ ი თ ა ც. აქ მოიპოვება სპილენძი, რკინა, ვერცხლი, ოქრო, ტყვია, მარგანეცი, ნეთობი, კვარციტი, აზბესტი, კირქვები, ლითოგრაფიული ქვა, მარმარილო, ტუფი, ანდეზიტი, ანდეზიტ-ბაზალტი, ობსიდიანი, სხვადასხვა სახის თიხები—მათ შორის ცეცხლგამძლე და სხვა. შედარებით მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც არის ამეთვისტო (მარნეულის რ-ნი), აქატი და იაპი (სადახლოსა და შაუმიანის მიდამოები).

ქვემო ქართლში წარმოდგენილია როგორც ველებისათვის, ისე ტყისა და სუბალპებისათვის დამახასიათებელი თითქმის ყველა სახის ც ხ ო ე ე ლ ე ბ ი.

მდინარეები და ტბები მდიდარია ი ხ ტ ი ო ფ ა უ ნ ი თ. აქ არის როგორც მტკნარი წყლის, ისე ზღვის ფორმებიც.

ზომიერი ჰავა, ფლორისა და ფაუნის მრავალფეროვნება, ვაკეების, მთაგორიანი ადგილების, ზეგნების, მდინარეთა ფართო ქსელის, ხეებისა და ხეობების სიუხვე — უძველესი დროიდანვე ქმნიდა წინაპირობას ქვემო ქართლში ადამიანის ცხოვრებისათვის.

§ 2. ძველი კართლის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის მოკლე ისტორია

ქვემო ქართლი ყოველთვის იყო და ეხლაცაა ჩვენი მიწა-წყლის ერთ-ერთი მოწინავე რაიონი, სადაც საძიებელია ქართული კულტურის უძველესი ფესვები³.

მიუხედავად იმისა, რომ ეს მხარე არათანაბრადაა შესწავლილი, როგორც ძეგლების გეოგრაფიული განფენილების მიხედვით, ისე ქრონოლოგიური თვალსაზრისით, აქ გათხრილია მთელი რიგი პირველხარისხოვანი ძეგლები, რომლებიც მეტ-ნაკლებად ასახავენ აქ მოსახლე ადამიანების კულტურასა და საქმიანობას ქვის ხანიდან მოკიდებული ისტორიის მთელ მანძილზე.

აღნიშნული ტერიტორიის უძველესი პერიოდის შესწავლისათვის უადრესად მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო ადგილ უდაბნოში, რომელიც აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება ქვემო ქართლს, უმაღლესი ადამიანისნაირი მაიმუნის (უდაბნოპითეკის) ნაშთების აღმოჩენა. ამან მეცნიერებს საშუალება მისცა კავკასია შეეყვანათ ერთ-ერთ ისეთ გეოგრაფიულ ზონაში, სადაც უნდა მომხდარიყო მაიმუნის გაადამიანების პროცესი⁴.

³ ნ. ბერძენიშვილი, ისტორიული გეოგრაფიისათვის, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბ., 1960, გვ. 21.

⁴ ნ. ბურჩაკ-აბრამოვიჩი, ე. გაბაშვილი, უმაღლესი ადამიანისნაირი მაიმუნი აღმოსავლეთ საქართველოს ზედა მესამეული ნალექებიდან, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, VI, № 6, თბ., 1945; Н. И. Бурчак—Абрамович, Е. Г. Габашвили, Высшая человекообразная обезьяна из верхнетретичных отложений Восточной Грузии, სსშ, XIII—A, თბ., 1946; В. П. Якимов, Ранние стадии антропогенеза, Труды илст. этн., Нов. сер., 1951, XVI, გვ. 7—88.

ქვემო ქართლში მიკვლეულია ქვის ხანის მნიშვნელოვანი ძეგლები: ეძანი (ბარმაქისი)⁵, ზურტაკტი⁶, სამშვილდე⁷, კაზრეთი⁸, ქოსალარი⁹, წოფი,¹⁰ მამეი¹¹, გომარეთი¹² და სხვა.

მართალია ნეოლითური ხანა აქ თითქმის სრულიად შეუსწავლელია¹³, მაგრამ მცირეოდენმა სადაზვერვო სამუშაოებმა უკვე გამოავლინა ამ კულტურის მანიშნებელი მასალა წოფში¹⁴.

უკეთ არის წარმოდგენილი ნეოლით-ენეოლითური ძეგლები, რომელთა შორის უმნიშვნელოვანესია შულაერის¹⁵, იმირის¹⁶, არუხლოს¹⁷, წოფის¹⁸ და სხვა ნამოსახლარები. ისინი ახლებურად ამუქებენ ძვ. წ. V—IV ათასწლეულში აქ მოსახლელ ტომთა ადრესამიწათმოქმედო კულტურებს¹⁹, რომლებიც ეხმაურებიან სამ-

5 Б. А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триакети, I, Тб., 1941, გვ. 123; მ. გ ა ბ უ ნ ი ა, ეძანის (ბარმაქისის) ეზში 1963—1964 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგები, XIV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1964 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1965, გვ. 5—8.

6 Л. Н. М а р у а ш в и л и, Зуртаетская палеолитическая стоянка в южной Грузии и ее геологическое значение, журнал «Природа», № 12, 1946; С. Н. З а м я т н и и, Изучение палеолитического периода на Кавказе за 1936—48 гг., Материалы по четвертичному периоду СССР, вып. 2, М.—Л., 1950.

7 ნ. ზ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ხრამის ხეობის პალეოლითური ძეგლები, მსკა, III, თბ., 1963, გვ. 5—17.

8 ი ქ ვ ე.

9 ი ქ ვ ე.

10 გ. გ რ ი გ ო ლ ი ა, ქვემო ქართლის პალეოლითი (დამარხული გამოქვაბული წოფი, I), თბ., 1963.

11 А. Н. К а л а н д а д з е, Разыскания по археологии доантичной Грузии, автореферат, Тб., 1969, გვ. 27.

12 ი ქ ვ ე.

13 ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, სადისერტაციო ნაშრომი, ხელნაწერი, თბ., 1967, გვ. 9.

14 ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, ო. ს ა ნ ე ბ ლ ი ძ ე, ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, კ. კ ე ი ძ ი ნ ა ძ ე, საზბეთი საქართველოში 1965 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ძირითადი შედეგები, XV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1965 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1966, გვ. 9—11.

15 ო. ჭ ა ფ ა რ ი ძ ე, ა. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966 წწ.), მაცნე, 1967, № 3(36), გვ. 292—298.

16 А. И. Д ж а в а х и ш в и л и, Раскопки жилого холма Имприс-гора, Археологические открытия 1967 года, М., 1968, გვ. 293—294; О. М. Д ж а п а р и д з е, А. И. Д ж а в а х и ш в и л и, Результаты работ Квемо-Картлийской археологической экспедиции (1967 г.), სსრ არქეოლოგიური ექსპედიციების ანგარიშები, თბ., 1969, გვ. 19—26.

17 ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წლის საველე მუშაობის ძირითადი შედეგები, XVI სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1967, გვ. 21—25; ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, კ. კ ე ი ძ ი ნ ა ძ ე, ვ. ნ ი კ ო ლ ა ი შ ვ ი ლ ი, კ. მ ა ც ხ ო ნ ა შ ვ ი ლ ი, არუხლოს ენეოლითური ნასახლარის 1966—1968 წლის თხრის შედეგები, XVIII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1968 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1969, გვ. 4—5.

18 ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, ო. ს ა ნ ე ბ ლ ი ძ ე, ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე, კ. კ ე ი ძ ი ნ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ.

19 Т. Ч у б и н и ш в и л и, К. К у ш н а р е в а, Новые материалы по энеолиту Южного Кавказа, Мაცნე, № 6, თბ., 1967, გვ. 337; ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს უძველესი ტომების სულიერი კულტურისათვის, საბჭოთა ხელოვნება, № 11, 1968, გვ. 59.

ბრეთ ამიერკავკასიის თანადროულ ნამოსახლარებს²⁰. ენეოლითური და ადრე-ბრინჯაოს პერიოდების ერთმანეთთან დასაკავშირებლად საინტერესო მასალას იძლევა თეთრი წყაროს ნამოსახლარი²¹. ამგვარივე, თუმცა დარღვეული, ძეგლები დაპოწმებულია ალგეთის ხეობაშიც — არდასუბანსა²² და აბელიაში²³.

განვითარების შემდგომ ეტაპზე, ადრებრინჯაოს ხანაში, საზოგადოების ცხოვრებაში კულტურის მკვეთრი აღმავლობა იწყება: ვლინდება ახალი საწარმოო ძალები, კიდევ უფრო ვითარდება მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, შინახელოსნობა და, რაც მთავარია მელითონეობა. ამ ხანის ძეგლები ქვემო ქართლში შესწავლილია ბეშთაშენში²⁴, ოზნში²⁵, კიკეთში²⁶, თამარისში²⁷, აბელიაში²⁸, წოფში²⁹ და სხვაგან³⁰.

ჩეგლთა ამავე ჩჯუფს ეკუთვნის 1964 წლის ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ადგილ ნახიდრებისქალში (რომელიც მდებარეობს ჰაღნისქალის ქვემოთ მდ. ალგეთის გაყოლებით 1,5 კმ მანძილზე, მის მარცხენა ნაპირზე) გათხრილი № 3 გორასამარხი³¹. ქვა-მიწაყრილის მოცილების

20 Археологические исследования в Азербайджане, Баку, 1965, გვ. 45—53.

21 გ. ბ. ბ. ჯ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., თეთრი წყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციების 1956—1958 წწ. საეულ მუშაობის ანგარიშები (ხელნაწერი).

22 ნ. თ. შ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., არდასუბანის ზოგიერთი ადრეული ძეგლი, ძეგლის მეგობარი, № 15, თბ., 1968, გვ. 41—45.

23 ტ. ჩ. ბ. ბ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., ს. ა. ნ. ე. ბ. ლ. ი. ძ. ე. ლ. ნ. ე. ბ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., კ. კ. ე. ბ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., დასახ. ნაშრ.

24 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 106—118.

25 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Цалкинском районе, Тб., 1948, გვ. 26—45.

26 Е. Пчелина, Археологическая разведка в районе Триалетского хребта близ г.ор. Тбилиси, სსშპ. V, 1930; გ. ბ. ბ. ჯ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., ქვემო ქართლის ენეოლითი, თბ., 1963, გვ. 18.

27 გ. ბ. ბ. ჯ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., ენეოლითური ხანის სამარხი სოფ. თამარისიდან, ასპინძელთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაობა მე-12 კონფერენციის თეზისები, თბ., 1961, გვ. 342—344.

28 ნ. თ. შ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., ალგეთის ხეობის 1964 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის საეულ მუშაობის ანგარიში, XIV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1964 წლის საეულ-არქეოლოგიური კულეუ-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1965, გვ. 28; კ. კ. ე. ბ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., ზ. შ. ა. ტ. ბ. ე. რ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი., 1964 წლის ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის II და III უბნების გათხრების მოკლე ანგარიში, იქვე, გვ. 28—31.

29 ტ. ჩ. ბ. ბ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., ს. ა. ნ. ე. ბ. ლ. ი. ძ. ე. ლ. ნ. ე. ბ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., კ. კ. ე. ბ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., დასახ. ნაშრომი.

30 ცოტა ხნის წინათ ზემოაღნიშნულ ზოგიერთ ძეგლს ენეოლითურ ხანის აკუთვნებდნენ. უკანასკნელ ხანებში ირკვევა, რომ ე. წ. „მტკვარ-არაქსის კულტურა“ არსებითად ადრებრინჯაოს ხანისა და, ბუნებრივია, ეს ძეგლებიც ამავე ხანაში უნდა მოექცნენ. იხ. А. А. Ивсен, Кавказ и Древний Восток в IV и III тысячелетиях до нашей эр.а. КСИИА, 93, М., 1963, გვ. 3—14; ტ. ჩ. ბ. ბ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., მტკვარისა და არაქსის ორზინარეთის უძველესი ძეგლები, თბ., 1965.

31 1960—1962 წლებში ჩვენ მიზნად ვისახავდით არქეოლოგიურ მონაპოვართა შექმნე ალგეთის ხეობის ზოგად შესწავლას. იმის გამო, რომ შემდგომ წლებში ჩვენი საეულ მუშაობის შედეგად განსაკუთრებით მომრაველდა ერთი გარკვეული პერიოდის მასალა, შესასწავლი ობიექტი შესაბამისად დაკონკრეტდა და გაიძულა კვლევა წაგვემართა ერთი ძირითადი მიმართულებით, კერძოდ, გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის წარმოსაჩვენად.

ნაშრომის ამ ნაწილში შედარებით დაწერილობით ვჩერდებით ჩვენს მიერ მიკვლეულ ზოგიერთ ისეთ ძეგლზე, რომელიც უშუალოდ საეულე პერიოდს არ მიეკუთვნება. მაგრამ რადგან მათი ნაწილი დღემდე კვლევა გამოუქვეყნებელია, ჩვენ მიზანშეწონილად ჩათვალეთ ამ ძეგლების აქ მოხსენიება, მით უმეტეს, რომ მათი გაყნობა, ეფიქრობთ, კიდევ უფრო დაეზმრება ალგეთის ხეობის მკვიდრთა წარსულის შესწავლის საქმეს.

შემდეგ იქ მკვეთრად გამოისახა დიდი ზომის რიყის ქვებით შედგენილი, სხვადასხვა დონეზე მდებარე სამი რკალი (ტაბ. XXXIV). გარეთა და შიგნითა რკლების სიმაღლეთა სხვაობა 0,5 მ უდრიდა.

შიდა რკალის სამხრეთით მდებარე სამარხის იატაკი კირქვის ბრტყელი ფილაქვებით იყო მოგებული. სამარხს ჩრდილოეთიდან ზღუდავდა მორკალული კედელი, რომელიც შედგენილი იყო მშრალად დაწყობილი ბრტყელი ქვების ოთხი რიგისაგან (ტაბ. XXXIV₂). კედლის სიმაღლე 0,55 მ უდრიდა, სიგრძე O—W აღწევდა 3,0 მეტრს, სიგანე N—S 1,7 მეტრს. სამხრეთიდან კამერა გახსნილი იყო, — როგორც ჩანს, ალგეთის დინების ზემოქმედებით დარღვეული.

საკმაოდ დაშლილი ჩონჩხების მიხედვით თუ ვიშსჯელებზე, სამარხში დაკრძალული იყო 4 მიცვალებული თავით ჩრდილოეთისკენ მიქცეული.

ინვენტარს შეადგენს, თითქმის ერთნაირი, თიხის 4 ჭურჭელი (ჩ = 15,0 სმ). მათ აქვთ: ცაღმომოლილი პირი (d = 10,0 სმ), მაღალი — ცილინდრული ყელი, მომრგვალებული — ქვემოთ შევიწროებული მუცელი (d = 13,00 სმ); ვიწრო ძირი (d = 3,5 სმ) შესქელებულია და შიგნით არის შედრეკილი. ორი ჭურჭელი ცალყურაა (ტაბ. XXXV₁), დანარჩენი ორი — უყურო (ტაბ. XXXV₂). ყურები ერთმანეთთან აერთებს ჭურჭლის ყელსა და მხარს. ჭურჭელი მონაცრისფრო — მოყვითალოა, ზედაპირგაპარიალებული; კეკი გადანატეხში მუქი ნაცრისფერია; თიხა საკმაოდ წვრილმარცვლოვანი. აღსანიშნავია, რომ შიგნითა მხრიდან ჭურჭლის კედლებს მიუყვება ჰორიზონტული ნაკაწრები, რაც საფუძველს იძლევა მათ დასამზადებლად მარტივი მორგვის გამოყენება ვივარაუდოთ.

პარალელური მასალა, — ძირითადად ეკრამიკულ ფორმათა მსგავსებით და კოლექტიურ სამარხთა მიხედვით (კიკეთი³², ამირანის გორა³³, თრიალეთი³⁴, აბელია³⁵, წოფი³⁶, დიდუბე³⁷ და სხვა), — ნახიდრებისკალის № 3 გორასამაონს ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისით ათარიღებს.

დაახლოებით ამავე ხანას უნდა მიეკუთვნოს 1961—1962 წლებში სოფ. არდასუბანში მიკვლეული ქვის აკლამა და დარღვეული კულტურული ფენა³⁸.

აკლამაში ერთიმეორის თავზე დაკრძალულ ორ მიცვალებულს (კაცი მარჯვენა გვერდზე, ქალი — მარცხენაზე) აღმოაჩნდა თიხის ორი ჭურჭელი, ძვლის კვირისტავი და შურდულის (?) ქვა. საინტერესოა, რომ ერთ ტოლჩას ნახარხი აღგილები კუპრით აქვს შელესილი. წინასწარ უნდა ითქვას, რომ ნამოსახლარ ფენაშიც აღმოჩნდა ყვითელი ჭურჭლის ერთი ნატეხი, რომელსაც შერჩენილი აქვს კუპრის ნაშთი. ეს არის კუპრის გამოყენების გვიანობით ყველაზე უძველესი შემთხვევები საქართველოს ტერიტორიაზე.

აკლამა ორიგინალური კონსტრუქციისა: სწორკუთხა ნაგებობის ქვედა ნაწილი შეკრულია შვეულად დაყენებული დიდი ზომის ბრტყელი ფილაქვებით.

32 გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენოლოგიი, ტაბ. VI—XVIII.

33 ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, ტაბ. IV, VII.

34 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, ტაბ. CXXV.

35 ტ. ჩუბინიშვილი, ო. სანებლიძე, ლ. ნებოერძიძე, კ. კვიციანიძე, დასახ. ნაშრ.

36 იქვე

37 დ. ქორიძე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1955, გვ. 6—75.

38 ნ. თუშიშვილი, არდასუბანის ზოგიერთი ადრეული ძეგლი, ძეგლის მეგობარი, 15. თბ., 1968, გვ. 41—45.

მას ზემოდან დაშენებული აქვს თიხის ხსნარით შემტკიცებული ნატეხი ქვების წყობა, რომლის კუთხეები მომრგვალებულია და სამარხის გეგმას ოვალურ (ნაღისებურ) მოხაზულობას აძლევს. აკლდამის სამხრეთ კედელში გაკეთებულია შესასვლელი, რომელიც უნდა ვიფიქროთ, ქვებს შორის შექმნილ ღარებში ჩასმული ფიცრით იკეტებოდა. სამარხი დამხრობილია S—N (3,3×2,0×1,1 მ). იატაკი თიხატკეპნილია. გადახურვა, როგორც ჩანს, ძეღური უნდა ჰქონოდა, რასაც მოწმობს სამარხში აღმოჩენილი ხის უამრავი ნაშთი.

ზოგიერთი ნიშნით არდასუბნის აკლდამა ემსგავსება ახალციხის ამირანის გორის, კიკეთის და სხვა სამარხ ნაგებობებს³⁹. მართალია, ყველა ეს ნაგებობა მშენებლობის ტექნიკით განსხვავებულია არდასუბნის აკლდამისაგან, მაგრამ მათ ერთი საერთო და მეტად საყურადღებო დეტალი ახასიათებთ: დამხრობა სამხრეთიდან ჩრდილოეთით; სამხრეთით აქვთ შესასვლელიც.

აკლდამაში აღმოჩენილი კერამიკა პარალელს პოულობს თეთრი წყაროს, თამარისის, კიკეთის, ძალინას და ახალციხის ამირანის გორის მასალებში.

აკლდამის ახლო მიკვლევული ნამოსახლარი ფენა მეტად დაზიანებულია. აქ მოპოვებული თიხის კურჭლის ძირითადი ნაწილი მოვარდისფრო-მოყვითალოა. არის მუქი ფერის და შავპირილა ვარდისფერსარჩულიანი კერამიკის ფრაგმენტებიც. ზოგიერთ მათგანზე შერჩენილია სათვალისებური ხეიის რელიეფური სამკაული. ამავე ფენაში აღმოჩნდა ერთი შავპირილა ვარდისფერსარჩულიანი თიხის კურჭლის ნატეხი, რომელიც შავ ფონზე მოხატულია წითელი ჭვარდიანი. ჩვენთვის ცნობილი ყველა ნიმუში, გარდა ზემოაღნიშნულისა, მუქი საღებავითაა მოხატული მოვარდისფრო ან მოყვითალო ფონზე; მათი აღმოჩენა დამოწმებულია ბეშთაშენში, ოზნში, ბედენზე, ურბნისში და სხვ. ო. ჯაფარიძის აზრით, მოხატული კერამიკა ჩვენში საკმაოდ ადრე შემოდის წინა აზიასთან ურთიერთობის შედეგად, მაგრამ სათანადოდ ვერ იკიდებს ფეხს⁴⁰.

დანარჩენი მასალიდან აღსანიშნავია თიხის კერის შვერილი, ბაზალტის ხელსაფეკავის ქვები, კაისი ნამგლის პირი და სხვა, რომლებიც მიწათმოქმედებას უკავშირდებიან.

შინაურ ცხოველთა ძვლები და საღებების ფრაგმენტები მესაქონლეობის არსებობას მიუთითებენ.

სამარხ ნაგებობათა და მათში აღმოჩენილი მასალის ანალიზით დადგენილია, რომ ამირანის გორის ნაღისებური სამარხები მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლთა ადრეულ ჯგუფს ეკუთვნის. ასეთივე სურათი ჩანს თამარისისა და კიკეთის მასალების მიხედვითაც. აღნიშნულ ძეგლებთან შედარებისას ცხადი ხდება, რომ არდასუბნის აკლდამა აღნაგობით (შვეულად დაყენებული ფილაქვებით შეკრულ კამერაზე ნატეხი ქვებით დაშენებული ნაღისებური ნაგებობა) და ზოგიერთი სხვა დეტალით (შესასვლელის უფრო რთული კონსტრუქცია, თიხის ხსნარის გამოყენება) უფრო განვითარებულ ტიპს წარმოადგენს. ამიტომ არდასუბნის აკლდამა სამარხთა ზემოაღნიშნული ჯგუფის მოგვიანო საფეხურს უნდა მიეკუთვნოს.

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ნამოსახლარ ფენაში მოპოვებული ზოგიერთი ფრაგმენტი, მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ კერამიკას ემსგავსება. მაგ-

³⁹ ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, თბ., 1963. ტაბ. IV, VI; გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, თბ., 1963, გვ. 16—17, ტაბ. VI—VIII, XVII.

⁴⁰ ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 65.

რამ კერამიკაში შენიშნული ასაკობრივი სხვაობა (თიხის გამოწევა-დამუშავების მიხედვით), სამწუხაროდ, სტრატეგრაფიული მონაცემებით ვერ მტკიცდება ფენების ერთმანეთში აღრევის გამო.

აღრებრინჯაოს ხანა თავის უდიდეს აყვავებას აღწევს III—II ათასწლეულთა მიჯნაზე, რასაც ადასტურებს ბედენის გორასამარხი. აქ აღმოჩენილმა შესანიშნავმა მასალამ დიკაევა შუალედი რგოლი „მტკვარ-არაქსის“ აღრეული ბრინჯაოს ხანისა და თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის ბრწყინვალე კულტურებს შორის, ერთმანეთთან დააკავშირა ისინი და მიუთითა ეთნო-კულტურული განვითარების უწყვეტობაზე ამ ხანის ამიერკავკასიაში, პირველ რიგში ქვემო ქართლში⁴¹.

ქვემო ქართლის შემდგომი აყვავება დაკავშირებულია საყოველთაოდ აღიარებულ ბრწყინვალე ძეგლებთან (წალკის პლატოზე და ზურტაკეტში), რომლებსაც საპატიო ადგილი უჭირავთ მსოფლიო კულტურის საგანძურში. შუაბრინჯაოს ხანაში აქ მოსახლე საზოგადოება ხასიათდება მაღალი კულტურით და ეკონომიური ძლევამოსილებით⁴².

აქ მოკლედ გვინდა შევჩერდეთ არდასუბანში⁴³ 1960 წელს გამოვლენილ შუაბრინჯაოს ხანის სამარხზე⁴⁴, სადაც ოვალურ ორმოში დაკრძალულ მიცვალებულთან ერთად აღმოჩნდა ცხვრის ჩონჩხი. ინვენტარი: თიხის 9 ქურჭელი, ბრინჯაოს 3 ნემსი, სარდონის, პასტის და ოქროს მძივები.

სამარხი მნიშვნელოვანია იმით, რომ შუაბრინჯაოს კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლიდან აქამდე ცნობილი იყო გორასამარხების სახით, რომლებსაც გეაროვნული საზოგადოების ზედა ფენას მიაკუთვნებენ. არდასუბნის სამარხი საშუალებას იძლევა აღინიშნოს ამ ხანის ჩვეულებრივი ორმოსამარხის რაობა.

⁴¹ გ. გობეჯიშვილი, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენა თეთრი წყაროს რაიონში, XVI სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1967, გვ. 25; მისივე, ბედენის აკლამა, ძეგლის მეგობარი, № 12, თბ., 1967, გვ. 13.

⁴² Б. А. К у ф т и и, К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии, КСИИМК, VIII, М.—Л., 1940; მისივე, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 78—100; მისივე, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе, Тб., 1948; ო. ქათარძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბ., 1967; ო. მ. ძაპარიძე, Археологические раскопки в Триалети в 1959—1950 гг., СА, № 2, М., 1964; ო. ქათარძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში (ქართული ტომების ისტორიისათვის ძვ. წ. II ათასწლეულში), თბ., 1969; ე. გოგაძე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაციისა და გუეზისის შესახებ., თბ., 1968, ხელაწერი; Э. М. Г о г а д з е, К вопросу о генезисе и периодизации курганной культуры Триалети, ძველი ისტორიის საკითხები, თბ., 1970.

⁴³ აღნიშნულ სოფელს დღეს რატომღაც არ დასუბანს უწოდებენ. 1679 წლის ემების ნასყიდობის ერთ-ერთ წიგნში, რომელიც მიცემულია რამაზა და სხვა ყორღანან-შვილების მიერ თავიანთ განაყოფ როსტომისადმი, იგი მოხსენიებულია არდასუბნის სახელწოდებით (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიისადმი, I, ბატონმწერი ურთიერთობა (XV—XVIII სს.), თბ., 1940, გვ. 63). ცოტა უფრო გვიან, 1701 წლის სიველ-გუგუბებში, 1721 წლის მოწინავე დროშის აღწერაში და მომდევნო ხანის სხვადასხვა საბუთებში აღნიშნული სოფელი უკვე მოხსენიებულია არდასუბნის სახელწოდებით (იხ. იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, I—II, თბ., 1935, გვ. 283. აქვეა მითითებული სხვა დამადასტურებელი საბუთებიც).

⁴⁴ ნ. თუშეთიშვილი, არდასუბნის შუაბრინჯაოს ხანის სამარხი, მაცნე, № 4, თბ., 1967, გვ. 225—231, ტაბ. I—IV.

აწვედ დროს იგი სვამს საკითხს: ჩვეულებრივი ორმოსამარხები ხომ არ ეკუთვნოდა ამ საზოგადოების რიგით წევრებს? საკითხის გადასაჭრელად საჭიროა ამ მიმართულებით სავსებ-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება სათანადო მასალების დასაგროვებლად.

სამარხში ცხვრის ჩონჩხის არსებობა, საზოგადოების სამეურნეო ცხოვრებაში მეცხვარეობის დიდი მნიშვნელობის მაჩვენებელია. არდასუბანს სამამისო პირობებიც გააჩნია — იგი უმოკლესი გზებითაა დაკავშირებული თრიალეთის საზაფხულო საძოვრებთან.

შუაბრინჯაოს ხანის ქრონოლოგიურად მომდევნო ძეგლი ბაიბურთის სამაროვანი უნდა იყოს, თუმცა მისი ადგილი ბრინჯაოს ხანის მასალებში ჯერ საბოლოოდ გარკვეული არ არის⁴⁵.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის და რკინის ფართო ათვისების ხანის ქვემო ქართლი წარმოდგენილია შემდეგი ძირითადი ძეგლებით:

1932 და 1937 წლებში გ. ნიორაძემ დმანისთან გათხარა 15 სამარხი. ავტორი ვარაუდობს, რომ სამაროვანი ეკუთვნოდა მიწათმოქმედ, მესაქონლე ტომს კარგად განვითარებული მეურნეობით, რომელთა რელიგიურ წარმოდგენებში განბატონებული ადგილი მზის კულტს ჰქონდა დათმობილი. გ. ნიორაძე დმანისის სამაროვანს ძვ. წ. X—IX სს-ით ათარილებს⁴⁶.

ბ. კუფტინის აზრით, დმანისის სამაროვანის ინვენტარი შეესატყვისება ლელვარის III—IV ჯგუფის სამარხების ინვენტარს. კერამიკის, ოხფრთიანი ჯღარუნების და ბრინჯაოსტარიანი რკინის სატევრის ნატეხის საშუალებით, იგი მის ასაკს უტოლებს ლელვარის ახალგაზრდა ჯგუფის და მუსი-იერის 74-ე სამარხებს, რომლებსაც, თავის მხრივ, მიდიურ-სპარსულ და გვიანვანურ ხანას აკუთვნებს⁴⁷.

რ. აბრამიშვილი, დმანისის სამაროვანზე გათხრილ ზოგიერთ სამარხს ძვ. წ. VIII—VII სს-ის I ნახევარს აკუთვნებს⁴⁸.

გ. ავალიშვილი იზიარებს რ. აბრამიშვილის მიერ მიღებულ თარიღებს და ამ თარიღებს (ძირითადად ბრინჯაოს კონუსისებური საკინძების მიხედვით) მთელ სამაროვნისათვის ავრცელებს⁴⁹.

1936—40 წლებში ბ. კუფტინმა გათხარა რამდენიმე ძეგლი. ბეშთაშენის ციხესთან, მდ. გერიაკ-ჩაის ნაპირზე, გამოვლინდა 11 ორმოსამარხი. თეფე პისარში მოპოვებული ანალოგების მიხედვით, ავტორმა ეს ძეგლი (კერამიკით, რკინის დანით და შუბისპირით, ბრინჯაოს კონუსური და რვაწახნავა საკინძე-

45 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, гв. 75—77.

46 Г. К. Ниорадзе, Могильник «Стеклопного завода», Проблемы истории доиндустриальных обществ, № 3, М.—Л., 1934, гв. 91—99; გ. ნიორაძე, დმანისის ნეკროპოლი და მისი ზოგიერთი თავისებურება, სსმ, XIV—В, თბ., 1947, გვ. 1—56.

47 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, гв. 49. ნაშრომში ბ. კუფტინი დმანისის სამაროვანს ფიზენაურის (Пизеняური) სახელწოდებით იხილავს.

48 რ. აბრამიშვილი, სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანის და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსმ, ტ. XIX—А და XXI—В, თბ., 1957, გვ. 134.

49 Г. Б. Авалишвили, Юго-восточная Грузия в первой половине I тысячелетия до н. э., Автореферат на соискание уч. ст. канд. ист. наук, Тб., 1970, гв. 90.

ბით, ცილინდრული ბუნეკით და სხვა) გვიანბრინჯაოს ხანის ბოლო პერიოდით (ძვ. წ. VII ს.) დაათარიღა⁵⁰, რასაც მთლიანად იზიარებს ც. დავლიანი⁵¹.

ქრონოლოგიურად მას უახლოვდება მარალინ დერესის სამარხები, გათხრილი სოფ. სანთას მახლობლად. ბ. კუფტინის აზრით, მარალინ დერესის სამარხთა ინვენტარი (ყერამიკა, ბრინჯაოს სარტყელი და ბეჭედი, ქვის, პასტის, მინის მძივები და სხვა) თუმცა კი განირჩევა ლეღვარის სამაროვნის მასალები-საგან, მაგრამ რიგ შემთხვევაში პოულობს მათთან შეხების წერტილებს; ამავე დროს იგი უახლოვდება ა. ივანოვსკის მიერ გათხრილ № 36 სამარხის ინვენტარს. მთელ მონაპოვარს ავტორი ათარიღებს ვანის ექსპანსიის ეპოქით და უახლოვებს მალაქლუს მასალებს⁵².

1937 წელს წინწყაროში და გუნია-ყალაში გაითხარა ორი სამაროვანი. როჭორც ინვენტარით, ისე სამარხთა აღნაგობით და დაკრძალვის წესით ისინი ძალიან ჰგვანან ერთმანეთს. ბ. კუფტინი მათ ვანის სამეფო პერიოდით დათარიღებულ ძეგლებთან იხილავს⁵³, ხოლო ქართულ რეზიუმეში, რომელიც ახლავს ნაშრომის ძირითად ტექსტს, წინწყაროს სამაროვანს ძვ. წ. XI - VII სს-ით ათარიღებს⁵⁴.

რ. აბრამიშვილის აზრით, წინწყაროს სამარხთა ძირითადი ნაწილი ზოგადად ძვ. წ. VIII ს-ით და ძვ. წ. VII ს-ის I ნახევრით უნდა დათარიღდეს⁵⁵. რაც შეეხება № 6 და № 60 სამარხებს, ავტორი მათ ასაკს ძვ. წ. XII ს-ით განსაზღვრავს⁵⁶.

მ. მენაბდე ძირითადად ეთანხმება რ. აბრამიშვილის მიერ მიღებულ თარიღებს და წინწყაროს სამაროვნის მონაპოვარს ძვ. წ. XII-ს-ის მიწურულითა და ძვ. წ. VIII ს-ით შემოფარგლავს⁵⁷.

ბეშთაშენის სამაროვანს, რომელიც გამოვლინდა მდ. გერიაკ-ჩაის მარჯვენა ნაპირზე⁵⁸ რამდენიმე მკვლევარი შეეხო.

სამაროვნის გამოთხრელი ბ. კუფტინი ფიქრობდა, რომ ძეგლის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი ძვ. წ. XII—XI სს-თა მიჯნით უნდა განისაზღვროს⁵⁹.

ტ. ჩუბინიშვილს, ბეშთაშენის სამაროვნის მასალების მიხედვით, ისეთი შთაბეჭდილება აქვს შექმნილი, რომ მაშინ, როდესაც სამთავროს მდიდრულ სამარხებში უკვე იჩენს თავს აღმოსავლურ ქართული კულტურის ბრინჯაოს ტიპიური იარაღი (აღმოსავლეთ ამიერკავკასიური ცული, მახვილები და სხვა), წალკის ზეგანზე გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ პერიოდში შემუშავებული იარაღი ჭერ კიდევ ხმარებაში იყო⁶⁰.

50. Б. А. Куфтин, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 49—50, ტაბ. XVII—XVIII, სურ. 46.

51. მ. მენაბდე, ც. დავლიანიძე, *თრიალეთის სამაროვნები, კატალოგი*, I, თბ., 1968, გვ. 98—101, 117—118, ტაბ. X.

52. Б. А. Куфтин, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 50.

53. იქვე, გვ. 56—58.

54. იქვე, გვ. 140—141.

55. რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სსმ, XXI—B, თბ., 1961, გვ. 368—369.

56. იქვე.

57. მ. მენაბდე, ც. დავლიანიძე, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 12—21.

58. Б. А. Куфтин, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 65.

59. იქვე, გვ. 70.

60. ტ. ჩუბინიშვილი, მცხეთის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1957, გვ. 112.

ბეშთაშენის სამარხების დათარიღების საკითხს უფრო დაწვრილებით შე-
ხვო რ. აბრამიშვილი. აქაურ სამარხებს იგი სხვადასხვა დროისად მიიჩნევს.
ყველაზე ადრეულად (ძვ. წ. XIV ს.) ე. ჩაგულოვის მიერ შემთხვევით მოპო-
ვებულ მასალას თვლის⁶¹; № 13 სამარხი, მისი აზრით, უშუალოდ მოსდევს ე. წ.
ჩაგულოვისეულ კომპლექსს და ძვ. წ. XIV—XIII სს-თა მიჯნის ახლო ხანით
განსაზღვრავს⁶². № 18 სამარხი, ავტორის მიხედვით, № 13 სამარხზე მოგვიანო
ხანისაა და დაახლოებით ძვ. წ. XIII ს-ით ან ძვ. წ. XIII—XII სს-თა მიჯნით
თარიღდება⁶³, № 29 სამარხს, რ. აბრამიშვილი ზოგადად XIV—XII სს-ით⁶⁴,
სოლო № 5: 8, 11, 13 და 20 სამარხებს ძვ. წ. XIII — ძვ. წ. XII სს-ის
პირველი ნახევრით განსაზღვრავს⁶⁵. დაახლოებით ამავე ხანას აკუთვნებს იგი
№ 3 და 37 სამარხებს⁶⁶.

ა. აფაქიძე⁶⁷ და ო. ჯაფარიძე⁶⁸ არ ეთანხმებიან რ. აბრამიშვილის მიერ ე.
ჩაგულოვის კომპლექსისათვის მიღებულ თარიღს და საეჭვოდ ხდიან ამ მას-
ლის კომპლექსურობას.

ბეშთაშენის სამარხების კომპლექსები კატალოგის სახით შედგენილი აქვს
გ. ნემსაძეს, რაც ძალიან აადვილებს მუშაობას ამ მასალაზე.

თრიალეთის გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლთა პერიოდიზაციის ცდა მოცემუ-
ლი აქვს კლოდ შეფერსაც. ავტორი ამ ძეგლებს (მარალინ-დერესი, თაქქილისა
და სხვა) იხილავს ამიერკავკასიაში გამოვლენილ რკინის ნივთების შემცველ
სხვა სამარხებთან ერთად და ზოგადად ძვ. წ. 1200—1000 წწ. ქრონოლოგიურ
ჩარჩოში ათავსებს⁶⁹; ბეშთაშენის სამაროვანს კი ძვ. წ. 1300—1100 წლებით
შემოფარგლავს⁷⁰.

1947 წელს ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელ-
მძღვანელი გ. გობეჯიშვილი) სოფ. ხაღიკთან გათხარა 2 გორასამარხი. მონაპო-
ვარი მასალა ზოგადად დათარიღებულია ძვ. წ. XIV—XII სს-ით⁷¹.

ამავე წელს თრიალეთში განაახლა მუშაობა წალკის არქეოლოგიურმა ექს-
პედიციამ⁷², რომელმაც სხვა ძეგლებთან ერთად სოფ. კუშჩში და ოზნში

61 რ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 307—314.

62 იქვე, გვ. 316—317.

63 იქვე, გვ. 319—322.

64 იქვე, გვ. 321.

65 იქვე, გვ. 321—322.

66 იქვე.

67 ა. აფაქიძე, საქართველოს არქეოლოგიის უმნიშვნელოვანესი პრობლემა, საქარ-
თელოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, № 3, თბ., 1963, გვ. 223—231.

68 ო. ჯაფარიძე, რეცენზია, როსტომ აბრამიშვილი „რკინის ათვისების საკითხისათ-
ვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ. წ. XIV—VI სს)“, სსმპ, XXII:—B, თბ.,
1962, გვ. 261—265.

69 Claude F. A. Schaeffer, *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale (III et II millénaire)*, London, 1948, გვ. 502—503.

70 იქვე, გვ. 503—504. აღსანიშნავია, რომ ბ. კუფტინის წიგნის „Археологические рас-
копки в Триалети“ ინგლისურ რეზიუმეში, რომლითაც სარგებლობდა კლ. შეფერი, აღნიშნუ-
ლია, რომ ბეშთაშენის სამარხები რკინის ნივთებს სრულებით არ შეიცავენ. სინამდვილეში კი
რკინის ნივთებს შეიცავენ (თუ არ ჩავთვლით ე. წ. ჩაგულოვისეულ კომპლექსს) ოთხი სა-
მარხი — № 1, 13, 18 და 34.

71 ო. გძელიშვილი, ყორღანი თრიალეთში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკა-
დემიის მოამბე, XV, № 1, თბ., 1954, გვ. 49—55.

72 Б. А. Купфин, *Археологические раскопки 1947 года...*, გვ. 6.

გამოაქვინა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ქვისფილებიანი ორმოსამარ-
ხები⁷³.

1958 წ. რ. აბრამიშვილმა წოფში გათხარა 40-მდე სამარხი, რომლებშიც
გამოპყო სამი ტიპის (მიწაყრილიანი, ქვაყრილიანი და ქვისფილებიანი) ორმო-
სამარხი. მათ შორის ყველაზე უძველესად ქვისფენილებიანი ორმოსამარხები
მიიჩნია. ავტორის ვარაუდით, სამაროვანი ექცევა ძვ. წ. XIII—V სს-თა ჩარ-
ჩოში⁷⁴.

ი. გელიშვილმა 1959 წელს ქვემო ბოლნისში გათხარა ნამოსახლარის
მცირე ნაწილი, სადაც რკინის გამოსადნობი ქურები აღმოჩნდა. ავტორი ამ
ძეგლს ძვ. წ. XIII—VII სს-ის ფარგლებში აქცევს⁷⁵. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ
თარიღის ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს სხვა მკვლევარები არ იზიარებენ—
უფრო ახალგაზრდად მიიჩნევენ.

1961 წელს თეთრი წყაროს მახლობლად გ. გობეჯიშვილმა გათხარა ერთი
გამარტული ქვაყრილიანი № 4 გორასამარხი⁷⁶. შემორჩენილი მასალით (კერამი-
კა, ბრინჯაოს ოვალური საკიდი, სარდიონის ნაბობი და სხვა მძივები) ეს ძეგ-
ლი გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურს უნდა განეკუთვნოს.

1964 წელს სოფ. გორაში (ბოლნისის რ-ნი) შემთხვევით აღმოჩნდა აღმო-
სავლეთ ამიერკავკასიური ტიპის ბრინჯაოს ცულები, თავებგახსნილი მასიური
რგოლები და სხვა მასალა, რომელიც ძვ. წ. II—I ათასწლეულთა მიჯნითაა და-
თარიღებული⁷⁷.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის და საქართველოს ხელოვნების
მუზეუმის გაერთიანებულმა ექსპედიციამ 1964 წ. (ხელმძღვანელი ო. ჭაფარი-
ძე) სოფ. განთიადთან გამოიკვლია ძვ. წ. VII—VI სს-ის 7 სამარხი⁷⁸. 1966 წელს
კი ამავე ადგილას შემთხვევით აღმოჩნდა მასალა, რომელსაც ძვ. წ. IX—VIII
სს. „მელითონე ხელოსნის“ სამარხს მიაკუთვნებენ⁷⁹.

ერთი ჩამოვებული სამარხი აღმოჩნდა ზურტაკეტის № 7 გორასამარხის
ყრილში. თიხის ჭურჭლის, ბრინჯაოს სარტყლისა და სატევრის მიხედვით ო. ჭა-
ფარიძე მას ზოგადად გვიანბრინჯაოს ხანას აკუთვნებს⁸⁰.

უშუალოდ მომიჯნავე ტერიტორიაზე, რომელიც გეოგრაფიულად ქვემო
ქართლის ნაწილს წარმოადგენს, უნდა აღინიშნოს 1954—1961 წლებში ხოვ-
ლში, ნ. ბერძენიშვილის საერთო ხელმძღვანელობით ჩატარებული გორანამო-

73 ი. ქ ე ე, გვ. 7, 10, 11, ტაბ. V—VIII.

74 რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, წოფის სამაროვანი, თბ., 1959, ხელნაწერი.

75 И. А. Гз е л и ш в и л и, Железоплавильное производство в Древней Грузии, Тб.,
1964, გვ. 31—38.

76 გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, თეთრი წყაროს 1961 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის სა-
ველ მუშაობის ანგარიში, თბ., 1962, ხელნაწერი.

77 კ. კ ე ე ი ნ ა ძ ე, ო. ლ ა მ ბ ა შ ი ძ ე, არქეოლოგიური მონაპოვარი სოფ. გორადან, XIV
სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1964 წლის საველ-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგე-
ბისადმი, თბ., 1965, გვ. 24—25.

78 გ. ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, ო. ს ა ნ ე ბ ლ ი ძ ე, არქეოლოგიური გათხრები ქვემო ქართლ-
ში, მაცნე, № 4, თბ., 1967, გვ. 232—243.

79 გ. ა ვ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, მელითონეთა ძველი კერა ქვემო ქართლში, საქართველოს სსრ
მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, № 2, თბ., 1968, გვ. 505—509.

80 ო. ჭ ა ფ ა რ ი ძ ე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბ., 1969, გვ. 50.

სახლარისა და გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვნის⁸¹ გათხრები. ხოვლეგორა შეიკავს ურთიერთმონაცვლე 8 სამშენებლო პერიოდს: იგი დასახლებული იყო ღროის ფართო მონაკვეთის განმავლობაში — გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპიდან მოკიდებული ვიდრე ძვ. წ. IV საუკუნემდე⁸².

1964—1965 წლებში ქარელის რ-ნ სოფ. ზღუდერში (მდ. ძამის ხეობა) გ. ნემსაძემ გათხარა გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის 10 ორმოსამარხი და 6 გორასამარხი⁸³.

ქვემო ქართლში თუ მეტ-ნაკლები სისრულითაა გამოვლენილი გვიანბრინჯაოს, ადრერკინის და რკინის ფართო ათვისების ხანის სამაროვნები და ცალკეული სამარხები, სამაგიეროდ მათი ნასახლარ — ნასოფლარები თითქმის შეუსწავლელია. იმხანად არსებულ დასახლებათა შესახებ შეიძლება ვიკონიოთ მხოლოდ ბუნდოვანი წარმოდგენა დმანისის კონცხთან⁸⁴ და ფოლადურის ხეობაში⁸⁵ დადასტურებული ძეგლების მიხედვით. მართალია ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, თერთი წყაროსა და ალგეთის ხეობის არქეოლოგიურმა ექსპედიციებმა 1948—1968 წლებში მიაკვლია არა ერთ გორა-ნამოსახლარს ირაგაში, იფნარში, ჩხიკვაში, ფარცხისთან, მადნის-ქალასთან და სხვაგან, სადაც სხვა ფენებთან ერთად ზედაპირულად შეინიშნება გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენები, მაგრამ ისინი ჭერ გაუთხრელია.

მომდევნო ხანა ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე ცნობილია შემდეგი ძეგლებით.

1924 წელს ლ. მელიქსეთბეგმა მანგლისთან გათხარა ქვისსამარხები, რომლებიც გვიანშუასაუკუნეების ხანისად მიიჩნია⁸⁶. აღნიშნული ძეგლი გადაათარილა კ. კვიციანამ და იგი ძვ. წ. VI—IV სს-ს მიაკუთვნა⁸⁷.

81 ტ. ჩუბინიშვილი, ო. დამბაშიძე, ხოვლეს სამაროვანი, ისტორიის ინსტიტუტის წყარომცოდნეობისა და ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების II სამეცნიერო სესია, თბ., 1964, გვ. 14—15.

82 დ. მუსხელიშვილი, ხოვლეგორის განათხარი არქეოლოგიური მასალა, წყარომცოდნეობისა და ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების II სამეცნიერო სესია, თბ., 1964, გვ. 5—8; მისივე, ხოვლეს არქეოლოგიური ექსპედიციის განათხარი მასალა, თბ., 1966, ხელნაწერი; გ. ცქიტიშვილი, ხოვლეგორელთა საშინაო ყოფა და მეურნეობა, წყარომცოდნეობისა და ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების II სამეცნიერო სესია, თბ., 1964, გვ. 9—11; კ. მელიქსეთბეგი, მშენებლობის ხელოვნება ძველ ხოვლეში განათხარი მასალების მიხედვით, წყარომცოდნეობისა და ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების II სამეცნიერო სესია, თბ., 1964, გვ. 12; დ. ხახუტაიშვილი, ხელოსნური წარმოება ხოვლეს განათხარი მასალის მიხედვით, წყარომცოდნეობისა და ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების II სამეცნიერო სესია, თბ., 1963, გვ. 13—14.

83 გ. ნემსაძე, ურბნისის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის ზღუდრის რაზმის 1964—1965 წწ. საველე ურშაობის წინასწარი ანგარიში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XIII სამეცნიერო სესია, თბ., 1965, გვ. 3—4; მისივე, ზღუდრის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964—1966 წწ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციების ანგარიშები, თბ., 1969, გვ. 53—54.

84 საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 157.

85 იქვე, გვ. 160; ო. ტყეშელაშვილი, ფოლადურის ხეობა, თბ., 1969, გვ. 14.

86 ლ. მელიქსეთბეგი, მანგლისის ნეკროპოლი, ჩვენი მეცნიერება, თბ., 1924.

87 კ. კვიციანიძე, ქვემო ქართლის ადრეანტიკური ხანის კულტურის ძეგლები, თბ., 1970, ხელნაწერი.

1939 წელს ბეშთაშენთან, მდ. ბეშქევ-სუს მარჯვენა ნაპირზე ბ. კუფტინმა შეისწავლა ადრეაქემენიდური ხანის სამაროვანი⁸⁸.

წინწყაროს მახლობლად, მდ. ალგეთის ნაპირას 1940 წელს შემთხვევით აღმოჩნდა მდიდრული სამარხის კომპლექსი, რომელიც ბ. კუფტინმა თავისი ასაკით ბეშთაშენის ხსენებულ სამაროვანს დაუახლოვა და ძვ. წ. V ს-ით დაათარილა⁸⁹.

1948, 1949 და 1954 წლებში ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ აბელიაში და შავსაყდარაში გამოავლინა სამაროვნები, რომლებიც გ. ლომთათიძემ ძვ. წ. V—III სს-ით დაათარილა⁹⁰. 1964 წელს აბელიაში ჩატარებული დამატებითი სამუშაოების შედეგად, კ. კვიციანიძემ მათი ასაკი ერთი საუკუნით სიღრმეში გადაწია⁹¹.

ქვემო ბოლნისში, იმავე ადგილას, სადაც გამოვლინდა ნამოსახლარი და რკინის გამოსაღობი ქურები, ი. გძელიშვილმა გათხარა VI—IV სს-ის პატარა ზომის 21 ქვისსამარხი⁹².

ფოლადაურის ხეობაში, შორის ნასოფლართან, 1958—59 წლებში შესწავლილი სამაროვანი ო. ტყეშელაშვილმა ძვ. წ. VI—V სს-ს მიაკუთვნა⁹³.

1956 წელს თეთრწყაროში შემთხვევით აღმოჩნდა 3 ქვისსამარხი და 1 ქვევრსამარხი. ა. ბოხოჩაძემ მონაპოვარი ძვ. წ. VI—IV სს-ით დაათარილა⁹⁴.

1965—1966 წლებში სოფ. ასურეთთან, „სამაჩვეთში“, შესწავლილ იქნა ადრეანტიკური ხანის სამაროვანი⁹⁵. 1966 წლის გათხრებმა არუხლოს გეო-თეფზე დაამოწმა დაახლოებით ამავე ხანის კულტურული ფენა⁹⁶.

სოფ. სანთას მახლობლად, ნერონ-დერესში, აღმოჩნდა ძვ. წ. V—IV სს-ის სამაროვანი, რომლის ნაწილი მოქცეული იყო მოგვიანო ხანის „ციკლოპური“ ციხე-სიმაგრის კედლის ქვეშ⁹⁷.

ადრეანტიკური ხანის სამარხები გამოვლენილია არდასუბანშიც, ბოგვისხევის მარჯვენა ნაპირზე⁹⁸. გათხარა 4 სამარხი:

⁸⁸ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 41—48, ტბ. XI—XVIII, სურ. 38—40. 43; მ. მენაბდე, ც. დავლიანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 98—118.

⁸⁹ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 34—41.

⁹⁰ გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ქვემო ქართლში 1948, 1949 და 1954 წლებში, ხელნაწერი.

⁹¹ კ. კვიციანიძე, ზ. შატბერაშვილი, 1964 წლის ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის II და III უბნის გათხრების მოკლე ანგარიში, XIV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1964 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1965, გვ. 28—31.

⁹² И. А. Гвешвишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 31—38.

⁹³ ო. ტყეშელაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 14.

⁹⁴ ა. ბოხოჩაძე, ადრეანტიკური ხანის სამარხები თეთრი წყაროს მახლობლად, მსკა, III, თბ., 1963, გვ. 27—38.

⁹⁵ კ. კვიციანიძე, ასურეთში ჩატარებული არქეოლოგიური დაზვერვების ანგარიში, XV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1965 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1966, გვ. 17—18; მისივე, 1966 წ. აღმოჩენილი ადრეანტიკური ხანის ძეგლები არუხლოს „გეო-თეფსა“ და „სამაჩვეთის“ სამაროვანზე, XVI სამეცნიერო სესია მიძღვნილი საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1967, გვ. 64—66.

⁹⁶ კ. კვიციანიძე, დასახ. ნაშრ.

⁹⁷ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 30—34.

⁹⁸ ნ. თუშიშვილი, ბოგვისხევის ადრეანტიკური ხანის სამაროვანი, მაცნე, № 3, თბ., 1970, გვ. 127—140, სურ. 1—9.

№ 1 ქეისსამარხი დანგრეული დაგვხდა. ინვენტარი: თიხის ფილა, ჯამი და ტუჩიანი ღოჭი; რკინის მოხრილი დანის, სატევრის და სამაჭურების ნატეხები; ვერცხლის ბეჭედი ოქროფერილ ფარაკზე მზის გამოსახულებით; ოქროს 2 თავებავხრეტილი ყურსაკიდი; სარდიონის და პასტის მძივები.

№ 2 ქეისსამარხი (კენოტაფი). ინვენტარი: ვერცხლის ბეჭედი, რომელიც გამოსახავს კულზე თევგადდებულ გველს; ბრინჯაოს 2 საყურე და 3 სამაჭური; რკინის მოხრილი დანა.

№ 3 ქეისსამარხი მდებარეობდა უშუალოდ № 1 სამარხის ქვეშ. მიცვალებული დაკრძალული იყო მარჯვენა გვერდზე, ხელფემოკეცილად, თავით N. ინვენტარი: თიხის ფილა, ჯამი და ტუჩიანი ღოჭი; ბრინჯაოს რკინის-ენიანი ზარი; ბრინჯაოს ბალთა, რომელიც წარმოადგენს ცხოველის სტილიზებულ გამოსახულებას; რკინის მოხრილი დანა და შუბის პირის ნატეხები; სარდიონის მძივები.

№ 4 ორმოსამარხი მდებარეობდა № 2 სამარხის გვერდით და, როგორც ჩანს, მასთანვე იყო დაკავშირებული. მასში დასაფლავებული იყო ცხენი, თავით W. ინვენტარი: რკინის ორწილად ლაგამი საყბურებიოთურთ; ცხენის აკაზმულობის ბრინჯაოს 4 ბალთა და 1 რგოლი.

სტრატოგრაფიული მონაცემებით და პარალელური მასალით № 1, 2 და 4 სამარხები თარიღდება ძვ. წ. V ს-ით, № 3 სამარხი — ძვ. წ. VI ს-ით.

მონაპოვარი მასალის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ აქ მოსახლე ხალხის რწმენაში გარკვეული ადგილი ეკავა მზისა და გველის კულტს.

სამაროვანი მნიშვნელოვანია იმით, რომ ამ ხანის ძეგლები ნაკლებად არის შესწავლილი. არქეოლოგიური მასალა საქართველოს ამ თემში მცხოვრებთ დიდად დაწინაურებულად გვისახავს. უკვე ძვ. წ. VI საუკუნიდან მაინც აქ ეყრება საფუძველი განვითარებულ საქალაქო ცხოვრებას და კლასობრივი სტრუქტურის შქონე საზოგადოება ყალიბდება. თუ შევადარებთ არდასუბნის სამარხეულ მასალას ე. წ. ახალგორის განძსა და ალგეთის წინწყაროს მდიდრული სამარხის ინვენტარს, ერთის მხრივ, და აბელიას შედარებით ღარიბულ სამაროვანს, მეორეს მხრივ, უფრო თვალსაჩინო გახდება იმდროინდელ აღმოსავლურ ქართულ საზოგადოებაში კლასობრივი და ქონებრივი დიფერენციაციის დონე. ეს არის ხანა საქართველოში ნივთიერი კულტურის სწრაფი განვითარებისა რკინის წარმოების და სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგების აყვავების ბაზაზე, ქონებრივი და უფლებრივი თანასწორობის მოსპობისა და სახელმწიფოს წარმოშობისა, საქალაქო მეურნეობის განვითარებისა და საგარეო ურთიერთობის ქსელის გაფართოებისა. ქვეყნის ასე დაწინაურებული ცხოვრების უფრო მკაფიოდ წარმოდგენის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეაქვს არდასუბნაში მოპოვებულ მასალებს.

ამავე თვალსაზრისითაა საინტერესო ალგეთის ხეობის 1964 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ნახილრებისქალაში, იმავე ადგილას, სადაც ადრე-ბრინჯაოს ხანის № 3 გორისსამარხი გაითხარა, I ათასწლეულის II ნახევრის საცხოვრებელი ნაგებობის გამოვლენა⁹⁹ (სურ. A).

⁹⁹ ნ. თ. შ. შ. ვ. ი. ლი, ალგეთის ხეობის 1964 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის საველე მუშაობის ანგარიში, XIV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1964 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1965, გვ. 25—28; ქ. კვიციანიძე, ზ. შატბერაძე, თბ., დსაბ. ნაშრ., გვ. 28—31.

უშუალოდ მომდევნო ხანის ძეგლები ჩვენთვის საინტერესო მხარეში ძალან სუსტადაა შესწავლილი. ესენია წალკის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1936—1937 წლებში გათხრილი თრიალეთის ზოგიერთ გორასამარხში ჩაშვებული სამარხები და მანგლისთან ნაპოვნი ცხოველთა გამოსახულებიანი ბრინჯაოს ბალთები, რომლებიც მიკუთვნებულია რომაული და ელინისტური ხანისათვის¹⁰⁰.

სოფ. გერიაკთან¹⁰¹, სანთასთან და მანგლის-ბარამქისზის გზაზე გათხრილი მოგონი ქვისსამარხები, კავად მეფის მონეტი. რკინის იარაღით და სხვადასხვა სამკაულებით, ბ. კუფტინმა სასანურ ხანას (III—VII სს.) მიაკუთვნა¹⁰².

რაც შეეხება ქვემო ქართლის ფეოდალური ხანის მიწისზედა თუ მიწის-ქვეშა ძეგლებს — ნამოსახლარების, ნასოფლარების, სამლოცველო ნაგებობე-

სურ. A

ბის, ტაძრების, სამაროვნების, რკინის გამოსადნობი ქურების და სხვათა სახით — ისინი არაერთ მეცნიერს (ივ. ჯავახიშვილი, ე. თაყაიშვილი, გ. ჩუბინაშვილი, ლ. მუსხელიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, შ. ამირანაშვილი, ა. აფაქიძე, გ. ლომთათიძე, მ. ხიდაშელი, ლ. რჩეულიშვილი, რ. შპერლინგი, ი. გველიშვილი, ნ. უგრელიძე, ა. ბონოჩაძე, ჯ. ამირანაშვილი, გ. ნასიძე და სხვ.) უქცევია კვლევა-ძიების საგნად¹⁰³.

¹⁰⁰ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 24-30.

¹⁰¹ Е. Такайшвили, ОАК за 1896 г., СПб, 1898, გვ. 110—112.

¹⁰² Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 20—24.

¹⁰³ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი, კრებული ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბ., 1938; მისივე, არქეოლოგიური ექსპედიციები, თბ., 1941; ლ. მუსხელიშვილი, მ. ხიდაშელი, ე. ჯაფარიძე, გუდარების პირველი და მეორე არქეოლოგიური (1938—1939) კამპანიის ანგარიში, თბ., 1954; Е. Такайшвили, ИКОМО, вып. I, Тифлис, 1904, გვ. 26—39; Г. Н. Чубинашвили, Болнис, еნიკის მოამბე, IX, თბ., 1940; გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში, მსკა, I, თბ., 1955, გვ. 119; ი. გველიშვილი, ნასოფლარებისა და რკინის ძველი მეტალურგიის ნაშთების შესწავლისათვის საქართველოში, მაკნე, 6, თბ., 1968, გვ. 256—264; ი. ა. გვლიშვილი, დასახ. ნაშრ., ე. ჯაფარიძე,

ქვემო ქართლის წარსული ისწავლება როგორც ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით¹⁰⁴, ისე წერილობითი წყაროების მიხედვით¹⁰⁵.

ამ მხარის კომპლექსური შესწავლის მიზნით დიდი და ნაყოფიერი სამუშაო აქვს ჩატარებული, ზემოთ არაერთხელ დასახელებულ, ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიურ ექსპედიციას (ხელმძღვანელი ნ. ბერძენიშვილი, არქეოლოგიური ჯგუფის უფროსი გ. ლომთათიძე, არქიტექტორი ი. ციციშვილი), რომელმაც 1948, 1949, 1954¹⁰⁶ და შემდგომ¹⁰⁷ წლებში წარმოებული კვლევა-ძიების შედეგად მიაკვლია და გამოავლინა არაერთი ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლი და შეადგინა აღნიშნული რაიონის ისტორიულ-არქეოლოგიური რუკა.

ნაქალაქარ ღმანისის არქეოლოგიური შესწავლა, სმმ, XXVIII—B, თბ., 1969, გვ. 53—79; ნ. უგრელიძე, აღრეულ შუასაუკუნეთა მინის წარმოება ორბეთში, თბ., 1969, ხელნაწერი; ქ. აშირანაშვილი, აღრეფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები, თბ., 1968; და სხვ. აღნიშნული ხანის ძეგლთა შესახებ არსებობს დიდალი ლიტერატურა, რომელსაც აქ არ ვასახელებთ: ისინი მითითებულია ზემოჩამოთვლილ ნაშრომებში.

¹⁰⁴ დ. ბერძენიშვილი, ბონისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, თბ., 1964; თ. თოდრია, ალგეთის ზეობის ისტორიული გეოგრაფიიდან, ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა და ასპირანტთა XIV სამეცნიერო კონფერენცია, თბ., 1964; მისივე, მანგლისის ხევი, ძეგლის მეგობარი, № 21, თბ., 1970.

¹⁰⁵ ი. ს. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, I—II, თბ., მისივე, ქვემო ქართლი, III—IV, თბ., 1938; გ. ქაშბურია, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955.

¹⁰⁶ აღნიშნული ექსპედიციის მიერ მიღებული შედეგები სამწუხაროდ ჭერ არ გამოქვეყნებულა.

¹⁰⁷ დ. მუსხელიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის საეულე სამუშაოთა (1956—1958 წწ.) შედეგები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბ., 1960, გვ. 23—45; გ. გრიგოლია, თ. ტატიშვილი, ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბ., 1960, გვ. 63—80; გ. ციციშვილი, წოფი (ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევები), საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბ., 1960, გვ. 83—94; დ. მუსხელიშვილი, აღჩაყალ-გაგის ციხე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, I, თბ., 1960, გვ. 114—140.

მადნისჭალის საბაროვანი

(ძვლის დახასიათება)

მადნისჭალა მდ. ალგეთის მარცხენა ნაპირზე წარმოქმნილი, საკმაოდ ფართოდ გაშლილი ტერასაა. მას უკავია დაახლოებით 7 ჰექტარი ფართობი და სამი მხრიდან — ჩრდილოეთიდან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან—შემოფარგულია მდინარის კალაპოტით. ალგეთის მიღმა ტყიანი ნაპირი ფლატეა და საკმაოდ მიუვალი. აღმოსავლეთიდან ჭალას აკრავს, აგრეთვე, ტყით შემოსილი ჭერმის მთა (ტაბ. I)¹.

ქარხნის მშენებლობამდე ეს მიწები იხვნებოდა, მაგრამ ადგილობრივ მოსახლეობას მადნისჭალაში 1963 წლამდე რაიმე ძველი ნაშთის აღმოჩენის ფაქტი არ ახსოვს. ეს იმით უნდა აიხსნას, რომ სამარხები დედამიწის ზედაპირიდან საკმაოდ ღრმადაა მოქეუული (0,50—1,30 მ.) მთიდან ჩამორეცხილი მიწის ქვეშ. როგორც ჩანს, მადნისჭალა თანამედროვე გეოლოგიური ეპოქის I ნახევარში გათავისუფლდა ალგეთის წამლეკავი მოქმედებისაგან, რის შემდეგ დაიწყო ტერასის დალეკვა ჭერმის მთიდან ჩამორეცხილი მიწით. ამჟამად სამაროვნით დაკავებული ტერიტორიის ზედაპირი თითქმის სწორია, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მთის კალთიდან მდინარის ნაპირისაკენ მიმართულ მცირე დაქანებას.

მდ. ალგეთის შიერ ჩაჭრილ ნაპირში კარგად ჩანს ტერასის სტრატეგრაფია, სადაც მკაფიოდ შეინიშნება ურთიერთმონაცვლე 6 ფენა:

1. ბალახის საფარით შემოსილი კორდიანი ფენა,
2. შავი ფერის ჰუმუსური ფენა,
3. დელუვიური წარმოშობის წაბლისფერი ნიადაგი, თიხანარევი;
4. ალუვიური ქვიშნარი,
5. ალუვიური ღორღნარევი ფენა,
6. კირქვის² კლდოვანი დედაქანი.

ფენათა ამგვარი მონაცვლეობა დაადასტურა ტერასაზე ამოღებულმა მუზეუმმა.

1963—64 წლებში ჩატარებული ზაველე მუშაობისას მადნისჭალის სამაროვნის შესწავლის და მისი გავრცელების ფარგლების დასადგენად ამოღებულ იქნა 6 თხრილი და ამდენივე შურფი. ნაშრომში ქვემოთ აღწერილი სამარხები განხილულია თხრილების მიხედვით. რაც შეეხება სამარხთა ნომრების რიგს, ისინი დალაგებულია მათი გახსნის დროის შესაბამისად.

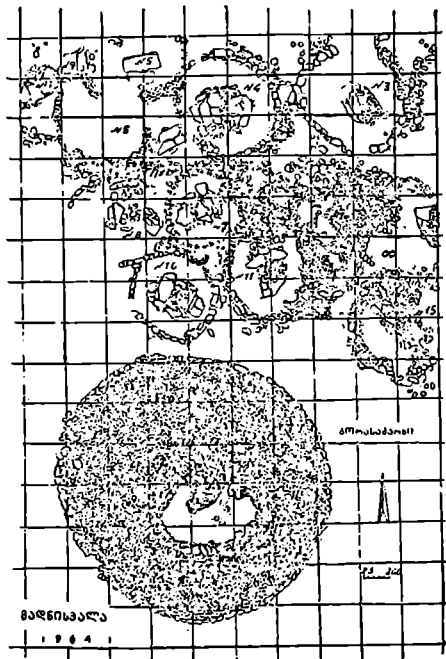
¹ I ტაბულის № 1 სურათზე რომელიც ციფრებით აღნიშნულია თხრილების განლაგება.

² კირქვებში, ყველა შემთხვევაში, იგულისხმება ლითოგრაფიული ქვა, რომელიც მის ნაირსახეობას წარმოადგენს.

I თხრილი (სურ. 1; ტაბ. II).

სამუშაოები დაიწყო 1963 წელს. თხრილი, რომელმაც თითქმის მდინარის ნაპირაპდე მიაღწია, ამოღებულ იქნა ქარხნის მთავარი საამქროს სამხრეთით. თავდაპირველად მისი საერთო ფართობი $30,0 \times 20,0$ მ უდრიდა და დამხრობილი იყო N—S. ამ წელს ექსპედიციამ შეისწავლა 13 სამარხი (№ 3—15) და გაწმინდა ერთი — I გორასამარხის ქვაყრილი.

1964 წელს თხრილი გაფართოვდა W და S. დამთავრდა I გორასამარხის შესწავლა და გაითხარა კიდევ სამი (№ 38—40) სამარხი.

სურ. 1

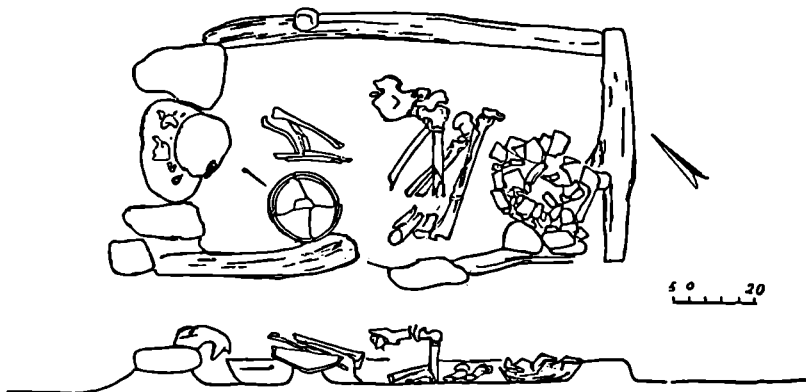
სამარხების სახურავის ზედა ღონე მიწის ზედაპირიდან დაშორებული იყო 0,7—1,2 მ-ით. მათი სიღრმე დამოკიდებულია რელიეფზე.

რაც შეეხება I გორასამარხის ქვაყრილს, მისი უმაღლესი წერტილი მიწის ზედაპირის დღევანდელ ღონეზე იყო.

მე-3 სამარხი მდებარეობდა თხრილის NO კუთხეში (სურ. 1; ტაბ. II_{1,2}). იგი შემოფარგლული იყო ცალბირად დალაგებული რივის ქვებით ($d=5,50$ მ; კედლის სისქე — $0,50$ მ; კედლის $h=0,30$ მ). წრის NO ნაწილი ქვების ორისამი რიგისაგან შედგებოდა. ჩრდილოეთ ნაწილში იგი წყდებოდა და იქმნებო-

და 1,70 მ სივანის ცარიელი არე. ასეთივე (0,70 მ სივანის) წყვეტილი წრის მოპირდაპირე მხარესაც იყო. SO და S ნაწილში რკალი ქმნიდა ორ ბლაგე კუთხეს (ტაბ. II₂).

წრეში მოთავსებული სამარხი წარმოადგენდა ოთხკუთხა ორმოს, რომლის ნაპირებს მიუყვებოდა ჰორიზონტალურად დაწყობილი ხის ძელების ნაშთი (სურ. 2; ტაბ. II₂).

სურ. 2.

სამარხი გადახურული იყო კირქვის ორი დიდი ფილაქვით (1,90×1,90), რომელთაც ზემოდან მესამე, შედარებით პატარა ქვა ედო. სახურავს, მიწის 0,4 მ სისქის ფენის შემდეგ, რიყის ქვები ეყარა ($h=0,50$ მ), რომელიც აღწევდა წრიული წუობის დონეს.

NW—SO დამხრობილ სამარხში (1,60×0,80×0,90მ) დაკრძალული მიცვალებული (ქალი)⁴ იწვა მარჯვენა გვერდზე ძლიერ ხელფეხმოკეცილად. სამარხის NW ნაწილში მწკრივად ეწყო რიყის 4 ბრტყელი ქვა. აქედან ერთ-ერთი მიცვალებულს თავქვეშ ჰქონდა ამოღებული.

სამარხის NW კედლის გასწვრივ კიდევ სამი ქვა იდო; ერთი ქვა N ნაწილშიც იყო. ინვენტარი:

1. ჯამში (№ 17)⁵, არათანაბრად გამოშვარი; შავ-ლეგა ლაქებით, ზედაპირგაპირიანებული (1 ჭაფუფი, 5—გ ქვეტიპი)⁶. ნაკეთებია სამეთუნეო მორგებზე

³ ლითოგრაფიული ქვა ვერ იტანს დაბალ ტემპერატურას და მინუს 2° შემდეგ სკდება. ამიტომ თითქმის ყველა შემთხვევაში ისინი დამსკდარ-დაზარალი იყო. ნაშრომში ჩვენ აღნიშნული გვაქვს ფილების ის რაოდენობა, რომელიც იმთავითვე უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

⁴ მიცვალებულის სქესი და ასაკი განსაზღვრა ჩვენთვის ინსტიტუტის თანამშრომელმა, ანთროპოლოგმა ე. ჯავახიშვილმა.

⁵ ფრჩხილებში მოცემულია მასალის საინვენტარო ნომრები; ტაბულაზე მასალა იმავე ნომრებით არის აღნიშნული. მადნისკალის სამაროვანზე მოპოვებული მთელი მასალა გამოღენილია თეთრი წყაროს მუზეუმში.

⁶ მასალის დეტალური აღწერილობა იხ. ქვემოთ, ტაბოლოგურ-ქრონოლოგიური კლასიფიკაციის დროს.

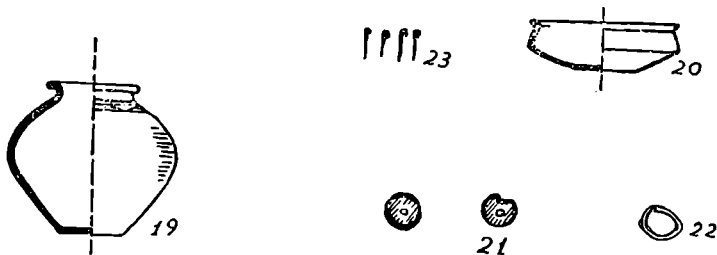
წერილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი მცირე რაოდენობით შეიცავს ქვიშის წერილ მარცვლებს. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან (ტაბ. XXV).

2. საღვებელი (№ 16), შავი ზედაპირგაპრიალეებული (III ჩგუფი, მე-3 ტიპი), სუსტად გამომწვარი (დაიშალა). ნაკეთებია მორგვზე, საკმაოდ მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი აგურისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

3. თავხვია საკინძი (№ 18), ბრინჯაოსი, ოთხწახნაგაღეროიანი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან.

მე-4 ქვისსამარხი მდებარეობდა მე-3 სამარხის W 0,5 მ მანძილზე (სურ. 1; ტაბ. II₁). მის ირგვლივ შემოწყობილი ქვების წრის ($d=5,0$ მ) W ნაწილში დატოვებული იყო 0,80 მ სივანის ცარიელი არე. სამარხი გადახურული იყო კირქვის 5 ფილით, რომლებსაც ირგვლივ შემოწყობილი ჰქონდა მოგრძო ფილაქვები, რაც სახურავს გეგმაში ოვალურს ხდიდა ($3,10 \times 2,60$ მ). ზემოდან მცირედენი რივის ქვები ეყარა. სახურავი, წრესთან შედარებით, W ნაწილში 0,10 მ დაბლა მდებარეობდა, O ნაწილში კი — 0,20 მ მაღლა.

O—W დამხრობილ (უმნიშვნელოდ N გადახრილ), კირქვის ფილებით შეკრულ სამარხში ($1,50 \times 0,80 \times 0,75$ მ) მიცვალებული (ქალი) იწვა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით W. სახის წინ გაწვდილ, იდაყვებში მოხრილ ხელებში ჯამი ეკავა. მარჯვენა მხრის ძვალს აჩნდა მოტეხილობის კვალი (ტაბ. III₁). ინვენტარი (სურ. 3):

სურ. 3

1. ქოთანის (№ 19), მოყვითალო, ნაცრისფერლაქებიანი (II ჩგუფი, 1 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე, ფოროვანი, ქვიშანარევი თიხისაგან. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

2. ჯამი (№ 20), ნაცრისფერი, შავლაქებიანი, ზედაპირგაპრიალეებული (I ჩგუფი, 5—გ ქვეტიპი). ნაკეთებია სამეთუნეო მორგვზე შედარებით წერილმარცვლოვანი თიხისაგან, რომელშიც შერეულია ქვიშისა და ობსიდიანის წერილი მარცვლები.

3. საყურე (№ 22) ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალასთან.

4. თავხვია საკინძები (№ 23), ბრინჯაოსი, ოთხწახნაგაიანი, 4 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან და გულმკერდის არეში.

5. მძივები (№ 21) სარდიონის, ნაპობი.

მე-5 ქვისსამარხი მდებარეობდა მე-4 სამარხის NW 0,40 მ მანძილზე (სურ. 1; ტაბ. II₁). მის ირგვლივ შემოწყობილი ქვების წრე ($d=3,5-4,0$) SW

ნაწილში 0,90 მ სივანეზე იყო გახსნილი და ისეთი შაბეკდილება იქმნებოდა, თითქოს „შესასვლელით“ უკავშირდებოდა მე-6 სამარხის წრეს. მე-5 სამარხის წრის W ნაწილი დაზიანებული იყო მე-9 სამარხის მიერ.

სამარხი გადახურული იყო ორი ფილით (1,70×1,90 მ), რომელთაგან ერთ-ერთი (სამხრეთით მდებარე) საერთოდ სცილდებოდა სამარხის ფარგლებს. სახურავი მდებარეობდა წრის დონიდან 0,40—0,50 მ სიღრმეზე. SWW—NOO დამხრობილ კირქვის ფილებით შეკრულ სამარხში (1,30×0,5×0,60 მ) მიცვალებული (ქალი) დასვენებული იყო მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად. თავით NOO (ტაბ. III₂). ინვენტარი:

1. ხ ე ლ ა და (№ 25), ლევა მონაცრისფრო, არათანაბრად გამომწვარი, ზედაპირგაპრიალებული (I ჯგუფი, მე-3 ტიპი). ნაკეთებია მორგეზე; თიხა ფოროვანია და მცირე რაოდენობით ურევია ქვიშისა და ობსიდიანის წყრილი მარცვლები. აღმოჩნდა მიცვალებულის მუხლებთან (ტაბ. XXI).

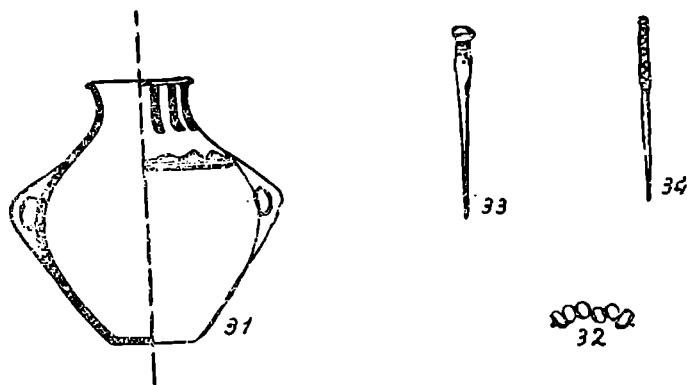
2. თ ა ვ ხ ე ი ა ს ა კ ი ნ ძ ი (№ 27), ბრინჯაოსი, მრგვალფორიანი. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალასთან.

3. ს ა ყ უ რ ე ე ბ ი (№ 29, 30), ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი, 2 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალასთან.

4. მ ძ ი ვ ი (№ 28), ბრინჯაოსი, დაბალცილინდრული. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან.

5. მ ძ ი ვ ე ბ ი (№ 26), სარდიონის, ნაპობი, 72 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან.

მე-6 ქვისსამარხი მდებარეობდა მე-5 სამარხის SW (სურ. 1). მის ირგვლივ შემოწყობილი ქვების წრე ($d=4,50$ მ) NO ნაწილში იყო გახსნილი. 8 ფილაქვით გადახურულ სამარხის სახურავს ცეგმაში ოვალური გარშემოხაზულობა ჰქონდა (2,15×1,70 მ). ზემოდან, 0,40 მ სისქის მიწის ფენის შემდეგ, რიყის ქვები ეყარა. ქვაყრილის ზედაპირი წრის დონეზე მდებარეობდა.

სურ. 4

მცირეოდენი გადახრით, W—O დამხრობილ კირქვის ფილებით შეკრულ სამარხში (1,45×0,55×0,60 მ) მიცვალებული ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით O. ინვენტარი (სურ. 4):

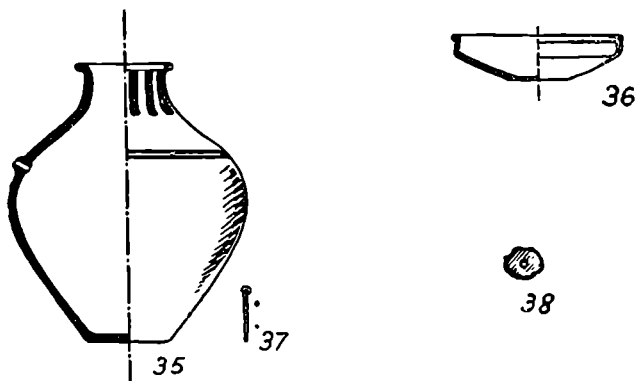
1. დერგი (№ 31), მოშავო-მოყავისფრო, ზედაპირგაპრიალებული, სუსტად გამომწვარი (III ჯგუფი, მე-2 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე საკმაოდ წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი აგურისფერია, შუაში შავი შრით. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

2. საკინძი (№ 33), ბრინჯაოსი, მრგვალთავიანი. პატინაზე შეინიშნება საკმაოდ წმინდა ქსოვილის ანაბეჭდი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან.

3. თახჩვია საკინძები (№ 34), ბრინჯაოსი, ოთხწახნავიანი, 4 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან და გულმკერდის არეში.

4. მძიეები (№ 32), სარდიონის, მრგვალ-ბრტყელი და ნაპობი, 40 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის მარცხენა მაჯასთან.

მე-7 ქვისსამარხი მდებარეობდა მე-6 სამარხის SO 2,70 მ მანძილზე (სურ. 1: ტაბ. II). მის ირგვლივ შემოწყობილი ქვების წრის დ 4,50 მ უდრიდა. გეგმაში ოთხკუთხა მოყვანილობის კირქვის ფილების სახურავს (1,85×1,25 მ) შემოწყობილი ჰქონდა რიყის ქვები; ზემოდან 0,20 მ სისქის მიწის ფენის შემდეგ, რიყის ქვები ეყარა (1,00×0,40 მ). ქვაყრილი მდებარეობდა წრის დონეზე. SO—NW დამხრობილ კირქვის ფილებით შეკრულ სამარხში (1,55×0,75×0,80 მ) მიცვალებული (ქალი) ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით SO. ინვენტარი (სურ. 5):

სურ. 5

1. სადღვებელი (№ 35), ნაცრისფერი, მურა ლაქებით, ზედაპირგაპრიალებული (III ჯგუფი მე-3 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე, წვრილმარცვლოვანი, სილანარევი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

2. ჯამი (№ 36), ნაცრისფერი, არათანაბრად გამომწვარი (I ჯგუფი 5—ბ ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე, წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. აღმოჩნდა მიცვალებულის მუხლებთან.

3. თახჩვია საკინძი (№ 37), ბრინჯაოსი, ოთხწახნავიანი. პატინით დაფარულ ზედაპირზე შეინიშნება წმინდა ქსოვილის ანაბეჭდი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან.

4. მძივები (№ 38), სარდიონის, 23 ცალი; სფერული, შინდისებური და ნაპობი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან.

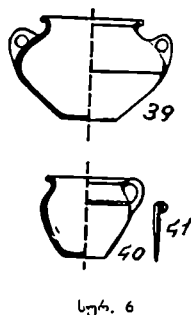
მე-8 ორმოსამარხი აღმოსავლეთით ესაზღვრებოდა მე-7 სამარხს, ჩრდილოეთით — მეექვსეს (სურ. 1; ტაბ. II₁). სამარხის ირგვლივ შემოწყობილი ქვების წრის დიამეტრი საშუალოდ 4,50 მ უდრიადა. კირქვის ფილების სახურავს (2,70×1,90 მ), რომელიც სამარხში ჩაწოლილი დაგვხვდა, 0,30 მ სისქის მიწის ფენის შემდეგ, ქვაყრილი ფარავდა, რომელიც მდებარეობდა წრის დონეზე. SW—NO დამხრობილ ოვალურ ორმოში (1,50×0,80×0,90 მ) მიცვალებული (ქალი) ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით NO (ტაბ. IV₁). ინვენტარი (სურ. 6):

1. ქვაბ-ქოთანა (№ 39), ლეგანა-ცრისფერი, არათანაბრად გამოშწვარი, ზედაპირგაპირალებული (II ჯგუფი მე-3 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე, საკმაოდ წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. იდგა მიცვალებულის ფეხებთან.

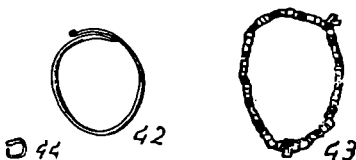
2. კოკობი (№ 40), ლეგა, მორგვზე ნაკეთები მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან (I ჯგუფი, 4—ა ქვეტიპი). აღმოჩნდა მიცვალებულის მარჯვენა იდაყვის ქვეშ.

3. თავხვია საკინძი (№ 41), ბრინჯაოსი, მრგვალდეროიანი. აღმოჩნდა მიცვალებულის მარჯვენა ხელის მტევენთან.

მე-9 ორმოსამარხი მდებარეობდა მე-5 სამარხის W 1,30 მ მანძილზე (სურ. 1, ტაბ. II₁). გარეგნულად არ ემსგავსებოდა ზემოთ აღწერილ სამარხებს: გადახურული იყო ორი ფილაქით (2,10×1,80 მ), რომელთა ნაპირებს სამი მხრიდან რიყის ქვები შემოუყვებოდა (ტაბ. IV₂). აღნიშნული სამარხის მიერ დაზიანებული იყო მე-5 სამარხის წრე. O—W დამხრობილ ოთხკუთხა ორმოში (0,95×0,45×1,35 მ) ჩონჩხის ძვლები ცუდად შემოინახა. მის NW კუთხეში ზაუშვის რამდენიმე სარძევე კბილი აღმოჩნდა. ინვენტარი (სურ. 7):

სურ. 6

სურ. 7

1. საწვივე რგოლები (№ 42) ბრინჯაოსი, 2 ცალი, ადგილმდებარეობის მიხედვით წვივის ძვლებზე უნდა ყოფილიყო გაკეთებული.

2. საყურე (№ 44) ბრინჯაოსი, თავებგახსნილი. აღმოჩნდა თავის ქალის არეში.

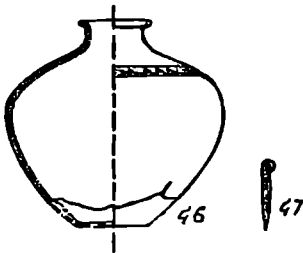
3. მძივები (№ 43) პასტისა, ცილინდრული, 15—შავია, 40—თეთრი. ერთი ნაპობი მძივი ვარდისფერი სარდიონისაა.

მე-10 ქვისსამარხი (ენოტაფი) მდებარეობდა მე-7 სამარხის S (სურ. 1; ტაბ. II). მის ირგვლივ შემოწყობილი ქვების წრე ($d=4,60$ მ) SW ნაწილში 0,50 მ სივანეზე იყო გახსნილი. სამარხი გადახურული იყო 3 ფილაქით (3,00×2,10 მ), რომლებსაც 0,30 მ მიწის ფენის შემდეგ რიყის ქვები ეყარა. ქვაყრილი მდებარეობდა წრის ღონეზე. O—W (ღონავ N გადახრით) დამხრობილ, კირქვის ფილებით კოხტად შეკრულ სამარხში (1,30×0,90×0,85) ჩონჩხი არ იყო. ქვაყრილსა და სახურავს შორის დაყრილი მიწის 0,50 მ სისქის ფენაში თიხის ორი ქურჭელი იყო ჩალეწილი. ინვენტარი (სურ. 8):

1. ჯამი (№ 45), მოყავისფრო, არათანაბრად გამომწვარი (I ჯგუფი, 5—ბ ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით, ფოროვანი თიხისაგან. აღმოჩნდა სამარხის სახურავზე.

2. დერგი (№ 46), მუქი ნაცრისფერი, არათანაბრად გამომწვარი, ზედაპირგაპრიალეებული (III ჯგუფი, 1—ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა სამარხის სახურავზე.

3. თავხვია საკინძი (№ 47), ბრინჯაოსი, ოთხწახნავიანი. აღმოჩნდა სამარხის SW კუთხეში.

მე-11 ქვისსამარხი მდებარეობდა მე-10 სამარხის აღმოსავლეთით (სურ. 1; ტაბ. II). მის ირგვლივ შემოწყობილი წრე ($d=4,70$ მ) შედგებოდა რიყის ქვების რამდენიმე რიგისაგან. კირქვის ფილებისაგან შედგენილ, გეგმაში ოვალურ სახურავს რიყის მოზრდილი ქვები ჰქონდა შემოწყობილი (2,60×1,80); ზემოდან მიწის 0,4 მ სისქის ფენის შემდეგ, ქვაყრილი ($d=1,00$ მ) ფარავდა, რომელიც წრის ღონეზე მდებარეობდა. S—N დამხრობილ, კირქვის ფილებით შეკრულ სამარხში (100×0,70×0,70 მ) დასვენებული იყო ბავშვი, მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით N (ტაბ. V). სამარხის NO კუთხეში იღო ბურჯაკის (რამდენიმე ინდივიდის) ფეხების ძვლების⁷ გროვა (№ 50). ინვენტარი (სურ. 9):

სურ. 8

1. ჯამი (№ 49), მოყავისფრო, არათანაბრად გამომწვარი, ზედაპირგაპრიალეებული (I ჯგუფი, 5-გ ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი მოყავისფროა. აღმოჩნდა მიცვალებულის ხელებთან.

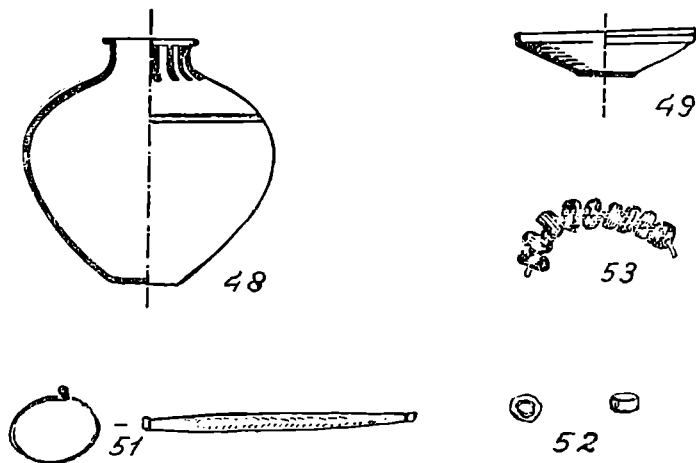
2. დერგი (№ 48), შავი, ღია ფერის ლაქებით, ზედაპირგაპრიალეებული, არათანაბრად გამომწვარი (III ჯგუფი, 1—ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე წვრილმარცვლოვანი, ფოროვანი თიხისაგან. კეცი ავურისფერია. იღვა მიცვალებულის ფეხებთან.

3. სამაჯური (№ 51) ბრინჯაოსი, ბოლოებგადმოხვეული. მიცვალებულს ეყვამარცხენა ხელის მაჯაზე.

⁷ ოსტეოლოგიური მასალა განსაზღვრა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პალეოზოოლოგიის ინსტიტუტის უფროსმა მეცნიერმა თანამშრომელმა აბესალომ ვეკუამ.

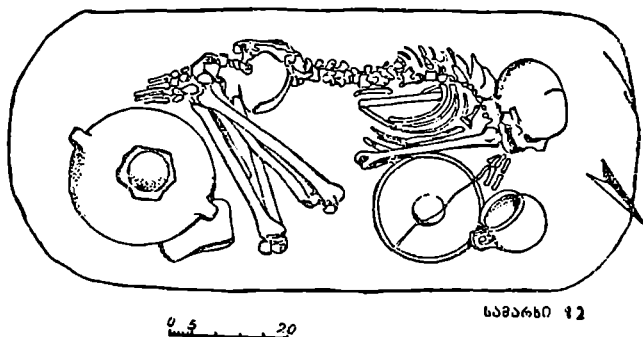
4. მძივები (№ 52), ბრინჯაოსი, დაბალცილინდრული, 3 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან.

5. მძივები (№ 53), სარდიონის, ნაპობი, 49 ცალი. დაფანტული იყო მიცვალებულის გულმკერდის და ყელის არეში.

სურ. 9

მე-12 ორსამარხი მდებარეობდა მე-11 სამარხის NO 0,50 მ მანძილზე. (სურ. 1, ტაბ. II). მის ირგვლივ შემოვლებულ ქვების წყობას გეგმაში ოვალური მოყვანილობა ჰქონდა ($d=5,30 \times 4,40$ მ); დამხრობილი იყო S—N; გა-

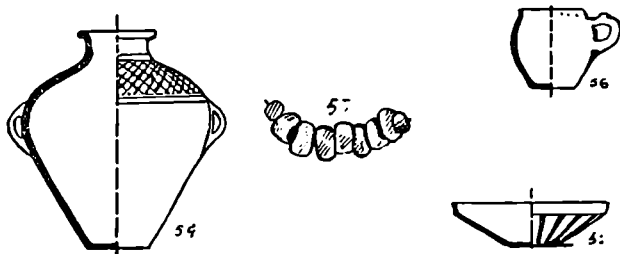

სურ. 10

დახურული იყო 4 ფილაქვით; ზემოდან, მიწის 0,40 მ სისქის მიწის ფენის შემდეგ ქვაყრილი ფარავდა. NW—SO დამხრობილ ოვალურ ორმოში ($1,30 \times$

0.70×0.75 მ) მიცვალეხული (ქალი) იწვა მარცხენა გვერდზე ძლიერ ხელფეხ-მოკეცილად, თავით NW (სურ. 10). ინვენტარი (სურ. 11):

1. დერგი (№ 54), ღია ყავისფერი, კარგად გამოშვარი, ზედაპირგაპრიალეხული (III ჯგუფი, მე-2 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე შედარებით მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი მონაცრისფრო—მოყავისფროა. იდგა მიცვალეხულის ფეხებთან; ძირში ამოდებული ჰქონდა რიყის ქვები.

სურ. 11

2. ჯამი (№ 55) ღია წაბლისფერი, ზედაპირგაპრიალეხული, სუსტად გამოშვარი (I ჯგუფი, 5—ბ ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი მოვარდისფრო—მოყავისფროა. იდგა მიცვალეხულის ხელებთან.

3. ტოლჩა (№ 56), მოავურისფრო, შავი ლაქებით (I ჯგუფი, 4—ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით, ძალიან უხეშად, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი შერეული აქვს ქვიშა და წვრილი კენჭები. იდგა მიცვალეხულის სახის წინ.

4. მძივები (№ 57) სარდიონის, ნაობი, 52 ცალი. დაბნეული იყო მიცვალეხულის ყელის და გულმკერდის არეში.

მე-18 ქვისსამარხი მდებარეობდა თბილისის NW კუთხეში (სურ. 1; ტაბ. II). გადახურვით (2,50×1,60 მ) ჰგავდა მეცხრე სამარხს. SW—NO დამხრობით, კირქვის ფილებით შეკრულ სამარხში (1,35×0,80×0,70 მ) დასვენებული ბავში იწვა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით NO. თავქვეშ ამოდებული ჰქონდა ქვა. სამარხის კედლის ძირში მწყრივად ეწყო რიყის 4 ქვა. ინვენტარი:

1. დერგი (№ 58), ნაცრისფერი, არათანაბრად გამოშვარი (III ჯგუფი, მე-2 ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია. იდგა მიცვალეხულის ფეხებთან (ტაბ. XXX).

2, თავხვია საკინძები (№ 61), ბრინჯაოსი, ოთხწახნაგაიანი, 4 ცალი. ერთი საკინძი აღმოჩნდა მიცვალეხულის კეთასთან. დანარჩენი 3 ყელის არეში.

3. მძივები (№ 59), სარდიონის, 31 ცალი; სფერული, მრგვალ-ბრტყელი, დაბალცილინდრული და ნაობი. აღმოჩნდა მიცვალეხულის ყელთან და გულმკერდთან.

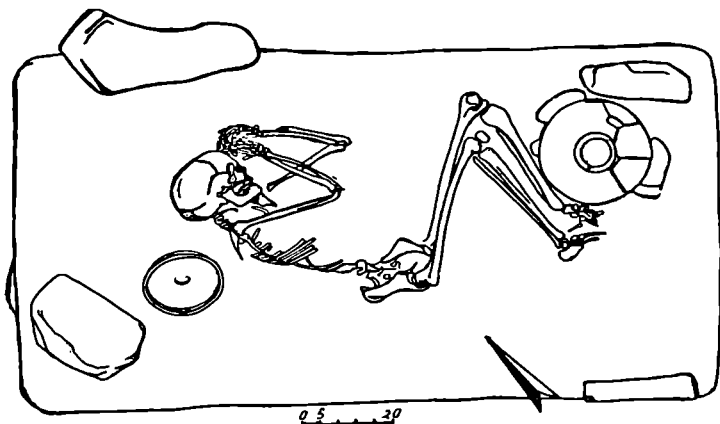
4. მძივები (№ 60), პასტისა, ცილინდრული, 48 ცალი. ორი შავია, დანარჩენი თეთრი. აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის არეში.

მე-14 ქვისსამარხი მდებარეობდა მე-5 სამარხის სამხრეთით (სურ. 1; ტაბ. II₁). მის ირგვლივ შემოწყობილი ქვების წრე ($d=3,50-4,00$ მ) დაზიანებული იყო IV, V და VI სამარხების მიერ (ტაბ. VI). მაშასადამე, მე-14 სამარხი მათზე აღრე აუგიათ. ხელუხლებელი იყო ქვების წრის მხოლოდ SSW ნაწილი. სამარხი გადახურული იყო კირქვის 2 ფილაქვით ($1,75 \times 0,9$ მ), რომელიც წრესთან შედარებით 0,5 მ სიღრმეზე მდებარეობდა. SW—NO დამხრობილ, კირქვის ფილებით შეკრულ სამარხში ($1,50 \times 0,60 \times 0,70$ მ) მიცვალებული (ქალი) იწვა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით NO. ინვენტარი:

1. ქვაბ-ქოთანა (№ 62), ნაცრისფერი, ზედაპირგაპრიალებული (II ჯგუფი, მე-3 ტიპი). ნაკეთებია მორგეზე, საკმარის წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან, რომელშიაც შერეულია ქვიშის და დაფხვნილი ობსიდიანის წვრილი მარცვლები. კეცი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან (ტაბ. XXVII).

2. მძივები (№ 63), სარდიონის, ნაობი, 23 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან.

მე-15 ორმოსამარხი მდებარეობდა მე-12 სამარხის SO 2,00 მ მანძილზე (სურ. 1; ტაბ. II₁, V₂). მის ირგვლივ შემოწყობილი წრე ($d=5,50$) ქვების ორი

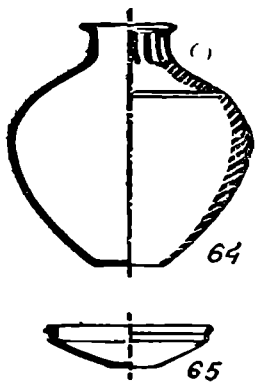

სურ. 12

რიგისაგან შედგებოდა. სამარხი გადახურული იყო კირქვის ორი დიდი ფილით ($3,50 \times 1,80$ მ), რომელთაც 0,45 მ სისქის მიწის ფენის შემდეგ რიგია ქვები ეყარა. O—W დამხრობილ ოთხკუთხა ორმოს ($1,90 \times 0,95 \times 0,90$ მ) ყოველ კუთხეში თითო მოზრდილი ქვა იდო. მიცვალებული ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილი, თავით W (სურ. 12). ინვენტარი (სურ. 13):

1. დერგვი (№ 64), ლეგა, მურა ლაქებით, ზედაპირგაპრიალებული, ირათანაბრად გამომწვარი, თხელკედლიანი (III ჯგუფი, 1—ა ქვეტიპი). ნაქე-
3. ნ. თუშივილი

თებია მორგვზე წვრილმარცვლოვანი, სილანარევი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია. იღვა მიცვალებულის ფეხებთან. ძირში შედგმული ჰქონდა რამდენიმე ქვა.

სურ. 13

2. ჯ ა მ ი (№ 65), შავი, ზედაპირგაპრიალებული (I გუფი, 5-გ ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე, საკმაოდ წვრილმარცვლოვანი, ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი შავია. იღვა მიცვალებულის კეფასთან.

88-ე სამარხი მდებარეობდა I გორასამარხის S 0.5 მ მანძილზე (ტაბ. VII₁). ჩრდილოეთიდან ფარგლავდა NO—N—NW მიმართული, რკალური მოყვანილობის ფართო ქვაფენილი (l=12,0 მ; სიგანე 2,00 მ). თვით სამარხი მდინარის მიერ იყო წალეკილი. რკალს შიგნით აღმოჩნდა:

1. ჯ ა მ ი ს (№ 156) 4 ნატეხი, მუქი ნაცრისფერი, ზედაპირგაპრიალებული (I ჯგუფი, 5-ე ქვეტიპი). თიხა მსხვილმარცვლოვანია, კეცი — შავი.

2. ჯ ა მ ი ს (№ 157) 3 ნატეხი, შავი, ზედაპირგაპრიალებული, სუსტად გამოშვარი (I ჯგუფი, 5—გ ქვეტიპი), მსხვილმარცვლოვანი თიხისა.

3. ჯ ა მ ი ს (№ 158) 2 ნატეხი, მურა ფერის, ზედაპირგაპრიალებული, მსხვილმარცვლოვანი თიხისა (I ჯგუფი, 5—გ ქვეტიპი).

4. ქ თ ნ ი ს (№ 159) ნატეხი, შავპრიალა ზედაპირით, მსხვილმარცვლოვანი თიხისა.

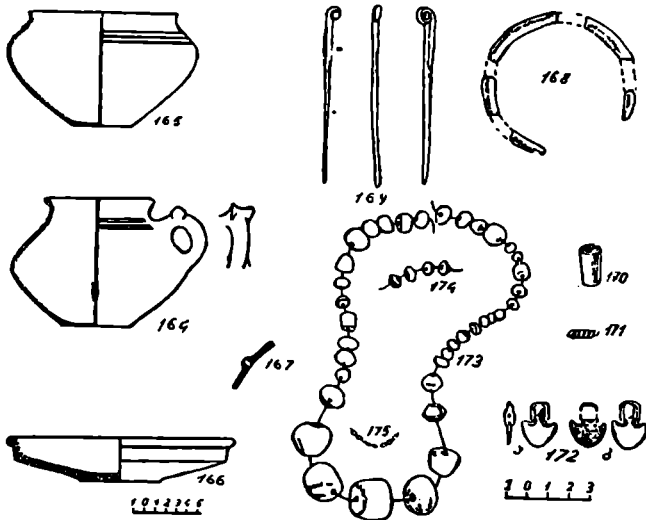
5. თიხის სხვადასხვა ქურქლის ნატეხები (№ 160—163).

89-ე ორმოხამარხი მდებარეობდა I გორასამარხის ჩრდილოეთით 2,70 მ მანძილზე. იგი ჩრდილოეთიდან შემოფარგლული იყო ახალშთვარისებური მოყვანილობის რიყის ქვების ცალირი წყობით (l=6,50 მ; სიგანე შუაში=1,30 მ; სიგანე ნაპირებში=0,30—0,40 მ). დასაკრძალავი ორმო, რომელიც გადახურული იყო კირქვის 5 ფილაქვით (1,8×1,80 მ), მოთავსებული იყო ახალშთვარისებური წყობის S 3,50 მ მანძილზე (ტაბ. VII₂). სახურავს ზემოდან მწიფის 0,50 მ ფენის შემდეგ რიყის ქვები ეყარა (0,8×0,55 მ). ქვაყრილი მდებარეობდა ახალშთვარისებური წყობის დონეზე. NW—SO დამხრობილი ოვალურ ორმოში (1,60×0,90×0,80 მ) მიცვალებული (ქალი) ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით NW (ტაბ. XIII₁). ინვენტარი (სურ. 14):

1. ქ თ ა ნ ი (№ 164), შავი, ზედაპირგაპრიალებული, კარგად გამოშვარი (II ჯგუფი, მე-4 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე საკმაოდ წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი აგურისფერია შუაში მონაცრისფრო შრით. იღვა მიცვალებულის კეფასთან.

2. ქ ვ ა ბ-ქ თ ა ნ ა (№ 165), შავი, ზედაპირგაპრიალებული, სუსტად გამოშვარი (II ჯგუფი, მე-2 ტიპი), ნაკეთებია მორგვზე მსხვილმარცვლოვანი ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალასთან.

3. ჯ ა მ ი (№ 166), ზედაპირგაპრიალეებული, სუსტად გამოშწვარი (I ჭგუფი, 5—დ ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგეზე შედარებით მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, რომელსაც მცირე რაოდენობით შერეული აქვს ქვიშა და დაფხენილი ობსიდიანი. კეცი ლევა ფერისაა. აღმოჩნდა მიცვალებულის ხელებთან.

სურ. 14

4. სადღვებლის (№ 167) ნატეხები, შავი, ზედაპირგაპრიალეებული, მსხვილმარცვლოვანი, ქვიშანარევი თიხისა (III ჭგუფი, მე-3 ტიპი). კეცი შავია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

5. თავხვია საკინძეები (№ 169) ბრინჯაოსი, ოთხწახანაგოვანი, 4 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის არეში.

6. მილაკი (№ 170) ბრინჯაოსი, აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის არეში.

7. ხვია (№ 171) ბრინჯაოსი. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალასთან.

8. სამაჯურის (№ 168) ნატეხები, კალისა, მრგვალფეროიანი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ქვედა ყბასთან.

9. საკიდები (№ 172—ა, ბ, გ) ანტიმონის, 3 ცალი. წარმოადგენენ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიური ტიპის ცულის მინიატურულ გამოსახულებას.

10. მძივები (№ 174) ანტიმონის, 4 ცალი.

11. მძივები (№ 173) სარდიონის: სფერული, მრგვალ-ბრტყელი, ვაშლისებური, ცილინდრული, ბიკონუსური და ნაობი — სულ 94 ცალი.

12. მძივები (№ 175), თეთრი პასტის, ცილინდრული, 9 ცალი.

ყველა მძივი აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის არეში.

39-ე სამარხის დასავლეთით 1,0 მანძილზე, საგანგებოდ შერჩეული რიყის მოვარდისფრო ქვებით მოგებული იყო ოთხკუთხა მოყვანილობის პატარა (0,80×0,60 მ) სამსხვერპლო(?) მოედარი (ტაბ. VIII₂).

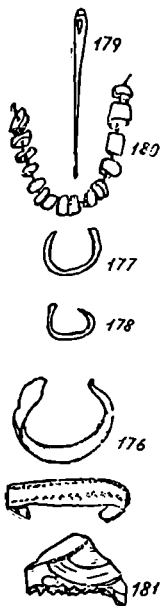
მე-40 სამარხი. სამარხს პირობითად ვუწოდებთ, რადგანაც ნივთები ჯგუფად იყო თავმოყრილი მიწაში, 39-ე სამარხსა და მის ახალმოთავარიებურ ქვების წყობას შორის, ზედაპირიდან 0,80 მ სიღრმეზე. ესენია (სურ. 15):

1. სამაჯურები (№ 176), ბრინჯაოსი, ბრტყელი, 2 ცალი.

2. საყურეები (№ 177—178), ბრინჯაოსი 2 ცალი.

3. ქინძისთავი (№ 179), ბრინჯაოსი, ლეროგახერტილი.

4. ობსიდიანის ნატეხები (№ 181). ერთ მათგანს ეტყობა ხმარების კვალი.

სურ. 15

I გორასამარხი მდებარეობდა თბილისის სამხრეთ ნაწილში (სურ. 1; ტაბ. II₁). გვეგმაში წრიული ქვაყრილი (d=13,00 მ) ფუძიდან ცენტრისაკენ თანდათან მალღებოდა (h=1,10 მ). ყრილის სამხრეთ სექტორში იყო სეგმენტური მოყვანილობის ქვებისაგან თავისუფალი არე (l=3,55 მ; სიგანე—2,0 მ). ზვინულიდან წვრილი ქვების ალაგების შემდეგ თვალნათლივ გამოისახა დიდი ქვებით შედგენილი ორი წრე. ერთი შემოლუყვებოდა გორასამარხის ქვაყრილის ფუძეს (d=13,0); მეორე (d=8,0 მ), უფრო კარგად დაწყობილი, 50 ქვისაგან შედგენილი წრე, მოთავსებული იყო პირველის შიგნით. იგი ფუძის ირგვლივ შემოწყობილ წრესთან შედარებით 0,30 მ-ით მაღლა მდებარეობდა.

ზვინულის ქვეშ აღმოჩნდა სამი სამარხი: ორი — ცენტრალურ ნაწილში; მესამე კი მოთავსებული იყო კრომლეხებს შორის, გორასამარხის SW ნაწილში (ტაბ. IX).

№ 1 ორმოსამარხი (ძირითადი) გადახურული იყო კირქვის ფილებით (ტაბ. IX), რომლებიც გადადებული იყო ორმოს ირგვლივ შემოყობულ რიყის ქვებზე (3,50×2,00 მ). SO—NW დამხრობილ ოვალურ ორმოში (2,00×1,35×1,00 მ) დაკრძალული მიცვალებული იწვა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილი, თავით SO. სამარხში სახურავის ჩაწოლის გამო ჩონჩხი და ინვენტარი ძლიერ დაზიანებული დაგვხვდა (ტაბ. XI). პრეპარაციის პროცესში მცირეოდენი რაოდენობით გვხვდებოდა ნახშირის წვრილი ნატეხები. ინვენტარი (სურ. 16):

1. საღვლებელი (№ 183), შავი, ზედაპირგაპრიალებული, არათანაბრად გამომწვარი (III ჯგუფი, მე-3 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი ზოგან შავია, ზოგან — მოყავისფრო. აღმოჩნდა სამარხის SO ნაწილში.

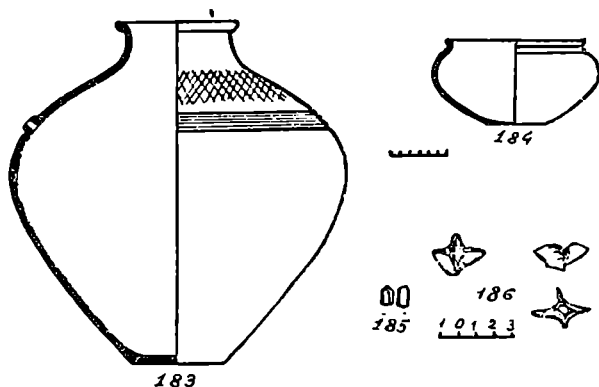
2. ქვაბქოთანა (№ 184), მუქი ნაცრისფერი, ზედაპირგაპრიალებული; შიგნიდან მოწაბლისფროა (II ჯგუფი, მე-2 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე შედა-

რებით წვრილმარცვლიანი თიხისაგან. კეცი აგურისფერია. აღმოჩნდა სადღეებელთან.

3. ფირფიტები (№ 185), ბრინჯაოსი, გაურკვეველი დანიშნულების, 2 ცალი. აღმოჩნდა სამარხის ზედა ღონეზე, ჩონჩხის გამოჩენამდე.

4. ეარდულეები (№ 186) ბრინჯაოსი, 2 ცალი; ერთი აღმოჩნდა სამარხის O ნაწილში, მეორე — W ნაწილში.

5. ობსიდიანის (№ 187) ორი ანატეცი. აღმოჩნდა სამარხის O ნაწილში.

სურ. 16

№ 2 სამარხი. სამარხს პირობითად ვუწოდებთ, რადგანაც გარეგნულად ჰგავდა მას: იგი უფრო სამსხვერპლოა. მდებარეობდა № 1 სამარხის W. გადახურული იყო კირქვის რამდენიმე ფილით, რომელთა ქვემოთ, 0,40 მ სიღრმეზე, კამერა ქვებით იყო ამოვსებული. ქვაყრილის ქვეშ კი 0,20 მ სისქის მიწის ფენა დაუყვებოდა. იატაკის დიდი ნაწილი ქვებით იყო მოგებული. O—W დამხრობილ ამ ნაგებობაში (1,15×0,90×0,70 მ) ჩონჩხი არ აღმოჩენილა. საინტერესოა, რომ კამერის NW ნაწილში, მის ზედა ღონეზე, უშუალოდ გადახურავ ფილებს ქვემოთ თიხის 3 ჭურჭელი იდგა (ტაბ. X2). ესენია (სურ. 17):

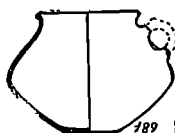
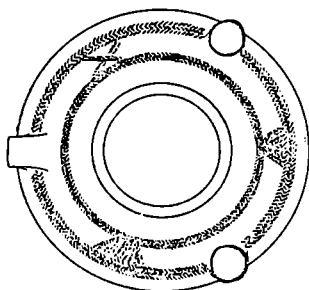
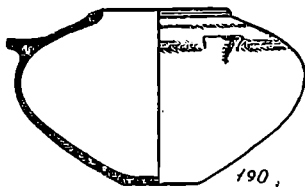
1. ბადია (№ 188), მოვარდისფრო, ხელით ნაკეთები, სუსტად გამომწვარი თიხისა. კეცი მოვარდისფროა (I ჯგუფი, მე-8 ტიპი).

2. ქოთანი (№ 189), შავი, ზედაპირგაპარიალებული, თხელკედლიანი, სუსტად გამომწვარი (დაიშალა). კეცი აგურისფერია (II ჯგუფი, მე-4 ტიპი).

3. ქოთანი (№ 190), პირმოყრილი, ღია წაბლისფერი, ზედაპირგაპარიალებული (II ჯგუფი, მე-5 ტიპი). ნაკეთებია მორგეზე ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი ღია წაბლისფერია.

4. ობსიდიანის სამფერ და ლამელა (№ 191) და რამდენიმე ნატეხი.

№ 3 ქვისსამარხი მოთავსებული იყო კრომლებებს შორის, გორასამარხის SSW ნაწილში (ტაბ. IX). ნაგები იყო კირქვის ფილაქვებით (0,80×0,60×0,50 მ). S—N დამხრობილი კამერა სრულიად ცარიელი იყო.

სურ. 17

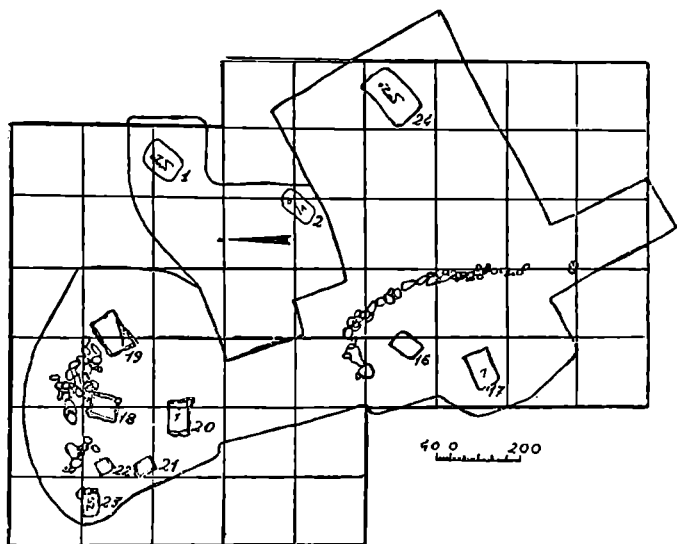
გორასამარხის ფუძის ირგვლივ შემოვლებულ ქვების წყობაში აღმოჩნდა ორმხრივ კონუსურად ამოღარული ბაზალტის ერთი კვერცხისებური ქვა (№ 192). როგორც ჩანს, მისი გახვრეტა ვერ დაუმთავრებიათ.

II თხრილი (სურ. 18; ტაბ. XI)

ქერმის მთის SW კალთის ძირში მშენებლებმა დააზიანეს რამდენიმე სამარხი. ამ ადგილას ექსპედიციამ 1963 წელს გამოიკვლია ორი (№ 1 და 2) სამარხი (ტაბ. XI₂), დანარჩენი 9 სამარხის (№ 16—24) შესწავლა 1964 წელს დასრულდა.

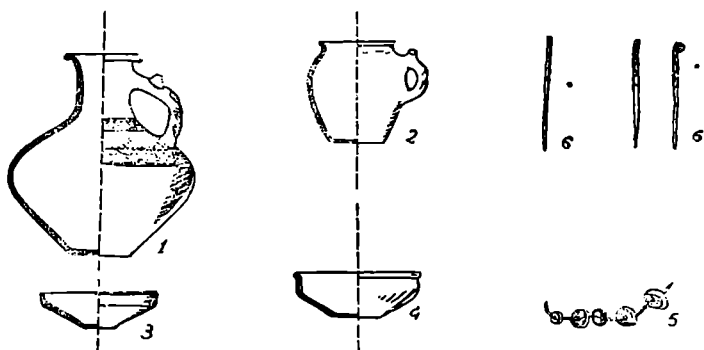
თხრილის სიგრძე O—W ღერძზე 18,0 მ უდრიდა, სიგანე —14,0 მეტრს. სამარხების სახურავის დონე მიწის ზედაპირიდან 0,30—0,70 მ-ით განისაზღვრებოდა, რაც დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ მთის ფერდობის რომელ ადგილას ლაგდებოდნენ ისინი: კალთის ზედა, შედარებით დაქანებულ ნაწილში — ზერელედ, ქვემოთ კი უფრო ღრმად.

პირველი ორმოსამარხი მდებარეობდა თხრილის NW ნაწილში (სურ. 18; ტაბ. XII₂). კირქვის 4 ფილით გადახურული (2,35×1,60 მ) ოვალური ორმო (1,70×1,15×0,85 მ) დამხრობილი იყო SW—NO ღერძზე. მიცვალებული

სურ. 18

(ქალი) იწვა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილი, თავით SO. იატაკის N კუთხეში რიყის რამდენიმე ქვა იღო (ტაბ. XII₁). ინვენტარი (სურ. 19):

სურ. 19

I. ღოჭი (№ 1). მოშავო-მოყავისფრო, ზედაპირგაპრიალებული (I ჯგუფი, 1 ტიპი). ნაკეთებია მორგეზე, წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. კარგადაა გამომწვარი; კეცი აგურისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

2. ტოლჩა (№ 2), მოყვითალო, მურა ლაქებით, არათანაბრად გამომწვარი (1 ჭგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით, საკმაოდ უხეშად, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი მოყვითალოა. აღმოჩნდა მიცვალებულის ზურგთან.

3. ჭამი (№ 3), ნაცრისფერი, მოყვითალო და მურა ლაქებით, არათანაბრად გამომწვარი, ზედაპირგაპირილებული (1 ჭგუფი, 5-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი ღია ნაცრისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ხელებში.

4. თასი (№ 4), მუქი წაბლისფერი, სუსტად გამომწვარი, ზედაპირგაპირილებული (1 ჭგუფი, მე-7 ტიპი). ნაკეთებია ხელით, წვრილმარცვლოვანი, ქვიშანარევი თიხისაგან. აღმოჩნდა მიცვალებულის კეფასთან.

5. კურჭლის (№ 8) ნატეხები, მოვარდისფრო, მსხვილმარცვლოვანი თიხისა. აღმოჩნდა სამარხის NO კუთხეში; ზედ ეწყო მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის (ძროხის) ძვლები.

6. თავხვია საკინძები (№ 6), ბრინჯაოსი. ორი მრგვალფორიანი, დანარჩენი ორი — ოთხწახნაგია. ყველა მათგანზე შეინიშნება ქსოვილის ანაბეჭდები. აღმოჩნდა მიცვალებულის კეფასთან და გულმკერდის არეში.

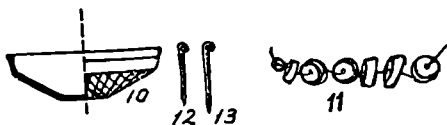
7. მძივები (№ 5), სარდიონის, დაბალცილინდრული და ნაპობი, 157 ცალი. მძივების ერთი ნაწილი ასხმული იყო მსხვილ ძაფზე და სამაჭურებად ეკეთა მიცვალებულს ორივე მაჯაზე.

8. ობსიდიანის (№ 9) რამდენიმე ანატეკი, ჩნდებოდა სამარხის სხვადასხვა ღონეზე.

9. ძვლები (№ 7) მსხვილფეხა რქოსანი საქონლისა.

მე-2 ორმოსამარხი მდებარეობდა I სამარხის სამხრეთით 4 მ მანძილზე და აღნაგობით მასვე ემსგავსებოდა (ტაბ. XI₂). სახურავზე მიმობნეული იყო თიხის კურჭლის და ობსიდიანის ნატეხები.

SW—NO დამხრობილ ორმოში (1,30×0,85×0,85 მ), ცუდად შემორჩენილი ჩონჩხის მიხედვით, ზრდადაუსრულებელი მიცვალებული ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით NO. ინვენტარი (სურ. 20):

სურ. 20

1. ჭამი (№ 10), ნაცრისფერი, ზედაპირგაპირილებული I ჭგუფი, 5-ბ ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვე წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალასთან.

2. თავხვია საკინძები (№ 12, 13) ბრინჯაოსი, მრგვალფორიანი, 2 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის არეში.

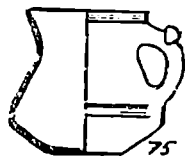
3. მძივები (№ 11), სარდიონის, ნაპობი, 16 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის არეში.

4. ობსიდიანის (№ 14) კაპრები და ანატეკე-ანამტკრევეები, 14 ცალი. აღმოჩნდა სამარხის სახურავზე.

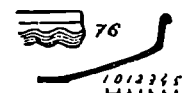
მე-2 ორმოსამარხის SW 3,5 მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 0,60 მ სიღრმეზე გამოვლენილ იქნა რკალისებური მოყვანილობის ქვების წყობა. იგი მიიმართებოდა S—NW ($l=7,0$ მ; სიგანე— $0,5$ მ). შუა ნაწილში რკალი ოდნავ ფართოვდებოდა. აღნიშნული ქვების წყობის SW მოთავსებულ იყო და ორი (№ 16 და 17) სამარხი (ტაბ. XI₁).

მე-15 ქვისსამარხი (სურ. 18; ტაბ. XI₁) დაზიანებული იყო: აკლდა სახურავი და NO და SO გვერდების კედლები, SW—NO დამხრობილ სამარხში ($0,85 \times 0,60 \times 0,50$ მ) ჩონჩხის შემორჩენილი ძვლების მიხედვით, ესევენა ბავშვი. ინვენტარი (სურ. 21).

1. ტოლჩა (№ 75), ნაცრისფერი, ზედაპირგაპრიალბებული (I ჯგუფი, 4—ბ ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე, მსხვილმარცვლოვანი ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი მუქი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა სამარხის O კუთხეში.

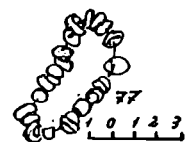
2. ჯამის (№ 76) ნატეხი, მოწაბლისფრო, ზედაპირგაპრიალბებული, თხელკედლიანი (I ჯგუფი, 5—დ ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე საკმაოდ წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი მონაცრისფროა.

3. მძივები (№ 77) სარდიონის, ნაპობი, 93 ცალი. დაბნეული იყო სამარხის მთელ ფართობზე.

4. ეშვი (№ 78) გარეული ღორისა, გახვრეტილი. აქვე იყო წვრილფეხა საქონლის ძვლებიც.

მე-17 ქვისსამარხი (სურ. 18; ტაბ. XI₁, XII₂). ესეც დაზიანებული იყო. აკლდა სახურავი და S და O კედლების ფილაქვები. W—O (ოდნავ W გადახრით) დამხრობილ სამარხში ($1,15 \times 0,70 \times 0,45$ მ), ჩონჩხის შერჩენილი ძვლების მიხედვით, დაკრძალული ბავშვი იწვა მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით O. ინვენტარი: 1.

1. საკიდი (№ 79; ტაბ. XXXI), ანტიმონის, აღმოჩნდა მიცვალბულის თავის ქალის ქვეშ.

2. მძივები (№ 80), 33 ცალი—ვარდისფერი სარდიონის, ნაპობი. 3 ცალი—მინისებური პასტის, მრგვალბრტყელი.

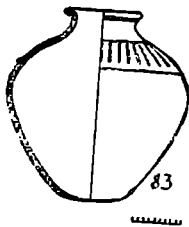
მე-18 ქვისსამარხი. მდებარეობდა მე-16 სამარხის NNW 8 მ მანძილზე (სურ. 18; ტაბ. XI; XII₂). გეგმაში თითქმის კვადრატულ სამარხს ($0,85 \times 0,74 \times 0,50$ მ) სახურავი აკლდა. ჩრდილოეთიდან მას ზღუდავდა O—W მიმართული ქვაყრილი ($l=3,70$ მ; სიგანე= $0,35-0,80$ მ), რომელიც მდებარეობდა სამარხის ზედა ნაწილის დონეზე. ჩონჩხის შემორჩენილი ძვლების მიხედვით სამარხში დაკრძალული იყო ბავშვი. ინვენტარი:

1. ტოლჩა (№ 81), აგურისფერი, მურა ლაქებით, არათანაბრად გამომწვარი (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით, საკმაოდ უხეშად, ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი აგურისფერია. აღმოჩნდა სამარხის SW კუთხეში.

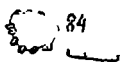
2. ტოლჩა (№ 82), აგურისფერი, სუსტად გამომწვარი (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით, მსხვილმარცვლოვანი, ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი ვარდისფერია. აღმოჩნდა სამარხის SW კუთხეში.

სურ. 21

მე-10 ქვისსამარხი მდებარეობდა მე-18 სამარხის O 0,7 მ მანძილზე. იგი ემიჯნებოდა მე-18 სამარხის ქვაყრილის O ნაპირს (სურ. 18; XI₁). გადახურული იყო კირქვის 8 ფილით (2,10×1,30 მ), რომელთაც ზემოდან, გარდიგარდმო ედო მეოთხე ფილაქვა. SW—NO დამხრობილ კირქვის ფილებით შეკრულ სამარხში (1,15×0,75×0,73 მ) მიცვალებული (ბავშვი) იწვა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად. თავის ქალას პირვანდელი მდგომარეობა შეცვლილი ჰქონდა — გადაგორებული იყო ფეხებისაკენ. ინვენტარი (სურ. 22):

83

84

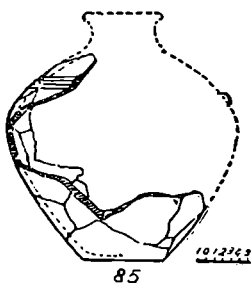
სურ. 22

1. საღვებელი (№ 83), ნაცრისფერი, ზედაპირხაოიანი, კარგად გამოშფავარი, თხელკედლიანი (III ჯგუფი, მე-3 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

2. მძივები (№ 84); 2 ცალი — თეთრი პასტის ცილინდრული; 11 ცალი — მინისებური პასტის, ვარდისფერი და ყვითელი. აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის არეში.

№ 20, 21, 22 და 23 სამარხები გადახურული იყო კირქვის ფილების ერთი მთლიანი სისტემით (ტაბ. XI₁) გადახურვას 3,80×1,10 მ ფართობი ეკავა.

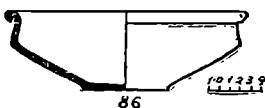
მე-20 ქვისსამარხი მდებარეობდა მე-18 სამარხის S 1,6 მ მანძილზე. O—W დამხრობილ კირქვის ფილებით შეკრულ კამერაში (1,30×0,60×0,70 მ) მიცვალებული

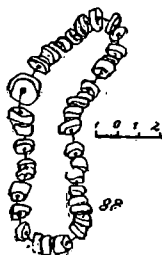
85

87

86

88

სურ. 23

(მოზარდი) ესვენა მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით O (სურ. 18; ტაბ. XIII₁). ინვენტარი (სურ. 23):

1. სადღეებელი (№ 85), წაბლისფერი, ზედაპირგაპრიალებული (II ჯგუფი, მე-3 ტიპი). ნაკეთებია მორგვე ჭვიშანარევი თიხისაგან. კეცი ვარდისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

2. ჯამი (№ 86; ტაბ. XXV), ნაცრისფერი, შავი ლაქებით, ზედაპირგაპრიალებული (I ჯგუფი, 5-დ ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვე მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. აღმოჩნდა მიცვალებულის მენჯის ძვლთან.

3. სამაჯურები (№ 87; ტაბ. XXXII), ბრინჯაოსი, 3 ცალი. 2 სამაჯური, ადგილმდებარეობის მიხედვით, მიცვალებულს ეკეთა ხელებზე, მესამე წვივზე.

4. მძივები (№ 88), სარდონის, ნაობი, 111 ცალი. დაბნეული იყო სამარხის მთელ ფარდობზე.

21-ე ქვისსამარხი მდებარეობდა მე-20 სამარხის SW 0,7 მანძილზე (სურ. 18). SO—NW დამხრობილ, კირქვის ფილებით შეკრულ, თითქმის კვადრატულ სამარხში (0,65×0,50×0,30 მ), ჩონჩხის ძვლებიდან შემორჩენილი იყო ბავშვის სარძევე კბილები. ინვენტარი:

1. ტოლჩა (№ 89), აგურისფერი, მურა ლაქებით (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი აგურისფერია. აღმოჩნდა სამარხის O კუთხეში.

სურ. 24.

22-ე ქვისსამარხი მდებარეობდა 21-ე სამარხის W 0.5 მ მანძილზე (სურ. 18). SO—NW დამხრობილ კირქვის ფილებით შეკრულ სამარხს თითქმის კვადრატული მოყვანილობა ჰქონდა (0,45×0,42×0,25). ჩონჩხის შემორჩენილი ძვლების მიხედვით სამარხში ბავშვი იყო დაკრძალული (სურ. 24). ინვენტარი:

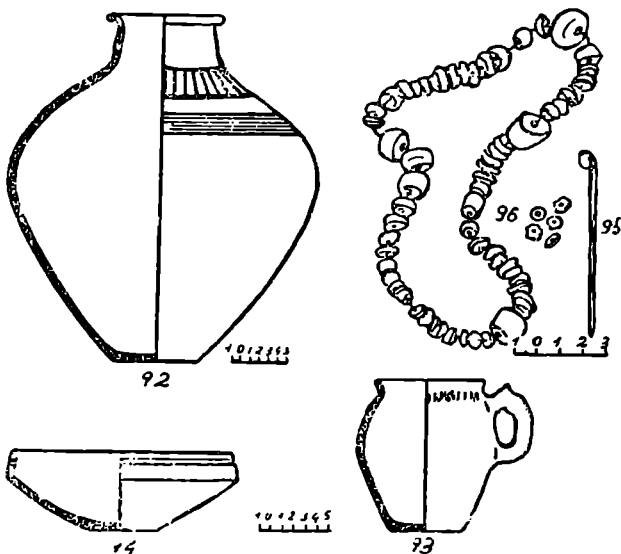
1. ტოლჩა (№ 90), ნაცრისფერი, არათანაბრად გამოშფვარი (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე ქვიშანარევი თიხისაგან. აღმოჩნდა სამარხის S კუთხეში.

28-ე ორმოსამარხი მდებარეობდა 22-ე სამარხის W 0,5 მ მანძილზე (სურ. 18; ტაბ. XI₁). O—W დამხრობილ ოვალურ ორმოში (0,70×0,55×0,40 მ) მიცვალებული (ბავშვი) ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილი, თავით W⁸. ინვენტარი:

1. ტოლჩა (№ 91), ნაცრისფერი, მურა ლაქებით, არათანაბრად გამოშფვარი, სქელკედლიანი (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი შავი ფერისაა. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალასთან.

განხილული სამარხების საერთო გადახურვის გამო, სავარაუდოა, რომ № 20, 21, 22 და 23 სამარხებში ერთდროულად დაუმარხავთ ბავშვები. შესაძლებელია, ისინი დაიღუპნენ რაიმე უბედური შემთხვევის გამო.

24-ე ორმოსამარხი მდებარეობდა მე-16 სამარხის O 6,00 მ მანძილზე (სურ. 18). გადახურული იყო კირქვის 3 ფილით. SW—NO დამხრობილ ოვალურ ორმოში (1,90×1,30×0,70 მ) ზრდადაუსრულებელი მიცვალებული ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილი, თავით NO (ტაბ. XIV₁). ინვენტარი (სურ. 25):

სურ. 25

1. დერგი (№ 92), შავპირილა ზედაპირით, თხელკედლიანი (III ჯგუფი, 1-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი ეარდისფერია, შუაში შავი შრით. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

⁸ სამარხის ფიქსაცია არ მოხერხდა.

2. ტოლჩა (№ 93), წაბლისფეოი, ზედაპირხაოიანი (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით. კეცი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის კალთასთან.

3. ჯამი (№ 94), ღია ნაცრისფერი, არათანაბრად გამომწვარი (I ჯგუფი, 5-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალასთან.

4. თავხეია საკინძები (№ 95), ბრინჯაოსი, ოთხწახნაგაიანი, 4 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალასთან.

5. მძივები (№ 96), სარდონის, 227 ცალი: სფერული, მრგვალ-ბრტყელი, ცილინდრული და ნაპობი; 5 ცალი — ანტიმონის. აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის არეში.

III თხრილი (ტაბ. XI; XIV)

1963 წლის არქეოლოგიური კამპანიის დროს, ლითოგრაფიული ქვის დამუშავებელი ქარხნის მთავარი საამქროს შენობის NW 30,0 მ მოშორებით, მდინისპალაში შემავალ საავტომობილო გზაზე, ბულდოზერმა შემთხვევით გამოაგონა ქვების წყობა. ამ ადგილას ექსპედიციამ ამოიღო N—S ღერძზე დამხრობილი თხრილი (22,0×4,0 მ) და გაწმინდა ქვაყრილის ნაწილი. იგი მდებარეობდა მიწის ზედაპირიდან 0,5 მ სიღრმეზე და მიიმართებოდა S—W ოდნავ W გადახრით. წყობის გამოვლენილი ნაწილის სიგრძე 16,3 მ უდრიდა. მისი დასავლეთი ნაპირი, ტუხილად მიმართულ აღმოსავლეთ ნაპირთან შედარებით, სწორი იყო. ამის გამო წყობის სიგანე 0,7—2,5 მ ფარგლებში მერყეობდა.

ქვების აღნიშნულ წყობას დასავლეთის მხრიდან 3,5 მ მანძილზე მეორე მსგავსი წყობა მისდევდა პარალელურად. მისი სიგანე 1,0—1,2 მ უდრიდა, ხოლო გამოვლენილი ნაწილის სიგრძე — 4,5 მ. აღნიშნული ქვაყრილის დანიშნულეზა ჩვენთვის გაურკვეველია. აქ მასალა არ აღმოჩენილა ქვების წყობის ალაგების შემდეგაც კი.

IV თხრილი (სურ. 26; ტაბ. I; XV)

გათხრები ჩატარდა 1964 წელს. IV თხრილი მდებარეობდა I თხრილის დასავლეთით 100 მ მანძილზე და სიგრძივ დამხრობილი იყო O—W ღერძზე (32,0 მ×22,0 მ). სამარხები მოქცეული იყო მიწის ზედაპირიდან 0,6—1,2 მ სიღრმეზე. გამონაკლისს წარმოადგენდა II გორასამარხი, რომლის უმაღლესი წერტილი 0,20 მ სცილდებოდა მიწის თანამედროვე ზედაპირს.

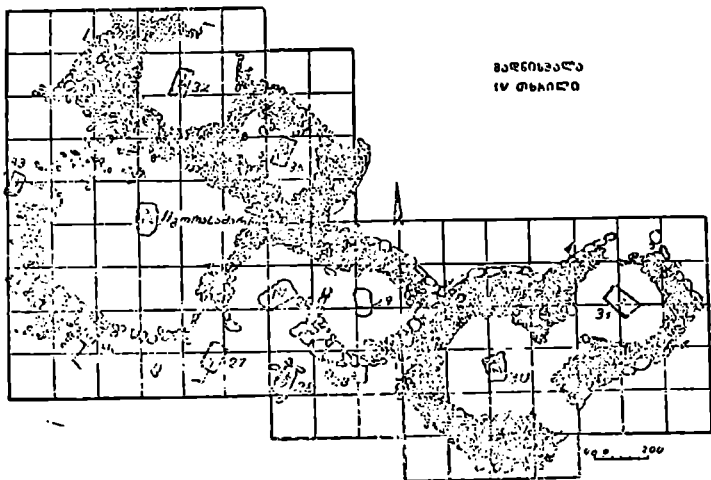
II გორასამარხი მდებარეობდა თხრილის W ნაწილში (სურ. 26; ტაბ. XV). გეგმაში წრიული (d=12,0—13,0 მ) მოყვანილობის ქვების ზეინული ფუძიდან ცენტრისაკენ თანდათან მალღდებოდა; სიმაღლეთა სხვაობა 1,10 მ უდრიდა. გორასამარხს იმთავითვე ქვების წრე ჰქონდა შემოწყობილი, რომელმაც ჩვენამდე დაზიანებული სახით მოაღწია.

ქვაყრილის ქვეშ აღმოჩნდა სამარხი (№ 3), რომლის სახურავზე მოთავსებული იყო მასთან დაკავშირებული კიდევ ორი (№ 1 და № 2) სამარხი (ტაბ. XVI).

I ქვისამარხი მდებარეობდა ძირითადი — № 3 სამარხის სახურავის სამხრეთ ნაწილზე (ტაბ. XVI). გადახურული იყო კირქვის რამდენიმე ფილით. SW—NO დამხრობილი თითქმის კვადრატული კამერის (0,60×0,50×0,25 მ)

კედლები თითო ფილაქვისაგან შედგებოდა. მასში ჩონჩხის არაეითარი ნაშთი არ იყო.

სამარხის N კუთხეში იდგა ერთი პატარა, ღია ნატირისფერი, ზედაპირგაპრიალეებული სადღეებელი (№ 205; სურ. 27). ნაკეთებია ხელით მსხვილმარცვლოვანი, ცუდად დამუშავებული თიხისაგან. კეცი წაბლისფერია (III ჯგუფი, მე-3 ტიპი).

სურ. 26

II სამარხი მდებარეობდა I სამარხის NW. გამოიყურებოდა შემდეგნაირად: ძირითადი სამარხის სახურავზე იყო ბრტყელი ქვა, რომელზედაც მიცვალებული იწვა ძლიერ მოხრილი, თავით SW. უშუალოდ ჩონჩხს რიყის ქვები ეყარა და გადახურული იყო კირქვის ერთი მომრგვალებული ფილით. სამარხის ფართობი $0,80 \times 0,60 \times 0,50$ მ შეადგენდა. ჩონჩხის ძვლები ქვებთან ერთად იყო არეული, თავის ქალა — დამსხვრეული: იქმნებოდა მიცვალებულის ჩაქოლების სრული შთაბეჭდილება (ტაბ. XVI).

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ გორასამარხის ქვაყრილის S ნაწილში აღმოჩნდა ადამიანის ერთი თავის ქალა, რომელსაც არ ახლდა არაეითარი ნივთი.

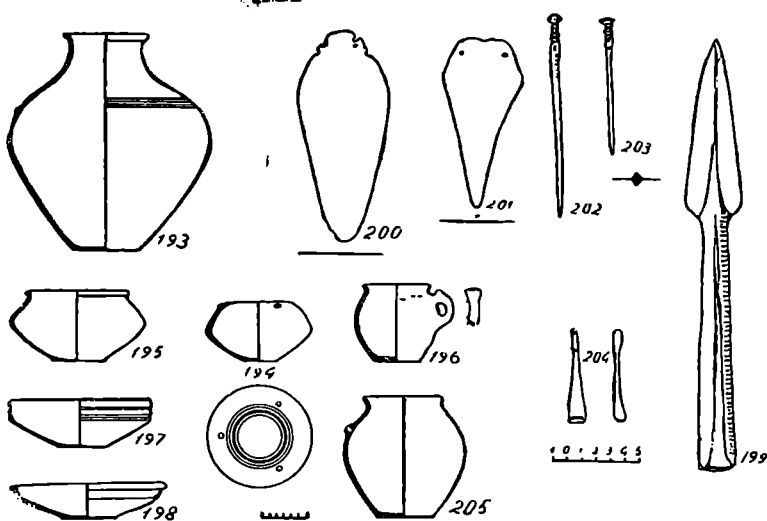
III ორმოსამარხი (ძირითადი) მდებარეობდა გორასამარხის ცენტრალურ ნაწილში (ტაბ. XVI). გადახურული იყო კირქვის ორი ღიდი ფილაქვით ($1,80 \times 1,20$ მ), რომელზედაც მოთავსებული იყო ზემოხსენებული I და II სამარხები. S—N დამხრობილ ოთხკუთხა ორმოში ($1,70 \times 1,25 \times 0,75$ მ) მიცვალებული (კაცი) იწვა მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილი, თავით N (ტაბ. XVII₁). ინვენტარი (სურ. 27):

1. სადღეებელი (№ 193), ნატირისფერი, მურა ლაქებით, ზედაპირგაპრიალეებული, კარგად გამოშვარი (III ჯგუფი, მე-3 ტიპი). ნაკეთებია მორგვ-

ზე ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

2. ქოთანი (№ 194), პირმოყრილი, წაბლისფერი, ზედაპირგაპრიალებული (II ჯგუფი, მე-5 ტიპი). ნაკეთებია მორგვე წერილმარცვლოვანი თიხისაგან; კეცი წაბლისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ბარძაყის და წვივის ძვლებს შორის.

3. ქვაბ-ქოთანი (№ 195), შავი, ზედაპირგაპრიალებული, არათანაბრად გამომწვარი, თხელკედლიანი (II ჯგუფი, მე-2 ტიპი). ნაკეთებია მორგვე წერილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი შავია. აღმოჩნდა მიცვალებულის კეფასთან.

სურ. 27

4. ტოლჩა (№ 196), წაბლისფერი, ზედაპირგაპრიალებული, სუსტად გამომწვარი (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით ცუდად დამუშავებული თიხისაგან. კეცი წაბლისფერია. იდგა პირმოყრილი ქოთნის გვერდით.

5. ჯამი (№ 197), მოვარდისფრო, შურა ლაქებით, არათანაბრად გამომწვარი (I ჯგუფი, 5-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვე ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი მოვარდისფროა, შუაში ნაცრისფერი შრით. იდგა სადღვებელზე.

6. ჯამი (№ 198), შავი, ზედაპირგაპრიალებული, არათანაბრად გამომწვარი (I ჯგუფი, 5-დ ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვე ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი შავია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ხელებთან.

7. შუბისპირი (№ 199), ბრინჯაოსი, მასრაგახსნილი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ხელებთან.

8. სატევარი (№ 200), ბრინჯაოსი, ბრტყელი. აღმოჩნდა მიცვალებულის წელთან.

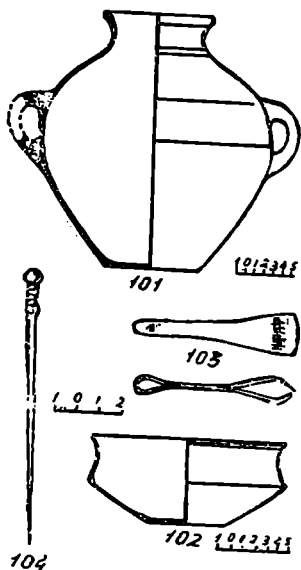
9. სატევარი (№ 201), ბრინჯაოსი, ბრტყელი. აღმოჩნდა მიცვალებულის წელთან.

10. ქინძისთავი (№ 202, 203), ბრინჯაოსი, ღეროვანბრტყელი, სოკოსებურთავიანი, 2 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის არეში.

11. ჩქიფი (№ 204), ბრინჯაოსი. აღმოჩნდა მიცვალებულის წელთან.

26-ე ორმოსამარხი მდებარეობდა II გორასამარხის აღმოსავლეთით. მის ირგვლივ შემოწყობილი ქვების წრე ($d=5.0$ მ) ესაზღვრებოდა გორასამარხის ქვაყრილს. წრის N ნაწილი რიყის ქვების რამდენიმე რივისაგან იყო შედგენილი. აქ რკალი ფართოვდებოდა; S ნაწილში წრე 2,60 მ სიგანეზე იყო გახსნილი; გვეგმაში მას ნალისებური მოყვანილობა ჰქონდა (სურ., 26; ტაბ. XV). 26-ე სამარხის ქვების წრის მიერ დაზიანებული იყო 29-ე სამარხის ქვები წრე.

SW—NO დამხრობილი ოთხკუთხა ორმო ($1,85 \times 0,90 \times 0,85$ მ) გადახურული იყო კირქვის სამი ფილაქვით ($2,00 \times 1,10$ მ; ტაბ. XVII₂). მიცვალებული (მამაკაცი) იწვა მარჯვენა გვერდზე, ძლიერ მოკეცილი, თავით NO. თავის ქალა დაზიანებული ჰქონდა. სამარხის S და N ნაწილში უსისტემოდ ეწყო რიყის რამდენიმე ქვა. მიცვალებულის ფეხებთან წერილფეხა საქონლის. (ცხვიარიან თხა) რამდენიმე ნეკნი და ლულოვანი ძვალი (№ 105) აღმოჩნდა. ინვენტარი (სურ. 28):

სურ. 28

ნახული ძვლების მიხედვით, მიცვალებული დასაფლავებული იყო მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით NO. ინვენტარი (სურ. 29):

1. დერჯი (№ 101), ნაცრისფერი, კარგად გამოშვარი, მორგვზე ნაკეთები შედარებით წერილმარცვლოვანი თიხისაგან (III ჯგუფი, მე-2 ტიპი). კეცი ნაცრისფერია. იდგა მიცვალებულის ფეხებთან.

2. ჯამი (№ 102), ვარდისფერი, არათანაბრად გამოშვარი, ნაკლული (I ჯგუფი, 5-ე ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე ქვიშანარკვი თიხისაგან. კეცი ვარდისფერია. იდგა მიცვალებულის ხელებთან.

3. ჩქიფი (№ 103), ბრინჯაოსი. აღმოჩნდა მიცვალებულის წელთან.

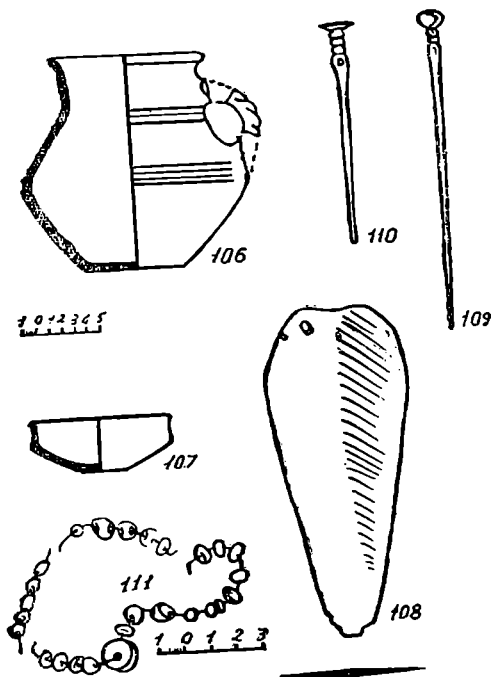
4. ქინძისთავი (№ 104), ბრინჯაოსი, მრგვალთავიანი. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალასთან.

27-ე ორმოსამარხი მდებარეობდა 26-ე სამარხის SW 2,50 მ მანძილზე (სურ. 26; ტაბ. XV). SW—NO დამხრობილი ოთხკუთხა ორმო ($1,05 \times 0,70 \times 0,70$ მ) გადახურული იყო კირქვის ორი ფილით ($1,35 \times 0,80$ მ). ჩონჩხის შემო-

1. ტოლჩა (№ 106), ნაცრისფერი, კარგად გამომწვარი (I ჯგუფი, 4-ბ. ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი აგურისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალასთან.

2. ჯამი (№ 107), მოყვითალო, არათანაბრად გამომწვარი, ნაკლული (I ჯგუფი, 5-ე ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე შედარებით წვრილმარცვლოვანი, სილანარევი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა თავის ქალასთან.

3. სატევარი (№ 108), ბრინჯაოსი, ბრტყელი. ადგილმდებარეობის მიხედვით მიცვალებულს წელზე ჰქონდა გაკეთებული.

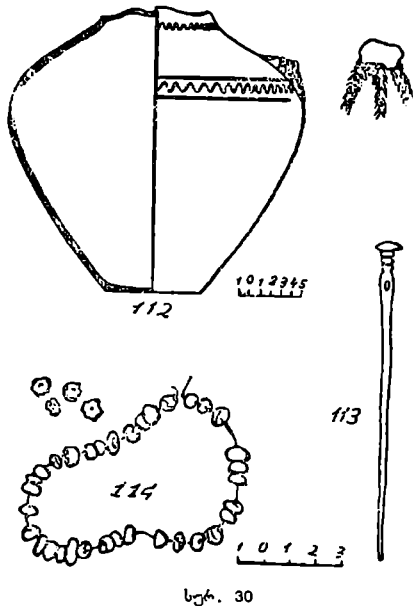
სურ. 29

4. ქინძისთავი (№ 109), ბრინჯაოსი, მრგვალთავიანი. აღმოჩნდა სატევრის ქვეშ.

5. ქინძისთავი (№ 110), ბრინჯაოსი, ბრტყელთავიანი. იღო სატევარზე.

6. მძივები (№ 111), 44 ცალი — სარდიონის, ნაპობი, სფერული მრგვალ-ბრტყელი და დაბალცილინდრული; 6 ცალი — მწვანე მინისებური პასტის, სფერული; 1 ცალი — ცისფერი მინისებური პასტის, სფერული; 7 ცალი — მოწითალო მინის, სფერული და კასრისებური. მძივები აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალის არეში.

28-ე ორმოსამარხი მდებარეობდა 27-ე სამარხის აღმოსავლეთით 2,20 მ მანძილზე (სურ. 26; ტაბ. XV). გადახურული იყო კირქვის ორი ფილით, რომლებსაც მიწის თხელი ფენის შემდეგ 0,35 მ სისქის ქვაყრილი ედო. სახურავს (1,90×1,35 მ) სამი მხრიდან (გარდა S ნაწილისა) შემოწყობილი ჰქონდა რიყის მოზრდილი ქვები. SW—NO დამხრობილ ოვალურ ორმოში (1,40×0,85×1,10 მ) მიცვალებული დასვენებული იყო მარცხენა გვერდზე, ძლიერ ხელფეხმოკეცილად თავით NO. მუხლებთან ედო ერთი რიყის ქვა. ინვენტარი (სურ. 30):

სურ. 30

1. კოკა (№ 112), ნაცრისფერი, არათანაბრად გამოშფავარი, ზედაპირგაპრიალებული, ნაკლული (1 ჭგუფი, მე-2 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე წვრილმარცვლოვანი, სილანარევი თიხისაგან. კეცივარდისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

2. ქინძისთავი (№ 113), ბრინჯაოსი, სოკოსებურთავიანი. აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდის არეში.

3. მძივები (№ 114): 60 ცალი სარდიონის, — სფერული, მრგვალბრტყელი, ცილინდრული; 5 ცალი — ანტიმონის, ნაპირებდაექნისი. მძივები აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელის და გულმკერდის არეში.

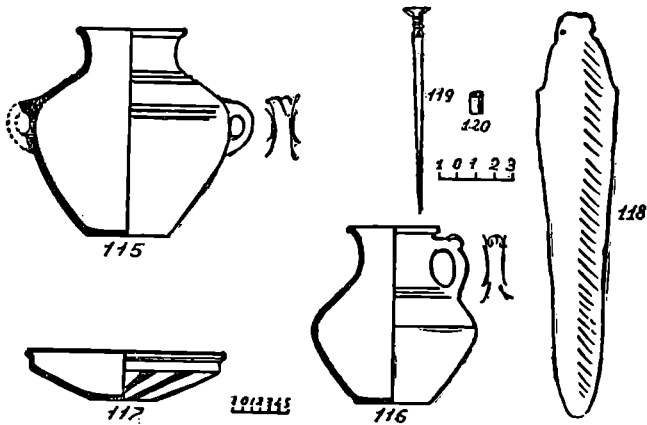
28-ე ქვისსამარხი მდებარეობდა 28-ე სამარხის აღმოსავლეთით 1,0 მ მანძილზე (სურ. 26). იგი გამოირჩეოდა პატარა ზომით (0,30 × 0,25×0,18 მ). NNO—SSW დამხრობილი, კირქვის ფილებით შეკრული კამერა სრულიად ცარიელი იყო.

29-ე ორმოსამარხი მდებარეობდა 26-ე სამარხის აღმოსავლეთით. მის ირგვლივ შემოწყობილი წრის გარე და შიდა მხარე შედგენილი იყო დიდი ზომის ქვებით, რომელთა შორის დარჩენილი სივრცე ამოვსებული იყო შედარებით წვრილი ქვებით (სურ. 26; ტაბ. XV). წრის კედელი არათანაბარი სიგანისა იყო (0,80—1,60 მ.). მისი W ნაწილი დარღვეული იყო 26-ე სამარხის მიერ, ხოლო SO ნაწილი კი — 30-ე სამარხის მიერ. აღნიშნული გარემოებით დგინდება, რომ 29-ე სამარხი 26-ე და 30-ე სამარხებზე ადრეა აგებული.

ქვების წრის გარე და შიდა დიამეტრი NO—SW ღერძზე, შესაბამისად, 5,40 მ და 3,30 მ უდრიდა.

კირქვის ფილებით შედგენილ სამარხის სახურავს (2,20×1,20 მ) 0,40 მ სისქის მიწის ფენის შემდეგ რიყის ქვები ეყარა. S—W დამხრობილ ოთხკუთხა ორმოში (1,40×0,90×0,90 მ) ჩაყარდნისა სახურავმა ჩონჩხი ძლიერ დააზიანა. სამარხი უინვენტარო იყო.

80-ე ქვისსამარხი მდებარეობდა 29-ე სამარხის SO. უკვე აღინიშნა, რომ მის ირგვლივ შემოწყობილმა ქვების წრემ დააზიანა 29-ე სამარხის წრე. გარდა ამისა, იგი წრის O ნაწილით შეჭრილი იყო 31-ე სამარხის წრეში (სურ. 26; ტაბ. XV). მისი წრის საკმაოდ განიერი (2,10 მ აღწევდა) კედლის გარე ($d=8.50$ მ) და შიდა ($d=4.50$ მ) მხარე შედგენილია რიყის მოზრდილი ქვებით; მათ შორის მოქცეული სივრცე შედარებით წვრილი ქვებითაა ამოვსებული. S—W დამხრობილ კირქვის ფილებით შეკრულ სამარხში (1,50×0,90×0,90 მ) მიცვალებული დაუსვენებით ძლიერ ხელფეხმოკეცილი. სამარხის N ნაწილი 0,15 მ სიმაღლეზე გადატიხრული იყო რიყის 2 გრძელი ქვით, რომელთა სიგანე 0,17 მ აღწევდა. ეს ტიხარი გადებული იყო სამარხის O კედლიდან W კედლამდე. მიცვალებულის ძლიერ დაზიანებული თავის ქალა იყო ამ ტიხარსა და სამარხის NO კუთხეს შორის (ტაბ. XVIII). ინვენტარი (სურ. 31):

სურ. 31

1. ო რ ყ უ რ ა დ ე რ გ ი (№ 115), მუქი ნაცრისფერი, ზედაპირგაპრიალებული (III ჯგუფი, მე-2 ტიპი). ნაკეთებია მორგეზე ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

2. ხ ე ლ ა დ ა (№ 116), ნაცრისფერი, მურა ლაქებით (I ჯგუფი; მე-3 ტიპი).

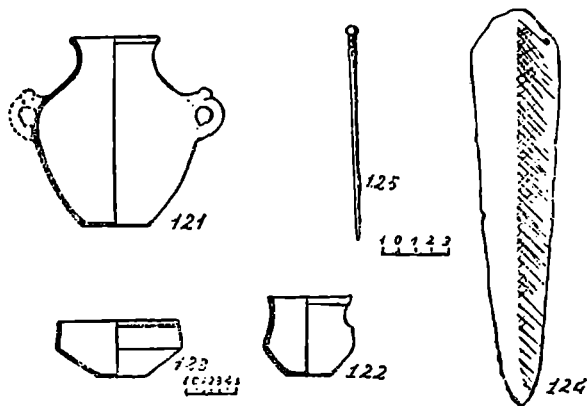
3. ჯ ა მ ი (№ 117), წაბლისფერი მურა ლაქებით, ზედაპირგაპრიალებული, სუსტად გამომწვარი (I ჯგუფი, 5-ბ ქვეტიპი), ნაკეთებია მორგეზე წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი აგურისფერია. აღმოჩნდა სამარხის NW კუთხეში.

4. ს ა ტ ე ვ ა რ ი (№ 118), ბრინჯაოსი, ბრტყელი. აღმოჩნდა მიცვალებულის წელთან.

5. ქ ი ნ ძ ი ს თ ა ვ ი (№ 119), ბრინჯაოსი, ბრტყელთაყიანი. იღო სატევარზე.

6. მ ი ლ ა კ ი (№ 120), ბრინჯაოსი. აღმოჩნდა სატევართან.

81-ე ორმოსამარხი მდებარეობდა 30-ე სამარხის NO. მის ირგვლივ შემოწყობილი ქვების წრის SW ნაწილი, როგორც ითქვა, 30-ე სამარხმა დაანანა წრის გარე ($d=6,50$ მ) და შიდა მხარე შედგენილია რიყის დიდი ქვებით; მათ შორის დარჩენილი სივრცე ამოვსებულია შედარებით წვრილი ქვებით (სურ. 26; ტაბ. XV). წრის კედლის სიგანე $=1,0-1,5$ მ. სამარხი გადახურული იყო კირქვის დიდი ფილით ($1,75 \times 1,00$ მ), რომელსაც $0,30$ მ სისქის მიწის ფენის შემდეგ რიყის ქვები ეყარა. NO—NW დამხრობილ ოთხკუთხა ორმოში ($1,50 \times 0,80 \times 1,10$ მ) მიცვალებული (მამაკაცი) იწვა მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით NW (ტაბ. XVIII₂). ორმოს ძირზე N ნაწილში, რიყის მოზრდილი ქვა იყო. ინვენტარი (სურ. 32):

სურ. 32

1. ო რ ყ უ რ ა დ ე რ გ ი (№ 121), ვარდისფერი, ნაკლული (III ჯგუფი, მე-2 ტიპი). ნაკეთებია მორგეზე. ცეცხლში მეორედ მოხვედრის შედეგად დეფორმაცია განიცადა. აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

2. ტ ო ლ ჩ ა (№ 122), მოვარდისფრო — მოწაბლისფრო, არათანაბრად გამომწვარი, ზედაპირხაოიანი, ნაკლული (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით შედარებით წვრილმარცვლოვანი სილანარევი თიხისაგან. კეცი ვარდისფერია, შუაში შავი შრით. აღმოჩნდა მიცვალებულის კეფასთან.

3. ჯ ა მ ი (№ 123), ღია წაბლისფერი, არათანაბრად გამომწვარი, ზედაპირხაოიანი (I ჯგუფი, 5-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგეზე მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი ყავისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ხელის მტევანთან.

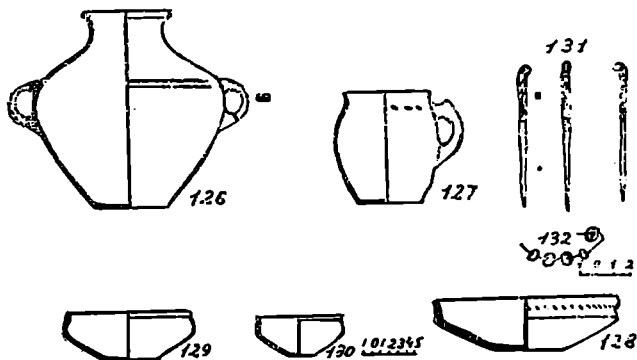
4. ს ა ტ ე ე ა რ ი (№ 124), ბრინჯაოსი, აღმოჩნდა მიცვალებულის წელთან.

5. ქ ი ნ ძ ი ს თ ა ე ვ ი (№ 125), ბრინჯაოსი, მრგვალთაფიანი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ხელებთან.

32-ე ქვისსამარხი მდებარეობდა II გორასამარხის NNO და თავისი ქვების წრით ($d=5,50-6,0$ მ) ესაზღვრებოდა გორასამარხის ყრილის (სურ. 26; ტაბ. XV). ქვების რამდენიმე რიგისაგან შედგენილი წრის კედლის სიგანე $1,0-1,5$ მ უდრიდა. კირქვის გადამხურავ ფილებს რიყის ქვები ჰქონდა შემოწყობილი. SSW—NNO დამხრობილ, კირქვის ფილებით შეკრულ სამარხში

(1,45×0,80×0,055 მ) მიცვალეული (ქალი) დასვენებული იყო მარცხენა გვერდზე. ხელფეხმოკეცილად, თავით NNO (ტაბ. XIX₁). ინვენტარი (სურ 33):

1. ო რ ყ უ რ ა დ ე რ გ ი (№ 126), მოყვითალო, არათანაბრად გამომწვარი, ზედაპირგაპრიალეებული (III ჯგუფი, მე-2 ტიპი); ნაკეთებია მორგვზე მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი ვარდისფერია. აღმოჩნდა მიცვალეულის ფეხებთან.

სურ. 33

2. ტ ო ლ ჩ ა (№ 127), მოყავისფრო, სუსტად გამომწვარი, ზედაპირხაოიანი, ნაკლული (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით საკმაოდ უხეშად, მსხვილმარცვლოვანი, ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია. იდგა დერგის გვერდით.

3. ჯ ა მ ი (№ 130), ნაცრისფერი, ზედაპირგაპრიალეებული (I ჯგუფი, 5-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია. იდგა ტოლჩის გვერდით.

4. ჯ ა მ ი (№ 129), ნაცრისფერი, მურა ლაქებით, ზედაპირხაოიანი (I ჯგუფი, 5-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე მსხვილმარცვლოვანი, ქვიშანარევი თიხისაგან. იდგა მიცვალეულის სახის წინ.

5. ჯ ა მ ი (№ 128), შავპირილა, სუსტად გამომწვარი (I ჯგუფი, 5-ე ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი წაბლისფერია. იდგა მიცვალეულის ხელებთან.

6. თ ა ვ ხ ე ი ა ს ა კ ი ნ ძ ე ბ ი (№ 131), ბრინჯაოსი, ოთხწახნაგა, 4 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალეულის ყელთან და გულმკერდის არეში.

7. მ ძ ი ვ ე ბ ი (№ 132), სარდიონის, მრგვალ-ბრტყელი და ნაობი, 5 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალეულის თავის ქალის არეში.

88-ე ქვისსამარხი მდებარეობდა II გორასამარხის W (სურ. 26). მისი სასტურაეი ჩალეწილი იყო გორასამარხის ზეინულიდან გადმოგორეებული ქვებით. კირქვის ფილების სასტურაემა კი, თავის მხრივ, დააზიანა ჩონჩხიც და ინვენტარიც. SW—NO დამხრობილ, კირქვის ფილებით შეკრულ სამარხში (1,45×0,70×0,90), შემორჩენილი ძვლების მიხედვით, მიცვალეული ესვენა მარცხენა გვერდზე, თავით NO. ინვენტარი:

1. ტოლიჩა (№ 133), მოყავისფრო, არათანაბრად გამომწვარი, ზედაპირ-ზაოიანი (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით, საკმაოდ უხეშად, მსხვილ-მარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი ვარდისფერია. აღმოჩნდა სამარხის NO კედლის ძირში.

2. ჯამის (№ 134) ორი ნატეხი, ნაცრისფერი, სუსტად გამომწვარი (I ჯგუფი, 5-ა ქვეტიპი).

3. დერგის (№ 135) ნატეხები, ნაცრისფერი (III ჯგუფი, 1-ა ქვეტიპი).

4. თავხვია საკინძები (№ 136), ბრინჯაოსი, ოთხწახნაგა, 3 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის გულმკერდთან.

5. მძივები (№ 147): 90 ცალი — სარდიონის, ნაპობი; 1 ცალი — თეთრი პასტის, მრგვალ-ბრტყელი. მძივები გაფანტული იყო სამარხის მთელ ფართობზე.

34-ე ორმოსამარხი ერთგვარად უკავშირდება II გორასამარხს, რომელიც ქვაყრილის დასაქვითი ნაწილით ნაწილობრივ ფარავდა მას (სურ. 26). გადახურული იყო კირქვის ფილებით. SW—NO დამხრობილ ორმოს (1,10×0,75×0,70 მ) ჩრდილო კედლად კირქვის მოზრდილი ფილაქვა ჰქონდა გამოყენებული: როგორც ჩანს, მას უნდა დაეცვა კედელი ჩამოშლისაგან. რადგანაც ზედ აწეებოდა გორასამარხის ყრილი. საფიქრებელია, რომ 34-ე სამარხი და II გორასამარხი ერთდროულად იყო აგებული. მიცვალებული (მაჰაკაცი) იწვა მარჯვენა გვერდზე, ძლიერ ხელფეხმოკეცილი, თავით NO. მას ინვენტარი არ ახლდა (ტაბ. XIX₂).

34-ე სამარხის NO 0,8 მ მანძილზე, გორასამარხის ყრილში 0,60 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა, ადრე უქვე ხსენებული, ადამიანის ერთი თავის ქალა.

35-ე ქვისამარხი (სურ. 26; ტაბ. XV) მდებარეობდა II გორასამარხის NO. მის ირგვლივ შემოწყობილი ქვების წრის შიდა და გარე მხარე შედგენილი იყო რიყის მოზრდილი ქვებით, რომელთა შორის დარჩენილი სივრცე შედარებით წვრილი ქვებით ამოუვსიათ. წრის გარე დიამეტრი S—N ხაზზე 6,50 მ უდრიდა, W—O ხაზზე — 7,30 მეტრს; შიდა დიამეტრი შესაბამისად 4,40 და 4,10 მეტრს, წრის კედლის არათანაბარი სიგანე (0,90 2,10 მ) შეპირობებულია ამ უბანზე სამარხთა მჭიდრო განლაგებით: 35-ე სამარხის ქვების წრის მიერ დარღვეული იყო გორასამარხის ქვაყრილის NO ნაწილი; S ნაწილი კი შეჭრილი იყო 26-ე სამარხის ქვების წრეში. თავის მხრივ, 35-ე სამარხის წრის NW ნაწილი დაზიანებული იყო 32-ე სამარხის მიერ. აქედან ჩანს, რომ 35-ე სამარხი II გორასამარხსა და 26-ე ორმოსამარხზე გვიან აუგიათ; 32-ე სამარხი კი 35-ე სამარხის შემდეგ გაუმართათ.

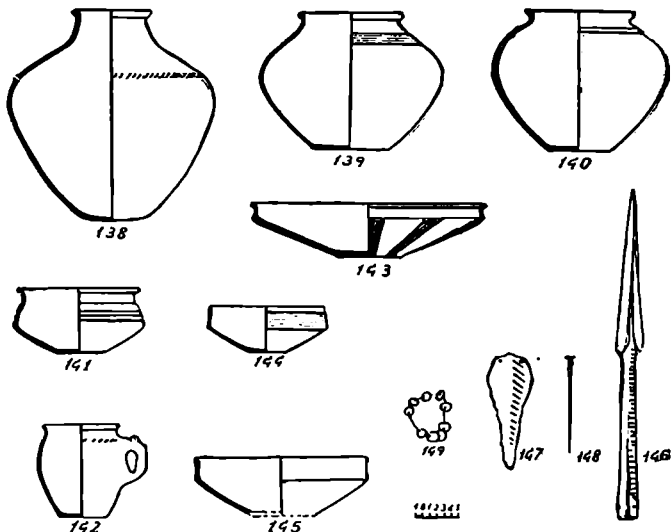
განსახილველი სამარხი გადახურული იყო კირქვის ფილებით, რომლებსაც რიყის ქვები ჰქონდა შემოწყობილი; ზემოდან 0,40 მ სისქის მიწის ფენის შემდეგ ქვები ეყარა. SSW—NNO დამხრობილ სამარხში (1,20×0,60×0,85) მიცვალებული (კაცი) იწვა მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით NNO. ინვენტარი (სურ. 34):

1. სადღეგელი (№ 138), მუქი ნაცრისფერი, ზედაპირზაოიანი (III ჯგუფი მე-3 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე, ქვიშანარევი, ფოროვანი თიხისაგან. კეცი მურა ფერისაა. იდგა მიცვალებულის მუხლებთან.

2. ქოთანის (№ 139), მოვარდისფრო-მონაცრისფრო, ზედაპირგაპრიალე-ბული (II ჯგუფი, 1 ტიპი), ნაკეთებია მორგვზე შედარებით მსხვილმარცვ-

ლოვანი თიხისაგან. კეცი ვარდისფერია, შუაში მუქი ნაცრისფერი შრით. იღვა მიცვალებულის ზურგთან.

3. ქოთანი (№ 140), შავპირალა, ნაკლული (II ჯგუფი, 1 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე. კეცი შინიშნება დაფხვნილი ობსიდიანის და ქვიშის წვრილი მარცვლები აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან.

სურ. 34

4. ჯამი (№ 141), შავლეგა, ზედაპირგაპირალებული (I ჯგუფი, 5-ე ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე ქვიშანარევი თიხისაგან, კეცი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის კეფასთან — იღვა ტოლჩაზე.

5. ტოლჩა (№ 142), მოყვითალო, არათანაბრად გამომწვარი, ზედაპირხაოიანი (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით, საკმაოდ უხეშად, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, კეცი მოყვითალოა.

6. ლანგარი (№ 143), ნაცრისფერი, კარგად გამომწვარი (I ჯგუფი, მე-6 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე. თიხას ურეგია დაფხვნილი ობსიდიანის და ქვიშის წვრილი მარცვლები. კეცი ნაცრისფერია. აღმოჩნდა მიცვალებულის ხელებთან.

7. ჯამი (№ 144), მუქი ნაცრისფერი, სუსტად გამომწვარი. ნაკლული (I ჯგუფი, 5-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია, შუაში ვარდისფერი შრით. იღვა მიცვალებულის ზურგთან.

8. ჯამი (№ 145), შავპირალა, სუსტად გამომწვარი (I ჯგუფი, 5-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე, ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი მოვარდისფერია. აღმოჩნდა ლანგარის ქვეშ.

9. შუბისპირი (№ 146), ბრინჯაოსი, მასრაგახსნილი. აღმოჩნდა სამარხის S კედლის ძირში.

10. სატევარი (№ 147), ბრინჯაოსი. აღმოჩნდა მიცვალებულის მარცხენა ბარძაყის ძვალთან.

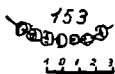
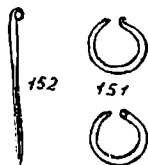
11. ქინძის თავი (№ 148), ბრტყელთავიანი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან.

12. მძივები (№ 149), სარდიონის, მრგვალ-ბრტყელი, 10 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის თავის ქალის არეში.

V თხრილი (ტაბ. I)

თხრილს (6,00×3,00 მ) დახვერვითი ხასიათი ჰქონდა. იგი ამოღებულ იქნა 1964 წელს სამაროვნის გავრცელების დასადგენად. მდებარეობდა მალაზიის შენობის ჩრდილოეთით 40,0 მ მანძილზე. აქ, მიწის ზედაპირიდან 0,50 მ სიღრმეზე ორი სამარხი აღმოჩნდა:

36-ე ქვისსამარხი გადახურული იყო კირქვის ფილებით. S—W (ოდნავ O ვადახრილ) დამხრობილ სამარხში (0,90×0,60×0,60 მ), ცუდად დაცული ჩონჩხის მიხედვით, მიცვალებული იწვა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად, თავით N. ინვენტარი (სურ. 35):

სურ. 35

1. დერგი. (III ჯგუფი, 1-ა ქვეტიპი), სუსტად გამომწვარი (დაშლილი დაგვხვდა).

2. ჯამი (№ 150), შავპრიალა, სუსტად გამომწვარი (I ჯგუფი, 5-გ ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე, ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცა მოწაბლისფროა. აღმოჩნდა მიცვალებულის კეფასთან.

3. სასაფეთქლერგოლები (№ 151), ბრინჯაოსი, 2 ცალი.

4. თავხვია საკინძი (№ 152), ბრინჯაოსი, ოთხწახნაგა. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან.

5. მძივები (№ 153), სარდიონის, მრგვალ-ბრტყელი, ვაშლისებური, ბიკონუსური, ნაპობი — 11 ცალი. აღმოჩნდა მიცვალებულის ყელთან.

37-ე ორმოსამარხი მდებარეობდა 36-ე სამარხის N 1,20 მ მანძილზე. S—N დამხრობილი ორმო გადახურული იყო კირქვის ფილებით. ჩონჩხი ცუდად შემოინახა. სამარხის N ნაწილში მხოლოდ თავის ქალის ნაშთი შემორჩა. ინვენტარი:

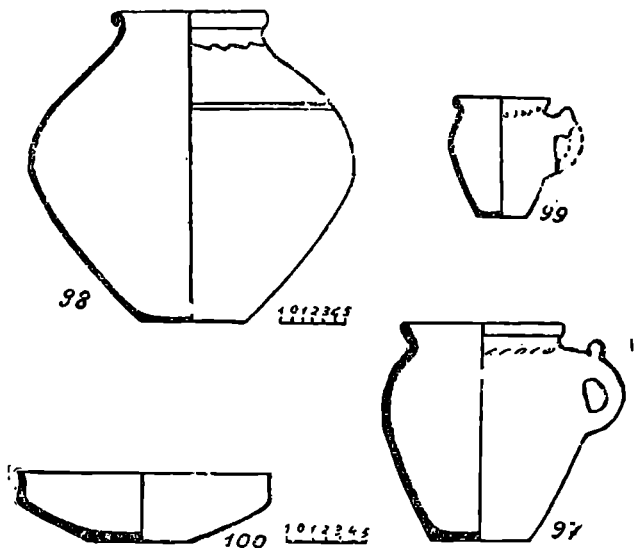
1. მძივები (№ 154) სარდიონის, 14 ცალი.

2. ობსიდიანის (№ 155) ორი ნატეხი.

VI თხრილი (ტაბ. I).

თხრილი (10,0×3,0 მ) ატარებდა სადაზვერვო ხასიათს. იგი ამოღებულ იქნა 1964 წელს ქარხნის ღირეჟიის შენობის NW 15,0 მ მანძილზე. მიწის ზედაპირიდან 1,0 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა ერთი სამარხი:

25-ე ორმოსამარხი გადახურული იყო კირქვის საში ფილით. SW—NO დამხრობილ ოვალურ ორმოში (1,50×0,85×0,70 მ) მიცვალებული (ქალი) იწვა მარცხენა გვერდზე, ძლიერ ხელფეხმოკეცილად, თავით NO. ინვენტარი (სურ. 36):

სურ. 36

1. დერგი (№ 98), შავპირილა, სუსტად გამომწვარი (III ჯგუფი, 1-ბ ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე, ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი შავი ფერისაა. იდგა მიცვალებულის ფეხებთან.

2. ჯამი (№ 100), მოვარდისფრო, არათანაბრად გამომწვარი (I ჯგუფი, 5-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით, ფოროვანი თიხისაგან. კეცი ვარდისფერია. იდგა მიცვალებულის ზელებთან.

3. ტოლჩა (№ 97), ვარდისფერი, მურა ლაქებით, არათანაბრად გამომწვარი (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე საკმაოდ მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. აღმოჩნდა მიცვალებულის მუხლებთან.

4. ტოლჩა (№ 99), მოვარდისფრო-მოწაბლისფრო, არათანაბრად გამომწვარი (I ჯგუფი, 4-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია ხელით. ჩადგმული იყო № 97 ტოლჩაში.

შემთხვევით მოკოვებული მასალა

1963 წელს, ლითოგრაფიულ ქარხნის მშენებლობაზე მომუშავე ათისთავმა დ. ნუცუბიძემ, ექსპედიციას გადასცა თიხის რამდენიმე ქურჭელი, რომელიც შემთხვევით აღმოაჩინა მადნისქალის ტერიტორიაზე. მისი გადმოცემით ეს მასალა სამარხეული წარმოშობისაა.

1. ცალყურა ქოთანი (№ 66; ტაბ. XVII), შავლეგა (II ჯგუფი, მე-4 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი ლეგა ფერისაა.

2. ჯამი (№ 67; ტაბ. XXV), შავპრიალა (I ჯგუფი, 5-ა ქვეტიპი), ნაკეთებია მორგვზე ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი მუქი ნაცრისფერია.

3. დერგი (№ 68; ტაბ. XXIX), ღია ნაცრისფერი, არათანაბრად გამომწვარი, ზედაპირგაპრიალებული (III ჯგუფი, 1-ბ ქვეტიპი), ნაკეთებია მორგვზე ქვიშანარევი თიხისაგან.

4. ორყურა ქვაბ-ქოთანა (№ 69; ტაბ. XXVII), ლეგა, მურა ლაქებით, ზედაპირგაპრიალებული (II ჯგუფი, მე-3 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი ლეგა ფერისაა.

5. ორყურა ქვაბ-ქოთანა (№ 70; ტაბ. XXVII), ღია ნაცრისფერი, ზედაპირგაპრიალებული (II ჯგუფი მე-3 ტიპი). ნაკეთებია მორგვზე წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი ნაცრისფერია.

6. ჯამი (№ 71; ტაბ. XXIV), შავპრიალა (I ჯგუფი, 5-ა ქვეტიპი). ნაკეთებია მორგვზე, ქვიშანარევი თიხისაგან. კეცი შავი ფერისაა.

სამარხთა აღწარმოება და დაკრძალვის წესი

მდინისქალის სამაროვანი საინტერესო და თავისებური ძეგლია. იგი მნიშვნელოვანია იმით, რომ აქ ერთ ფენაში თავმოყრილია თითქმის თანადროული და, რაც მთავარია, გაუძარცვავი — უმეტეს შემთხვევაში კარგად შემონახული რამდენიმე ტიპის სამარხი ნაგებობა.

ორმოსამარხები (10 სამარხია გათხრილი) მოყვანილობით ორი სახისაა: ერთი — გეგმაში კუთხეებმომრგვალებულ მოგრძო ოთხკუთხედს წარმოადგენს (№ 2, 9, 24, 25, 27; ტაბ. III₂, VIII₁, XVIII₂); მეორე — ოვალურია (№ 1, 23, 28, 34, 37; ტაბ. IV₁, XI, XII₁, XIV). ყველა ისინი იხურებოდა კირქვის ორიდან ოთხამდე ფილით. სამარხთა ერთ წყებას (№ 1, 2, 24, 25, 27, 37) ზემოდან მხოლოდ მიწის ყრილი ფარავდა; მეორეს (№ 9, 23, 28, 34) — 0,3—0,5 მ სისქის მიწის ფენის შემდეგ ჰქონდა ქვაყრილიც (ტაბ. II₁, IV₂, VIII₂, XI, XV, XX₂), რომლის დიამეტრი 1,5 მ არ აღემატებოდა. ჩვეულებრივ იგი იყო უფორმო (იმთავითვე დაზღინული; დროთა განმავლობაში დეფორმაცია განიცადა), ხშირად წაგრძელებული და ყოველთვის არ სცილდებოდა სახურავის ფარგლებს.

ორმოს ზომა 1,1—1,9×0,7—1,5×0,7—1,35 მ უდრის; სახურავის ფართობისა კი 1,35—3,50×0,9—1,9 მეტრს.

ბავშვებისათვის განკუთვნილი ორმოსამარხები, ცხადია, შედარებით პატარებია (0,95—1,30×0,45—0,85×0,40—1,35 მ).

აღნიშნულ ორმოსამარხთა მსგავსი სამარხები საერთოდ დამახასიათებელია გვიანი ბრინჯაოს ხანისათვის (სამთავრო¹, კასპი², ნარეკევი³, ხოლე⁴,

1 აღ. კალანდაძე, სამარხთა აღწარმოება და დაკრძალვის წესი სამთავროს უძველეს სამაროვანზე. საღისეურთა ნაშრომი, ხელნაწერი, თბ., 1947, გვ. 71—76.

2 მ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი. მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. IV, თბ., 1965, გვ. 34.

3 ნ. თქროპირიძე, ნარეკევის სამაროვანი, აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VII, თბ., 1963, გვ. 292—292.

4 ტ. ჩუბინიშვილი, ო. ლამბაშიძე, ხოლეგორას სამაროვანი, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის წყაროთმცოდნეობისა და ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების II სამეცნიერო სესია, მოხსენებთა ანოტაციები, თბ., 1964, გვ. 14—15.

ქვასათალი⁵, ღრმა-ღელე⁶, გულგულა⁷, წოფი⁸, ბეშთაშენი⁹ და სხვა). მაგრამ ზემოაღნიშნული ძეგლებზე, მკვლევართა აზრით, სამარხთა გადასახურავად ხის მასალა გამოყენებული¹⁰, მადნისქალაში კი ფილაქვები.

აღნიშნული მდგომარეობა შესაძლებელია გამოწვეულია იმით, რომ მადნისქალაში ადგილზევეა წარმოდგენილი ამ ქვების გაშიშვლებული უხვი ბუნებრივი გამოსავლები და, თანაც, ქანები ატმოსფერული ზემოქმედების შედეგად თხელ ფენებად ისეა დამსკდარ-დაბზარული, რომ მათი მოპოვება თითქმის არავითარ სიმძნელეს არ წარმოადგენს. ამიტომ იქაური მოსახლეობისათვის სამარხთა გადასახურავად თითქმის გამზადებული ქვის ფილაქვები გამოყენება უფრო ადვილი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ხის მასალის დამუშავება.

ქვემო ქართლში, ფილაქვებით გადახურული გვიანბრინჯაოს ხანის ორმოსამარხები დამოწმებულია თრიალეთში (ბაიბურთი, ბეშთაშენი)¹¹ და წოფში¹². საინტერესოა, რომ ბაიბურთის და ბეშთაშენის ზოგიერთი სამარხის მსგავსად¹³, მადნისქალაშიც (აქ ეს ეხება არა მარტო ორმოსამარხებს, არამედ ქვისსამარხებსაც) ზოგი მათგანი (№ 3, 4, 8, 19, 21) გადახურული იყო რამდენიმე ფილით, რომლებსაც ზემოდან, გარდიგარდმო ეღო კიდეც თითო ფილაქვა.

აღმოსავლეთ საქართველოში, გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ქვისფილებიანი ორმოსამარხები ჭერჭერობით დამოწმებულია მხოლოდ ქვემო ქართლში. დასავლეთ საქართველოში უფრო გვიან ისინი გვხვდება ბრილის სამაროვანზე¹⁴.

მართალია, ქვის ფილებით გადახურული ორმოსამარხები შიდა ქართლიდანაც არის ცნობილი (სამთავრო¹⁵, კასპის № 10, 12, 17¹⁶, გოსტიბეს № 217

5 ო. ჯ ა დ ი ძ ე, მასალები გვიანბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიისათვის შიდა ქართლიდან, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1966, გვ. 13—14.

6 დ. ქ ო რ ი ძ ე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1953, გვ. 10.

7 კ. ფ ი ც ხ ე ლ ა უ რ ი, გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვანი სოფ. გულგულიდან, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, II, თბ., 1959, გვ. 140.

8 რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, წოფის სამაროვანი (1958 წ. გათხრების შედეგები), თბ., 1959, ხელნაწერი.

9 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалетии, I, თბ., 1941, გვ. 65—66.

10 გ. ნ ი ო რ ა ძ ე, „ზემოაქალის სამარე“, სსმ, ტ. VI, თბ., 1931, გვ. 140—147; ალ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., დ. ქ ო რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 112—114; მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, შიდა ქართლი გვიანბრინჯაო — ადრეკინის ხანაში, საღისეურტატიო ნაშრომი, ხელნაწერი, თბ., 1966, გვ. 104; ნ. ო ქ რ ო პ ი რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 191.

11 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 75—76, ტაბ. LV.

12 რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ.; მისივე, წოფის სამაროვანი, საქართველოში 1958 წ. წარმოებულ საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1959, გვ. 17—18.

13 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75—76.

14 გ. ო ბ ზ ე ჭ ი შ ვ ი ლ ი, ბრილის სამაროვნის არქეოლოგიური გათხრების წინასწარი ანგარიშები, ხელნაწერი, იხსება არქეოლოგიის სექტორში.

15 გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, მცხეთა-სამთავროს არქეოლოგიური ექსპედიციის ჩრდ. ჯგუფის 1940 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში, ხელნაწერი, თბ., 1943; ალ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 78—89; Г. А. Ломташидзе, Археологические раскопки в Мцхета. Тб., 1955, გვ. 48—53.

16 მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 104—106.

17 ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, გოსტიბეს ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, სსმ, ტ. XVI—B, თბ., 1950, გვ. 17.

სამარხები), მაგრამ აქ ისინი გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე არ ჩანან.

ქვისფილებით გადახურვა სამთაეროში პირველად შემოდის დაახლოებით ძვ. წ. XI—X სს-ში, ხოლო მოგვიანებით უფრო მეტად ვრცელდება¹⁸. მათ გამოჩენას ალ. კალანდაძე რკინის ხელსაწყო-იარაღების შემოღებას უკავშირებს¹⁹.

ანალოგიური სურათია კასპის სამაროვანზეც. აქ შესწავლილ 21 ორმოსამარხიდან, ფილაქვებით გადახურული იყო სამი²⁰. აქედან ორი — ადრეული რკინის ხანის მასალას შეიცავს²¹. მესამე, № 17 ორმოსამარხი, დათარიღებულია ძვ. წ. XIII—XII საუკუნეებით²². მაგრამ იმის მტკიცება, რომ ეს უკანასკნელი შაინცდამაინც აღნიშნულ საუკუნეებს განეკუთვნება, ჩვენი აზრით, ინვენტარის მიხედვით ძნელდება. აქ თიხის მხოლოდ 3 ქურქელია (2 ქოთანა და ღერგი)²³, რომელთა ფორმები გვიანი ბრინჯაოს ხანის მთელ მანძილზე გვხვდება.

ქვემო ქართლში, შიდა ქართლისაგან განსხვავებით, ქვისფილებით დახურული ორმოსამარხები რკინის გამოჩენამდეც არსებობდნენ (ბაიბურთი, მდინისქალა და წოფის № 1, 3, 4, 5 სამარხები²⁴). აქედან გამომდინარე, სადღისოდ არსებული მასალების მიხედვით უნდა ვივარაუდოთ, რომ სამარხთა გადახურვის ეს წესი ქვემო ქართლში ადრევე გამოუყენებიათ, უფრო გვიან აქედან შიდა ქართლშიც შესულა და ფართოდ გავრცელებულა.

ქვისსამარხები (11 სამარხი გაითხარა) ნაგებია კირქვის ბრტყელი ფილებით. როგორც წესი გეგმაში სწორკუთხა მოყვანილობა აქვთ (0,9—1,55 X 1 X 0,6—0,9 X 0,6—0,9 მ). გრძივი გვერდები მეტწილად შედგენილია ორიდან-ოთხამდე, განივი კი ერთი-ორი ფილით (ტაბ. III, V, VI, XIII, XVIII, XIX), თუმცა ამ მხრივ გადახვევის მაგალითებიც არის. ერთმანეთზე გადასული გვერდების ნაპირები მყარად არ არის შეკრული, რის გამო, მიწის მოცილების შემდეგ, კედლები ადვილად გადაწეებოდა. შიგნით მათი გადაწოლის თავიდან ასაცილებლად თითოეული კედელი მიყრდნობილია მის მიმართ სწორი კუთხით მდგარ ერთ-ერთი კედლის ნაპირზე (ტაბ. XIII; სურ. 24). ზოგი სამარხის კედლებში ან კუთხეებში დარჩენილი ნაპრალები ამოვსებულია ნატეხი და რიყის ქვებით.

ქვისსამარხების კეთების დროს ითხრებოდა შესაფერისი ზომა-მოყვანილობის ორმო, რომელშიც, ხსენებული წესით იდგმებოდა სამარხი. ორმოსა და სამარხის კედლებს შორის დარჩენილი ადგილი ივსებოდა დატკეპნილი მიწით, რომელიც არ აძლევდა კედელს გარეთ გადაწოლის საშუალებას. მეტი სიმტკიცისათვის, ძირში, ზოგიერთ მათგანს, წოფის²⁵, შაითან-დაღის²⁶, ხორო-

18 ალ. კალანდაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 164; გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრ.; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 112.

19 ალ. კალანდაძე, დასახ. ნაშრ.; საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 164.

20 მ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი, გვ. 32—34; სამარხები № 10, 12, 17.

21 იქვე, გვ. 33.

22 იქვე, გვ. 64.

23 იქვე, გვ. 34.

24 რ. აბრამიშვილი, წოფის სამაროვანი.

25 რ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრომი.

26 J. de Morgan, Mission scientifique au Caucase, t. I, Paris, 1889, გვ. 55, სურ. 7, 25.

ჩოსნ²⁷ და სხვა სამარხების მსგავსად, დამატებით კიდევ რამდენიმე ქვას უწყობდნენ.

ქვისსამარხების იატაკი მიწატკეპნილია, გადახურულია 2—4 ფილაქვით.

ბავშვების სამარხები მცირე ზომისაა (0,45—1,35×0,42—0,80×0,25—0,70 მ). ზოგიერთი მათგანი გეგმაში თითქმის კვადრატულია (№ 18, 21, 22; ტაბ. X I I 2); ასეთ შემთხვევაში მათი გვერდები თითო ფილისაგან შედგება.

ქვისსამარხები ჩვეულებრივ მიწაყრილიანია (№ 19—22, 25, 36); ქვაყრილიანი მხოლოდ 33-ე სამარხი იყო. ისინი გადახურული იყო ორმოსამარხების მაგვარად, ამიტომ სახურავის ახდამდე, საველე მუშაობის დროს, წინასწარ შეუძლებელი ხდებოდა სამარხთა ტიპის განსაზღვრა.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ქვისსამარხები გავრცელებული ჩანს ქვემო ქართლში (ბეშთაშენი²⁸, წოფი²⁹, დმანისი³⁰, წინწყარო³¹, გუნიაყალა³²). ამ პერიოდის შიდა ქართლში მსგავსი სამარხები ძალიან იშვიათია. მხოლოდ სამთავროს სამაროვანზეა გათხრილი ამ ტიპის ორი სამარხი, რომელიც ტ. ჩუბინიშვილის მიერ შუაბრინჯაოდან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი საფეხურითაა დათარიღებული³³.

გვიანბრინჯაოს ხანის ქვისსამარხები დასავლეთ საქართველოში ბრილის სამაროვანზე გამოვლინდა³⁴.

ჩრდილო კავკასიაში ისინი ცნობილია მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილიდან (ბელგატოი³⁵, დარგო³⁶, ხოროჩოი³⁷, ბუინაკსკაია³⁸, ნიენი ჭენგუტაი³⁹, ურმა⁴⁰, კაიაკენტი⁴¹, მამაი-კუტანი⁴², ბერკეი⁴³, მაჯალისი⁴⁴).

სადღეისოდ შესწავლილი ძეგლები გვიჩვენებენ, რომ აღნიშნულ ხანაში მიცვალებულთა ქვისსამარხებში დაკრძალვა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის გარდა, უმთავრესად სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში (გიუზალდარი⁴⁵,

27 А. П. Круглов, Северо-восточный Кавказ во II-I тысячелетиях до н. э., МИА, 1958, вып. 68, гл. 132, с. 58.

28 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 65—66.

29 რ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრ.

30 გ. ნიორაძე, დმანისის ნეკროპოლი და მისი ზოგიერთი თავისებურება, სსშ, XIV—B, თბ., 1947, გვ. 1—66.

31 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 56.

32 იქვე.

33 ტ. ჩუბინიშვილი, მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1947, გვ. 20—21, 44., სურ. 4, ტაბ. I X 2.

34 გ. გობეჯიშვილი, გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლები დასავლეთ საქართველოში, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 131.

35 А. П. Круглов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 97.

36 იქვე, გვ. 100.

37 იქვე, გვ. 100—130.

38 იქვე, გვ. 140.

39 იქვე.

40 იქვე.

41 იქვე, გვ. 140—142.

42 იქვე, გვ. 42.

43 იქვე, გვ. 142—144.

44 იქვე, გვ. 144—146.

45 А. А. Ивановский, По Закавказью, МАК, VI, М., 1911, гл. 26—27.

ქედამბეკ-ყალაქენდი⁴⁶, თაზაქენდი⁴⁷, გეხაროტი⁴⁸) და ირანის დასავლეთ ნაწილში ყოფილა გავრცელებული (ლურისტანი⁴⁹).

ქვისწრეებიანი სამარხები (ტაბ. II, III₂, V₂, XV). ქვისწრეებით შემოფარგლულია როგორც ქვისსამარხები (№ 4—7, 10, 11, 14, 30, 32, 35), ისე ორმოსამარხები (№ 8, 12, 15, 26, 29, 31). ამ ნიშნის გარდა ისინი რაიმე სხვა კონსტრუქციული სიახლით არ გამოირჩევიან. ზემოთ განხილული ორმოსამარხებისა და ქვისსამარხებისაგან მცირეოდენი განსხვავება შეინიშნება ზოგიერთი სამარხის გადახურვაში: სახურავის გარშემო დამატებით უწყობდნენ კიდევ რამდენიმე ფილას. ასეთ შემთხვევაში სახურავი ოვალურია, ან წრიული (№ 4, 6, 7, 10, 11, 30, 35; სურ. 1; ტაბ. XX₂). გარდა ამისა, ქვისწრეებიანი სამარხები უფრო კარგადაა ნაკეთები.

სამარხებზე დაზინული ქვაყრილი ზოგჯერ თითქმის მთლიანად ავსებდა მის ირგვლივ შემოვლებულ წრეს (№ 12, 35; სურ. 1; ტაბ. II₁, XV). მეტწილად, ყრილს შედარებით მცირე ფართობი ეკავა და მასსა და წრეხაზს შორის დაყრილი იყო მიწა (№ 3, 6, 7, 8, 10, 11, 15, 28, 29, 31; სურ. 1; ტაბ. II₁, XV). სამარხების ერთი ნაწილი მიწაყრილიანია (№ 4, 5, 9, 13, 14, 26, 27, 30, 32).

ქვისწრეებიანი სამარხები იშვიათი მოვლენა არაა გვიანბრინჯაო-ადრე-რკინის ხანაში. ასე მაგალითად, ბაიბურთში ქვისფილებით დახურულ ორმოსამარხებს გარს ეკვროდა 15—18 მ დიამეტრის მქონე ქვების წრე⁵⁰. ზემოთ საუბარი იყო საესებით ასეთსავე სამარხებზე, რომლებიც ხადიკში გაითხარა. წოფის სამაროვანზე ამ ტიპის 5 ქვისსამარხი გაითხარა. მათი წრის დიამეტრი 3 მ უდრიდა⁵¹. სამთავროს სამაროვანზე ქვისწრეებით იფარგლებოდა ქვისსამარხებიც⁵² და ორმოსამარხებიც⁵³. აქ ისინი გავრცელებული იყო როგორც გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე⁵⁴, ისე რკინის გამოჩენისა და ფართო ათვისების ხანაშიაც⁵⁵.

46 ი ქ ვ ე, გვ. 85—150.

47 A. A. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964, გვ. 83.

48 ი ქ ვ ე, გვ. 89.

49 A. Godard, Les bronzes du Luristan, Ars Asiatica, XVII, Paris, 1931, გვ. 26.

50 Б. А. Куптин, დასახ. ნაშრ., გვ. 75—76.

51 რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი.

52 ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 20—21, 44, სურ. 4, ტაბ. IX₂.

53 Г. А. Ломтатидзе, Археологические раскопки..., გვ. 48—53.

54 ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი.

55 ალ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, ა. ბ. ო. ხ. ო. ჩ. ა. ძ ე, მცხეთა-სამთავროს 1959—1966 წლების არქეოლოგიური ექსპედიციის საველე მუშაობის ანგარიშები, ხელნაწერი, ინახება არქეოლოგიის სექტორში.

ქვისწრეებიანი სამარხები, აღნიშნულს გარდა, გამოვლენილია სამხრეთ ოსეთში (სტირფაზი)⁵⁶, საგურამოში⁵⁷, სევანის ტბის მიდამოებში — სოფ. გიუზალდარში⁵⁸ და ლქაშენთან⁵⁹, აგრეთვე ყოფ. ელიზავეტპოლის გუბერნიის⁶⁰, თაზაქენდის⁶¹, გენაროტის⁶², ლურისტანის⁶³ და სხვა ძეგლებზე. მათ ვხვდებით დაღესტანში — ხოროჩოის⁶⁴ და გაათლის⁶⁵ სამარხებზე.

როგორც ვხედავთ, მათი გავრცელების საზღვრები თითქმის ზუსტად ემთხვევა ზემოთ განხილული გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული საფეხურის ქვისსამარხების გავრცელების საზღვრებს.

მდნისქალის სამარხების ირგვლივ შემოწყობილ ქვის წრეებს სხვადასხვა ზომა-მოყვანილობა აქვთ: ქალების სამარხების წრე ქვების ერთი რიგისაგან შედგება; წრის დიამეტრი არ აღემატება 5,5 მეტრს (სურ. 1; ტაბ. II₁). მამაკაცთა სამარხების ერთი ნაწილიც ანალოგიურია (№ 26); უფრო ხშირად კი, წრის კედელი, ქვების რამდენიმე რიგისაგან შედგება (№ 29, 30, 31, 35; სურ. 26; ტაბ. XV). ზოგჯერ წრის ორივე ნაპირს დიდი ლოდები შემოუყვება; მათ შორის დარჩენილი სივრცე კი შედარებით წვრილი ქვებითაა ამოვსებული (№ 29—32, 35). ასეთი სამარხების წრის კედლის სიგანე 2 მ აღწევს, ხოლო დიამეტრი — 9 მ სცილდება. ჩვეულებრივ კი წრის კედელი 0,5—1,0 მ სიგანის ფარგლებში ექცევა.

ნაწილობრივ განსხვავებულია ბავშვების მე-9 და მე-13 სამარხები. აქ რიყის ქვები უშუალოდ სახურავი ფილების ირგვლივ ეწყობა (ტაბ. IV₂). ბავშვის მე-11 სამარხი კი სრულებით არ გამოირჩევა მოზრდილთა ქვისწრეებიან სამარხებისაგან (ტაბ. VI).

ცალკე აღნიშნავთ ქვების წრეში მოთავსებულ მეთათე ქვისსამარხს, რომელიც კენოტაფს წარმოადგენს. როგორც ადრე ითქვა, მასში ჩონჩხი საერთოდ არ იყო. მთელ ინვენტარს შეადგენს ბრინჯაოს ერთი თავხვია საკინძი. სამაგიეროდ, სახურავზე აღმოჩნდა იმთავითვე დამსხვრეული თიხის 2

56 სტირფაზში, ცარციატების კლდის მახლობლად, ბ. ტეხოვა 1963 წელს გათხარა 9 სამარხი. ყველას ქვების წრე შემოუყვებოდა. სამარხთა დიდი ნაწილი იყო ინდივიდუალური. მიცვალებულების გვამები ესვენა ხელფეხმოკეცილად, მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე. რამდენიმე სამარხში ორ-ორი მიცვალებული იყო. მე-5 სამარხი გამოდგა კოლექტიური, სადაც ერთმანეთში არეული იყო 10-ზე მეტი ჩონჩხი. გარდა ამისა, ერთ-ერთ სამარხს, მდნისქალის I გორასამარხის მსგავსად, 2 კრომლები შემოუყვებოდა. ბ. ტეხოვი სტირფაზის ამ სამარხიდან ძვ. წ. II და I ათასწლეულთა მიჯნის ახლო დროით ათარიღებს.

57 Е. Пчелкина, Отчет о раскопках блнз деревни Сагурамо, სსრ, ტ. III, თბ., 1927, 130—132, სურ. 5, 8, 9. ე. პჩელინა, საგურამოს ორთოსამარხების ირგვლივ შემოწყობილ ქვების წრეებში, როგორც ჩანს, ფრ. ბაიერნის მეცარი შეხედულების ზეგავლენით, თითქოსდა სამარხების თავზე გაშენებულ, თაღოვანი გადახურვის საძირკველს ხედავდა. როგორც ცნობილია, ბაიერნის ეს კონცეფცია სამთავროში ჩატარებულმა შემდგომმა კვლევა-ძიებამ არ დაადასტურა.

58 А. А. Ивановский, По Закавказью, გვ. 26—27.

59 А. О. Мнацаканян, Лчашенские курганы, КСИИМК, вып. 85, М., 1966, გვ. 50.

60 А. А. Ивановский, დასახ. ნაშრ., გვ. 165—170.

61 А. А. Мартнросян, დასახ. ნაშრ., გვ. 83, 93.

62 იქვე, გვ. 86—93.

63 А. Godard, დასახ. ნაშრობ., გვ. 28, ტაბ. VI.

64 А. П. Круглов, დასახ. ნაშრ., გვ. 54, 111—138.

65 იქვე, გვ. 55, 140.

კურპელი, რომელიც იმხანად არსებული წესჩვეულების თანახმად, სათანადოდ შესრულებული რიტუალის ნარჩენები უნდა იყოს.

გავრცელებული მოსაზრების თანახმად, ამგვარი სამარხები კეთდებოდა სხვადასხვა მიზეზით უცხოეთში დაღუპული გვარის წევრების „სულის“ მოსახმობად თუ მოსახსენებლად.

კენოტაფები გათხრილია სამთავროში⁶⁶, კასპში⁶⁷, არდასუბანში⁶⁸, მინგეჩაურში⁶⁹, ჩრდილო კავკასიაში (ვატინ-კალეს სამაროვანი, პიატიგორსკის გორასამარხი)⁷⁰ და სხვა. კავკასიაში მოსახლე მთის ხალხებმა თითქმის უკანასკნელ ხანებამდე შემოინახეს ეს ადათი⁷¹.

ძელსამარხი. სამარხების შესახებ ჩვენი საუბარი არ იქნებოდა სრული, უყურადღებოდ რომ დაგვეტოვებინა მესამე სამარხის თავისებური აღნაგობა. ორმოში შემორჩენილი ნაშთებით გაირკვა, რომ იგი შიგნიდან ამოშენებული იყო თარაზულად ნაწყობი ხის ძელებით (ტაბ. II₂; სურ. 2). გვეგმაში სწორკუთხა მოყვანილობის ეს ნაგებობა უთუოდ ამაგრებდა ორმოს კედლებს და იცავდა მას ჩამოშლა-ჩამონგრევისაგან.

ორმოსამარხებში ხის კონსტრუქციის გამოყენება ქვემო ქართლში სხვაგანაც შეინიშნება. ბეშთაშენის მე-40 ორმოსამარხის სამხრეთი ნაწილი, ბ. კუფტინის ჩანაწერების მიხედვით, მოგებული იყო გარდიგარდმო დაწყობილი ხის ძელებით⁷², რომლებზედაც თიხის კურპელი ელავა. აღნიშნული გარემოება გამოირიცხავს სამარხში ძელების ზემოდან (ვთქვათ გადახურვისათვის საჭირო) ჩავარდნის შესაძლებლობას.

წოფის სამარხების ცენტრისაკენ ჩაწოლილ სახურავის ფილებს უფრო მკირე ფართობი ეკავა, ვიდრე ორმოს ნაპირებს. ამ ფაქტის მიხედვით, სამაროვნის ფამთხრელს რ. აბრამიშვილს მიაჩნია, რომ თავდაპირველად ორმოს ნაპირებზე გადადებული იყო ხის ძელები, რომელთაც ზედ დაწყობილი ფილაქვები უნდა შეემარებინა⁷³. ძელების დაღობა, მისი აზრით, იწვევდა ფილების ორმოში ჩავარდნას, რადგანაც ამ უკანასკნელთ ქვემოდან გამოეცლებოდა საყრდენი⁷⁴.

66 საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 165.

67 შ. ბ ა რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, კასპის სამაროვანი, გვ. 35.

68 ნ. თ უ შ ი შ ვ ი ლ ი, აღრეანტიკური ხანის სამარხები სოფ. არდასუბნიდან, ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა XIV სამეცნიერო კონფერენცია (მოსხენებათა შემოკლებული ტექსტები), თბ., 1969, გვ. 50.

69 გ. მ. ა ს ლ ა ნ ო ვ, რ. მ. ვ ა ნ დ ო ვ, გ. ი. ი ო ნ ე, Древний Мингечаур, Баку, 1959, გვ. 48—49.

70 В. И. М а р к о в и н, Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тысячелетие до н. э.), МИА, 93, М., 1960, გვ. 54, 143. სურ. 19.

71 ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მთიულეთი, თბ., 1930, გვ. 128; Б. Е. Деген-Ковалевский, Сванское селение как исторический источник, С. Э. 1936, № 4—5, გვ. 42—43; С. Г а д ж и е в а, К вопросу о тухуме и большой семье у каякентских кумыков, КСИЭ АН СССР, XIV, 1952, № 2, გვ. 126—127.

72 Б. А. К у ф т и н, Дневник работ Цалкншской археологической экспедиции отдела охраны памятников культуры управления по делам искусств при СНК Грузии, თბ., 1939, გვ. 33.

73 რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი.

74 ი ქ ვ ე.

აღნიშნული ვარაუდის გარდა, დასაშვებად მიგვაჩნია სხვა შესაძლებლობაც: მდინისქალის მესამე სამარხის მსგავსად, ორმოში ხის ნაგებობის არსებობა. ასეთ შემთხვევაში კამერა უფრო მცირე ფართობს დაიკავებდა და სახურავის ფილები მის ნაპირებს თავისუფლად გაწვდებოდა. რაც შეეხება ფილაქვების ცენტრისაკენ ჩაწოლას, ანალოგიურ მაგალითებს მდინისქალის არაერთ ორმოსამარხში და ქვისსამარხში წავაწყდით, მიუხედავად იმისა, რომ აქ სახურავი სცილდებოდა კიდევ სამარხის ნაპირებს. აღნიშნული გარემოება, რა თქმა უნდა, არ გამორიცხავს რ. აბრამიშვილის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებებს. მაგრამ, ამავე დროს, მდინისქალის ზემოხსენებული მაგალითებიდან ჩანს, რომ სახურავის ცენტრისაკენ ჩაწოლა შესაძლებელია იმ შემთხვევაშიც, როდესაც მისი ნაპირები უშუალოდ სამარხზეა გადებული (ტაბ. XX₁).

სამარხთა მშენებლობისას ხის მასალას იყენებდნენ ჩრდილო კავკასიაში მოსახლე ტომებიც. ასეთი სამარხები დადასტურებულია ხოროჩოის სამაროვანზე, მაგრამ ხის ნაწილების დაღობის შედეგად აქაც ვერ მოხერხდა მათი სრული რეკონსტრუქცია: ფიქრობენ, რომ მათაც სწორკუთხა მოყვანილობა ჰქონდა⁷⁵.

მოტანილი მასალა გვაძლევს საფუძველს ზოგიერთ ორმოსამარხში იმავეითვე ხის კონსტრუქციის გამოყენება ვივარაუდოთ. ამგვარი სამარხი-ნაგებობების იშვიათი აღმოჩენები უნდა მივაწეროთ ხის სუსტ გამძლეობას. როგორც ცნობილია, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ხის შემონახვას ესაქიროება განსაკუთრებული პირობების შექმნა: განუწყვეტელი სისველე, ანდა იდეალური სიმშრალე, რაც ერთობ იშვიათად გვხვდება ბუნებაში.

იმის საილუსტრაციოდ, რომ სამარხების მშენებლობის დროს ხის მასალის გამოყენება ჩვენში ადრეც სცოდნიათ, დაგვეხმარება სამგორის ძვ. წ. III ათასწლეულის გორასამარხი, სადაც ქვაყრილის ქვეშ მოთავსებული იყო სწორკუთხა ფორმის ხის ძელური შენობა⁷⁶. ბედენის ადრებრინჯაოს ხანის გორასამარხში კი ბედნიერმა შემთხვევამ ხის უზარმაზარი ნაგებობა შემოინახა⁷⁷. რადგანაც სამარხთა მოწყობისას ძელებს ადრეც იყენებდნენ, გვიანბრინჯაოს ხანაში მათი გამოყენება უკვე ბუნებრივად გამოიყურება⁷⁸. საესებით ბუნებრივი იქნებოდა, თუ ძველადვე შემუშავებული ხით ხურობის წესები მემკვიდრეობით გადაეცემოდა მომდევნო თაობებს და ჩვენს დრომდე მოაღწევდა სათანადო ცვლილებებით.

მდინისქალის ორ — № 38 და 39 სამარხს, ნაცვლად ქვების სრული წრებისა, შემოუყვებოდა ნახევარწრიული ქვაფენილი (ტაბ. VII₁) და ახალი მთვარისებური წყობა (ტაბ. VII₂).

75 А. П. Круглов, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 53, 120—125, 135, 136, 138, სტრ. 38₁, 44, 45, 49, 64. სამარხები № 25, 26, 28, 29, 44 და 48.

76 საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 92.

77 გ. გობეჯიშვილი, ბედენის აკლამა, ძველის მეგობარი, № 12, თბ., 1967, 33. 13—22.

78 ინტერესმოკლებული არაა, რომ ძელებით ნაგები სამარხები რუსეთის ტერიტორიაზე (მდ. ვოლგის, დონის და დნეპრის აუზებში) იმდენად ფართოდ იყო გავრცელებული, რომ სპეციალურ ინტერატურაში მას «срубная» (ძვლსამარხების) კულტურა უწოდეს. იხ. В. А. Городцов, *Результаты археологических исследований в Изюменском уезде, харьковской губернии 1901 года, Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г.*, т. I, М., 1905, стр. 200—202, табл. X; А. П. Круглов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 52; А. В. Арциховский, *Основы археологии*, М., 1955, 76.

ბული, მით უფრო, რომ ამის დამადასტურებელ საბუთებს უხვად ვნახავთ ივ. ჯავახიშვილის ნაკვლევებში⁸¹.

ადრე უკვე აღვნიშნეთ, რომ ქვისწრეებიანი სამარხები მთლიანად იმეორებენ ჩვეულებრივი სამარხების აგებულებას. ამიტომ მადნისკალაში ტიპობრივად განსხვავებული სამი სახის სამარხი უნდა გამოვარჩიოთ: 1. ორმოსამარხი, 2. ქვისსამარხი და 3. ძელსამარხი.

პირველი და მეორე ტიპის ქვისწრეებიანი სამარხები ამავე სახის ჩვეულებრივ სამარხებზე კარგადაა ნაკეთები. ისინი გამოირჩევიან არა აღნაგობით, არამედ გარეგნული შეხედულებით:

ხორაოხის სამაროვანის № 40 ქვისწრიან სამარხზე მიდგმული იყო ორი (№ 33 და 38) ქვისსამარხი, რომლებსაც წრე არ ეკვროდა. ცენტრალურ სამარხში ესევეა მამაკაცი, პერიფერიულში — ქალი და ბავშვი⁸².

ა. კრუგლოვი ამ გარემოებას იქ მოსახლე ტომებში ისეთი ოჯახის არსებობით ხსნის, რომელშიაც მამაკაცს გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა⁸³.

საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მამაკაცთა მდგომარეობის უპირატესობა მადნისკალის მასალებითაც იგრძნობა. მათი სამარხები ქალების სამარხებზე მდიდრულია და უკეთ ნაკეთები. რაც შეეხება ძელებით ამოშენებულ სამარხს, მის შესახებ დამატებით ვერაფერს ვიტყვი, რადგანაც ცნობილი მიზეზით, მისი რეკონსტრუქცია ვერ მოხერხდა. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ინვენტარის მხრივ იგი საკმაოდ ღარიბია.

საერთოდ კი, ქვისწრეებიანი სამარხები, ჩვეულებრივ სამარხებზე მდიდრულია. ტერიტორიულადაც სამაროვნის საუკეთესო უბანზე — გორასამარხების გვერდით მდებარეობდნენ, მაშინ როდესაც, პერიფერიაზე ჩვეულებრივი სამარხები იყო განლაგებული. აღნიშნული გარემოება თვალნათლივ მეტყველებს, რომ იქ მოსახლე ტომებს შიგნით გრძელდებოდა გვაროვნული საზოგადოების ადრევე დაწყებული რღვევის პროცესი და მნიშვნელოვნად ღვივდებოდა ქონებრივი და სოციალური უთანასწორობა.

გორასამარხებში დაკრძალული ტომის ბელადის ან საზოგადოების დაწინაურებული პირის⁸⁴ მახლობლად, მაშასადამე, საპატიო ადგილას, ქვისწრეებიანი სამარხების შენება (მაშინ, როდესაც ჩვეულებრივი სამარხები მოშორებით — სამაროვნის განაპირას თავსდებოდა), სწორედ ასეთი დიფერენციაციის მანიშნებელია. ეს პროცესი აქ იმდენად შორსაა წასული, რომ ასახეა მან დაკრძალვის წესშიაც კპოვა.

სამაროვნის გეგმის განხილვისას (ტაბ. I) ყურადღებას იქცევს ერთი უჩვეულო დეტალი: I და IV თხრილებში გორასამარხების მახლობლად დაჭრუფებულია ქვისწრეებიანი სამარხები. I თხრილის სამარხებში ძირითადად ქალები აღმოჩნდა დაკრძალული⁸⁵. I გორასამარხში ჩანგრეულმა სახურავმა

⁸¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი, თბ., 1951, გვ. 48—82.

⁸² А. П. Круглов, დასახ. ნ. შრომა, გვ. 55.

⁸³ იქვე, 85.

⁸⁴ I გორასამარხში ქალი იყო დასაფლავებული, ამიტომ ძნელი წარმოსადგენია, რომ იგი ბელადი ყოფილიყო, რადგანაც მასალებით მამაკაცთა უპირატესი როლი მტკიცდება.

⁸⁵ აქ მხედველობაში არ ვიდებთ მე-10 სამარხს, რომელიც კენტაფს წარმოადგენდა, 38-ე სამარხს, რომელიც დანგრეული დაკვხვდა და, აგრეთვე, № 9, 11 და 13 ბავშვთა სამარხებს. დანარჩენ 10 სამარხში ქალები იყო დასაფლავებული.

ძალიან დააზიანა ჩონჩხი, მაგრამ ინვენტარისა და მიცვალებულის მდგომარეობის მიხედვით აქაც ქალი უნდა ყოფილიყო დაქვადი.

IV თხრილის II გორასამარხში და სხვა სამარხების უმეტესობაში მამაკაცებია დასაფლავებული. აქ მოთავსებულ 28-ე სამარხში ვერ მოხერხდა მიცვალებულის სქესის დადგენა. გამოჩაყლის წარმოადგენს 32-ე და 33-ე სამარხები, სადაც ქალები ესვენა.

ამრიგად, IV თხრილში გამოვლენილ 12 სამარხიდან, მხოლოდ ორში იყო ქალი.

II თხრილში აღმოჩენილი სამარხების დიდი ნაწილი პატარებია (№ 16—19, 21—23). ზოგიერთ მათგანში (№ 18, 21, 22) ჩონჩხის თითქმის მიწადქეცილი ნაშთი დაგვხვდა. მიუხედავად ამისა, ცალკეული ძვლებით და, განსაკუთრებით კი, იქ აღმოჩენილი სარძევე კბილებით უტყუვრად დგინდება, რომ მათში ბავშვები უმარხავთ. ამის დამადასტურებელია 23-ე სამარხში ნაპოვნი ბავშვის შედარებით კარგად შემონახული ჩონჩხი. № 2, 16—17, 19—20 და 24 სამარხებში მოზარდები დაუმარხავთ. ამ თხრილის მხოლოდ I სამარხში აღმოჩნდა ქალის ჩონჩხი.

ამრიგად, მოტანილი მონაცემები ნათელყოფენ, რომ I თხრილში ძირითადად ქალთა სამარხები იყო განლაგებული, II-ში — ბავშვებისა და მოზარდების, IV თხრილში კი მამაკაცების, რაც გვაგულისხმებინებს ქალების, მამაკაცების და ბავშვების ცალ-ცალკე დასაფლავების ერთგვარ წესს.

მიცვალებულთა დაქვადლვა სქესის და ასაკის შესაბამისად მათთვის საგანგებოდ გამოყოფილ ერთი სამაროვნის სხვადასხვა უბნებზე, დღემდე შესწავლილ ჩვენთვის ცნობილი სხვა ძეგლებში არსად არის დამოწმებული. ამ მხრივ იგი, ნაცნობი მასალის ფონზე, უნიკალურად გამოიყურება და ცოდნის დღევანდელ დონეზე განსახილველი სამაროვნის ლოკალურ თავისებურებას უნდა მივაწეროთ.

გორასამარხებს თუ არ ჩავთვლით, მადნისქალაში 40 სამარხია შესწავლილი: 16 ორმოსამარხი (აქედან 6 — ქვისწრეებიანი), 21 ქვისსამარხი (10 — ქვისწრეებიანი), ერთი ძელებით ამოშენებული სამარხი. ორი სამარხი იმდენად დაზიანებული იყო, რომ მათი გარკვევა ვერ მოხერხდა.

13 სამარხი ბავშვებისა: აქედან 4 ორმოსამარხია (№ 2, 9, 23, 24) და 9 ქვისსამარხი (№ 11, 13 16—22).

ქალის 15 სამარხიდან 7 ორმოსამარხია (№ 1, 8, 12, 15, 25, 28, 39), ამდენივე ქვისსამარხი (№ 4—7, 14, 33, 36) და ერთი (№ 3) ძელებით ამოშენებული სამარხი.

მამაკაცთა 8 სამარხიდან 5 ორმოსამარხია (№ 26, 27, 29, 31, 34) და 3 ქვისსამარხი (№ 30, 32, 35). დანარჩენ შემთხვევაში მიცვალებულთა სქესი ვერ გავარკვეით.

ამრიგად აქ თანაარსებობს ქვისსამარხებიც და ორმოსამარხებიც. საფიქრებელია, ისინი ეკუთვნოდნა ერთსა და იმავე სამოსახლო უბანზე მცხოვრებ ხალხს. სამარხთა ამგვარი თანაარსებობა მადნისქალაში სამაროვნის მიკროუბნებზედაც, კერძოდ, I, II, IV და V თხრილებშია დადასტურებული.

ქვისსამარხების და ორმოსამარხების თანაარსებობის ფაქტი ბეშთაშენის სამაროვნის მიხედვით ადრეც იყო ცნობილი. ამ ძეგლის გამთხრელი, ბ. კუფტინი ფიქრობდა, რომ ორმოსამარხები ქრონოლოგიურად თითქოს წინ უსწ-

რებდა აქვე გამოვლენილ ქვისსამარხებს⁸⁶. მაგრამ თუ გადავხედავთ მათში აღმოჩენილ სამარხეულ მასალას, ამ მოსაზრების მტკიცება ზოგიერთი სამარხის მიმართ მაინც გაძნელებდა. საამისო საშუალებას არც სტრატეგრაფიული მონაცემები გვაძლევს. ბეშთაშენის ორივე ტიპის სამარხების ინვენტარით თითქმის ერთგვაროვანია (ეს შეეხება არა მარტო კერამიკას, არამედ ლითონის ნივთებსაც და სამკაულებს) და, ამდენად, თანადროულად გამოიყურებიან. ასე მაგალითად, იქ გათხრილი ორმოციოდ სამარხიდან 25 ორმოსამარხია, 5 — ქვისსამარხი; დანარჩენი გაურკვეველია სამარხთა რომელ ტიპს ეკუთვნის, რადგანაც ბ. კუფტინის არც ლიურში და არც საველე ჩანახაზებში საამისო ცნობები არ მოიპოვება.

ქვისსამარხებიდან ყველაზე მდიდრულია 34-ე სამარხი, სადაც აღმოჩნდა თიხის 3 კურკელი, ბრინჯაოს ორი ბუნიკი, ბრინჯაოს ლეროგახვრეტილი კონუსისებური საკინძი, ბრინჯაოს ბალთა, რკინის პატარა დანა, ბრინჯაოს ოთხწახნაგა ლერო — ზედ შემორჩენილი რკინის ნაშთით და სარდიონის მრგვალ-ბრტყელი მძივები⁸⁷. ანალოგიურ, თუმცა ბევრად უფრო მდიდრულ ინვენტარს შეიცავს მე-13 და მე-18 ორმოსამარხები⁸⁸.

დანარჩენ ქვისსამარხებში ასეთი სურათია: XII-ში ბრინჯაოს ორი სადა სამკაური⁸⁹, XXIV-ში — ბრინჯაოს კონუსისებური საკინძი⁹⁰, XXV-ში — აგურისფერი კურკლის სამი ფრაგმენტი⁹¹, XXV-ში კი თიხის ორი კურკლის ნატეხები, ბრინჯაოს ბუნიკი, ბრინჯაოს ბალთა და სარდიონის მძივები — შინდისებური, მრგვალ-ბრტყელი და ბიკონუსური⁹². ყველა ამ ქვისსამარხის ინვენტარი არა თუ გამოირჩევა, არამედ დამახასიათებელია იქვე გამოვლენილი ორმოსამარხებისთვისაც.

მართალია, ბეშთაშენში თვით ორმოსამარხებს შორის (და არა მაინცაღამაინც ორმოსამარხებსა და ქვისსამარხებს შორის) შეინიშნავენ გარკვეულ ასაკობრივ სხვაობას⁹³, მაგრამ ეს სხვა საკითხია და ამჟამად ჩვენი კვლევის საგანს არ შეადგენს.

განსხვავებული აღნაგობის, მაგრამ მსგავსი ინვენტარის შემცველი სამარხების (ქვისსამარხებისა და ორმოსამარხების) თანაარსებობა, შუა ბრინჯაოს ხანიდან დაწყებული, დასავლეთ საქართველოშიაც (რაქა) არის ცნობილი⁹⁴.

დალესტანშიც, უკვე ხსენებულ ხოროზის სამაროვანზე, მდინისკალის მსგავსად, თანაარსებობენ განსხვავებული სამარხები: ორმოსამარხები, ქვისსამარხები და ძელებით ნაგები სამარხებიც⁹⁵.

⁸⁶ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, სამწუხაროდ ბ. კუფტინი არაფერს ამბობს იმის შესახებ, თუ რა საფუძველს ეყრდნობა მისი ეს მოსაზრება.

⁸⁷ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდები, ინვ. № 42—64/236—245.

⁸⁸ იქვე, ინვ. № 42—64/93—120 და № 42—64/133—147; აგრეთვე რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის..., გვ. 316—320.

⁸⁹ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდები, ინვ. № 42—64/92.

⁹⁰ იქვე, ინვ. № 42—64/192.

⁹¹ იქვე, ინვ. № 42—64/93—94.

⁹² იქვე, ინვ. № 42—64/250.

⁹³ რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის..., გვ. 310—322.

⁹⁴ გ. გობეჯიშვილი, ბრინჯაოს ქართული უძველესი ბალთები (სადისერტაციო ნაშრომი), ხელნაწერი, თბ. 1942, გვ. 106.

⁹⁵ А. П. Круглов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

ქვისსამარხებისა და ორმოსამარხების არსებობა გვიანბრინჯაოს ხანაში მოულოდნელი არც უნდა იყოს, რადგანაც ისინი აღნიშნულ ხანაზე ადრე ჩნდებიან.

ქვისსამარხები ცნობილია თეთრი წყაროს მტკვარ-არაქსის კულტურის დროინდელ ნამოსახლარიდან⁹⁶ და ამავე პერიოდის სხვა ძეგლებიდანაც (ამირანის გორა⁹⁷, კიკეთი⁹⁸, არდასუბანი⁹⁹ და სხვ.). რაჭაში მათი არსებობა დამოწმებულია შუაბრინჯაოს ხანაშიაც¹⁰⁰.

რაც შეეხება ორმოსამარხებს, ისინიც, გვიანბრინჯაოს ხანაზე დიდი ხნით ადრე იყო ცნობილი. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი.

გორასამარხები. ზემოთ განხილული სამარხების გვერდით, მდინისქალაში იყო გარეგნულად ერთნაირი ზომა-მოყვანილობის ორი გორასამარხი (სურ. 1, ტაბ. II, IX, XVI).

ქვაყრილის ალაგების შემდეგ, პირველ მათგანს ორი კრომლეხი ჰქონდა (ტაბ. IX), მეორეს — ერთი (ტაბ. XVI).

ქირისუფლებს ისინი შემდეგი თანმიმდევრობით უყებოდათ: ჯერ სამარხები გაუმართავთ და ისინი ქვის წრეებით შემოუფარავლავთ. ამის შემდეგ მიცვალებულები დაუკრძალავთ, ვადაუხუტრავთ სამარხები, შეუსრულებიათ სათანადო რიტუალი არსებული წესის თანახმად და, ბოლოს, გორასამარხი მოუზვინავთ. ისევე, როგორც სხვა შემთხვევაში, მასალად გამოყენებულია მდ. ალგეთის რიყედან აკრეფილი ქვა.

გორასამარხებისათვის ქვისწრეების შემოწყობა იმხანად ფართოდ ყოფილა გავრცელებული მთელ კავკასიაში.

აღმოსავლეთ საქართველოში მსგავსი წესით ნაგებია სამთავროს შუაბრინჯაოს ხანის № 243 გორასამარხი¹⁰¹. დაახლოებით ამავე დროის წრიულ-ქვაყრილიანი გორასამარხები იკითხება სოფელ მეტეხში¹⁰². ქვების წრე შემოუყვებოდა ხადიკის გორასამარხებს¹⁰³; საყურადღებოა, რომ პირველ მათგანს, მდინისქალის I გორასამარხის შიდა კრომლეხის მსგავსად, ზვინულის ირგვლივ შემოწყობილი წრე შედგენილი ჰქონდა 50 საგანგებოდ შერჩეული დიდი ლოდისაგან (შესაძლოა 50 სიმბოლური რიცხვია). ამ წრეს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან და ჩრდილო-დასავლეთიდან ეკვროდა ნახევარწრისებრი ორი ქვაყრი-

96 გ. გ. ბ. ე. ჯ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., თეთრი წყაროს 1956 წ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში, თბ., 1957, ხელნაწერი.

97 ტ. ჩ. უ. ბ. ი. ნ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი., ამირანის გორა, თბ., 1963, გვ. 36—42, სურ. 10, ტაბ. VI, VII.

98 გ. ფ. ხ. ა. კ. ა. ძ. ე., ქვემო ქართლის ენეოლითი, თბ., 1963, გვ. 74—75.

99 ნ. თ. უ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., არდასუბანის ზოგეირთი ძეგლი, ძეგლის შეგობარი, № 15, თბ., 1968, გვ. 41—45, სურათი 45-ე გვერდზე.

100 გ. გ. ბ. ე. ჯ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, გვ. 57.

101 ტ. ჩ. უ. ბ. ი. ნ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი., მცხეთის უძველესი..., გვ. 20, ტაბ. VII.

102 მ. ბ. ა. რ. ა. შ. ი. ძ. ე., 1963 წლის საველე არქეოლოგიური სამუშაოები ქ. კასპსა და მის მიდამოებში, XIII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1963 წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი (ქვისა და ბრინჯაოს ხანა), თბ., 1964, გვ. 15; ზ. შ. ა. ტ. ბ. ე. რ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი., მეტეხში 1966 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, XVI სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1967, გვ. 36—38.

103 ი. გ. ძ. ე. ჯ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., ყორღანები თრიალეთში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XV, № 1, 1954, თბ., გვ. 49—55.

ლი¹⁰⁴, რომელიც ასტრალურ ნიშნადაა მიჩნეული¹⁰⁵. ხადიკის მეორე გორასამარხის ყრილის ქვეშ მოთავსებული იყო ქვისფილებიანი სამი ორმოსამარხი¹⁰⁶.

ქვის წრეები შემოუყვებოდა ზურტაკეტის გორასამარხს¹⁰⁷. უკანასკნელ ხანებში ეშერში გაითხარა რამდენიმე სამარხი, რომლებსაც ირგვლივ 4—5 წრე შემოსდევდა¹⁰⁸.

გორასამარხებისათვის წრეების შემოწყობა საქართველოში გამოვლენილ კიდევ უფრო ადრეული ხანის ძეგლებშია დამოწმებული. სამგორში გამოვლენილი ე. წ. „კობრა გორის“ სამარხი ნაგებობა გარშემორტყმული იყო სხვადასხვა დონეზე მდებარე რამდენიმე კონცენტრიკული წრისებრ დაწყობილი ხის მსხვილი მორებით¹⁰⁹. მართალია, ამ ძეგლებზე წრეები შედგენილი იყო ხის მასალით და არა ქვებით, როგორც ეს ზემოთ განხილულ ძეგლებზე შეგვხვდა, მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენთვის უფრო დიდი მნიშვნელობა აქვს წრიულ სარტყელს, რომლის არსებობა დასტურდება ძვ. წ. III ათასწლეულის გორასამარხებზეც, ვიდრე საამშენებლო მასალას.

გორასამარხების ირგვლივ ქვის წრეების შემოწყობა გავრცელებული იყო ჩრდილო კავკასიაშიც: ნალჩიკის პარკის ძვ. წ. II ათასწლეულის გორასამარხებს, სხვადასხვა დონეზე მდებარე ორიდან ხუთამდე ასეთი წრეები შემოსდევდა¹¹⁰. ისინი ჰქონდა ჰიატიგორსკის¹¹¹, დალესტნის, ე. წ. მანასის გორასამარხებს¹¹², რომლებიც ძვ. წ. II ათასწლეულის შუახანით დამისი მესამე მეოთხედით თარიღდება¹¹³, ჯემიკენტის ამავე ხანის ძეგლებს¹¹⁴, სადაც ზოგჯერ ქვის წრეები რამდენიმე რიგიდან შედგებოდა (შახ-ნასიბ-თაფა)¹¹⁵. არის შემთხვევები, როდესაც ქვების წრე გორასამარხის ფუძეზე მაღლა მდებარეობს¹¹⁶. კამენომოსტკოეს გორასამარხებისათვის, რომლებიც ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებით და მისი II ნახევრით თარიღდებიან, ზვინულს ირგვლივ დიდი ქვების შემოწყობა ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია¹¹⁷. ქ. ნალჩიკთან კი ა. წ. XIV—XVI სს. მსგავსი ძეგლებია გათხრილი¹¹⁸.

104 იქვე, გვ. 50.

105 გ. გოზექიშვილი, 1947 წლის თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის აღწერები, ხელნაწერი, ინახება არქეოლოგიის სექტორში.

106 იქვე, გვ. 53.

107 ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბ., 1969, სურ. 38.

108 Г. К. Шамба, Раскопки кромлехов в с. Эшера близ Сухуми, Археологические открытия 1969 года, М., 1970, გვ. 359—360, მისივე, Новый тип мегалитической культуры в Абхазии, XIX სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1969 წლის სპეცე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1970.

109 ო. ჯაფარიძე, ადრეული ბრინჯაოს ხანა, საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 92.

110 Б. Е. Деген, დასახ. ნაშრ., გვ. 224—231.

111 В. И. Марковин, დასახ. ნაშრ., გვ. 54, სურ. 19.

112 К. Ф. Смирнов, Археологические исследования в Дагестане в 1948—1950 гг., КСИИМК, XIV, 1952, გვ. 86.

113 იქვე, გვ. 88.

114 А. П. Круглов, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

115 იქვე, გვ. 88.

116 იქვე, გვ. 48—49.

117 К. Э. Гриневич, Новые данные по археологии Кабарды, МАИ СССР, № 23, 1951, გვ. 126.

118 А. В. Мачинский, Кабардинские курганные погребения в окрестностях г. Нгльчика, МИА, № 3, 1941, გვ. 317—324.

ქვისწრებებიანი გორასამარხები გამოვლენილია სომხეთშიც (ლქაშენი¹¹⁹, ნორატუსი¹²⁰, შროშ გელე¹²¹, არივანქი¹²² და სხვა).

ამრიგად, ქვისწრებებიანი გორასამარხები კავკასიაში ძვ. წ. III ათასწლეულში ჩნდება. ამიერკავკასიაში ისინი დაახლოებით ძვ. წ. VIII ს-მდე განავრცობენ არსებობას; ჩრდილო კავკასიაში მათ საშუალო საუკუნეებშიც ვხვდებით.

აღსანიშნავია ისიც, რომ მათი გამოჩენით ამიერკავკასია რამდენადმე უსწრებს ჩრდილო კავკასიას. როგორც ჩანს, გორასამარხებისათვის წრების შემოწყობა ციურ ლეთაებათა თაყვანისცემით იყო გამოწვეული, რაც დამახასიათებელი მოვლენა ჩანს კაცობრიობის განვითარების გარკვეული მონაკვეთისათვის¹²³.

მადნისქალის გორასამარხების ყრილის ქვეშ, როგორც ითქვა, სამ-სამი თანადროული სამარხი აღმოჩნდა. ეს სამარხები სხვადასხვაგვარად იყვნენ განლაგებული (ტაბ. IX, XVI):

I გორასამარხის დასაკრძალავი ორმოს გვერდით მდებარეობდა ორმოსამარხისმაგვარად აგებული „სამსხვერპლო“. „სამსხვერპლოს“ ზედა ნაწილში (ძირითადი სამარხის სახურავის დონეზე მდებარე) თიხის სამი ჭურჭელი იდგა (ტაბ. X). უფრო ქვემოთ მოქცეული, ქვებით მოგებული პატარა მოედანი, როგორც ჩანს, მსხვერპლის შეწირვისათვის იყო განკუთვნილი.

აღნიშნულ ნაგებობას ვუწოდებთ სამსხვერპლოს იმ შორეული ანალოგის მიხედვით, რომელიც დამოწმებულია ნუბიაში, ნაგ-ნაბრუკის ძვ. წ. XX—XVIII სს. სამაროვანზე¹²⁴. იქ გათხრილი სამარხები შემოფარგლულია ქვის წრებით. აღსანიშნავია, რომ თიხის ჭურჭელს ყოველთვის არ აყოლებდნენ მიცვალებულს უშუალოდ იმ სამარხში, სადაც ასაფლავებდნენ მას. ჭურჭელს ხშირად ალაგებდნენ სამარხის გვერდით — სახურავის დონეზე მოწყობილ პატარა სამსხვერპლო მოედანზე¹²⁵.

რაც შეეხება ახლო პარალელებს, საინტერესოა, რომ ხადიკის II გორასამარხის ყრილის ქვეშ მოქცეული მესამე სამარხი, რომელშიც თიხის 6 ჭურჭელი, ცხვრის და მსხვილფეხა საქონლის ძვლები აღმოჩნდა¹²⁶, თრიალეთის 1947 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელის გ. გობეჯიშვილის დაკვირვებით სამსხვერპლოს წარმოადგენს¹²⁷. ეს სამსხვერპლო მდებარეობდა

119 А. О. Мнацаканян, Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г., СА, № 2, М., 1957, стр. 146—147.

120 А. А. Мартиросян, დასახ. ნაშრ., გვ. 193—196.

121 იქვე, გვ. 208—210.

122 Г. А. Михайлян, Циклопические памятники Севанского бассейна, Археологические памятники Армении, вып. I, памятники эпохи бронзы (სომხურ ენაზე, რუსული რეზიუმით) Ер., 1958, ტაბ. 26.

123 И. М. Мещанинов, Кромлехи, изв. ГАИМК, т. VI, вып. 3; М. М. Иващенко, Исследование археологических памятников материальной культуры в Абхазии, Тб., 1935, გვ. 79—80, სურ. XXI.

124 А. В. Виноградов, Могильники эпохи среднего царства в районе села Курта, Древняя Нубия, М.—Л., 1964, გვ. 180—201; Н. Я. Мерперт, Раскопки могильника Наг-Набрук в 1963 г., Археология Старого и Нового света, М., 1966, გვ. 198—251).

125 Н. Я. Мерперт, დასახ. ნაშრ., გვ. 235—236.

126 ი. გძელიშვილი, ყორღანი თრიალეთში, გვ. 53.

127 გ. გობეჯიშვილი, თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1947 წ. მუშაობის დღიური.

№ 1 და № 2 სამარხების ზედაპირის დონეზე. მასში ადამიანის ძვლების არავითარი ნაშთი არ იყო. სამსხვერპლოს ძირზე დამწვარი ყვითელი თიხა და ნახშირის ნატეხები იყო მიმოფანტული.

დამოწმებული ფაქტი გარკვეულად ეხმაურება მადნისქალის I გორასამარხს, სადაც ორი სამარხი და ერთი სამსხვერპლო იყო მოწყობილი.

I გორასამარხის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, კრომლეხებს შორის, როგორც აღინიშნა, სრულიად ცარიელი, თუმცა კი დაუზიანებელი № 3 ქვისსამარხი აღმოჩნდა. ამის გამო მას ენოტაფთა რიცხვს ვერ მივაკუთვნებთ; ენოტაფები, ჩვეულებრივ, ინვენტარს შეიცავენ. № 3 სამარხი გაკეთებული უნდა იყოს იმ სამგლოვიარო წეს-ჩვეულების შესრულების დროს, რომელიც გაიმართებოდა მიცვალებულის დაკრძალვისას I გორასამარხში.

II გორასამარხის სამარხები სხვაგვარად არის განლაგებული. აქ ძირითადი სამარხის სახურავზე მდებარეობს ორი, უშუალოდ მასთან დაკავშირებული სამარხი. ამთგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს მეორე სამარხი, სადაც მკვეთრად მოხრილ ჩონჩხს ზემოდან რიყის ქვები ეყარა: იქმნებოდა მიცვალებულის ჩაქოლვის სრული შთაბეჭდილება. საგულისხმოა, ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მონის, ან ტყვეობაში მყოფი პირის შეწირვის, ან „საიჭით ცხოვრებაში“ წარჩინებული პიროვნებისათვის მსახურის გაყოლების წეს-ჩვეულებასთან. ამ ჩონჩხს არავითარი ინვენტარი არ ახლდა (ტაბ. XVI₂).

მადნისქალის II გორასამარხის ქვაყრილში, როგორც აღინიშნა, ერთი თავის ქალაც აღმოჩნდა. შესაძლებელია ეს კიდევ ერთი საბუთი იყოს იქ დაკრძალულის მიმართ განსაკუთრებული პატივის გამოხატვისა.

ეს ფაქტები მოითხოვს სათანადო ახსნას. გზადაგზა შევეცდებით ვაჩვენოთ ჩვენი დამოკიდებულება აღწერილი ფაქტების მიმართ, მაგრამ საკითხის სისრულისათვის, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია ჭერ მოკლედ შევეხოთ მსგავს არქეოლოგიურ მოვლენებთან დაკავშირებით უკვე გამოთქმულ ზოგიერთ მოსაზრებას.

კასპის სამაროვანზე დამარხვის წესის განხილვისას, მ. ბარამიძე № 14 სამარხის უინვენტარო ჩონჩხს მონას აკუთვნებს¹²⁸. საამისოდ იგი იხილავს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამარხებს, აღნიშნავს, რომ იმ დროს აღმოსავლეთ საქართველოში მიცვალებულებს ჩვეულებრივ უინვენტაროდ არ მარხავდნენ და ამ საფუძველზე მე-14 სამარხის უინვენტარო ჩონჩხს მონას აკუთვნებს¹²⁹.

ავტორის ეს მტკიცება ალბათ ემყარება მხოლოდ შიდა ქართლში დადგენილ ფაქტებს, ვინაიდან ქვემო ქართლში უინვენტარო სამარხები უკვე იყო გამოკვლენილი.

მადნისქალაში ორი ასეთი სამარხია შესწავლილი: 29-ე ორმოსამარხს ქვების წრე შემოუყვებოდა. და გარეგნულად არ გამოირჩეოდა იმ მდიდრული სამარხებისაგან (მაგალითად 35-ე და სხვა სამარხებისაგან), რომლებიც მის გვერდითვე მდებარეობდნენ (სურ. 26; ტაბ. XV). თუმცა იგი სრულიად უინვენტარო გამოდგა, მართა ამით იმის ვარაუდი, რომ მასში თითქოს უუფლებო პირი ყოფილიყო დაკრძალული, არ უნდა იყოს სწორი. ასეთ შემთხვევაში ძნელი წარმოსადგენია, რომ მისთვის, უფლებრივი უპირატესობის მქონე

¹²⁸ მ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი, გვ. 33—35.

¹²⁹ იქვე, გვ. 34—35.

პირთა სამარხების მსგავსად, ქვების წრე შემოეცლოთ და, მათ გვერდითვე მოეთავსებინათ სამაროვნის საუკეთესო ადგილას. აქ, ჩვენი აზრით, უფრო სწორა იქნება ვიგულისხმობთ უფლებრივად ერთნაირი, მაგრამ ქონებრივად განსხვავებული, უფრო ღარიბი პიროვნების დასაფლავება; უფლებრივად დაქვემდებარებულ ადამიანს განსხვავებულად მარხავდნენ. ამის დამადასტურებელია მადნისკალის II გორასამარხის სახურავზე გამოვლენილი „ჩაქოლილის“ სამარხი და ქვემოთ მოტანილი სხვა მაგალითები.

განსხვავებული აღნაგობისაა 34-ე უინვენტარო სამარხი¹³⁰, რომელშიც მიცვალებულის მკვეთრად მოხრილი ჩონჩხი აღმოჩნდა (ტაბ. XIX₂). მას ემატება ისიც, რომ იგი ერთგვარად უკავშირდება II გორასამარხის ყრილს, რაც საფუძველს გვაძლევს აქაც უფლებრივად დამოკიდებული პიროვნების დაკრძალვა ვივარაუდოთ.

სულთა „საიქიოს“ გატანების ჩვეულება ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე უკვე ადრეული ბრინჯაოს ხანაშია ცნობილი. ბედენის ხის აკლამაში დიდი პატივით დაკრძალული ბელადისათვის ჩაუყოლებიათ ორი დაქვემდებარებული, შესაძლოა ტყვედ ჩავარდნილი პირი¹³¹.

გვიანბრინჯაოს ხანაში ტომებს შორის ხშირი სამხედრო შეტაკებების შედეგად ტყვედ ჩავარდნილი ადამიანების ნაწილი კარგავდა თავის უფლებებს და საბოლოოდ მონებად ხდებოდნენ¹³².

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გათხრილ გორასამარხებში მონების თუ ტყვეების დასაფლავების რამდენიმე შემთხვევაა ცნობილი¹³³. სევანის ტბის რაიონში, სოფ. ადიამანთან, გორასამარხში დასაფლავებული პირის ირგვლივ უწყსრიგოდ ესვენა 13 ადამიანი, რომლებიც, ბ. პიოტროვსკის აზრით, დახოცილი ტყვეები ან მონები იყვნენ¹³⁴. მსგავსი შემთხვევები დადასტურებულია მთიანი ყარაბაღის ტერიტორიაზეც. სოფ. ანმახთან გათხრილ გორასამარხში ზურგზე გაშოტილად დაკრძალული ძირითადი მიცვალებულისათვის ჩაუყოლებიათ დამკდარ მღვთმარეობაში დაკრძალული პირები: პირველ გორასამარხში სამი ასეთი ჩონჩხი იყო, მეორეში — ორი, მესამეში — რვა. ამ ჩონჩხების შესწავლის შედეგად გამოირკვა, რომ ძირითადი მიცვალებული მთელი რიგი ანთროპოლოგიური ნიშნით განსხვავდებოდა თან ჩაყოლილი პირებისაგან¹³⁵.

მადნისკალის II გორასამარხში „ჩაქოლილის“ ჩონჩხი ვერ შევისწავლეთ მისი ძლიერი დაზიანების გამო და ამიტომ ანთროპოლოგიურ სხვაობაზე ვერაფერს ვიტყვით. მაგრამ სამარხთა ურთიერთდამოკიდებულება და მიცვალებულთა სრულიად განსხვავებული დამარხვა, უფლებრივად და ქონებრივად დაწინაურებული პირისათვის (ბელადისათვის?) დაქვემდებარებული ადამიანის

130 სამარხთა ამგვარი ტიპი სამთავროში ჩნდება ორმოსამარხთა პერიოდის ბოლოდან. მთ ალ. კალანდაძე „ნახევარქვეყნუთებს“ უწოდებს. იხ. ალ. კალანდაძე, სამარხთა აღნაგობა..., გვ. 78-80.

131 გ. გოზეჩიშვილი, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენა თეთრი წყაროს რაიონში, XVI სამეცნიერო სესია. მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1967, გვ. 35; მისივე, ბედენის აკლამა, გვ. 21, სურ. მე-16 გვერდზე.

132 Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, гв. 58.

133 А. В. Арциховский, Основы археологии, гв. 97.

134 Б. Б. Пиотровский, დასახ. ნ.ა.რ., გვ. 58.

135 იქვე.

(მონის ან ტყვის) გაყოლების წესზე მიგვითითებს. ეს კიდევ ერთი საბუთია უკვე არსებული მოსაზრების სასარგებლოდ, რომლის მიხედვით გვიანბრინჯაოს ხანაში უკვე საგულისხმებელია ტყვე-მონები¹³⁶.

მეფეთა დაკრძალვისას ადამიანთა მსხვერპლად შეწირვა ძველი აღმოსავლეთის ზოგიერთ ხალხში იმდენად გავრცელებული იყო, რომ მათი რიცხვი, რიგ შემთხვევაში 5—6-დან 70—80-მდე აღწევდა¹³⁷.

მიუხედავად იმისა, რომ მადნისქალის სამაროვანზე არსებობს ტიპობრივად რამდენადმე განსხვავებული სამარხები, მიცვალებულთა დაკრძალვის წესში რაიმე თვალაჩინო განსხვავება არ იგრძნობა. ყველა სამარხი ინჰუმაციურია. მიცვალებულები ესვენა ხელფეხმოკცილად მარჯვენა (მამაკაციები) და მარცხენა (ქალები) გვერდზე. ბავშვებსაც, ალბათ, თავიანთი სქესის მიხედვით ასაფლავებდნენ. გამონაკლისს წარმოადგენს მე-3, ძელებით ამოშენებული, სამარხი, სადაც ქალი დასვენებული იყო მარჯვენა გვერდზე და, შესაძლოა, 28-ე სამარხიც, სადაც ვერ გავარკვიეთ მარცხენა გვერდზე დაკრძალულის სქესი.

ანალოგიური გამონაკლისები გვიანბრინჯაოს ხანის სხვა სამაროვნებზეც შეინიშნება¹³⁸.

ჩონჩხის მდებარეობა სამარხში მძინარე ადამიანის მდგომარეობას მოგვაცნობს. ფეხები, უმეტეს შემთხვევაში, მუხლებში ჰქონდათ თავისუფლად მოხრილი, ხელები — სახის წინ დაწყობილი, ზეაპყრობილი ან თავქვეშ ამოდებული. არის შემთხვევები კიდურების ძლიერად მოკეცივისა (სურ. 10). მოხრილობის სტაბილიზაციისათვის, სხვა ძეგლების მსგავსად¹³⁹, ხანდახან გამოყენებულია რიყის ქვები. მიცვალებულს თავქვეშ ზოგჯერ ქვა ჰქონდა ამოდებული (სურ. 2). ქვებს ძირში უწყობდნენ დიდი ზომის კურქელსაც, მათთვის სიმყარის მისაცემად. ზოგიერთ სამარხში მიცვალებულს ოთხ ქვას შორის ათავსებდნენ (სურ. 12).

ცხედრის დამხრობაში რაიმე მყარი წესი არ შეინიშნება. უმეტეს შემთხვევაში მათ ასაფლავებდნენ თავით ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ. ამგვარი დაკრძალვა შენიშნულია 17 სამარხში. გარდა ამისა, არის მიცვალებულთა სხვანაირი დამხრობის შემთხვევებიც, მაგალითად, თავით ჩრდილო-დასავლეთისაკენ (7 შემთხვევა), აღმოსავლეთისაკენ (5), ჩრდილოეთისაკენ (4) და დასავლეთისაკენ (2).

ქვეყნის მხარეების მიხედვით მიცვალებულთა დამხრობაში არ ჩანს რაიმე მყარი კანონზომიერება სხვაგანაც (თრიალეთი, ბაკურციხე¹⁴⁰, ლები¹⁴¹, შოშეთი¹⁴², ბრილი¹⁴³ და სხვ.).

136 გ. მელიქიშვილი, საქართველოში ელასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბ., 1955, გვ. 77; საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 165.

137 Л. Вулпи, Ур Халдеев, გვ. 61.

138 აღ. კალანდაძე, სამარხთა აღნაგობა და...; მ. ბარამიძე, შიდა ქართლი..., გვ. 103.

139 აღ. კალანდაძე, დასახ. ნაშრ.; Г. А. Ломташдзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 49; ნ. ოქრობორიძე, ნარეკვის სამაროვანი, გვ. 191—192.

140 ა. აფაქიძე, ბაკურციხის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1941, სადისერტაციო ნაშრომი, ხელნაწერი, გვ. 173—184.

141 გ. გობეჯიშვილი, ბრინჯაოს უძველესი..., გვ. 44, 103; მისივე, გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლები..., გვ. 131.

142 იქვე.

143 იქვე.

გარდაცვალებულს თან ატანდნენ საკვებს. საგზალს, ზოგ შემთხვევაში, პირდაპირ სამარხის იატაკზე აწყობდნენ, ზოგჯერ კი ჭურჭელში ათავსებდნენ.

ყველა სამარხი ინდივიდუალურია, ე. ი. თითო ადამიანისათვის გათვალისწინებული. მათში, როგორც წესი, იღო თიხის 2-დან 8-მდე ჭურჭელი. ფეხებთან, ჩვეულებრივ, მოზრდილი ჭურჭელი იდგა, ხელებთან და თავთან — ჯამები, ტოლჩები და სხვა მისთ.

ქალების სამარხები ინვენტარით გამოირჩევა მამაკაცების სამარხებისაგან. თუ პირველ მათგანს ახასიათებს თიხის ჭურჭელი, ბრინჯაოს თავხვია საკინძები და მძივ-სამკაულები, მეორეს — თიხის ჭურჭელს გარდა, ბრინჯაოს საბრძოლო იარაღი, ლეროგახვერტილი ქინძისთავები და სხვ. გარდა ამისა, მამაკაცთა სამარხები გამოირჩევა მეტი სიმდიდრითაც.

ეს მოვლენა სხვა ძეგლებზეც შეინიშნება, და, ამ მხრივ, მდნისქალა მხოლოდ დამატებით მსაღას გვაძლევს უკვე არსებული მოსაზრების დასადასტურებლად, რომლის მიხედვით, ჩვენთვის საინტერესო ხანაში მამაკაცებს დაწინაურებული და წამყვანი მდგომარეობა ეკავათ საზოგადოების სამეურნეო და სოციალურ ცხოვრებაში¹⁴⁴. ცოტა მოგვიანებით ეს კარგად ჩანს სამთავროს III ფენაშიც. რადგანაც იქ აღმოჩენილი ქვისსამარხები მხოლოდ მამაკაცთა განსასვენებლად იყო გამოყენებული, ქალთათვის კი არც ერთი¹⁴⁵.

მიცვალებულთა დაკრძალვის მსგავსი წესი ქვემო ქართლის¹⁴⁶ გარდა, ფართოდ იყო გავრცელებული გარკვეული დროის მანძილზე მთელ კავკასიაში. განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს იგი სამთავროში, სადაც მამაკაცებს მარჯვენა გვერდზე ასაფლავებდნენ, ქალებს კი — მარცხენაზე. ამავე წესის დაცვით იქ მარხავდნენ ბავშვებსაც¹⁴⁷. ანალოგიურად მარხავდნენ მიცვალებულს შიდა ქართლის (ნარეკავი¹⁴⁸, არმაზისხევი¹⁴⁹, თბილისი¹⁵⁰, კასპი¹⁵¹, ხოვლე¹⁵² და სხვ.) და კახეთის (გულგულა და სხვა¹⁵³) ტერიტორიაზე. სქესის მიხედვით მიცვალებულთა ამა თუ იმ გვერდზე დასაფლავება კავკასიონის ქედის მიღმა

144 საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 164.

145 იქვე.

146 გ. ნო რ ა ძ ე, დმანისის ნეკროპოლი..., გვ. 1—66; Б. А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. გვ. 140—141; რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, წოფის სამაროვანი.

147 აღ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, სამარხთა აღწავლა..., გვ. 45—47; მ ი ს ი ე ვ ე, გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის..., საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 165—166; გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, ბრინჯაოს სატევრები და მახვილები სამთავროს უძველეს სამაროვანზე, საღისერტაციო ნაპროში, თბ., 1944; Г. А. Ломташадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 48—53; М. И. Ивашенко, Краткий предварительный отчет о работе южной группы Мухетский археологической экспедиции в 1938—1936 гг., ხელნაწერი, გვ. 43; ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, მცხეთის უძველესი..., გვ. 49.

148 ნ. ო ქ რ თ პ ი რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 191—193.

149 ა. ა ფ ა ქ ი ძ ე, გ. გ ო ბ ე ჭ ი შ ვ ი ლ ი, აღ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, მცხეთა, ტ. 1, თბ., 1955, გვ. 15, ტაბ. CXVIII₁₋₃.

150 დ. ქ ო რ ი ძ ე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, გვ. 110—117, 154—163.

151 მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, კასპის სამაროვანი, გვ. 34—35.

152 ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, ო. ლ ა მ ბ ა შ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი.

153 კ. ფ ი ც ხ ე ლ ა უ რ ი, იორალაზნის აუზის..., გვ. 43—46; მისივე, გვიანი ბრინჯაოს..., გვ. 140.

შეინიშნება ნალჩიკის¹⁵⁴, კაიაკენტ-ხოროზის¹⁵⁵ და სხვა სამაროვნებზე¹⁵⁶. ასევე არამყარი ჩანს ცხედართა დამხრობა შუამდინარეთშიაც, ურის მეფეთა სასაფლაოზე. ამავე დროს, აქაც ყველა რიგით სამარხში მიცვალებულები ესვენა მძინარე ადამიანის მდგომარეობაში¹⁵⁷. მიღებული მოსაზრებით, ადამიანთა მძინარე მდგომარეობაში დაკრძალვის წესჩვეულება ასახავს იმხანად არსებულ წარმოდგენებს, რომლებიც „იმ ქვეყნად“ მიცვალებულთა „საუკუნო განსვენებასთან“ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.

როგორც უხედავთ, მადნისქალაში დადგენილი დაკრძალვის წესა მრავალ ეთნიკური ჯგუფისათვის ყოფილა დამახასიათებელი. იგი თითქმის საყოველთაოდ გავრცელებული მოვლენა იყო სხვადასხვა ხალხებში ხანგრძლივი დროის განმავლობაში.

რამდენიმე სიტყვით უნდა შევეხოთ გორასამარხების და ორმოსამარხების ურთიერთობის საკითხს.

ჯერ კიდევ 1940 წელს სამთავროს სამაროვანზე შუაბრინჯაოს ხანის გორასამარხის აღმოჩენისთანავე დადგა საკითხი მისი ორმოსამარხების კულტურასთან დაკავშირების შესახებ. ა. აფაქიძემ სათანადო ყურადღება მიაქცია სამთავროში შესწავლილ ქვისწრეებიან ორმოსამარხებს და დაასკვნა, რომ გორასამარხის ტიპის ნაგებობათა ტრადიცია თავს იჩენს ორმოსამარხებშიაც. მისი აზრით, სამთავროს გორასამარხის ტიპის სამარხი წარმოადგენს ორმოსამარხთა პროტოტიპს და, ამდენად, მათ წინამორბედად გამოიყურება¹⁵⁸.

შემდეგ ტ. ჩუბინიშვილმა სამთავროს I და II ქვაყრილიანი სამარხები დაუკავშირა იმავე ძეგლებზე გამოვლენილ შუაბრინჯაოს ხანის გორასამარხს. მისი შეხედულებით, ხსენებული სამარხები წარმოადგენენ გორასამარხების უშუალო კულტურულ მემკვიდრეობებს, რომელთა აგების ჩვევები სამთავროში საუკუნეების მანძილზე მანინც არსებობდა¹⁵⁹.

ბოლოს, აღნიშნულ საკითხს შეეხო მ. ბარამიძე. შიდა ქართლის ძეგლების განხილვისას იგი გვაძლევს არსებული შეხედულების განვითარების ცდას და საკმაოდ ფართოდ ვაშლილი მსჯელობის საფუძველზე ასკვნის: „...ორმოსამარხი ეს მომცრო ზომის გორასამარხია, რომელიც წარმოადგენს შუაბრინჯაოს ხანის ტრადიციაზე წარმოქმნილ ახალი ტიპის სამარხს. გვიანბრინჯაოს ხანაში გორასამარხები სრულიად აღარ გვხვდება და, როგორც ჩანს, ადგილს უთმობს ორმოსამარხებს“¹⁶⁰. ამ თვალსაზრისის გასამტკიცებლად ავტორი იშველიებს გრაკლის მახლობლად მღუშეთ-ხევიში გათხრილ გორასამარხებს, რომლებიც, მისივე თქმით, შეიცავენ გვიანბრინჯაოს ხანის ტიპიურ კერამიკას და ემსგავსებიან ბაიბურთის ქვისწრეებიან სამარხებში მოპოვებულ ჭურჭელს. ამის გამო მ. ბარამიძე განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს აღნიშნულ სა-

154 А. П. Круглов, Б. Б. Пиотровский, Г. В. Подгаецкий, Могильник в г. Налчике, Материалы по археологии Кабардино-Балкарнии, МИА, № 3, М. Л., 1941, гл. 106—107.

155 А. П. Круглов, Северо-Восточный Кавказ..., гл. 55.

156 იქვე.

157 Л. Вулпи, Ур Халдсев, გვ. 54.

158 ა. აფაქიძე, სტეპურის სამთავრო, წაკითხული თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ისტორიის ფაკულტეტზე, ხელნაწერი, თბ., 1945, გვ. 54.

159 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44.

160 მ. ბარამიძე, შიდა ქართლი..., გვ. 108.

მარხებს და წარმოადგენს მათ, როგორც დამაკავშირებელ რგოლს შუაბრინჯაოს ხანის გორასამარხებსა და გვიანბრინჯაოს ხანის ორმოსამარხებს შორის. გორასამარხში გვიანი ბრინჯაოს ხანის აღრეული მასალის აღმოჩენა, მისი აზრით, მიგვითითებს ორმოსამარხთა კულტურის სიახლოვეზე გორასამარხთა კულტურასთან¹⁶¹.

აღძრული საკითხი, რომელიც შეეხება ორმოსამარხების მომცრო გორასამარხების აღნაგობასთან დაკავშირებას, ავტორმა მარჯვედ შეავსო ახალი ფაქტობრივი მონაცემებით¹⁶².

საკითხის გაცნობისას თანდათან მკლავდება ორმოსამარხთა და ორმოიან გორასამარხთა კონსტრუქციული სიახლოვე. პირველი შთაბეჭდილება, რომელიც უნებლიედ ვეექმნება ამ ნაგებობათა მკვეთრი მასშტაბური სხვაობის ხარჯზე, რა თქმა უნდა, არ ნიშნავს განსხვავებულ აგებულებას. ისინი ერთმანეთისაგან გამოირჩევიან არა კონსტრუქციული არაით, არამედ იმ მნიშვნელობით და შინაარსით, რომლითაც ისაზღვრებოდა იქ დაკრძალული მიცვალებულების საზოგადოებრივი მდგომარეობა. ჩვეულებრივ ადამიანის არაეინ გაუკეთებდა ისეთ უზარმაზარ სამარხ-ნაგებობას, როგორსაც ტომის ბელადს ან რომელიმე სხვა დაწინაურებულ პირს. ასეთ ძეგლებზე დახარჯული შრომის რაოდენობა, ვფიქრობთ იმის მაჩვენებელია, თუ როგორი დამსახურება გააჩნდა საზოგადოების წინაშე იქ დაკრძალულ პირს, ანდა რა ძალაუფლების და სხვათა პატრონი იყო იგი თავის სიცოცხლეში. ამიტომ, ჩვენი აზრით, სწორედ ორმოსამარხთა არსებობას (რადგანაც მათი მშენებლობა ნაკლებ შრომატევადია), გარკვეულ დროს და გარკვეულ პირობებში უნდა წარმოეშვა მსგავსივე აღნაგობის, მაგრამ უფრო დიდი მოცულობის გორასამარხთა ტიპის ნაგებობები. ამ პირობების შექმნა დაკავშირებული უნდა იყოს საზოგადოების განვითარების იმ საფეხურთან, როდესაც ამა თუ იმ მიზეზით წინაურდებოდნენ ცალკეული ადამიანები, გამოეყოფოდნენ მანამდე ერთ სოციალურ საფეხურზე მდგომ თანამემამულეებს და სათავეში ექცეოდნენ ამა თუ იმ გვარსა თუ ტომს. სიცოცხლეში დაწინაურებულ ადამიანს, სიკვდილის შემდეგაც, გვარის ან ტომის სხვა რიგით წევრებთან შედარებით, მეტ ყურადღებას დაუთმობდნენ და გამოსარჩევ განსასვენებელსაც მიუჩენდნენ.

აღნიშნული მსჯელობიდან გამომდინარე ორმოიანი გორასამარხები ორმოსამარხთა პირმშოდ უნდა მივიჩნიოთ, რადგანაც ამ უკანასკნელთა მშენებლობა ნაკლებ სირთულესთან არის დაკავშირებული. ამის გამო მათი მასიური მშენებლობა, უფრო ადვილი დასაშვებია, რასაც გორასამარხების შესახებ ვერ ვიტყვი.

რაც შეეხება მტკიცებას, თითქოს გვიანბრინჯაოს ხანაში (თუნდაც შიდა ქართლში) გორასამარხთა ადგილს, სამარხ-ნაგებობათა ახალი ტიპი — ორმოსამარხი იჭერს, მის საწინააღმდეგოდ ფაქტიური მდგომარეობა მეტყველებს.

ორმოსამარხები რომ გვიანბრინჯაოს ხანაზე აღრე წარმოიშვა, ამის დამადასტურებელია არა ერთი ძეგლი. შიდა ქართლის ტერიტორიაზე ისინი თავს იჩენენ ჭერ კიდევ აღრებრინჯაოს ხანის ძეგლებში (ქვაცხელა, ტვლეპიას წყა-

¹⁶¹ ი ქ ვ ე, გვ. 108—109.

¹⁶² ი ქ ვ ე.

რო¹⁶³, ხიზანანთ გორა¹⁶⁴, ძალინა¹⁶⁵ და სხვა), რომლებიც ავტორთა მიერ დათარიღებულია ძვ. წ. III ათასწლეულით. რაც შეეხება სხვა რაიონებს, დაახლოვებით ამავე ხანის ორმოსამარხები გაითხარა ცარცის გორაზე¹⁶⁶, ნაჩერქეზე¹⁶⁷ და სხვ. ჩვენში შუაბრინჯაოს ხანის ორმოსამარხები შესწავლილა დასავლეთ საქართველოში (ბრილის სამაროვანი¹⁶⁸). ისინი აღმოჩნდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთელ რიგ ადგილებში: შიდა ქართლის ჩრდილო ნაწილში (ქულბაქები¹⁶⁹, ზღუდრის ბორცვი¹⁷⁰), კახეთში (საკობიანოს მახლობლად მდებარე სამაროვანი¹⁷¹), ქვემო ქართლში (არდასუბანი¹⁷²).

ამ მაგალითების მიხედვით საქართველოს მიწა-წყალზე მოსახლე ტომებს ორმოსამარხები ადრებრინჯაოს ხანიდან მოკიდებული მაინც უყეფებიან. ამიტომ ისინი, როგორც სამარხის ახალი ტიპი გვიანბრინჯაოს ხანაში კი არა, არამედ უფრო ადრე გაჩენილა, ხოლო მოგვიანო ხანაში ძალიან გავრცელებულა. ადრეულ და შუაბრინჯაოს ხანებში ორმოსამარხთა რიცხოზობივი სიმცირე არ უნდა იყოს იმის მაჩვენებელი, რომ მაინცდამაინც მაშინ ყალიბდებოდა სამარხის ეს ტიპი. გასათვალისწინებელია, რომ უფრო ადრეული ხანის ამ რიგის ძეგლები ჭერჭერობით ნაკლებადაა შესწავლილი და თუ რამდენიმე წლის წინათ მათი არსებობა ჩვენთვის უცნობი იყო შუაბრინჯაოს ხანაშიაც, ახლა უფრო ფართოდ გაშლილ საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების პირობებში, ამ კატეგორიის ძეგლთა რიცხვმა, მოსალოდნელია, კიდევ უფრო იმატოს და სხვაგვარი დასკვნების გამოტანა მოითხოვოს.

ვერ დავეთანხმებით იმასაც, თითქოს, ივიანბრინჯაოს ხანაში გორასამარხები სრულიად აღარ გვხვდებოდეს¹⁷³. ეს ავტორს ესაჭიროება იმის დასასაბუთებლად, თითქოს გვიანბრინჯაოს ხანაში ორმოსამარხები გორასამარხების ადგილს იკავებდნენ¹⁷⁴.

ამის საწინააღმდეგოდ მეტყველებს არაერთი არქეოლოგიური ძეგლი: გვიანბრინჯაოს ხანის გორასამარხები შესწავლილია ხადიკში¹⁷⁵, თეთრწყაროში¹⁷⁶, ულიანოვკაში¹⁷⁷, მადნისჭალაში და სხვ. სამთავროში გორასამარხების

163 ალ. ჭ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ლ. ლ ო ნ ტ ი, უ რ ბ ნ ს ი, I, თბ., 1962, გვ. 41—43.

164 ლ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ნ ა ქ ა ლ ა რ ი უ რ ბ ნ ს ი, თბ., 1964, გვ. 8—12, ტაბ. V.

165 ო. ჭ ა ფ ა რ ი ძ ე, ქ ა რ თ ვ ე ლ ი ტ ო მ ე ბ ის ის ტ ო რ ი ის ა თ ვ ის ლ ი თ ო ნ ის წ ა რ მ ო ე ბ ის ა დ რ ე უ ლ სა ფ ე ხ უ რ ზ ე, თბ., 1961, გვ. 203.

166 ი ქ ე ე, გვ. 131.

167 ი ქ ე ე, გვ. 123.

168 გ. გ ო ბ ე ქ ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური გათხრები..., გვ. 57.

169 ო. ჭ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 21.

170 ი ქ ე ე, გვ. 23.

171 ქ. ფ ი ც ხ ე ლ ა უ რ ი, შ. დ ე დ ა ბ რ ი შ ვ ი ლ ი, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1965 წელს ჩატარებული საველე მუშაობის შედეგები, XV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1965 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1960, გვ. 16.

172 ნ. თ უ შ ი შ ვ ი ლ ი, არდასუბნის შუაბრინჯაოს ხანის სამარხი, „მაცნე“, № 4, თბ., 1967, გვ. 225—231.

173 მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 108—109.

174 ი ქ ე ე.

175 ო. გ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ.

176 გ. გ ო ბ ე ქ ი შ ვ ი ლ ი, თეთრი წყაროს 1961 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები, ხელნაწერი, თბ., 1962.

177 რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, 1960 წელს ლაგოდეხის რაიონში..., გვ. 28—30.

აგების ტრადიცია მტყეცელ ინარჩუნებს თავის არსებობას იმ ხანაშიაც, რომელიც შუაბრინჯაოს პერიოდს უშუალოდ მოსდევს¹⁷⁸. 1969 წლის მიწურულში დილომთან გაითხარა ერთი შესანიშნავი გორასამარხი. რომელსაც რ. აბრამიშვილი წინასწარულად ძვ. წ. VIII—VII სს-ს აკუთვნებს. ჩვენთვის საინტერესო ხანაში გორასამარხები გვხვდება სომხეთშიც¹⁷⁹ და აზერბაიჯანშიც¹⁸⁰.

მადნისქალაში სამარხ-ნაგებობათა ორივე ეს სახეობა თანაარსებობს. კახეთში ისინი თანაარსებობენ არა მარტო გვიანბრინჯაოს ხანაში, არამედ რკინის გამოჩენისა და მისი ფართო ათვისების ხანაშიც, — ალაზნის ქვემო დინებისა და ქიზიყის აღმოსავლეთ ნაწილში¹⁸¹.

ჩრდილო კავკასიაში, როგორც აღრე ითქვას, გორასამარხთა ერთი ნაწილი ა. წ. XVI—XVII საუკუნეებით არის დათარიღებული¹⁸².

ამასთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ ჩვენში გორასამარხთა აგების ტრადიცია საშუალო საუკუნეებზე გაცილებით აღრე წყვეტს თავის არსებობას, როგორც ჩანს, სადღაც რკინის ფართო ათვისების ხანის მიწურულში. თუ რა მიზეზს უნდა გამოეწვია გორასამარხების მშენებლობის მივიწყება ჩვენში, მეტად რთული საკითხია, რომელიც დამოუკიდებელ კვლევას მოითხოვს. იგი, ალბათ, დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო იმ დიდ ძვრებთან, რომელიც მოჰყვებოდა ხოლმე ეთნიკური ჯგუფების გადაადგილებას, სოციალურ სიახლეებს, ახალ იდეოლოგიას, ტექნიკის განვითარებას და სხვ.

გარკვევით მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ ამიერკავკასიაში გორასამარხებს აგებდნენ ძვ. წ. III ათასწლეულში. ტრადიციამ ეს ჩვევები გვიანბრინჯაოს ხანაშიაც შემოინახა და სწორედ ამ ნიადაგზე უნდა მოხდეს გვიანბრინჯაოს ხანის დაკავშირება მის წინამორბედ პერიოდთან.

დაახლოებით იგივე სურათი ჩანს ორმოსამარხთა კულტურაშიაც. ამ ტიპის სამარხები აღრევე ისახება და შემდგომ პერიოდში, კერძოდ კი გვიანბრინჯაოს ხანაში ფართოდ ედება მთელ კავკასიას, მათ შორის აღმოსავლეთ საქართველოს.

ფაქტობრივი მონაცემები სწორედ იმას მეტყველებენ, რომ განხილული ტიპის სამარხი ნაგებობები ერთი მეორეს წიაღში იხადებიან, ვითარდებიან და დროის გარკვეულ მონაკვეთზე თანაარსებობენ. ეს თანაარსებობა გვიანბრინჯაოს ხანაშიაც არ წყდება, თუმცა კი გორასამარხთა რიცხვი საგრძნობლად კლებულობს, რაც სავსებით ბუნებრივია.

ამრიგად, მადნისქალაში ერთდროულად თანაარსებობს სამარხთა რამდენიმე ტიპი: გორასამარხები, ორმოსამარხები (ჩვეულებრივი და ქვისწრეებიანი), ქვისსამარხები (ჩვეულებრივი და ქვისწრეებიანი), ძელებით ამოშენებული ქვისწრეიანი სამარხი და — ორმოსამარხი, რომელსაც ერთ-ერთ კედლად ფილაქვა ჰქონდა გამოყენებული. აღნიშნული გარემოება, როგორც ჩანს, იმ სო-

¹⁷⁸ ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 44.

¹⁷⁹ А. О. Мнацаканян, Раскопки курганов..., გვ. 146—147; А. А. Мартыросян, დასახ. ნაშრ., გვ. 193—210.

¹⁸⁰ А. А. Ивановский, По Закавказью, გვ. 151—165; Г. Пассек, Б. Латынин, Ходжалинский курган № III, Изв. общ. обл. н. изуч. Азербайджана, № 2, Баку, 1926, გვ. 48—66; Древний Минсчаур, გვ. 90—116.

¹⁸¹ კ. ფიციხელაური, იორ-ალაზნის..., გვ. 45.

¹⁸² А. В. Мачинский, დასახ. ნაშრ., გვ. 317—324.

ციალური და ქონებრივი დიფერენციაციის ანარქვლია, რომელიც არსებობდა მადნისჭალელთა ურთიერთობაში.

საფიქრებელია, რომ გორასამარხში ტომის ბელადები ან საზოგადოების ყველაზე უფრო დაწინაურებული წევრები იმარხებოდნენ.

ქვისწრეებიან სამარხებში, შესაძლებელია, საზოგადოების ზედა ფენის წარმომადგენლებს ასაფლავებდნენ. ამას გვაფიქრებინებს მათი განლაგება სამაროვნის საუკეთესო უბანზე და შიგ მოპოვებული ინვენტარის შედარებითი სიმდიდრე. აღნაგობის მიხედვით მათ შორის გამოიყოფა სამი ტიპი: 1. ორმოსამარხი, 2. ქვისსამარხი, 3. ძელსამარხი.

ჩვეულებრივ ორმოსამარხებსა და ქვისსამარხებში საზოგადოების რიგითი წევრები უნდა ყოფილიყვნენ დაკრძალული. აღნიშნულ ვარაუდამდე მივეყვართ იმასაც, რომ ისინი სამაროვნის პერიფერიაზე იყო მოთავსებული და, ჩვეულებრივ, ქვისწრეებიან სამარხებზე ლარიბულ ინვენტარს შეიცავდნენ.

ქვისწრეებიან და ჩვეულებრივი სახის სამარხებს შიგნითაც არსებობს, როგორც შედარებით მდიდრული, ისე ლარიბული და სრულიად უინვენტარო სამარხები. არ არის გამორიცხული, რომ ეს მდგომარეობა გვიჩვენებს იმ ქონებრივი უთანასწორობის განვითარებას, რომელიც სოციალურად ერთ საფეხურზე მდგომ ადამიანებში მიმდინარეობდა.

II გორასამარხის საქურავე „ჩაქოლილი“ მიცვალებული და ზოგიერთი სხვა ზემოთ აღნიშნული გარემოება, იმხანად უფლებრივად დამოკიდებულ პირთა არსებობას უნდა მოწმობდეს.

მასალა გვიჩვენებს, რომ საზოგადოებაში მამაკაცებს უპირატესი ადგილი ეკავათ. მაგრამ, იგივე მასალა ქალების გარკვეულ როლზეც მიგვიითბებს: ქალთა დაკრძალვა დამოწმებულია გორასამარხშიც და ქვის წრეებიან ორმოსამარხშიც (რა თქმა უნდა, ჩვეულებრივ სამარხებშიც), თუმცა მათი სამარხეული ინვენტარი, ზოგიერთ გამონაკლისს გარდა, შედარებით ლარიბია. ამავე დროს, მამაკაცთა სამარხები მეტი ყურადღებითაც იგებოდა, რაც არსებითად უსვამს ხაზს ამ უკანასკნელთა უპირატეს მდგომარეობას.

მიცვალებულებს, ყოველ შემთხვევაში, ასაფლავებდნენ ერთი გარკვეული წესის თანახმად: მძინარე ადამიანის მდგომარეობაში, ქალებს — მარცხენა, მამაკაცებს მარჯვენა გვერდზე; ბავშვებსაც ანალოგიურად, ალბათ, სქესობრივი ნიშნის გათვალისწინებით.

მიცვალებულთა დაკრძალვის შემდეგ სამარხებს ქვის ფილებით ხურავდნენ. ზემოდან აყრიდნენ ან მხოლოდ მიწას, ან ჭერ მიწას და შემდეგ რიყის ქვებს. თავდაპირველად სამარხები მიწისაგან თავისუფალი უნდა ყოფილიყო. დროთა ვითარებაში ისინი იგებოდა ნალექებთან ერთად ჩაყონილი მიწით. ხანდახან ეს პროცესი დაჩქარებულია სახურავის ჩაწოლით, რაზედაც მიუთითებს ჩაყარდნილი სახურავის მიერ თიხის ჭურჭელთა პირების ჩამომტვრევა.

მოსახლეობაში, როგორც ჩანს, გაბატონებული იყო ციურ ღვთაებათა — მნათობთა თაყვანისცემა. აღნიშნული რწმენის არსებობას მოწმობს სამარხების ირგვლივ, ან ერთ რომელიმე მხრიდან შემოწყობილი ქვებით შედგენილი წრეები, ნახევარმთვარისებური, დისკოსებური და რკალისებური წყობა.

მადნისჭალაში, აგრეთვე, იცნობდნენ თითქმის საყოველთაოდ ფართოდ გავრცელებულ კენოტაფების აგების წესსაც.

განსახილველი სამაროვანი ჭერჭერობით ერთადერთი ძეგლია (ყოველ შემთხვევაში ჩვენთვის ცნობილი), სადაც დამოწმებულია მიცვალებულთა და-

კრძალვა სქესობრივ-ასაკობრივი ნიშნით: მამაკაცების, ქალების და ბავშვების ცალ-ცალკე, მათთვის გამოყოფილ სათანადო უბნებზე. იმის ახსნა თუ რას უნდა განეპირობებია ამ ჩვეულების ჩამოყალიბება ჩვენს ხელთ არსებული მასალებით ძალიან ძნელია. ამის გამო იძულებული ვართ დამოწმებული ფაქტი სამაროვანის ლოკალურ თავისებურებას მივაწეროთ.

მდნისქალის სამაროვანზე პირველად დადგინდა, რომ გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე ქვემო ქართლში ქვისსამარხისა და ორმოსამარხის გვერდით სცოდნიათ ძელსამარხის კეთებაც. აღნიშნული ფაქტი მნიშვნელოვანია იმიტაც, რომ ზოგიერთი ზემოხსენებული მოსაზრების გამო, დამოწმებული სამარხის ტიპი შემთხვევითი მოვლენა არ უნდა იყოს. ამ მიმართულებით წარმოებული შემდგომი კვლევა-ძიება უეპკეულად მოგვეცემს მეტ მასალას ძელსამარხთა კონსტრუქციის დასაზუსტებლად. აღნიშნულის საფუძველზე დგება საკითხი: ორმოსამარხთა ერთი ნაწილი თავის დროზე ძელებით ხომ არ იყო ამოშენებული და თუ მათ ვერ ვხვდებით, იქნებ იმიტომ, რომ ხე, თუ არა განსაკუთრებული პირობები, მიწაში სწრაფად ლეება და ქრება.

ქვემო ქართლში ქვისფილებიანი ორმოსამარხები გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე არსებობს. შიდა ქართლში ისინი პირველად დაახლოებით ძვ. წ. XI—X სს-ში ჩნდება. როგორც ჩანს, სამარხის აღნიშნული ტიპი შიდა ქართლში ქვემო ქართლიდან შედის.

სამარხთა მსგავსი აღნაგობა და მიცვალებულთა დაკრძალვის ზემოხსენებული წესები მარტო მდნისქალისათვის არ არის დამახასიათებელი. იგი დროის ფართო მონაკვეთზე იყო გავრცელებული მთელ კავკასიაში — მეტადრე მის აღმოსავლეთ ნაწილში და, როგორც ჩანს, ახასიათებდა არა ერთ ეთნიკურ ჯგუფს. ამავე დროს, ზოგიერთი ნიშნით იგარძნობა (რკინის ათვისების ხანამდეც — ქვისსამარხების, ქვისფილებით გადახურული ორმოსამარხების და ზემოგანხილული ზოგიერთი სხვა კომპონენტის არსებობით), რომ ეს სამართვანი უფრო მიიწევს, — ერთის მხრივ, ქვემო ქართლის (ბაიბურთი, წოფი, ბეშთაშენი), სამხრეთ-აღმოსავლეთი ამიერკავკასიის (ქედაბეკ-კალაქენდი, გიუზალდარი, გეხაროტი, თაზაქენდი და სხვა) და, — მეორე მხრივ, ჩრდილო კავკასიის აღმოსავლეთი ნაწილის (ხოროჩოი, დარგა, კიაკენტი, მამაი-კუტანი და სხვა) ძეგლებისავე.

გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანაში ქვისსამარხები, ქვემო ქართლს გარდა, უმთავრესად გავრცელებულია ქვემო ქართლის სამხრეთით მდებარე რაიონებში. საკმაო რაოდენობითაა წარმოდგენილი ისინი ჩრდილო კავკასიის ცენტრალურ¹⁸³ და აღმოსავლეთ ნაწილშიც. შიდა ქართლში მსგავსი სამარხები ძალიან იშვიათია.

საინტერესოა, რომ ქვისსამარხების გავრცელების რაიონს ერთგვარად ემთხვევა ქვისწრეებიანი სამარხების გავრცელება.

მასალიდან ჩანს, რომ გვიანბრინჯაოს ხანის ქვემო ქართლში არსებობს სამარხ-ნაგებობათა თითქმის ყველა ის ტიპი, რომელიც დამახასიათებელია

¹⁸³ Е. И. Крупнов, Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода, МИА, № 23, г. 40—70; МАК—VIII; Chantre, F., Recherches anthropologiques dans le Caucase, t. II, Paris-Lyon, 1886; Virchow Rud., Das gräberfeld von Koban in Lande der Osseten, Berlin, 1883; მისიკე, über die culturgeschichtliche, stellung des Kaukasus, Berlin, 1895.

როგორც სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიისათვის, ისე შიდა ქართლისათვის. აღნიშნული ვითარება კიდევ ერთხელ მიუთითებს, რომ ქვემო ქართლი ერთ-ერთი ისეთი რაიონთაგანია, სადაც უნდა მომხდარიყო ზემოდასახელებულ რაიონებში მოსახლე ტომთა კონტაქტები, რის საწინდარი, სხვაგვარადაც, ქვემო ქართლის საშუალოდ გეოგრაფიულ მდებარეობაში უნდა ვეძიოთ. გარდა ამისა, ქვემო ქართლი მდიდარია საუკეთესო საძოვრებით და საგულისხმოა, რომ აქ მაშინაც თავს იყრიდნენ სხვადასხვა რაიონებიდან მოსული მესაქონლეები, რასაც არ შეეძლო გარკვეული კვალი არ დაეტოვებინა.

მაგრამ თუ შედარებით იოლად შეიძლება წარმოვიდგინოთ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ტომებს შორის არსებული ურთიერთობა, რაც კარგად ჩანს სხვა არქეოლოგიური მასალების მიხედვითაც, ეს არ ითქმის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიისთან ურთიერთობის შესახებ. მართალია, მთელი რიგი ნიშნები, რომლებიც გამოხატულია სამარხთა აღნაგობისა და მიცვალებულთა დაკრძალვის წესში, თითქოს მიუთითებენ აქ მოსახლე ტომების ურთიერთობას, მაგრამ მთლად ნათელი არ არის რა გზებით, ანდა რა საფუძველზე უნდა მომხდარიყო იგი. საკმე ისაა, რომ საშუალოდ ტერიტორიებისათვის არ არის დამახასიათებელი მსგავსი სამარხები. აღსანიშნავია ისიც, რომ, ერთი მხრივ — სამხრეთ ამიერკავკასიაში, მეორე მხრივ კი — ჩრდილო კავკასიის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ნაწილში მოპოვებული ამ ხანის სხვა არქეოლოგიური მასალებიც საკმაოდ განირჩევიან ერთმანეთისაგან და სხვადასხვა კულტურულ სფეროებში ექვევნიან¹⁸⁴. რა თქმა უნდა, აღნიშნულ ტერიტორიებს შორისაც იყო ერთგვარი ურთიერთობა, მაგრამ ეს ურთიერთობა მასალების მიხედვით ისე მძლავრი არ ჩანს, როგორც საკუთრივ აღმოსავლეთ საქართველოს და მის სამხრეთით მდებარე რაიონებს შორის.

184 შტრ. გ. მელიქიშვილი, საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 202.

მოკოვებული მასალის ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური
კლასიფიკაცია

მდნისქალის სამაროვანზე აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური მასალა შეიძლება სამ უმთავრეს ჯგუფად დაიყოს. ესენია: I — თიხის ჭურჭელი, II — იარაღ-საჭურველი და III — სამკაული. ყოველ ჯგუფში სხვადასხვა ტიპისა და ქვეტიპის გამოყოფაც ხერხდება.

§ 1 თიხის ჯ უ რ ჯ ე ლ ი

სამარხეული მასალის უდიდეს ნაწილს თიხის ჭურჭელი წარმოადგენს. გვიანბრინჯაოს ხანისათვის საზოგადოდ ცნობილი ფორმების ნაირსახეობა. ნაწარმის სიმრავლე, ტექნოლოგიის მაღალი დონე და ა. შ. დამახასიათებელია მდნისქალის კერამიკისათვისაც. ამ დროისათვის უკვე შემუშავებული საკმაოდ დახვეწილი ძირითადი ფორმები თითქმის ათეული საუკუნის მანძილზე განავრცობენ თავის არსებობას, რის გამოც ძნელია გამოიყოს ისეთი ჭურჭელი, რომელიც საიმედოდ შეიძლება მიეკუთვნოს დროის რომელიმე ვიწრო მონაკვეთს.

სწრაფადმბრუნავი მორგვის ფართოდ გამოყენება, როგორც ცნობილია, საფუძველს უყრის კერამიკული პროდუქციის სერიულ წარმოებას სწორედ გვიანბრინჯაოს ხანაში. ამიტომაც თიხის ჭურჭელზე შენიშნულმა ყოველმა ახალმა ელემენტმა შესაძლოა მეტ-ნაკლები სისრულით გვიჩვენოს კერამიკული წარმოების განვითარების სურათი.

მდნისქალის კერამიკა, დამზადების ტექნიკის თვალსაზრისით ძირითადად ორი სახისაა. მისი ერთი ნაწილი სამეთუნეო მორგვზეა ნაკეთები. თიხა, უმრავლეს შემთხვევაში, ერთგვაროვანია, საკმარისად წვრილმარცვლოვანი. არის წმინდად გაცრილი თიხისაგან ნაკეთები ჭურჭელი; ზოგიერთ კეცში შეინიშნება წვრილად დაფხვნილი ქარსი და ობსიდიანი. ძლიერ დაწმენდილი ან გაწმენდილი თიხისაგან ნაკეთები პროდუქცია აქ სრულებით არ ჩანს, მაგრამ ვინაიდან ამ ჭურჭლის ნაწილი ანგობირებულია და ზედაპირგაპირალებული, ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს ისინი განუღებელი თიხისაგან იყოს დამზადებული. ჭურჭელი ძირითადად ნაცრისფერია: ზოგიერთი იმდენად მუქია, რომ თითქოს შავ ფერში გადადის. მხოლოდ რამდენიმე ცალია მოვარდისფრო და მოყვითალო-მოწაბლისფრო.

კერამიკის მეორე ნაწილი ხელითაა ნაკეთები, მეტწილად ცუდად დამუშავებული თიხისაგან. რაოდენობრივად იგი შედარებით მცირერიცხოვანია: მთელი პროდუქციის დაახლოებით 20%-ს შეადგენს. მას ახასიათებს მოყვითალო

ან მოყავისფრო-მოვარდისფრო კეცი; თიხა მსხვილმარცვლოვანია, არასრულფასოვნად გამომწვარი და ამის გამო. რიგ შემთხვევაში ადვილად იშლება. ამ სახის ქურქელი, სამეთუნეო მორგვზე ნაკეთებ კერამიკისაგან განსხვავებით, თითქმის ყოველთვის მეტ-ნაკლებად ასიმეტრიულია. იშვიათად ქურქლის კეცი გამომწვარია წაბლისფრად ან მოწითალოდ, ხოლო ზედაპირი — შავად გაპრიალებული. არის წაბლისფრად გაპრიალების შემთხვევებიც.

ერთსა და იმავე ძეგლზე, სამეთუნეო მორგვზე და მის გარეშე ნაკეთები კერამიკული ნაწარმის თანაარსებობა, მეცნიერების მიერ აღრევეა შენიშნული. იმის ასახსნელად თუ რას უნდა გამოეწვია ეს გარემოება, სპეციალურ ლიტერატურაში გამოითქვა რამდენიმე ვარაუდი, რომელთა მიხედვით ქურქლის ტელით კეთება თითქმის ქალების მოვალეობაში შედიოდა და მათ დამზადებაში მორგვის გამოყენება მამაკაცების საქმე იყო!; ანდა — ხელით ნაკეთები, უხეში ქურქელი, უმთავრესად მიცვალებულისათვის სამარხში ჩასაყოლებლად მზადდებოდა და ამიტომაც მკეთებელი მის ხარისხზე მაინცდამაინც არ ზრუნავდა?

უფრო სწორი უნდა იყოს ო. ჭაფარიძის მოსაზრება. შიდა ქართლის და თრიალეთის მასალებზე დაკვირვებით იგი ასკვნის, რომ უხეშ ქურქელს, კარგ ნაწარმთან ერთად ძირითადად პრაქტიკული, ე. ი. „საამქვეყნო“ (და არა სიმბოლური, „იმქვეყნად“ გამოსაყენებელი) დანიშნულება უნდა ჰქონოდა. ავტორის აზრით, ძნელი სავარაუდოა, რომ ე. წ. სახელდახელო ქურქელი ჭირისუფლებს მხოლოდ სამარხებში ჩასაყოლებლად დაემზადებინათ, თუმცა უკანასკნელის საესებით გამორიცხვაც, ალბათ, არ იქნებოდა მთლიანად სწორი.

მკვლევარის ვარაუდს ამაგრებს ისიც, რომ ხსენებული ქურქელი დამოწმებულია ნამოსახლარებზეც (მაგალითად ხოვლეში¹), რაც თავისთავად გულისხმობს მათ პრაქტიკულ გამოყენებას.

ხშირად გვხვდება როგორც სამეთუნეო მორგვზე ნაკეთები, ისე ხელით ნაძერწი ქურქელი, რომლის ზედაპირზე შეინიშნება შავი, ლეგა, მოწითალო, ან კიდევ სხვა ელფერის ლაქები. ეს ლაქები უნდა იყოს ქურქლის არათანაბრად გამოწვის, ხანგრძლივად ხმარების² (სამთავრო, კასპი, ნარეკვაი, თბილისი, ღვანი და სხვა³; ასეთი კვალი ეტყობა მადნისკალის რამდენიმე ქურქელსაც, მაგალითად, № 56, 69, 86, 97, 196, 197 და სხვა ქურქლები: იხ. ტაბ. XXI—XXX) ან ხანძარში თუ დიდ ცეცხლში მოხვედრის⁴ (მაგალითად ხოვ-

¹ А. В. Арциховский, Введение в археологию, М., 1947, გვ. 44.

² Б. Е. Деген, Курганы в Кабардинском парке..., გვ. 244; Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Трналетки, გვ. 58; მისივე, Материалы к археологии Колхиды. т. I, თბ., 1949, გვ. 295; ტ. ჩუბინიშვილი, მიცვალებულის კერზე დასაფლავება სამთავროში, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XII, № 1, 1951, გვ. 64—65; მისივე, მცხეთის უძველესი..., გვ. 68; რ. რამიშვილი, კამარაბევის სამაროვანი, მსკა, ტ. 11, თბ., 1959, გვ. 27.

³ ო. ჭაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, 1957—1958 წწ., თბ., 1960, გვ. 11—12. აღნიშნულ მოსაზრებას იზიარებენ სხვა მკვლევარებიც: იხ. მ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი, გვ. 36; ნ. ოქროპირიძე, ქართლი ძველი წელთაღრიცხვის მეორე და პირველი ათასწლეულის პირველ ნახევარში მუხრანის ველის არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, თბ., 1966, გვ. 167—168, ხელნაწერი (სადისერტაციო ნაშრომი).

⁴ დ. მუსხელიშვილი, ხოვლეს არქეოლოგიური ექსპედიციის განათხარი მასალა 1962—1966 წწ.; ხელნაწერი, თბ., 1966.

⁵ მ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი, გვ. 36.

⁶ იქვე.

⁷ დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი.

ლემი⁸; აგრეთვე მადნისქალის № 121 ორყურა დერგი, რომელიც იმდენად გადამწვარია, რომ ლეფორმაციაც განიცადა, იხ. ტაბ. XXX) შედეგი.

მადნისქალის ზოგიერთი — მორგვზე და მის გარეშეც ნაკეთები — ქურქელი გამომწვარია არასრულფასოვნად. მორგვზე დამზადებული ქურქელი იშვიათადაა ცუდი ხარისხის (№ 92, 94, 97: ტაბ. XXI—XXX). არის შემთხვევები, როდესაც აღნიშნული ქურქლის კეცი მოვარდისფროა და შუაში შავი ან მონაცრისფრო შრე გაუყვება (№ 8, 15, 82, 99, 107 და სხვა.). ზოგიერთი ქურქელი იმდენად სუსტადაა გამომწვარი, რომ გარეცხვის დროს იშლებოდა კიდევ (№ 16, 56, 85 და სხვ.). ხანდახან ისინი ნაკეთებია მსხვილმარტელოვანი და კენჭებნარევი — ცუდად დამუშავებული თიხისაგან. მათი კეცი შედარებით სქელია. ორნამენტი ან სრულებით არ გააჩნია და თუ აქვს ძალიან ღარიბი: ესაა ჭერ კიდევ გაუმშრალებელ თიხაზე დატანილი ე. წ. ფრჩხილისეული (№ 93, 133 და სხვ.), სოლისებური (№ 89, 91, 127 და სხვა) და სხვა მარტივი ქდეები (№ 40, 90, 196 და სხვ.), რომლებიც გაყოფილია ზერელედ, უსწორმასწოროდ. ფორმებს აკლია დახვეწა, ასიმეტრიულია და საერთოდ მდარედ გამოიყურება.

აღნიშნული გარემოება გამოწვეული უნდა იყოს მათი დამზადების ტექნოლოგიური პროცესების დარღვევით, გამოწვის დაჩქარებით და, როგორც ჩანს, პირველყოფლისა ხელოსნის გამოუცდლობით.

დაბალი ხარისხის ქურქელი მადნისქალის კერამიკის 25—30%-ს შეადგენს. ამ რაოდენობაში უნდა ვიგულისხმეთ თვით მომხმარებლის მიერ სახელდახელოდ ნაკეთები ქურქელი (დაახლოებით 20%) და სათანადო სახელოსნოს ნაწარმის ნაწილიც (დაახლოებით 5—10%).

საერთოდ კი კერამიკული მასალის უმთავრესი ნაწილის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ მადნისქალელი ხელოსნები კარგად იყენენ გაწაფული მეთუნეობაში. ამის საილუსტრაციოდ მრავალი ნიმუში მოგვეპოვება (მაგალითად № 1, 10, 17, 25, 48, 54, 55, 58, 66, 67, 70, 75, 83, 92, 98, 106, 112, 115, 116, 140, 141, 143, 164, 165, 190, 193, 194, 198 და სხვა, ქურქელი; ტაბ. XXI—XXX).

ამრიგად, მადნისქალის სამარხებში აღმოჩენილი დახვეწილი გემოვნებით ნაძერწი კერამიკა, ამ ნაწარმის მასობრივი ხასიათი (მაშინ, როდესაც ხელით ნაკეთები ბევრი ქურქელი იმდენად ფართოდ გავრცელებული არ ჩანს და ზშირად მარტო ამა თუ იმ ძეგლებს ახასიათებს) და მსგავსი ხელობისა და მოყვანილობის თიხის ქურქლის ფართოდ გავრცელება სხვა სინქრონულ სამარხებსა და ნამოსახლარებზე იმას უნდა გვიჩვენებდეს, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს მეთუნეობაში უაღრესად გაწაფულ და დასპეციალებულ ხელოსნების პროდუქციასთან.

მადნისქალის მთელი კერამიკა დანიშნულებისა და მოყვანილობის მიხედვით სამ ძირითად ჯგუფად იყოფა:

I ს უ ფ რ ი ს ქ უ რ ქ ე ლ ი (ღოქი, ხელადა, სასმისი, ტოლჩა, ჯამი და სხვ.),

II- სამშაბაკო კურკელი (ქოთანი, ქვაბ-ქოთანი და სხვ.),
III სამეურნეო კურკელი (დერგები, სადღებლები და სხვ.)⁹.

I სუფრის კურკელი

მადნისქალის სამარხებში ყველაზე მრავალრიცხოვნად სუფრის კურკელია წარმოდგენილი. ამ ჯგუფში შედის: დოქები, ხელადები, სასმისები, ჯამები, ლანგრები და სხვ.

1. დოქი (№ 1; ტაბ. XXI; სურ. 19) წარმოდგენილია ერთი საკმაოდ მაღალი ($h=34,0$ სმ) კურკლით. აქვს გადმოშლილი პირი (პირის $d=12,5$ სმ), მაღალი, წელში ოდნავ გამოყვანილი ყელი (ყელის $d=8,0$ სმ), ძლიერ გამობერილი მუცელი (მუცლის $d=30,0$ სმ) და ვიწრო, ბრტყელი ძირი (ძირის $d=9,7$ სმ). მაღალი რკალური ყური ერთმანეთთან აერთებს ყელის და მხრის ზედა ნაწილებს; მის „გრეხილად“ დაღარულ ზურგს ზემოდან შევრილიც ჰქონია გაკეთებული, მაგრამ ჩამოტყდომია. ყელის ძირს შემოუყვება მსხვილი წერტილებით დაქდული წიწვოვანი სარტყელი. მის ქვემოთ მოთავსებულია წვერობეშქვეთი ერთმანეთში სოლისებურად შეჭრილი შავპრილა და მუქი წაბლისფერი სამკუთხედები. ეს უკანასკნელი დასერილია დაწნევით გაპრიალებული ურთიერთგადამკვეთი შავი ზოლებით. უფრო ქვემოთ, მუცელზე შემოსდევს ორ მსუბუქ ლაროვან წრეს შორის მოთავსებული ამოკაწრული ტალღები.

მოყვანილობით მსგავსი დოქი, რომელსაც ზოომორფულშვერილიანი ყურიც აქვს, აღმოჩნდა სამთავროს 294-ე ორმოსამარხში — თიხის კიდეც 3 კურკელთან, ბრინჯაოს ფოთლისებურ სატევართან, მასრაგახსნილ შუბისპირთან და თავხვია საკინძთან ერთად¹⁰.

გრეხილყურიანი დოქები ნაპოვნია, აგრეთვე, კასპის გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხებში¹¹ და ხოვლეგორის ადრეული საფეხურის VIII და VII პორიზონტებში¹².

გრეხილყურიანი დოქების ადრეულ თარიღს მხარს უჭერს ირანის აზერბაიჯანის გე-თეფეს განათხარი მასალაც¹³. ბ. ბრაუნი ფიქრობს, რომ ამ კურკლის შემცველი A პერიოდის კულტურა, ხსენებულ ბორცვზე შემოიტანა სამხრეთ რუსეთიდან (ალბათ ქავკასია იგულისხმება; ნ. თ.) იქ მისულმა ტომებმა¹⁴. მისი აზრით, ეს უნდა მომხდარიყო არა უგვიანეს ძვ. წ. 1200 წლისა¹⁵ და ამ ხალხს, გზად აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე უნდა გაეფლო¹⁶. თავისთავად ცხადია, რომ გე-თეფეს გრეხილყურიანი დოქებისათვის მიღებული ზე-

⁹ ცხადია, ასეთი დაჯგუფება საეცემით პირობითია, რადგანაც ერთსა და იგივე სახის კურკელს ყოველდღიურ ცხოვრებაში შეიძლება მრავალმხრივი გამოყენებაც ჰქონდეს. ჯგუფებში გაერთიანებული ზოგიერთი კურკელი ხანდახან რამდენიმე ტიპოლოგიურ ვარიანტს იძლევა. ასეთ შემთხვევაში ისინი ცალკე ქვეტილებად გვაქვს გამოყოფილი.

¹⁰ ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 29—30, 62—63, სურ. 7, ტაბ. XV⁶²⁶⁵.

¹¹ შ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი, გვ. 37.

¹² დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი.

¹³ T. Burton Brown, Excavations in Azerbaijan, London, 1951, გვ. 158, სურ.

37, კურკელი 26, 121.

¹⁴ იქვე, გვ. 257—262, 267.

¹⁵ იქვე, გვ. 153.

¹⁶ იქვე, გვ. 257—262.

და ქრონოლოგიური საზღვარი (არა უგვიანეს ძვ. წ. XIII ს-ის დასაწყისისა) ჩვენთვის არ გამოდგება, რადგანაც, როგორც თვითონ ავტორი ამბობს, ისინი ამიერკავკასიის გავლთ ყოფილა შეტანილი. ამას ემთხვევა ისიც, რომ აღმოსავლურ-ქართულ მასალებში, ისინი გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე ჩნდებიან.

ორივე ამ მონაცემებზე დაყრდნობით უკვე მტკიცედ შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენში მათი გავრცელების თარიღი ქრონოლოგიურად ერთი საუკუნით ადრე მანც უნდა გადავიწიოთ.

საინტერესოა, რომ ჩრდილო კავკასიაში, დაახლოებით მსგავს დოქებს (ოლონდ მათი ძირი გამოყოფილია ქუსლით) ვხვდებით სარმატული კულტურის შემკველ სამარხებში¹⁷. უფრო ადრე ისინი იქ თითქოს არ ჩანან და ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ფორმები იქ ამიერკავკასიიდან შევიდა.

შიდა ქართლის კერამიკული მასალის კომპლექსური შესწავლის დროს დოქების ტიპოლოგიური განვითარების საკითხს შეეხო მ. ბარამიძე. მან სწორად შენიშნა, რომ ადრეულ დოქებს ახასიათებს ბრტყელი ძირი, მაშინ როდესაც, მოგვიანებით მათ უჩნდება მეტ-ნაკლები სიმკვეთრით გამოხატული ქუსლი¹⁸.

მადნიშპალის დოქისათვის დამახასიათებელი ყველა ნიშანი (მოყვანილობა, შემკობა) მიგვითითებს, რომ ასაკობრივად იგი ადრეულ ჭურჭელთა მწკრივში უნდა ჩაეაყენოთ.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სამთავროს უძველესი ორმოსამარხებისაგან განსხვავებით, სადაც დოქები მხოლოდ მამაკაცებისა და მარჯვენა გვერდზე დასაფლავებულ ბავშვთა სამარხებშია¹⁹, მადნიშპალაში ქალის სამარხში შეგვხვდა.

2. კოკა (№ 112; ტაბ. XXI; სურ. 30). აქვს გაშლილი მხრები (მუცლის d = 27,5 სმ), ქვემოთკენ შევიწროებული გვერდები და ბრტყელი ძირი (ძირის d = 9,5 სმ). ჩანს, საკმაოდ ფართო პირი ჰქონია, თუმცა არც ყელი და არც ყური არ შემორჩა.

ყურის ქვედა ფუძე დაბოლოებულია მეტად საინტერესო რელიეფური გამოსახულებით: მთლიანად აღებული იგი ძალიან ჰგავს ფრინველის კლანკებს, მაგრამ, ამავე დროს, მისი ცალკეული „ბრტყალი“ თითქმის ზუსტად გამოსახავს პურის თავთავს, რაც მიღწეულია ერთმანეთისაკენ მახვილი კუთხით მიმართული ირიბი ჭდეების საშუალებით. ჭურჭელზე პურის თავთავის არსებობა, იქ მოსახლე ტომებში, მარცვლეული კულტურის ბაზაზე, მიწათმოქმედების არსებობის ერთგვარი მაჩვენებელია.

საყურადღებოა, რომ აღნიშნული ჭურჭელი მიცვალებულს იმთავითვე გატეხილი ჩაყოლებს; სამარხში ნაკლული ნაწილები არ იყო.

კოკას ყელის ძირში კლანკილი ხაზი აქვს შემოვლებული. ასეთივე ხაზი მუცელზეც შემოსდევს ოლონდ ეს უკანასკნელი მოთავსებულია ორ ღაროვან სარტყელს შორის.

ამგვარად შემკული ჭურჭელი (მხედველობაში გვაქვს პურის თავთავების და ფრინველის კლანკის რელიეფური გამოსახულება) სხვაგან არსად გვეგუ-

17 К. Ф. Смирнов, Археологические исследования в районе Дагестанского селения Тарки, в 1948—1949 гг. МИА СССР, № 23, 1951, გვ. 263, სურ. 21₁₀ და 22₂.

18 მ. ბარამიძე, შიდა ქართლის..., გვ. 5—7.

19 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 62—63.

ლებს. თავის ტანის მოყვანილობით კი იგი პარალელს პოულობს კასპის²⁰ ღრმა-ღელეს²¹, ხანლარის XIV გორასამარხის²² და გვიანბრინჯაოს ხანის სხვა მასალებში.

3. ხელადები (№ 25, 116, ტაბ. XXI; სურ. 31; 2 ცალია). აქვთ დოკებთან შედარებით პატარა ტანი (l=18,0—20,0 სმ), მაგრამ უფრო ფართო პირი. მაღალი რკალური ყური — ერთს (№ 25) უშუალოდ პირთან აქვს შეერთებული. მეორეს (№ 116) — პირს ქვემოთ, ყელთან. ყურის ზურგი შემკულია არაქვევითი „გრეხილი“ ლარებით. გარდა ამისა, მას ამშვენებს ნახევარსფეროსებრი, ზემოდან დაღარული შვერილი. მხარზე შემოუყვება მსუბუქად ამოღარული სამი კონცენტრული წრე.

მეორე (№ 25), ბიკონუსურტანიანი ხელადა სრულიად სადაა.

ანალოგიური ქურქელი ხასიათდება ფორმათა მრავალგვარობით და ფართოდაა გავრცელებული ამიერკავკასიის გვიანი ბრინჯაოს და აღრერკინის ხანის ძეგლებში²³.

4. აქ გავრთიანებული გვაქვს სითხის ჩასასახმელი, ტოლჩებისა და სასმისების ტიპის 18 ცალყურა ქურქელი, რომელიც რაოდენობრივად ერთ-ერთი გავრცელებული სახეობაა მდინისქალის სამაროვანზე (№ 2, 40, 56, 75, 81, 82, 89—91, 93, 97, 99, 106, 122, 127, 133, 142, 196; ტაბ. XXII, XXIII). მოყვანილობით მათში ორ ქვეტიპს გამოვყოფთ.

ა. ტოლჩები (გარდა № 75 და № 106-სა; ტაბ. XXII). თითქმის ყველა ნაკეთებია ხელით. განსხვავდებიან ზომით და, აქედან გამომდინარე, დანიშნულებითაც. ზოგიერთი ქურქელი იმდენად დიდია, რომ გარდა სასმისისა მათ, ალბათ, სხვა დანიშნულებაც ექნებოდა. მოცულობის მიხედვით შესაძლებელი იყო მათში კიდევ რამდენიმე ქვეტიპის გამოყოფა, მაგრამ ვითვალისწინებთ რა ფორმათა თითქმის სრულ თანადამთხვევას, შეგნებულად ვარიდებთ თავს ასეთ დანაწევრებას, რადგანაც იგი კიდევ უფრო გააღრმავებდა ისედაც საკმაოდ დეტალურად წარმოდგენილ ტიპოლოგიურ სურათს.

უდიდესის ზომად 17,0 სმ უდრის: უმცირესია — 5,4 სმ. ძირითადად ახასიათებთ კასრისებური ტანი (№ 2, 127, 139, 196 და სხვ.), ხანდახან ძირისაკენ ოდნავ შევიწროებული (№ 89, 93, 97 და სხვ.). აქვთ მცირედ გადმოშლილი, მეტ-ნაკლებად ბაკომომრგვალებული პირი. გვერდზე შებმული, საკმაოდ უხეში მრგვალდეროიანი ყური ყოველთვის შემკულია ზომორფული სახეებით: რქებისაებრი შვერილებით (№ 89, 90, 93), ცხოველური ყურებით (№ 56, 81, 99), ზემოდან დაქდეული ლილეაკისებური დანაძერწით (№ 2, 196), ანდა უნაგირისებურად შუაში ჩადრმავებული შვერილებით (№ 89,

20 მ. ბარამიძე, შიდა ქართლი..., გვ. 128, ტაბ. XX₁₁.

21 დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 97—101, 104—105, სურ. 35—40.

22 Е. Г у м м е л ь, Археологические очерки, Баку, 1940, გვ. 37, სურ. 14.

23 გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები..., ტაბ. XIX; ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, აღ. ქალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა, I, ტაბ. CXIX₄; ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 62—63, ტაბ. XV, ქურქელი № 4855, 3929, 953; ს. შაკალაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 236, სურ. 18₄; კ. ფიცხელაური, გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვანი..., გვ. 143—144, ტაბ. IV₂; მ. ბარამიძე, შიდა ქართლის..., გვ. 2—5; ნ. ოქროპირიძე, ნარეკავის სამაროვანი, ტაბ. IV₁₄; დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., А. А. И в а н о в с к и й, დასახ. ნაშრ., ტაბ. X₂₁ და სხვ

91). ზოგიერთი ყურის ზურგზე შეინიშნება მკრთალი „გრეხილი“ ღარები (№ 2; სურ 19). მხარი შემკული აქვთ მწკრივად დაწყობილი ირიბი, თარაზული, სოლისებური ან ფრჩხილისეული ქდეებით.

მოყვანილობით ამთგან მნიშვნელოვნად განსხვავებულია ერთი მუცელწიბოიანი ტოლჩა (№ 122; ტაბ. XXII). ყური, შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით, მას ზედა ფუძით პირთან ჰქონია შეერთებული; ქვედა ნაწილით უერთდებოდა ბიკონუსურ გვერდს.

ცალკე უნდა აღინიშნოს პატარა სასმისი (№ 40, ტაბ. XXII). ამასაც ყური (ჩამოტეხილია) ზედა ფუძით შეერთებული ჰქონია ბაკომომრგვალებულ პირთან, ქვედა ფუძით — მომრგვალებულ მხართან.

ბ. ტოლჩები (№ 75, 106; ტაბ. XXIII), მუცელწიბოიანი. მათ ახასიათებთ გადმოშლილი პირი და ჩალარული ყელი. ერთი მათგანის (№ 175) რკალური ყური შემკულია კოქსიბურთი დანაძერწით; მეორეს (№ 106) — შერჩენილი ფრაგმენტის მიხედვით, გრეხილი ყური ჰქონდა. ჭურჭლები ნაკეთებია სამეთუნეო მორგეზე.

მეთხე ტიპის ორივე ქვეტიპში გავრთიანებული ტოლჩები ზოგადად გვიანბრინჯაოს ხანისათვისა დამახასიათებელი. მათ სათანადო შესადარებელი მასალაც მოეპოვება²⁴.

მეთხე ტიპში გავრთიანებული ტოლჩები, როგორც ითქვა, ძირითადად ნაკეთებია ხელით, სამეურნეო მორგვის გარეშე. ამიტომ ისინი იშვიათად იმეორებენ ზუსტად სხვა თანადროულ ძეგლებზე აღმოჩენილ ტოლჩების მოყვანილობას. ამასთან ერთად, მათი დაუხვეწავი ფორმები გარკვევით მიგვიჩინებენ მათ არასერიულ წარმოებაზე. ამიტომ ფიქრობენ, რომ თითოეულ მათგანს მკეთებელი უნებლიეთ აძლევდა თავისებურ, სხვებისაგან დამოუკიდებელ ფორმას²⁵.

5. მეხუთე ტიპში გავრთიანებთ ჯამის მოყვანილობის 33 ჭურჭელს, რომელიც ყველაზე მრავალრიცხოვან ჯგუფს შეადგენს. იმისი მეტწილად დამზადებულია სამეთუნეო ჩარხზე, თუმცა საკმარისი რაოდენობით გვხვდება ჩარხის გარეშე ნაკეთებიც.

ჯამებს, როგორც ჩანს, იყენებდნენ კერძის მოსათავსებლად და საკმლის მოსატანად სუფრასთან. იმის მიხედვით თუ რა სახის საკმლისათვის (წენიანი თუ მშრალი კერძი, ხილეული და ა. შ.) იყო განკუთვნილი ეს ჭურჭელი, ხელოსნები მას შესაბამის მოყვანილობას აძლევდნენ (პირგადმოშლილი, პირუზნექილი, ღრმა, ფრიალო და სხვა). ზოგიერთი მათგანი გამოსადეგია სითხის მოსათავსებლად. ზემოჩამოთვლილი ყველა ნიშნის მიხედვით, აღნიშნული კერამიკული ნაწარმი რამდენიმე ქვეტიპად გვაქვს დაყოფილი:

ა. ჯამები (3, 71, 94, 100, 123, 129, 130, 134, 144, 145, 197; ტაბ. XXIV, 12 ცალი). აქვთ სწორი, ზოგ შემთხვევაში უმნიშვნელოდ შიგნით შედრეკილი გვერდი (პირის $d=10,0-24,0$ სმ), რომელიც წიბურით გადადის ბრტყელ ძირისაკენ შევიწროებულ კალთაზე (ძირის $d=3,0-8,0$ სმ). სიმაღლე

²⁴ ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 64—65. სურ. 55524, 64721; რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (სვ. წ. XIV—VI სს.), სმშ, ტ. XXI-B, თბ., 1961, ტაბ. XII₁₀; მ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრომი; დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი და სხვ.

²⁵ მ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 14.

უღრის 5,0—7,5 სმ. გვერდზე შემოუყვებთ ერთიდან ოთხამდე ამოღარული წრე. სხვაგვარი ორნამენტი მათზე სრულებით არ გვხვდება.

ქ მსგავსი კურკელი აღმოჩენილია სამთავროში²⁶, კასპში²⁷, ღრმალეში²⁸, ნეთლელში²⁹, არტიკში³⁰ და სხვ.

შიდა ქართლის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კერამიკული ნაწარმის განხილვისას მ. ბარამიძე აღნიშნავს, რომ ამ ტიპის ჯამების არსებობა გვიანბრინჯაო II³¹ — გვიანეანურ პერიოდებს შორის თავსდება, თუმცა იქვე დასძენს, რომ გამონაკლისის სახით ერთი ასეთი კურკელი სამთავროს უძველეს ორმოსამარხშიც ყოფილა³².

თუ სამთავროს უძველეს ორმოსამარხებში მსგავსი ტიპის ჯამები იშვიათობაა, სამაგიეროდ ისინი ფართოდ წარმოდგენილია ხოვლეგორის VII პორიზონტში³³. ამის გამო, ვფიქრობთ, უფრო მიზანშეწონილი იქნებოდა შიდა ქართლშიც მათი გავრცელების ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპისაკენ გადავეყვია.

რაც შეეხება ქვემო ქართლს, ასეთი ჯამები იქ, მდინისჭალის მიხედვით, გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე არსებობდნენ. ცოტა მოგვიანებით ისინი გვხვდება ბეშთაშენში³⁴ (მგარამ მათი ძირი უფრო მკვეთრადაა გამოსახული) და წოფში³⁵.

ბ. ჯამები (№ 10, 36, 45, 55, 117; ტაბ. XXIV; 5 ცალია). წინა ქვეტბაში გავრთიანებულ ჯამებისაგან მათ ასხევეებს მკაფიოდ გამოხატული ბაკომორგვალებული პირი (პირის $d = 22,0 - 25,0$ სმ) და უფრო დაბალი, შვეული გვერდი (სიმაღლე დაახლოებით = 2,0 სმ); ძირის დიამეტრი 7,5—8,0 სმ უღრის, ხოლო საერთო სიმაღლე 6,0—8,0 სმ. ეს ჯამები, № 36 კურკლის გარდა, სხვაგვარადაცაა შემკული: ამოღარული წრე მხოლოდ ერთ პირშებრტყელებულ ჯამის გვერდზეა მოცემული, რომლის კალთა, გარდა ამისა, ბადისებურად გადაშვეთი პრიალა ხაზებითაა დასერილი (№ 10; ტაბ. XXIV; სურ. 20). დანარჩენ ჯამებს ქვედა ტანზე საპრილო ხელსაწყოს საშუალებით დატანილი აქვთ ფართო რადიალური სხივები. ძირის ნაპირებს შემოსდევს წრე, რომელიც ხსენებული სხივების საშუალებით უერთდება გვერდიდან კალთაზე გარდამავალ წიბურის ქვეშ შემოვლებულ შედარებით მოზრდილ, მეორე წრეს (№ 45, 55, 117; სურ.; 8, 31; ტაბ; XXIV). აღნიშნული ორნამენტი წარმოადგენს მზის სქემატურ გამოსახულებას, რაც ერთხელ კიდევ უსვამს ხაზს იქ მოსახლე საზოგადოების მიერ მნათობთა კულტის აღიარებას.

26 როგორც უძველესი ხანის 170-ე ორმოსამარხში, ისე გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამარხებშიც. მავალითად № 30, 59 და სხვ.

27 შ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი, გვ. 40, ტაბ. II₁₁.

28 დ. ქორიძე, თბილისის..., გვ. 88, 128, სურ. 21₂.

29 იქვე, გვ. 159.

30 Т. С. Хачаприяш, დასახ. ნაშრ., გვ. 109—112, ტაბ. XIX₂.

31 ავტორის მიერ შემუშავებული ქრონოლოგიური კლასიფიკაციის მიხედვით ძვ. წ. XIII—XII სს.

32 შ. ბარამიძე, შიდა ქართლის..., გვ. 27.

33 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ. ავტორი VII პორიზონტს ძვ. წ. XIV საუკუნით ათარიღებს.

34 Б. А. Куптин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XVIII₁.

35 რ. აბრამიშვილი, წოფის სამაროვანი.

ანალოგიური მოყვანილობის, მსგავსადვე შემკული ჯამები საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული აღმოსავლურ-ქართულ მატერიალურ კულტურაში და ზოგადად დამახასიათებელი ჩანს გვიანი ბრინჯაოს ხანის ძეგლებისათვის³⁶.

გ. ჯამები (№ 17, 20, 49, 65, 67, 150, 158; ტაბ. XXV; 8 ცალი). მათ აქვთ ბაკომორგვალეული პირი (პირის $d=21,5-23,5$ სმ), მეტნაკლებად შიგნით შედრეკილი გვერდი და მკვეთრწიბურიანი, ქვემოთ შევიწროებული კალთა. ბრტყელი ძირი (ძირის $d=7,0-8,5$ სმ) გამოყოფილია სუსტი ქუსლით, სიმაღლე უდრის 5,0—7,0 სმ. მეტნაკლებად გაპრიალებული ზედაპირი, ჩვეულებრივ სადაა.

5-გ ტიპის ჯამების პარალელები ცნობილია ბეშთაშენის³⁷, წოფის³⁸, სამთავროს³⁹, არმაზისხევის⁴⁰ და სხვა სამარხებიდან⁴¹.

დ. ჯამები (№ 76, 86, 166, 198; ტაბ. XXV; ოთხი ცალია) ზომა-მოყვანილობით თითქმის იმეორებენ გ ქვეტიას. მათგან გამოირჩევიან შეუული გვერდით. გარდა ამისა, ზოგიერთი მათგანის გვერდი შემკულია ამოღარული კლაკნილით (№ 76; სურ. 21).

მათი ანალოგები ცნობილია ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაოს ხანის მასალებიდან⁴². განსაკუთრებით მრავლად იხილება წარმოდგენილი ხოვლეში, როგორც ნამოსახლარზე⁴³, ისე სამაროვანზეც⁴⁴. აქ ზოგიერთ მათგანს, მადნისკალის ჯამის მსგავსად, გვერდი შემკული აქვთ ტალღური თუ კლაკნილხაზოვანი ამოღარული ზოლებით.

ქვემო და შიდა ქართლის ტერიტორიაზე ჯამების ამგვარი შემკობა, როგორც ჩანს, იწყება გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე და განაგრძობს თავის არსებობას მომდევნო პერიოდშიც.

ე. ღრმა ჯამები (№ 102, 107, 128, 141, 156; ტაბ. XXV; 5 ცალი). აქვთ მეტნაკლებად გადმოშლილი პირი (პირის $d=10,5-17,0$ სმ), შიგნით შედრეკილი მაღალი გვერდი, რომელიც მკვეთრი წიბურით გადადის კალთაზე და ბოლოვდება ბრტყელი ძირით (ძირის $d=3,6-6,5$ სმ). მათი გვერდი ხშირად შემკულია მკრთალი რელიეფური წრეებით.

ამგვარი ჯამები გავრცელებული იყო მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, როგორც გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე, ისე მომდევნო პერიოდ-

36 გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, ტაბ. XIX; მისივე, სტალინის ნაცარგორა, ტაბ. VIII; ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XV⁸⁰⁶; დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXXI¹³; ჯ. ფიცხელაური, იორა-ალანის აუზის..., ტაბ. VI³; მ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ.; აგრეთვე, იხ. ბეშთაშენის № 18 ორმოსამარხი, ჭურჭლის საინვ. № 42—64/133.

37 მე-4 ორმოსამარხი, ჭურჭლის საინვ. № 42—64/22.

38 რ. აბრამიშვილი, წოფის სამაროვანი.

39 გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები..., ტაბ. XIX.

40 ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, აღკალანდაძე, ე. ლომთათიძე, მცხეთა, ტაბ. CXIX¹⁰.

41 მ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ.

42 ბეშთაშენის № 1 ორმოსამარხში, საინვ. № 42—64/2; № 31 ორმოსამარხში, საინვ. № 42—64/213; № 34 ქვისამარხში, საინვ. № 42—64/236; აგრეთვე, იხ. რ. აბრამიშვილი, წოფის სამაროვანი; მ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., (მაგრამ კასპში უფრო დიდი ზომისა); ნ. ოქროპირიძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. V¹¹.

43 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., ხოვლეგორის VII პორიზონტში.

44 ტ. ჩუბინიშვილი, ო. დამბაშიძე, ხოვლეს სამაროვანი, გვ. 14—15 (№ 11 სამარხი).

შიც. ისინი გვხვდება თრიალეთში⁴⁵, კასპში⁴⁶, არმაზისხევეში⁴⁷, ქედაბეკ-ყალა-ქენდში⁴⁸ არტიკში⁴⁹ და სხვ. აღნიშნული ტიპის ჯამები მრავლადაა წარმოდგენილი, აგრეთვე, გე-თეფეს A პერიოდის მასალებში⁵⁰.

ამათგან ნაწილობრივ განსხვავდება მადნისქალის ერთი შავპრიალა ჯამი. იგი შედარებით დაბალია და აქვს ირიბი ქდეებით შემკული გვერდი (№ 12ბ; სურ. 33, ტაბ. XXV). მისი ზუსტი ანალოგები მოიპოვება ხოვლეგორის ნამოსახლარის VI—IV პორიზონტებში⁵¹ და ნარეკავის მესამე ორმოსამარხში⁵². შიდა ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის მასალებში ისინი არ ჩანან. ამიტომ, შესაძლოა, ჯამების ეს ტიპი აღნიშნულ რაიონში ქვემო ქართლიდან შესულიყო. ყოველ შემთხვევაში აქ მათი არსებობა ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს შიდა ქართლურ მასალებს, რადგანაც მადნისქალაში ასეთი ჯამი საკმაოდ არქაულ კომპლექსში იყო: თიხის კიდევ ოთხ ქურქელთან, ბრინჯაოს თავხვია საკინძებთან, სარდიონის მრგვალ-ბრტყელ და ნაპობ მიძებთან ერთად (სურ. 33).

6. ლანგარი (№ 143; სურ. 34; ტაბ. XXIII). იგი თითქმის იმეორებს 5-ე ქვეტიპში გაერთიანებულ ჯამების ფორმას, მაგრამ მათთან შედარებით ბევრად ფართოა (პირის $d=33,0$ სმ; ძირის $d=9,0$ სმ; $h=7,2$ სმ). გარდა ამისა, მისი გვერდი ჩაღარულია, ბრტყელი ძირი კი გამოყოფილია უმნიშვნელო ქუსლით. 5-ბ ქვეტიპის ჯამების ანალოგიურად, კალთა შემკული აქვს, საპრილო ხელსაწყოთა საშუალებით დატანილი მზის სქემატურად გამომსახველი სხივთა კონით.

ჩვენი ლანგრის მოყვანილობის კურკელი წარმოდგენილია გუნია-ყალის⁵³, ხოვლეს⁵⁴, კასპის⁵⁵ და სხვა მასალებში. განსაკუთრებით ახლოს დგას იგი (შემკობის მხრივაც) ბეშთაშენის მე-18 ორმოსამარხში აღმოჩენილ ლანგართან⁵⁶.

მადნისქალის მასალების მიხედვით, მსგავსი ლანგრები უკვე გვიანბრინჯაოს ხანის დასაწყისშივე ჩნდება (იხ. 35-ე ქვისსამარხის კომპლექსი 34-ე სურათზე). შემდგომ, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ეს ფორმა განაგრძობს თავის არსებობას გვიანბრინჯაოს ხანის მთელ მანძილზე.

7. თასი (№ 4; ცაბ. XXV; სურ. 19); აქვს მომრგვალებული ტანი და საკმაოდ ფართო ძირი ($d=8,0$ სმ). ბაკომომრგვალებული:

45 Б. А. Купчин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XLVIII.

46 ბ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრომი.

47 ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, აღ. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. CXIX₁₀.

48 А. А. Ивановский, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XI₇.

49 Т. С. Хачатрян, Материальная культура..., გვ. 112—114, ტაბ. 20₄.

50 Т. Burton Brown, დასახ. ნაშრ., გვ. 154, სურ. 35, კურკელი 101.

51 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

52 ნ. ოქროპიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188, 199—200, ტაბ. IV₁₂, ავტორს ეს კურკელი გაერთიანებული აქვს ლანგრების ჯგუფში.

53 Б. А. Купчин, დასახ. ნაშრ., გვ. 57—58.

54 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი.

55 ბ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრომი.

56 მუზეუმის სიიწე. № 42—64/196.

პირი ($d=20,0$ სმ) უმნიშვნელოდ გადმოზნეკილია. გვერდის ზედა ნაწილს შემოუყვება თხლად ამოღარული ზოლი. თასის სიმაღლე $8,0$ სმ უდრის. იგი, როგორც ჩანს, სითხეს ჩასასხმელად იყო განკუთვნილი.

ანალოგიური ჭურჭელი ცნობილია ბეშთაშენის 26-ე სამარხიდან⁵⁷.

8. ბ ა დ ი ა (№ 188; სურ. 17). აქვს ფართო პირი ($d=18,0$ სმ) და ძირისაკენ ($d=8,0$ სმ) შევიწროებული ტანი.

აღსანიშნავია, რომ ამ ფორმის ჭურჭელი საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ შუაბრინჯაოს ხანაში⁵⁸. მომდევნო პერიოდში იგი თითქმის არ იცვლის თავის ფორმას, მაგრამ წინამორბედ ჭურჭლისაგან გამოირჩევა დამზადების ტექნიკით, თიხის შემადგენლობით, გამოწვით და ზედაპირის დამუშავებით.

II სამზარეულო ჭურჭელი

სამზარეულო ჭურჭელში ვგულისხმობთ ისეთ კერამიკულ ნაწარმს, რომელიც თავისი დანიშნულებით ძირითადად განკუთვნილია კერძის დასამზადებლად. ასეთებია ქოთნები, ქვაბ-ქოთნები და სხვა მისთ.

1. ქოთნები (№ 19, 139, 140; ტაბ. XXVI; 3 ცალი), უყურო ($h=12,0-22,0$ სმ). აქვთ ბაკომომრგვალებული, საკმაოდ ფართო პირი ($d=12,5-15,0$ სმ), სფერული მუცელი ($d=22,0-25,0$ სმ) და ვიწრო ძირი ($d=8,0-10,0$ სმ). მხარი შემკული აქვთ ნაკაწრი და ამოღარული კონცენტრული წრეებით (№ 139, 140; სურ. 34). გარდა ამისა, ერთ-ერთ მათგანს კლაკნილი ზოლებიც შემოსდევს (№ 19; სურ. 3).

მსგავსი თიხის ჭურჭელი მოპოვებულია თრიალეთში⁵⁹, სამთავროში⁶⁰, თბილისში⁶¹, ხოვლეში⁶², კასპში⁶³, რუსთავეში⁶⁴, მინგეჩაურში⁶⁵ და სხვ. ჩრდილო კავკასიაში ისინი სოლომენკოს გორასამარხში⁶⁶ აღმოჩნდა.

2. ქვაბ-ქოთნები (№ 165, 184, 195; ტაბ. XXVI, 3 ცალი). აქვთ ბაკომომრგვალებული ფართო პირი ($d=14,0-17,0$ სმ); დაბალი ტანი ($h=9,5-11,5$ სმ), განიერი მუცელი ($d=17,5-20,0$ სმ). ერთ ჭურჭელს (№ 195, ტაბ. XXVI; სურ. 27) მუცელზე წიბური შემოუყვება. მისი ვიწრო ($d=6,5$ სმ) ძირი გამოყოფილია სუსტად გამოხატული ქუსლით. კეცის სისქე მერყეობს $0,5-1,0$ სმ ფარგლებში. ძირი, როგორც წესი, უფრო სქელკედლიანია. ყველა ქოთანი, ერთის გარდა, რომელსაც მხარზე ამოღარული წრე შემოუყვება (№ 184; სურ. 16), საღაა.

57 შუხუშის საინვ. № 42—64/196.

58 Б. А. К у ф т и и, დასახ. ნაშრ., ტაბ. LXXXI; ო. ჭ ა თ რ ა ძ ე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში..., ტაბ. XXI; ნ. თ უ შ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. III, А. А. М а р т и р о с я н, დასახ. ნაშრ., ტაბ. I, II, III, IV.

59 Б. А. К у ф т и и, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XLVIII, LVII; მ ი ს ი ვ ე, Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе, თბ., 1948, ტაბ. VII.

60 ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, მცხეთის..., გვ. 56—58, სურ. 55527, ტაბ. XIV₅₁₈.

61 დ. ქ ო რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XII, XXXI₁₄·15.

62 დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ.

63 მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი.

64 ლ. ქ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქალაქი რუსთავი, თბ., 1958, ტაბ. III.

65 Г. М. А с л а н о в, Р. М. В а н д о в, Г. И. И о н е, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXXV.

66 А. П. К р у г л о в, Г. В. П о д г а е ц к и й, Долгинское поселение..., გვ. 193—196, ტაბ. I, გ.

ანალოგიური კურკელი აღმოჩნდა ბაიბურთში⁶⁷, ბეშთაშენში⁶⁸, სამთავროში⁶⁹, გულგულში⁷⁰, მინგეჩაურში⁷¹, ქედაბეკ-ყალაქენდში⁷² და სხვ.

3. ო რ ყ უ რ ა ქ ე ა ბ - ქ ო თ ნ ე ბ ი (№ 39, 62, 69, 70; ტაბ. XXVII; 4 ცალი). აქვთ ბაკომომრგვალეზული — მცირედ გადმოშლილი პირი ($d=11,0$ — $16,0$ სმ), დაბალი ყელი, განიერი — შუა ნაწილი მომრგვალეზული მუცელი ($d=22,5$ — $26,0$ სმ) და ვიწრო ძირი ($d=8,0$ — $11,0$ სმ). მხრებზე გაკეთებული აქვთ მრგვალნახერეტიანი პატარა ყურები, რომელთა ღერო გარეთა მხრიდან მომრგვალეზულია, შიგნიდან კი ბრტყელი. ამ კურკელს მხარი (№ 69, 70), მუცელი (№ 39), ან ორივე ერთად (№ 62) შემკული აქვს ნაკაწრი და ღაროვანი წრეებით.

ანალოგიური ქვაბ-ქოთნები ფართოდ იყო გავრცელებული გვიანბრინჯაოს ხანაში და ცნობილია თრიალეთიდან⁷³, სამთავროდან⁷⁴, ნარეკევიდან⁷⁵, ხოვლე-დან⁷⁶, კასპიდან⁷⁷, არტიკიდან⁷⁸ და სხვ.

თავისებური ყურებით ხასიათდება ორი ქვაბ-ქოთანი (№ 62, 70): ჯერ კიდევ გაუმშალეზული ისინი გახვრეტილია ერთი მიმართულებით რალაც ცილინდრული საგნით. ნახვრეტის გამოსავლებთან გაჩენილი ნაწიბურები უხეშადაა აგლესილი.

ამგვარი ყურები დღეისათვის დამოწმებულია მხოლოდ ბეშთაშენის მე-13 სამარხის ორყურა ქილაზე⁷⁹, ხოვლეგორის VII პორიზონტის ქვაბ-ქოთანზე⁸⁰ და მადნისქალაში.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალებიდან ჩანს, რომ ხსენებული ტიპის ყურები გავრცელებული აყო გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე და უშუალოდ მის მომდევნო პერიოდში. ტერიტორიულად ისინი გვხვდებიან ქვემო ქართლში და მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარე შიდა ქართლის ნაწილში.

4. ც ა ლ ყ უ რ ა ქ ო თ ნ ე ბ ი (№ 66, 164, 189; ტაბ. XXVII; 3 ცალი). ორი მათგანი (№ 164, 189) ზომა-მოყვანილობით თითქმის ზუსტად იმეორებს

67 Б. А. Куфтнн, Археологические раскопки в Триалети, ტაბ. LVII₈.

68 სამარხები № 8 (საინვ. № 42—64/50), № 20 (საინვ. № 42—64/168) და სხვ.

69 ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, მცხეთის..., გვ. 59—60, სურ. 6, კურკელი 4725.

70 კ. ფ ი ც ხ ე ლ ა უ რ ი, გვიანი ბრინჯაოს ხანის..., ტაბ. III₂, V₁.

71 Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Ионе, დასახ. ნაშრ., ტაბ.

XXXIII, ვ, ვ

72 А. А. Ивановский, По Закавказью, X₁₀.

73 Б. А. Куфтнн, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXIX₄.

74 გ. გ ო ბ ე ჭ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXI₂.

75 ნ. ო ქ რ ო პ ი რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. IV.

76 დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრობი.

77 მ. ბ ა რ ა შ ი ძ ე, შიდა ქართლის...

78 Т. С. Хачатрянн, დასახ. ნაშრ., გვ. 118—121, ტაბ. 24₂.

79 იბ. საქართველოს სახ. მუზეუმის გამოფენა, საინვ. № 42—64/95. ეს კურკელი აღმოჩნდა ბეშთაშენის მე-13 სამარხში, რომელსაც ადრე რ. ა ბ რ ა შ ი შ ვ ი ლ ი ძ ე. წ. XIII—XII საუკუნეებით ათარიღებდა (იხ. Р. М. Абрамишвили, К вопросу об освоении железа на территории Восточной Грузии, მოხსენება წაკითხული ქ. ერევანში 1956 წლის ოქტომბერში კავკასიის არქეოლოგთა კონფერენციაზე). უფრო გვიან მკვლევარმა შეიცვალა თავისი აზრი და ეს სამარხი დაახლოებით ძე. წ. XIV—XIII სს-ის მიჯნის ახლო ხანით გადაათარიღა (რ. ა ბ რ ა შ ი შ ვ ი ლ ი, რკინის ათვისების საკითხისათვის..., გვ. 318—319).

80 დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., კურკელის საინვ. № ხ. 288.

ერთმანეთს ($h=12,5-13,0$ სმ): აქეთ ბაკომომრგვალებული, მცირედ გად-
მოშლილი პირი ($d=10,5-11,0$ სმ), ჩალარული ყელი, ბიკონუსური მუცელი
($d=16,0-17,0$ სმ) და უმნიშვნელოდ გამოყოფილი ვიწრო ძირი ($d=6,0$ სმ).
მხრებზე ვაკეთებული საშუალო ზომის მორკალული ყურები შემკულია
კოქსიბური შეერილებით. ყურის ზურგზე მკრთალად შეინიშნება გრე-
ხილის გამომსახვერი არაპკვეთრი ირიბი ღარები. გარდა ამისა, № 164 კურკ-
ლის მხარს შემოსდევს იმდენად სუსტად გამოკვეთილი ორი რელიეფური ზო-
ლი, რომ გამოსარჩევადაც ძნელია.

ამ ტიპის კურკლის პარალელები ცნობილია სამთავროს⁸¹, არმაზისხევის⁸²
და კასპის⁸³ უძველესი ორმოსამარხებიდან.

ირაკვევა, რომ ეს კურკელი გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ კომპლექსებში
გვხვდება. მომდევნო ეტაპზე მათი მოყვანილობა იხვეწება, უმაღლდება ყელი
და მაღალი ქუსლის საშუალებით მკვეთრად ეყოფა ძირი. უფრო მრავალფე-
როვანი ხდება შემკობაც. უჩნდება ზედნადები სახეები, მრავლდება გეომეტრი-
ული ორნამენტი და სხვ. ასე განვითარებული სახით ეს კურკელი განაგრძობს
არსებობას რკინის ათვისების ხანაში⁸⁴.

მესამე ქოთანს (№ 66; ტაბ. XXVII) საგრძნობლად განსხვავებულია. ტა-
ნით ($h=19,5$ სმ) იგი ქილას უფრო ჰგავს; ქოთნების ჭგუფში იმის გამო ვა-
თავსებთ, რომ ყურიანია.

აქეს ბაკომომრგვალებული ფართო პირი ($d=13,5$ სმ), რომელსაც შიგნითა
მხრიდან წრიულად შემოსდევს ამოღარული ზოლი. მხრებზე განლაგებულია
ირიბი კდეების მწკრივი; კურკლის გვერდები ($d=16,5$ სმ) ბრტყელი ძირი-
საყენ თანაბრად ვიწროვდება (ძირის $d=8,0$ სმ). საკმაოდ მოზრდილი, ოვა-
ლურნახვრეტიანი გრეხილი ყური შემკულია ზემოდან დაქდეული ოთხწახნა-
ვა შეერილით.

მსგავსი მოყვანილობის კურკელი, რომელიც ძირითად ხაზებში იმეორებს
მადნისქალის ქოთანს (მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთი დეტალით, კერძოდ,
ყურის ან მხრის ფორმით სცილდება იან კიდევ ერთმანეთს) ნაპოვნია თრიალეთ-
ში⁸⁵ (რომელთანაც ტანის მოყვანილობით ყველაზე ახლოს დგას), ნაქარგო-
რანზე⁸⁶, ხოვლეთში⁸⁷ და სხვ. საქართა აღინიშნოს ამ ტიპის კურკელთა მსგავსე-
ბა ბრინჯაოს სიტულებთანაც⁸⁸.

⁸¹ ტ. ჩუ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XV¹⁹⁹⁴ (იმ განსხვავებით, რომ სამთავ-
როს კურკელს მხარის სამკუთხედებით აქვს შემკული).

⁸² ა. ა თ ა ქ ი ძ ე, გ. გ ო ბ ზ ე რ ი შ ვ ი ლ ი, აღ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე,
დასახ. ნაშრ., ტაბ. CXIX⁹.

⁸³ მ. ბ ა რ ა შ ი ძ ე, შიდა ქართლი..., ტაბ. XIV. ეს კურკელი აღმოჩნდა ბრინჯაოს ფოთ-
ლისებურ სატევართან და მსარავახსნილ შუბისპირთან ერთად. კასპის ქოთანს მხარეზე წიფ-
ოვანი ორნამენტი შემოუყვება.

⁸⁴ შტრ. B. A. K y ჟ რ ი ი, დასახ. ნაშრ., სურ. 67, მარჯვენა კურკელს; ბეშთაშენის № 18
და 20 სამარხების კურკლებს (საინგ. № 42—64/134, 167); მ. ბ ა რ ა შ ი ძ ე, კასპის სამარო-
ვანი, ტაბ. II, მე-9 კურკელს; ო. ლ ა მ ბ ა შ ი ძ ე. არქეოლოგიური მონაპოვარი სოფ. დოდ-
ლაურიდან, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1959 წლის საეველ-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების
შედეგებისადმი, თბ., 1960, გვ. 27—29.

⁸⁵ საქართველოს არქეოლოგია, ტაბ. X⁷.

⁸⁶ გ. გ ო ბ ზ ე რ ი შ ვ ი ლ ი, სტალინისის ნაქარგორა, ტაბ. VIII¹.

⁸⁷ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი.

⁸⁸ ლ. ს ა ხ ა რ ო ვ ა, ბრინჯაოს მხატვრული კურკელი საქართველოში. საბჭოთა ხელოვ-
ნება, თბ., 1965, № 12.

ორიოდე სიტყვით გვინდა შევეხოთ ერთ საყურადღებო ორნამენტულ თუ ტექნიკურ დეტალს, რომელიც ახასიათებს ჩვენ ქოთანს: ესაა ძირის შუა წერტილიდან ნაპირებისაკენ სპირალურად მიმართული, მკიდროდ ხვეული ღაროვანი ხაზი; ძირის ნაპირები დაქდებულია ირიბი შტრიხებით; ტანის მთელი ზედაპირი დაფარულია ვიწროდ ამოღარული კონცენტრული წრეებით (№ 66; ტაბ. XXVII).

შემკობის ეს ხერხი ფართოდ იყო გავრცელებული გვიანბრინჯაოს ხანაში. იგი გვხვდება ღრმა-ღელეში (ავტორის მიერ მოცემული კლასიფიკაციით III ჯგუფის II ქვეჯგუფის კურკელზე⁸⁹), ავკალაში⁹⁰, ნავთლულში⁹¹, სამთავროში⁹², ნარეკეაში⁹³ და სხვ.

ფიქრობენ, რომ კურკლის მსგავსი შემკობა, გავრცელებული იყო შიდა ქართლის და სამხრეთ საქართველოს განსაზღვრულ ტერიტორიაზე⁹⁴.

უკანასკნელ ხანებში ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად, ანალოგიურად შემკული კურკელი დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა კახეთში (გულგულა, მელაანი, ხირსა, ქვემო ქედი, ზემო ბოდბე, ზემო მაჩხაანი, „მგლი-ღელე“ და სხვ.)⁹⁵. კ. ფიცხელაურის დაკვირვებით კახეთის კურკლის ძირზე მოცემული ამოღარული სპირალები და ნაპირებზე შემოყოლებული ირიბი ქდებები კერამიკულ ნაწარმს უჩნდება შუაბრინჯაოდან — გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ პერიოდში. გვიანბრინჯაოს ადრეულ ეტაპზე კი იგი დამახასიათებელ სახეობად იქცევა⁹⁶. საკუთრივ გვიანბრინჯაოს ხანაში სრულიად ქრება შუაბრინჯაოს ხანის თინის კურკლისათვის დამახასიათებელი ნიშნები და, სხვა მოტივებთან ერთად, ძირითადად გავრცელებულია ხსენებული ორნამენტი⁹⁷. გარდამავალ საფეხურზე (როდესაც ჩნდება ეს ორნამენტი), ისევე როგორც რკინის ფართო ათვისების ხანაში (შუალედი ხანის შემდეგ, როდესაც იგი ფართოდ იყო გავრცელებული), ამოღარული ზეზებით და ძირის ნაპირებზე ირიბი ქდებებით შემკული კურკელი შედარებით იშვიათია, ხოლო ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებისათვის კი საერთოდ ქრება⁹⁸.

საინტერესოა, რომ მადნისჰალის № 66 ქოთანი ფორმით ძალიან ახლოს დგას თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის ერთ კურკელთან⁹⁹. ამავე დროს იგი

89 დ. ქო რ ი ძ ე, თბილისის..., გვ. 190.

90 ი ქ ვ ე, გვ. 191.

91 ი ქ ვ ე, ტაბ. XXXII ს.

92 სამარხები № 12, 13, 64, 170, 171, 261, 267 და სხვა. ტ. ჩუბინიშვილი ფიქრობს, რომ კურკლის ამგვარად შემკობა, განსაკუთრებით კი ძირის ნაპირების დაქდება, შესაძლებელია გამოწვეული იყოს სწრაფად მბრუნავ ჩარხზე დაკრული კურკლის მოცილების შედეგად. იხ. ტ. ჩუბინიშვილი, მცხეთის..., გვ. 59, ტაბ. XV. კურკელი 5607.

93 ნ. ო ქ რ ა ო ი ძ ე, მუხრანის ველის არქეოლოგიური ძეგლები, ძვ. წ. XVII—VII სს, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. IV, თბ., 1965, გვ. 15—16, ტაბ. III 4.

94 დ. ქო რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 191.

95 კ. ფ ი ც ხ ე ლ ა უ რ ი, გვიანი ბრინჯაოს ხანის..., გვ. 142, სურ. 2, 3; მისივე იორალანის აუზის..., გვ. 41, ტაბ. III 1; მისივე, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964 წელს ჩატარებული საველე მუშაობის შედეგები, XIV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1964 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1965, გვ. 17—18.

96 კ. ფ ი ც ხ ე ლ ა უ რ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 18.

97 ი ქ ვ ე.

98 ი ქ ვ ე.

99 შდრ. საქართველოს არქეოლოგია, ტაბ. X 7.

შემკვლია გვიანბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი სახეებით. ასეთი შერწყმა, ვფიქრობთ, გარკვეულად მიგვითითებს ჩვენი ქურქლის არქეოლოგიაზე და ამიტომ, ქრონოლოგიურად იგი გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურს უნდა მივაკუთვნოთ.

5. პირმოყრილი ქოთნები (№ 190, 194; ტაბ. XXVIII; 2 ცალი) ერთი მათგანი (№ 190; ტაბ. XXVIII; სურ. 17) უფრო დიდია: აქვს ძლიერ გამობერილი მუცელი ($d=31,0$ სმ), შედარებით დაბალი ტანი ($h=19,0$ სმ), გარედან ოდნავ დაფერდებული, თითქმის თარაზულად მდებარე — დაწახნაგებული პირი ($d=12,5$ სმ) და ვიწრო, ბრტყელი ძირი ($d=8,0$ სმ). მისი მხრები შემკულია ერთმანეთისაგან თანაბრად დაშორებული 3 რელიეფური შვერილით: ორი — გვეგმაში წრიულია, ზემოდან ბრტყელი მოედნით; მესამე — ორწახნაგაა. გარდა ამისა, მხარზე შემოსილვებს დაქდევით დატანილი, ზიგზაგურად ტეხილი წიწვოვანი სახეების ორი წრე. ზედა — მომცრო წრე უწყვეტია; ქვედა წრე შევრილებთან წყდება. წრეებით შექმნილ არშიაში მოთავსებულია, რელიეფურ შვერილებს შორის განლაგებული, წიწვოვანი ქდევითვე ნაკეთები კიდეე 3 გეომეტრიული სახე: ერთი მათგანი წარმოადგენს ერთმანეთში ჩასმულ სამ ტოლფერდა სამკუთხედს, მეორე — სამკუთხედის წვერიდან ფუძისაკენ მიმართულ სხივებს, მესამე — ჭვარედინს.

მეორე ქოთანი (№ 194; ტაბ. XXVIII; სურ. 27) უფრო პატარაა ($h=8,5$ სმ), აქვს ბრტყელი პირი ($d=6,0$ სმ), რომელსაც ზემოდან შემოუყვება ორი თხელი ღარი, ძლიერ გამობერილი — თითქმის ბიკონუსური მუცელი ($d=4,5$ სმ) და ვიწრო ძირი ($d=4,5$ სმ). მხრები შემკულია დაბალცილინდრული მოყვანილობის თავებგაბრტყელებული სამი კოპით.

პირმოყრილი ქოთნები საკმაო რაოდენობით არის მოპოვებული სამთავროს უძველეს ორმოსამარხებში¹⁰⁰, ბეშთაშენში¹⁰¹, კასპის ადრეულ სამარხებში¹⁰², წოფში¹⁰³, ზემო ავკლაში¹⁰⁴, ნავთლულში¹⁰⁵, და სხვ. განსაკუთრებით ბევრი გვხვდება ისინი სამხრეთ აზერბაიჯანში (მინგეჩაური¹⁰⁶, ქედაბეკი¹⁰⁷, ხანლარი¹⁰⁸, ხოჯალო¹⁰⁹, ნორაგიუხი¹¹⁰ და სხვ.), სადაც რაოდენობრივ სიმრავლესთან ერთად, აღმოსავლურ ქართულ მასალებთან შედარებით ფორმათა მეტი ნაირკვარობაც ახასიათებს. ამას მოწმობს ზემოთ მოტანილ ძეგლებზე აღმოჩენილი ქურქლის უბრალო სტატისტიკა. არსებულმა მდგომარეობამ წარმოშვა აზრი პირმოყრი-

100 სამარხები № 10, 17, 20, 160, 232, 261; ტ. ჩუ ბ ი ნ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., სურ. 9, ტაბ. XIV_{348:662}.

101 Б. А. Купфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. LI; რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, რკინის ათვი სების საკითხისათვის..., ტაბ. II₂.

102 მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, კასპის სამაროვანი, გვ. 41—42, ტაბ. III₆.

103 რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, წოფის სამაროვანი, გვ. 18.

104 საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდები, სინვ. № 4—23/1,3.

105 დ. ქ ო რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 160, 187—189, ტაბ. XXXI₁, XXXII₂.

106 Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Иопе, დასახ. ნაშრ., გვ. 27, ტაბ. XXIX, XXX.

107 А. А. Ивановский, დასახ. ნაშრ., ტაბ. X_{1,4}.

108 Я. Гуммель, Археологические очерки, სურ. 16, 22, 26, 28.

109 И. М. Джафарзاده, Ходжалинская экспедиция, Известия Аз. ФАН СССР, 1954, 2, გვ. 30, ს. რ. 5, 7, 8; ОАК-94; ОАК-95; САК-97 — რესურსის გათხრები.

110 К. Х. Кущинарева, Археологические работы 1954 г. в окрестностях с. Ходжа-МИА, 67, გვ. 378—380, სურ. 11₄, 13₄.

ლი ჰურკლის ჩვენში იმ რაიონებიდან შემოსვლის შესახებ, რომლებიც სამხრეთიდან და სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებიან აღმოსავლეთ საქართველოს. მხედველობაშია არა იმპორტი, არამედ მიბაძვით კეთება¹¹¹.

წინააზიაში პირმოყრილი ჰურკელი დამოწმებულია გე-თეფეს A პერიოდის არა უგვიანესად ძვ. წ. 1200 წლით დათარიღებულ ფენაში¹¹².

მასალის კომპლექსური განხილვით დგინდება, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ეს ჰურკელი ძირითადად გავრცელებული იყო გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე და ქრონოლოგიურად უშუალოდ მომდევნო პერიოდში¹¹³.

ჩვენ გვინდა დავუმართოთ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე, პირმოყრილი ქოთნები ისე, მდიდრულად არ არის შემკული, როგორც ეს მომდევნო საფეხურზეა, როდესაც იხვეწება კიდევ მათი ფორმები, უჩნდება რელიეფური გრეხილი ან სხვა სახეები, მეტი მრავალფეროვნებით გამოირჩევა გეომეტრიული ორნამენტი; ზოგიერთ ჰურკელს უჩნდება ყურები, მეტ-ნაკლები სიმკვეთრით გამოყოფილი ქუსლი და სხვ¹¹⁴.

III სამეურნეო ჰურკელი

ამ ჯგუფში დიდ ღერგებთან ერთად ვაერთიანებულია საღვებლებიც.

ღერგები ნაკეთებია სამეთუნეო მორგეზე. ზომა-მოყვანილობის მიხედვით ისინი სხვადასხვა სახის პროდუქტების (ერბო, ქონი, ყველი, თაფლი, მწნილი, ხორბლეული და ა. შ.) შესანახავად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. მოყვანილობის მიხედვით მათში ორი ძირთადი ტიპი შეინიშნება: უყურო ღერგები და ორყურა ღერგები. უყურო ღერგები, თავის მხრივ ორ ტიპოლოგიურ ვარიანტს გვაძლევს.

როგორც აღინიშნა, ღერგებს გარდა ხსენებულ ჯგუფში ვაერთიანებთ საღვებლებსაც. მართალია, მათ ხშირად გამოყოფენ ცალკე და სარძევე ჰურკელთან აერთიანებენ, მაგრამ იმის გამო, რომ მადნისჭალაში სხვა ისეთი ჰურკელი არ მოიპოვება, რომელიც შეიძლება მივაკუთვნოთ სარძევე კატეგორიას, ამიტომ მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ მათი აქ განხილვა, რადგანაც არსებითად საღვებლები სამეურნეო დანიშნულებისაა.

1-ა. უყურო, კვერცხისებური ღერგები (№ 46, 48, 64, 92, 135; ტაბ. XXIX; 5 ცალი). აქვთ ბაკომორგვალელებული პირი ($d=12,0-13,0$ სმ), ცილინდრული ყელი ($d=10,0-11,0$ სმ; $h=3,5-4,5$ სმ), ზედა ნაწილში გამობერილი მუცელი ($d=28,5-33,5$ სმ), ბრტყელი, — ერთ შემთხვევაში (№ 92) მკვეთრად შევეწროებული პატარა ძირი ($d=9,0$ სმ). ყველა მათგანი საკმაოდ დიდი ზომისაა ($h=32,0-38,0$ სმ); შემკულია ამოღარული კონცენ-

¹¹¹ მ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

¹¹² T. Burton Brown, დასახ. ნაშრ., გვ. 153—155, 163, 267, სურ. 39, ჰურკელი 23, ტაბ. XIII₂₃. ადრე აღენიშნეთ, რომ ბ. ბრაუნის მიხედვით, A პერიოდის კულტურა გე-თეფეზე შეტანილია იქ მისული ხალხის მიერ, რომელსაც გზად ამიერკავკასიის ტერიტორია უნდა გაეცლო.

¹¹³ რ. აბრამიშვილი, რკინის თვისებების..., გვ. 320; მ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., 33. 42.

¹¹⁴ შდრ. ერთმანეთს მადნისჭალის (№ 190, 194) და სამთავროს უძველესი ორმოსა-შარხების ჰურკელი (იხ. ტ. ჩუბინიშვილი, მცხეთის უძველესი..., ტაბ. XIV, ჰურკელი № 348, 662), ბეშთაშენურს (იხ. B. A. Кудтнн, დასახ. ნაშრ., გვ. 74, სურ. 83, ტაბ. LI_{1,5}).

ტრული წრეებით და ყელზე (№ 48, 64; სურ. 9, 13) ან მხარზე (№ 92; სურ. 25) დატანილი პრიალა ვერტიკალური ზოლებით. გარდა აღნიშნულისა № 46 დერგს (სურ. 8) მხარზე ტალღური ორნამენტი შემოუყვება.

მსგავსი მოყვანილობის დერგები ნაპოვნია ბეშთაშენში¹¹⁵, ბაიბურთში¹¹⁶, სამთავროში¹¹⁷, კასპში¹¹⁸, ხოვლში¹¹⁹. უფლისციხეში¹²⁰, ფლავისმანში¹²¹, ღრმა-ღელეში¹²², ულიანოვკაში¹²³, კიროვაკანში¹²⁴, ქედაბეკ-ყალაქენდში¹²⁵ და სხვ. უნდა აღინიშნოს, რომ თითქმის ყველა მათგანს ერთგვაროვანი ორნამენტული სახეები ახასიათებს (ცონცენტრული წრეები, კლაკნული ხაზები, ირიბი კლებები და სხვა).

ამ დერგების პროტოტიპს წარმოადგენს თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის გორასამარხების კვერცხისებურტანიანი ჭურჭელი¹²⁶, რომელთა მსგავსი თაზაქენდის¹²⁷ და სხვა თანადროულ სამაროვნებზეც¹²⁸ არის მოპოვებული. ჩვენს მიერ განხილული ტიპებისაგან განსხვავებით მათ აქვთ შედარებით ფართო პირი და დაბალი ყელი.

გვიანბრინჯაოს ხანის ჭურჭელთან, თავისი მოყვანილობით, განსაკუთრებით ახლოს დგას თრიალეთის VII გორასამარხში აღმოჩენილი, შავი საღებავით მოხატული ერთი წითელი დერგი¹²⁹.

როდესაც მდინისქალის დერგებს ვადარებთ შუაბრინჯაოს ხანის, კერძოდ კი, თრიალეთის და თაზაქენდის ზოგიერთ ჭურჭელს, ყურადღებას იპყრობს მათი ყელის შემკობა¹³⁰. გვიანბრინჯაოს ხანის კომპლექსებში აქამდე აღმოჩენილი დერგების ყელი თავისუფალია ყოველგვარი სამკაულისაგან, მაშინ როდესაც, შუაბრინჯაოს ხანაში ყელის ორნამენტაცია საქმალად გავრცელებული ჩანს. როგორც ადრე ითქვა, მდინისქალის დერგების ნაწილს ყელზე შეუქლად დაუყვება პრიალა ზოლები (№ 48, 64; ტაბ. XXIX; სურ. 9, 13). შუაბრინჯაოს ხანის ჭურჭლის ყელი კი უფრო მდიდრულადაა შემკული: შევეული ხაზების გარდა იქ გამოყენებულია ზიგზაგები, ტეხილი ხაზები, კადრაკისე-

115 № 36 სამ.რხი, მუზეუმის საიფ. № 42—64/253.

116 Б. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. LVII.

117 ტ. ჩუბინიშვილი, მცხეთის..., გვ. 56—58, ტაბ. XIV, ჭურჭელი № 1450.

118 მ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. IIIA.

119 დ. მუსხელიშვილი, ხოვლეს არქეოლოგიური...

120 დ. ხახუტაიშვილი, უფლისციხე, თბ., 1964, ტაბ. XIV, XXVII.

121 ს. პაკალათია, ფლავისმანის უძველესი ნეკროპოლი, სმმ, V, თბ. 1931, გვ. 231, სურ. 13.

122 დ. ქორიძე, თბილისის..., გვ. 106, 126—127, სურ. 41.

123 რ. აბრამიშვილი, ლავოდების რაიონში...

124 А. А. Мартиросян, Армения в эпоху..., ტაბ. I.

125 А. А. Ивановский, დასახ. ნაშრ., ტაბ. X.

126 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. LXXVI, LXXVII.

127 К. Х. Кушнарёва, Тазакендский могильник в Армении, СА, 1960, № 1, გვ. 143—144, სურ. 31; А. А. Мартиросян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48—50, ტაბ. XXXIV.

128 ნ. თუშიშვილი, არდასუბნის შუაბრინჯაოს ხანის..., გვ. 227—228.

129 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. LXXXI.

¹³⁰ შტრ. შუაბრინჯაოს ხანის დერგები (Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. LXXVI—LXXVIII, LXXX, LXXII; К. Х. Кушнарёва, დასახ. ნაშრ., სურ. 3₁₄₋₁₅) მდინისქალისას (№ 48, 64; ტაბ. XXIX; სურ. 9, 13).

ბური უჯრედები, ზენური და ბადისებური ხაზები¹³¹. შუაბრინჯაოს ხანაში ფართოდ გავრცელებული წესი კურკლის ყელის შემკობისა, მომდევნო ხანაში, როგორც ჩანს, გარკვეულ დრომდე შემორჩა, მაგრამ შეიცვალა სამკაულის დატანის ტექნიკა და გამარტივდა შემკულობის სახეები.

საქართველოში აღმოჩენილ გვიანბრინჯაოს ხანის მასალებში, მადნისქალის გარდა, არსად გვევლინება კურკლის ყელის ამგვარად შემკობის ფაქტი. გამოქვეყნებული მასალების მიხედვით, ასეთი რამ დამოწმებულია სომხეთში, არტიკის სამაროვნის 130-ე და ზოგიერთ სხვა ადრეული სამარხების კომპლექსებში, რაც ამ ძეგლის გამთხრელს საფუძველს აძლევს ამაში ძველი ტრადიციის გადმონაშთი დინახოს¹³².

ამგვარად, განხილული მასალა მოწმობს, რომ მოყვანილობით მსგავსი დერგები გავრცელებული ყოფილა დროის ხანგრძლივ მონაკვეთზე — შუაბრინჯაოს ხანიდან — რკინის ფართო ათვისების ხანამდე.

შუაბრინჯაოს ხანის კურკელს ყელი ნაირგვარი სახეებით აქვს მოხატული, რომელთა შორის შვეულ ხაზებსაც უჭირავს გარკვეული ადგილი. მომდევნო პერიოდში დერგების ყელის შემკობას ისე ხშირად ვეღარ ვხვდებით. მხოლოდ გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურამდე აღწევს იგი და, ისიც, გამარტივებულად და სახეცვლილად. უფრო გვიან შემკობის ეს ხერხი ჩვენში საერთოდ აღარ ჩანს.

მადნისქალის დერგების ყელის შემკულობა, — შვეული პრილა ზოლები, — მაჩვენებელი უნდა იყოს შუაბრინჯაოსა და გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული საფეხურის კულტურებს შორის გენეტიკური კავშირისა. ამავე დროს იგი გარკვეულად გვანიშნებს მადნისქალის არქეოლოგიური მონაპოვრის არქაულობას.

1-ბ. და ბ ა ლ ყ ე ლ ი ა ნ ი უ ყ უ რ ო დ ე რ გ ე ბ ი (№ 68, 98; ტაბ. XXIX; 2 ცალი); განხილულ დერგებთან შედარებით უფრო ფართოპირიანებია. ერთი მათგანი კვერცხისებური მოყვანილობისაა ($h=30,0$ სმ). აქვს ბაკომომრგვალებული პირი ($d=14,5$ სმ), განიერი მუცელი ($d=30,0$ სმ) და ბრტყელი ძირი ($d=10,5$). მისი მხარი შემკულია ამოღარული კონცენტრული წრეებით, ყელი — კლაკნილი ხაზით (№ 98; სურ. 36).

მსგავსი კურკელი აღმოჩენილია სამთავროს 288-ე უძველეს ორმოსამარხში, ბულაჩაურში¹³³, ღრმა-ლეღეში¹³⁴ (ოღონდ უფრო მაღალმუცლიანია და თანაც შემკულია რელიეფურად), ნარეკევეში¹³⁵, გეხარტში¹³⁶, არტიკში¹³⁷ და სხვ.

¹³¹ Б. А. Куфтин, *იქვე*; К. Х. Кушнарєва, *იქვე*.

¹³² Т. С. Хачатрян, *Материальная культура древнего Артика*, Ер., 1963, გვ. 89, 95—98, 204, ტაბ. 9, 10, გვ. 113.

¹³³ დ. ქ ო რ ი ძ ე, ბულაჩაურში წყალსადენის მშენებლობის დროს 1946 წელს შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლები, სსშრ, ტ. XIX — А და XXI — В, თბ., 1957, გვ. 143, სურ. 4.

¹³⁴ დ. ქ ო რ ი ძ ე, თბილისის..., სურ. 20, 42.

¹³⁵ ნ. ო ქ რ ო პ ი რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. V გ.

¹³⁶ А. А. Мартнросян, დასახ. ნაშრ., ტაბ. VII.

¹³⁷ Т. С. Хачатрян, დასახ. ნაშრ., ტაბ. 11.

საინტერესოა, რომ მოყვანილობით ახლომდგომ ჭურჭელს შეიცავს ქვე-
მო ქართლის შუაბრინჯაოს ხანის სამარხეული მასალა¹³⁸, რაც ურთიერთ-
მონაცვლე კულტურებს შორის გენეტიკური კავშირ-ურთიერთობის არსებო-
ბის კიდევ ერთი მაგალითია. ამ უკანასკნელთა შორის გვხვდება შედარებით
მაღალყვლიანებიც¹³⁹.

მეორე ჭურჭელი შედარებით დაბალტანიანია ($h=27,5$ სმ), მავრამ მისი
მუცელი უფრო გამობერილია ($d=34,5$ სმ). პირის დიამეტრი 16,0 სმ უდრის.
მხარი შემკული აქვს თხლად ამოღარული წრეების ჩარჩოში ჩასმული კლაკნი-
ლი ხაზებით (№ 68; ტაბ. XXIX).

ანალოგიური ჭურჭლები ცნობილია ბეშთაშენის მე-8 და მე-18 ორმოსა-
მარხებიდან¹⁴⁰, სევანის ტბასთან ა. ივანოვსკის მიერ გათხრილ მე-11 და 36-ე
ქვისსამარხებიდან¹⁴¹ და სხვ. მსგავსებასთან ერთად ჩვენი ჭურჭელი რიგი
ნიშნით განსხვავდება ზემოპითითებულთაგან, პირველ რიგში, ძირის და პი-
რის მოყვანილობით. ასე მაგალითად, ბეშთაშენის მე-18 ორმოსამარხის ჭურ-
ჭელს აქვს პორიზონტული პირი. დაახლოებით ამგვარადვეა ნაკეთები სევანის
დერგის პირიც. ბეშთაშენური დერგების ძირი, გარდა ამისა, გამოყოფილია
დაბალი ქუსლით.

რაც შეეხება ორნამენტაციას, ამ მხრივ თითქმის სრული თანადამთხვევაა
სევანის ჭურჭელთან, ოღონდ ამ უკანასკნელს, კლაკნილ-ღაროვანი სარტყელი
მუცელზე შემოუყვება და არა მხრებზე, როგორც ეს მადნისქალის დერგზეა.

სულ სხვაგვარადაა შემკული ბეშთაშენური ჭურჭელი: ერთი მათგანის¹⁴²
მხარი შევსებულია დაშრიხული სამკუთხედებით და, გარდა ამისა, მის მუ-
ცელს 4 წყვილი კოპი ამშვენებს. მეორეს¹⁴³ — ყურების ღონეზე შემოუყვე-
ბა რელიეფური „გრეხილი“ და, უფრო ზევით, ირიბი საეარცხლისეული ქდე-
ები. ერთი სიტყვით, ბეშთაშენის ჭურჭელი ხასიათდება უფრო დახვეწილი
მოყვანილობით და შედარებით მდიდრულად არის შემკული.

2. ო რ ყ უ რ ა დ ე რ გ ე ბ ი (№ 31, 54, 58, 101, 115, 121, 126; ტაბ.
XXX; 7 ცალია) თითქმის იმეორებენ უკვე განხილულ 1-ა ქვეტიპის დერგე-
ბის ზომა-მოყვანილობას, თუმცა ზოგიერთი მათგანი (№ 115, 121, 126) შედა-
რებით მომცროა ($h=23,0—25,0$ სმ). გარდა ამისა, მათ მუცლის უკიდურესად
გამობერილ ადგილას, ერთმანეთის მოპირდაპირედ გაკეთებული აქვთ
ბრტყელღეროიანი (№ 31, 54, 58, 115; სურ. 4, 11), მრგვალღეროიანი
(№ 101, 121; სურ. 28, 32) ან ოთხკუთხაღეროიანი (№ 126; სურ. 33) ყუ-
რები, რომლებიც ჭურჭლის ტანთან შედარებით პატარა პროპორციებისაა და,
ამის გამო, ხელში დასაპყრად მოუხერხებელი. ზოგიერთი ყურის ზურგი დაღა-
რულია გრეხილის ჭამომსახველი ფართო ირიბი ზოლებით (№ 115; სურ. 31).
ერთ მოვარდისფერო ჭურჭელს (რომელიც ცეცხლში მოხვედრის შედეგად გა-

¹³⁸ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. LXXIV, LXXX; ნ. თუ შ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ.
ნაშრ., ტაბ. III, IV.

¹³⁹ ო. ჭ ა თ ა რ ი ძ ე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში..., ტაბ. XVII, XXII;
ნ. თუ შ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. IV.

¹⁴⁰ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. LI.

¹⁴¹ А. А. Ивановский, დასახ. ნაშრ., გვ. 93, 117—118; ტაბ. XII, 9.

¹⁴² სინე. № 42—64/135.

¹⁴³ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. LI, ქვედა რიგში მარცხნიდან პირველი ჭურჭ-
ლი; იხ. მუხეუმის საინფ. № 42—64/51.

დამწვარი და დეფორმირებულა) ყურზე შევრილები აქვს (№ 121; ტაბ. X X X; სურ. 32). ყველა მათგანს, გარდა უკანასკნელისა, ყელის ძირში და მხარზე შემოუყვება თხლად ამოღარული ან ამოკაწრული წრეები. ერთი მონაცრისდრო დერგის მხარი დამატებით შემკულია ბადისებურად გადამკვეთი პრიალა ხაზებით (№ 54; ტაბ. X X X; სურ. 11). მეორეს — უყურო დერგების მსგავსად — ყელზე დაუყვება პრიალა შვეული ზოლები, რაც შუაბრინჯაოს ხანაში გავრცელებული მოტივების გაგრძელებას წარმოადგენს; მხარზე შემოვლებული წრეების ორ რიგს, ზემოდან პარალელურად მისდევს თხლად ამოღარული კლაკნილი ორი ხაზი (№ 31; ტაბ. X X X; სურ. 4).

ორყურა დერგები საერთოდ ახასიათებს გვიანი ბრინჯაოს ხანის კერამიკას, რაზედაც მეტყველებს მათი ფართო გავრცელება აღმოსავლეთ საქართველოში და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში (თრიალეთი¹⁴⁴, თეთრი წყარო¹⁴⁵, სამთავრო¹⁴⁶, კასპი¹⁴⁷, ხოვლე¹⁴⁸, ქედაბეკ-ყალაქენდი¹⁴⁹ და სხვ.). ადრეულ საფეხურზე ამ ტიპის კურქელი შედარებით ღარიბია შემკულობით. მომდევნო საფეხურზე რაოდენობრივ ზრდასთან ერთად მდიდრდება და მრავალფეროვანდება მათი ორნამენტული სახეებიც.

შიდა ქართლის მასალებით ირკვევა, რომ გვიანბრინჯაოს ხანის დერგები (ყურიანიც და უყუროც) მყარად ინარჩუნებენ თავის ფორმებს გვიანი ბრინჯაოს ხანის მთელ მანძილზე. უკვე მის ადრეულ ეტაპზე თითქმის მთლიანად არის წარმოდგენილი ძირითადი ტიპები, რომლებიც მომდევნო ხანაში გვხვდება, ოღონდ თანდათან მკვეთრად იზრდება მათი რაოდენობა¹⁵⁰. ადრეული ეტაპის დერგები შედარებით სადაა და მათი შემკულობაც თითქმის მხოლოდ ამოღარული სარტყლებით ამოიწურება. მოგვიანებით ჩნდება შევრილები, რელიეფური სახეები, ამოღარული ტალღები, სავარცხლისეული ქდეები და სხვა¹⁵¹.

დაახლოებით იგივეს თქმა შეიძლება ქვემო ქართლის მასალების შესახებაც, ოღონდ აქ, გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ დერგებს, მადნისპალის მიხედვით, ასევე მარტივად გაკეთებული კლაკნილი ხაზებით ახასიათებს (№ 31; სურ. 4). გარდა ამისა, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ზოგიერთის მხარი შემკულია შვეული (№ 92) და ბადისებურად ურთიერთგადამკვეთი, დაწნევით გაპრიალებული ხაზებით (№ 54).

დერგების ნაწილს, ყურზე გაკეთებული აქვს ამოღარული გრეხილი (№ 115). არის შევრილიანი ყურებიც (№ 121).

144 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 67, ტაბ. XIX, XXI X.

145 გ. გობეჯიშვილი, თეთრი წყაროს 1961 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში, თბ., 1962, ხელნაწერი.

146 სამარხები № 29, 34, 118, 132, 145, 152, 263, 276, 288 და სხვა; ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XIV₃₈₂₇.

147 მ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 41, ტაბ. III გ.

148 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

149 Л. А. Ивановских, დასახ. ნაშრ., ტაბ. X₁₁.

150 მ. ბარამიძე, იქვე; მისივე, შიდა ქართლის გვიანი ბრინჯაო — ადრე რკინის ხანის კერამიკული ნაწარმი, თბ., 1967, ხელნაწერი.

151 მ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი, გვ. 41; მისივე, შიდა ქართლის...

გვიანბრინჯაოს ხანის ზოგიერთი ჭურჭელი ძირითადად ინარჩუნებს შუა-ბრინჯაოს ხანის კვერცხისებურტანიან ჭურჭელთა მოყვანილობას¹⁵² და ამით ადგილობრივი ტრადიციის გავრძელებას გვაგულისხმებინებს.

ერთი შეხედვით შეიძლება ისეთი შთაბეჭდილება შეგვექმნას, თითქმის შიდა და ქვემო ქართლის ადრეული საფეხურის დერგები შემკულობით საგრძნობლად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. სინამდვილეში ეს ასე არაა. მცირერიდენი სხვაობა შესაძლებელია არსებობდეს კიდევ შიდა და ქვემო ქართლის დერგების შემკობაში, მაგრამ ეს სხვაობა არც ისე მნიშვნელოვანია. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ხოვლეგორის VIII და VII პორიზონტების განათხარი მასალა¹⁵³, რომელიც ავსებს მ. ბარამიძის მიერ შიდა ქართლის მასალებზე შენიშნულ ორნამენტულ სახეებს. ესაა VIII პორიზონტის დერგზე დაწნევით დატანილი პრიალა ხაზები¹⁵⁴. VII პორიზონტის დერგებს, გარდა ამისა, ამშვენებს მკვეთრი შტრიხებით შედგენილი წიწვოვანი სარტყელი, ამოღარული კლაკნილი ხაზი, მსხვილი წერტილებით შექმნილი ირიბი შტრიხები და პრიალით ნაკეთები მერიდიანული ზოლები¹⁵⁵.

როგორც ცნობილია, მასალითაც და სტრატეგრაფიული მონაცემებითაც ხოვლეგორის VIII და VII პორიზონტები გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპით თარიღდება¹⁵⁶. თუ გავითვალისწინებთ ამ ძეგლზე აღმოჩენილ დერგების შემკულობას და დაუუკავშირებთ მათ შიდა ქართლის სხვა ანალოგიურ ჭურჭელზე გამოყენებულ სახეებს, მაშინ აქაც არსებული ორნამენტული მოტივების ნაირსახეობა უფრო გამრავლდება, რითაც კიდევ უფრო დაუახლოვდება ქვემო ქართლის თანადროულ დერგებს.

3. სა დ ლ ე ვ ე ლ ე ბ ი (№ 16, 35, 83, 85, 138, 163, 167, 183, 193, 205, ტაბ. XXXVIII; 10 ცალია).

რძის პროდუქტებისათვის სხვადასხვა ჭურჭლის გამოყენება შეიძლება. მაგალითად: პირფართო ქოთნების (საქონლის მოსაწველად), ქილების (მაწვნის შესადგებლად) და. ა. შ. მაგრამ მათი მიკუთვნება მხოლოდ სარძევე კატეგორიის ჭურჭლსადმი არ იქნებოდა სწორი, რადგანაც ისინი ტოლფასოვნად გამოდგებიან საოჯახო მეურნეობის სხვადასხვა დარგებშიც. ამიტომაც, რძის პროდუქტებთან დაკავშირებულ ჭურჭელთა შორის, მადნიშვალის კერამიკულ მასალაში, მხოლოდ სადღვებლებს ვიხილავთ, რადგანაც თავისი სპეციფიური, წმინდა ტექნიკური ხასიათის დეტალით (სასულე ნახვრეტით), ისინი კარაქის მოსადღვებადაა გამოსადეგი. ამას მოწმობს ის უხვი ეთნოგრაფიული მასალაც, რომელიც ყოფამ დღევანდლამდე შემოგვინახა¹⁵⁷.

152 შდრ. Б. А. К у ф т и н, დასახ. ნაშრ., ტაბ. LXXIII—LXXXII; ი. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XVII, XXII; ნ. თ უ შ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. I, III, IV.

153 ესარგებლობ რა შემთხვევით, მინდა მადლობა გადავუხადო დ. მუსხელიშვილს, რომელმაც დაწვრილებით გავაცნო ხოვლეგორის მთელი კერამიკული მასალა.

154 დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ.

155 ი ქ ვ ე .

156 ი ქ ვ ე .

157 ს. შ ა ქ ა ლ ა თ ი ა, მთიულეთი, თბ., 1930, გვ. 53—55, სურ. 14, 15, 17.

მდნისქალის ყველა სადღეველი უყუროა. სამთავროს უძველესი ორმო-სამარხების მსგავსად¹⁵⁸ ისინი აქ გვხვდება, როგორც ქალების, ისე მამაკაცებისა და ბავშვების სამარხებში.

ზომა-მოყვანილობით ეს ქურქელი წარმოადგენს ტიპურ დერგებს (მდრ. III ჯგუფის, 1-ა ქვეტიპს), მაგრამ ამთვან გამოირჩევა მუცლის ზედა ნაწილზე გაკეთებული რელიეფურწიბოიანი ნახვრეტით, რომლის საშუალებით ხდებოდა პაერის რეგულირება კარაქის დღვების დროს. ზოგიერთი სადღეველის ძირის ნაპირები ჩამოტყეცილია ხმარების შედეგად. ასეთ შემთხვევაში ძირი ხშირად მომრგვალებულია. გარდა ამისა, იგი კეთდებოდა ოდნავ ამობურცულადაც (№ 83). რაც ხელს შეუწყობდა დღვების პროცესს.

სადღეველის მხრები მეტწილად შემკულია ამოღარული კონცენტრული წრეებით (№ 16, 35, 85, 183, 193). ერთ-ერთ მთვანს, გარდა ამისა, მხარზე შემოსდევს დაწნევით დატანილი ბადისებური ხაზები (№ 183; სურ. 16). ორ ქურქელს, III ჯგუფის 1-ა ქვეტიპის დერგების მსგავსად, ყელზე დაუყვება მკრთალად გაპრიანებული ვერტიკალური ზოლები (№ 16, 35; სურ. 5). ადრე უკვე გვექონდა აღნიშნული, რომ შეეული ზოლებით ქურქლის ყელის შემკობა მათი არქაულობის მანიშნებელია. ერთ-ერთი ქურქლის მხარს შემოუყვება ირიბად მიმართული წყვეტილი ჰღვების სარტყელი (№ 138; სურ. 34); მეორე სადღეველს საპრიანო ხელსაწყოს საშუალებით დაწნევით გაკეთებული აქვს ორი წრე. წრეებს შორის შეეულად განლაგებულია პრიანოთ დატანილი ფართო ხაზები (№ 83; სურ. 22).

ზოგიერთი ნიშნით რამდენადმე განცალკეებულად დგას პრაქტიკული დანიშნულებისათვის გამოუსადეგარი ერთი პატარა ($h=17,8$ სმ) ფართოპირიანი ($d=11,7$ სმ) სადღეველი (№ 205; ტაბ. XXVIII; სურ. 27). მის განიერ ძირს შემოუყვება იმდენად მკვეთრი წიბური, რომ იგი აშკარად შეუშლიდა ხელს დღვებისათვის საჭირო რყევის მოქმედების შესრულებას. მართალია, გამოხერბილი მუცლის ($d=17,5$ სმ) ზედა ნაწილზე ქურქელს გაკეთებული აქვს სასულე ნახვრეტი, მაგრამ მას უფრო სიმბოლური მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა მინიჭებული მიცვალებულის დაკრძალვისას შესრულებულ რიტუალში, რადგანაც უჩვეულო მოყვანილობის გარდა, იგი სრულიად განსხვავებულ პირობებშიაც აღმოჩნდა¹⁵⁹. აღსანიშნავია ისიც, რომ სამთავროს მსგავსად, მდნისქალაში ყველა სადღეველი დამზადებულია სამეთუნეო ჩარხზე. გამონაკლისს წარმოადგენს მხოლოდ ეს პატარა ქურქელი. საინტერესოა, რომ სამთავროს 178-ე უძველეს ორმოსამარხშიც აღმოჩნდა ერთი პატარა, მორგვის გარეშე დამზადებული, პრაქტიკულად გამოუსადეგარი სადღეველი¹⁶⁰.

მოტანილი მაგალითი, ვფიქრობთ, შემთხვევითი თანადამთხვევა არაა. იგი უნდა გამოხატავდეს, ჭრჭრობით ჩვენთვის უცნობ, მაგრამ იმხანად რეალურად არსებულ ერთგვარ წესჩვეულებას, რომელიც სრულდებოდა ზოგიერთი მიცვალებულის დაკრძალვის დროს.

¹⁵⁸ ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 56. მოგვიანო ხანაში, როგორც ამას ავტორი აღნიშნავს, სამთავროს სამაროვანზე სადღეველებს მხოლოდ ქალების სამარხებში ვხვდებით.

¹⁵⁹ იხ. IV თხრილი, II გორასამარხი.

¹⁶⁰ ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 55, ტაბ. VI, ქურქელი 3738.

საერთოდ კი, სადღევებლები ფართო გავრცელებას ჰპოვებდნენ მთელ ამიერკავკასიაში (წინწყარო¹⁶¹, დოღლაური¹⁶², დენა¹⁶³, გუნიაყალა¹⁶⁴, დაბლაგომი¹⁶⁵, აეჩალუნი¹⁶⁶, მინგეჩაური¹⁶⁷, ხოჯალო¹⁶⁸, რედკინლაგერი¹⁶⁹ და სხვ.)¹⁷⁰. მათი არსებობა, ცხადია, დაკავშირებულია რძის გადამუშავებასთან. ამდენად მათი რაოდენობრივი სიმრავლე მეწველი საქონლის სიმრავლეს უნდა გვაძინობდეს.

შიდა ქართლის სამარხეული კომპლექსების შესწავლით გამოირკვა, რომ უყურო სადღევებლები ფართოდ გამოიყენებოდა ძირითადად გვანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე¹⁷¹. ეს ჩანს ფლავისმანის¹⁷², კასპის¹⁷³, ხოვლეს¹⁷⁴, უფლისციხის¹⁷⁵ და სხვა მასალებიდან.

დაახლოებით იგივე მდგომარეობაა ქვემო ქართლშიც. ბეშათენში უყურო სადღევებლები ნაპოვნია¹⁷⁶ № 4, 6, 11, 20, 28 და 37 სამარხებში. მაგრამ მადნისკალურებთან შედარებით ისინი, როგორც მოყვანილობით, ისე შეკობის თვალსაზრისით ტიპობრივად უფრო განვითარებული ჩანან. პირველ რიგში ეს ეხება 38-ე სამარხის სადღევებელს¹⁷⁷, რომელიც გამოირჩევა არა მარტო ორნამენტით (ამოღარული წრეებით შექმნილ ორ ფართო არშიაში მოთავსებულია ტალღური ხაზების რამდენიმე რიგი), არამედ განსხვავებული, უჯრო დახვეწილი ყელითაც. მე-6 ორმოსამარხის სადღევებელს¹⁷⁸ მხრებზე შემოსდევს ამოღარულ წრეებს შორის განლაგებული, ერთმანეთში ჩასმული, უმნიშვნე-

161 Б. А. Куфтин, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 57, ტაბ. XXIX.

162 *ო. ლაშბაშიძე*, არქეოლოგიური მონაპოვარი სოფ. დოღლაურიდან, გვ. 28.

163 ს. შაკალათია, დენის ნეკროპოლი, გვ. 38, ტაბ. XII₄.

164 Б. А. Куфтин, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 55—57.

165 იქვე.

166 საქ. სახ. მუზეუმის ფონდები, საინვ. № 20—32/169, 43—58.

167 Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Ионс, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 88; ტაბ.

XXXII₁₋₃.

168 E. Реслер, ОАК за 1897, СПб, 1900, გვ. 150—154.

169 П. Уязрова, Коллекции Кавказского музея, т. V, გვ. 51.

170 А. А. Мартиросян, О древнем поселении и могильнике близ Леншакана, *გვ.* 109, 110; А. О. Минацакашян, О раскопках у села Голошино, КСИИМК, вып. XLVI, М., 1952, გვ. 65.

171 ს. შაკალათია, ფლავისმანის უძველესი ნეკროპოლი, სსმმ, ტ. V, თბ. 1930, გვ. 232, სურ. 14; ტ. ჩუბინიშვილი, *დასახ. ნაშრ.*; მ. ბარამიძე, *დასახ. ნაშრ.*

172 ს. შაკალათია, *დასახ. ნაშრ.*

173 მ. ბარამიძე, *დასახ. ნაშრ.*

174 დ. მუსხელიშვილი, *დასახ. ნაშრ.*

175 დ. ხახუტაიშვილი, *დასახ. ნაშრ.*, ტაბ. XXVII₆.

176 Б. А. Куфтин, *დასახ. ნაშრ.*, ტაბ. XLVIII₂.

177 საინვ. № 42—64/262; აქ იგი აღმოჩნდა თიხის კიდეც ოთხ ქურქელთან (ზედაპირდაქედული ღრუ სასმისი, ლანგარი, მაღალყელიანი — ელიფსურმუცლიანი ქოთანა), ბრინჯაოს ღეროგახვრეტლი და თავხვია (ოღონდ არა არქული ტიპის; ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი) საკინებთან, კვის ნამგლის ჩასართთან და სარღიონის 12 შიკთან (სუერული, მრგვალ-ბრტყელი, ბიკონუსური, შინდისებური — ექვსწახანავა); იხ. საინვ. № 42—64/259—266.

178 საინვ. № 42—64/40; აქ ის აღმოჩნდა თიხის ლანგართან, ბრინჯაოს ყუნწთან 2 ბრტყელ ისრისპირთან და მინის ბირთვისებურ მძიებთან, იხ. საინვ. № 42—64/40—44.

ლოდ დაკუთხული რკალები. მისი ტანი, გარდა ამისა, ხასიათდება უფრო გამობერილი მუცლით.

მოგვიანებით სადღეებები თითქმის არ იცვლიან თავის ფორმას¹⁷⁹. მხარზე მათ უჩნდებათ ყური. მომდევნო ხანაში ასეთი გაუმჯობესების შემოღება კარგად ჩანს სამთავროში. აქ რკინის ნივთების შემცველ სამარხებში უკვე მხოლოდ ყურიანი სადღეებლებია¹⁸⁰.

ისევე როგორც სამთავროს უძველეს ორმოსამარხთა კულტურაში მადნისკლაშიც მარტო უყურო სადღეებლებია. მართალია, ისინი შემდეგ პერიოდშიც განაგრძობენ არსებობას, მაგრამ მადნისკალის სადღეებლები, მათთან შედარებით სადაა. ამასთან ერთად, ზოგიერთ მათგანზე დადასტურებული ყელის შემკობის ტრადიცია, წარმოადგენს შუა ბრინჯაოს ხანის ჩვევების გამოვლინებას. ყოველივე ეს კი მათ არქაულობას მოწმობს.

მიმოხილულ მასალას მოკლედ თუ შევაჯამებთ, მადნისკალის კერამიკული ნაწარმი ზოგად ხაზებში მოექცევა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ისეთ პირველხარისხოვანი ძეგლების კულტურულ სფეროში, როგორიცაა თრიალეთი¹⁸¹, სამთავრო¹⁸², ხოვლე¹⁸³, დებედას ხეობა¹⁸⁴, დილიჯანი¹⁸⁵, ყალაქენდ-ქედაბეკი¹⁸⁶ და კიდეც სხვა, გზადაგზა უკვე ჩამოთვლილი გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლები.

აღსანიშნავია ის მსგავსებაც, რომელიც შეინიშნება წინა აზიისა და ანატოლიის, კერძოდ გე-თფეეს ნამოსახლარი ბორცვის A პერიოდის¹⁸⁷ და ალიშარ-IV-ის¹⁸⁸ კერამიკასთან, რომელიც მელავენდება ზოგიერთი ქურკლის საერთო მოყვანილობაში, ორნამენტაციაში და კიდეც სხვა (ფერი, გაპრიალების მსგავსი ტექნიკა, კეცი და სხვ.) დამახასიათებელ თვისებაში.

მაგრამ მიიხს, რაც სასეუბით ბუნებრივია, განსაკუთრებით ახლოს დგას იგი, პირველ რიგში, უშუალოდ მეზობელი მხარეების — თრიალეთის და შიდა ქართლის კერამიკასთან, რისი არა ერთი მაგალითი ზემოთ უკვე მოვიტანეთ. აქ იგულისხმება მსგავსება არა მარტო ფორმებისა და შემკობის თვალსაზრისით, არამედ დამზადების ჩვევების მხრივაც. შეხების ეს წერტილები კონკრეტულად ისახება კერამიკის გამოწვის (შავად და ლუგად) და მისი ზედაპირის გაპრიალების ხარისხში, ქურკლის მოყვანილობის იდენტურობაში, განსაკუთრებით კი

179 მხოლოდ წინწყაროს მე-16 სამარხშია აღმოჩენილი ტიპობრივად რამდენადმე განსხვავებული ქურკელი (იხ. Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXIX; ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ.).

180 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახლებული ნაშრომი; მ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ.

181 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 65—74; რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის..., გვ. 307—335.

182 F. Bayerns, Untersuchungen über die ältesten graber-urd Schälzfunde in kaukasien, Eerlin, 1855, გვ. 27—40; გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები..., გვ. 71—90, ტაბ. XVIII—XIX; ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 54—68, ტაბ. XIV—XV; საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 163—189; რ. აბრამიშვილი, სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსმ, ტ. XIX—A და XXI—B, თბ., 1957, ტაბ. II—III.

183 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

184 D. de Morgan, Mission Scientifique au Caucase, ტ I—II, Paris, 1889.

185 F. Bayern, დასახ. ნაშრ., გვ. 1—27.

186 А. А. Ивановский, По Закавказью, გვ. 85—143.

187 T. Burton Brown, დასახ. ნაშრ., გვ. 155—165, სურ. 35—41, ტაბ. XIII.

188 Erich F. Schmidt, The Alishar Hüyük, Part I, OJP, vol XIX, 1932, გვ. 244—251, სურ. 317—318, 320, 325—326.

ძირვიწრო და მხრებგანიერი ქოთნებისა და ქვაბ-ქოთნებისა; სხვადასხვა სახის ჯამ-ლანგრების და სასმისების შემკობის ანალოგიურ მოტივებში—ამოღარული წრეების, ტალღური და კლაკნილი ხაზების, ირიბი, ფრჩხილისეული და სხვათა კლებების კეთებაში; სხივების, ვერტიკალური ზოლების, ბადისებურად გადამკვეთი ხაზების, სამკუთხედების და სხვა გეომეტრიული სახეების საპრილო ხელსაწყოთა საშუალებით დატანის წესში.

ქ შენიშნულია, რომ ქვემო ქართლური, კერძოდ — თრიალეთური კერამიკა (ბეშთაშენი, წინწყარო, თაქ-ქილისა) უფრო მდარე ხარისხისაა, ვიდრე სამთავროული ან ხოვლური¹⁸⁹. ამასვე მიუთითებს მადნისქალის კურკელიც, რომლის თიხა შიდა ქართლურზე დაბალი ხარისხისაა. სპეციალურ ლიტერატურაში აღინიშნა ისიც, რომ შიდა ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის კურკლის ერთი ნაწილი თითქოს განლექილი თიხისაგან მზადდებოდა¹⁹⁰.

შექმნილმა ვითარებამ თავისთავად დააყენა კითხვა: შიდა ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის კერამიკული პროდუქცია უფრო რთული და სრულყოფილი ტექნოლოგიური პროცესების გამოყენებით კეთდებოდა (რასაც თიხის განლექვა მოითხოვს), თუ მათი ხარისხი შეპირობებული იყო იმ ნედლეულით, რომლიდანაც ის მზადდებოდა? საამისოდ გადავხედეთ სათანადო მასალებს და დავრწმუნდით, რომ გვიანბრინჯაოს ხანაში განლექილი თიხისაგან კურკელი არც შიდა ქართლში კეთდებოდა. ამ უკანასკნელის შედარებით მაღალი ხარისხი შეპირობებული უნდა იყოს იმ მაღალხარისხიანი თიხებით, რომლითაც საერთოდ გამოირჩევა შიდა ქართლის საბადოები¹⁹¹ და რასაც ასე დაბეჭივით ვერ ვიტყვით ქვემო ქართლის ნედლეულის შესახებ.

ჩვენი აზრით, სწორედ აღნიშნული გარემოებით უნდა აიხსნას ამ რაიონების კურკელთა ხარისხის სხვაობა და არა დამზადების ტექნოლოგიის განვითარების სხვადასხვა დონით. ისინი მსგავსი ტექნიკითაა ნაკეთები და ამ თვალსაზრისით რაიმე არსებითი ხასიათის სხვაობა არ შეინიშნება. ამიტომ, უფრო სწორი იქნება, რომ ქვემო და შიდა ქართლის კერამიკის კეცში დამოწმებული ერთგვარი სხვაობა დაუუკავშიროთ სხვადასხვა სამეთუნეო ცენტრების, უფრო ზუსტად — სხვადასხვა სახელმწიფოების არსებობას, რომლებიც თავის პროდუქციას ადგილობრივად გამოუმუშავებელი ნედლეულისაგან დამზადდებდნენ.

ვიდრე სპეციალისტები შეისწავლიდნენ ამ რაიონის თიხის გამოსავლებს და შეადარებდნენ მის შემადგენლობას იქვე გამოვლენილი მზა ნაწარმის კეცის სტუქტურას, გამოთქმული მოსაზრება, რა თქმა უნდა, ვარაუდის ფარგლებს ვერ გაცდება. მიუხედავად ამისა, ამგვარი ვარაუდის სასარგებლოდ ვგონებ მეტყველებს მთელი რიგი დამახასიათებელი თავისებურება, რომელსაც ავლენს ქვემო და შიდა ქართლის (ამ რაიონების ცალკეული ძეგლებისაც) კურკლის შემკობის ზოგიერთი ხერხი.

დ. მუსხელიშვილის მიერ შემჩნეულია, რომ თრიალეთის სამაროვნებისათვის საერთოდ იშვიათია, ხოლო ბეშთაშენში სულ არ გვხვდება ცალყურა ქვაბ-ქოთნები „ზომორფული“ ყურით¹⁹² და ფრჩხილით დაჭდებული ორნა-

189 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

190 მ. ბარამიძე, შიდა ქართლის...; მისივე, კასპის სამაროვანი, გვ. 35.

191 საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 170.

192 ბეშთაშენის მხოლოდ ერთი ტოლჩას აქვს ზომორფულშვერილიანი ყური; იხ. E. A. К у р т и ш, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XLVIII, შუა რიგში მარჯვნივ.

შენტი¹⁹³. სამაგიეროდ ყოველივე ეს, დიდი რაოდენობითაა ხოვლეში¹⁹⁴, კასპიში¹⁹⁵, სამთავროში¹⁹⁶, ნარეკვავეში¹⁹⁷ და შიდა ქართლის სხვა ძეგლებში.

ძირითადად სწორად აღინიშნა, რომ საპრიალებელი ხელსაწყოთა საშუალებით დატანილი სახეები იშვიათია თრიალეთურ ქურკელზე¹⁹⁸. ბეშთაშენის მხოლოდ ორიოდე ქურკელზეა ამგვარად ნაკეთები სხივთა კონა¹⁹⁹ და შევეული ზოლები²⁰⁰. თრიალეთის სხვა ძეგლებთან შედარებით მსგავსი ორნამენტის სიხშირით მადნისქალა უფრო უახლოვდება შიდა ქართლის²⁰¹ და კახეთის²⁰² გვიანბრინჯაოს ხანის მასალებს, სადაც ფართოდ იყენებდნენ ასეთ ორნამენტს.

ბეშთაშენის მთელი რიგი ქურკლის, განსაკუთრებით მაღალყელიანი, ელიფსურმუცლიანი ქილების და დაბალი, გვერდწიბოიანი ქვაბ-ქოთნების პირები შემკულია ირიბად დაქდებული, გრეხილის გამომსახველი ფართო ღარებით²⁰³. უფრო იშვიათად ბაკო პროფილირებულია და მის ნაპირებს ზემოდან შემოუყვება დამრეცი ქდეები²⁰⁴. ბეშთაშენში ხშირია, აგრეთვე, უნაგირისებური მოყვანილობის ცრუ ყურებიც²⁰⁵. მისთვის დამახასიათებელი ეს ორნამენტული მოტივები სრულებით არ გვხვდება მადნისქალის ქურკელზე. იგი იშვიათია სამთავროშიც და, რაც მთავარია, საერთოდ არ არის მის უძველეს ორმოსამარხებში²⁰⁶, მაგრამ ახასიათებს შიდა ქართლის სხვა ძეგლებს (ხოვლე²⁰⁷, კასპი²⁰⁸ და სხვა). ადვილი შესაძლებელია, რომ ეს ორნამენტი აქ შემოიღეს იმ ხანაზე გვიან, რომელსაც მიეკუთვნება მადნისქალის და სამთავროს უძველეს ორმოსამარხთა კულტურა.

თუმცა მადნისქალის კერამიკა მკიდროდ უკავშირდება საკუთრივ ქვემო ქართლურ და შიდა ქართლურ მასალებს, იგი მაინც ატარებს თავის ლოკალურ ნიშნებს. იმის გამოყოფა, თუ სახელდობრ რომელ ხსენებულ რაიონთან არის კულტურულად იგი უფრო დაახლოებული, კერამიკის მიხედვით არ ხერხდება. ეს ძეგლი, თითქმის თანაბარ მსგავსებას ავლენს მათთან, რაც შესაძლებელია, გამოწვეული იყოს მისი გეოგრაფიული ადგილმდებარეობით.

193 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

194 იქვე.

195 მ. ბარამიძე, შიდა ქართლის...; მისივე, კასპის სამაროვანი, გვ. 36—46, ტაბ.

118, 14.

196 ალ. კალანდაძე, გვიანბრინჯაოსა და ადრეული... საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 167—170.

197 ნ. ოქროპირიძე, ნარეკვავეის სამაროვანი, გვ. 193—203; ტაბ. IV, 7; V, 40, 13; VI, 6.

198 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

199 სამარხი № 18; ჩამის საინვ. № 42—64/133.

200 სამარხი № 20; ქოთნის საინვ. № 42—64/168.

201 საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 167—170; მ. ბარამიძე, შიდა ქართლის..

202 კ. ფიცხელაური, ორ-ალაზნის აუზის..., გვ. 60, ტაბ. 111.

203 სამარხები № 11, 13, 20, 34 და სხვა; ქურკლის საინვ. № 42—64/63, 70, 93, 169,

247 და სხვ.

204 სამარხები № 4, 20, 21 და სხვა; ქურკლის საინვ. № 42—64/23, 169, 185 და სხვ.

205 სამარხები № 1, 19, 20 და სხვ. ქურკლის საინვ. № 42—64/4, 158, 159, 171 და სხვ.

206 საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 167—170; მ. ბარამიძე, შიდა ქართლის...; ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 54—68; დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

207 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

208 მ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი, გვ. 35—46, ტაბ. 111გ.

ალგეთის ხეობით ძალიან ადვილია დაკავშირება, როგორც თრიალეთთან — ბედენის გავლით, ისე შიდა ქართლთან — თემძის ხეობით ან სამადლოს (კოჯორსა და კიკეთს შორის) გავლით. აქ ეზღაც არსებობს ბევრი საცალფეხო გზა, რომელთა მეშვეობით, მოკლე დროის განმავლობაში შეიძლება გადასვლა ამა თუ იმ მხარეს. მეცხვარეები დღესაც სარგებლობენ ამ გზებით სხვადასხვა რაიონებიდან საქონლის გადაყვანისას თრიალეთის და ჭავჭავეთის საძოვრებზე, მათ შორის კახეთიდანაც. ამდენად, მთელი ალგეთის ხეობა, განსაკუთრებით კი მისი შუა წელი, სიდაც თავს იყრის თითქმის ყველა გზები, გვიანბრინჯაოს ხანაში ერთ-ერთი ისეთი შუალედი ადგილი უნდა ყოფილიყო, რომლის მეშვეობით უნდა მომხდარიყო შიდა და ქვემო ქართლის კულტურული და ეკონომიური დაკავშირება. ამდენად, აქ მოსახლე ხალხს, თითქოს ადრევე უნდა შეეთვისებინა თიხის ქურქლის ყველა ის ძირითადი ფორმები და მათი შესამკობი სახეები, რომლებიც მის მეზობელ ლოკალურ კულტურებს ახასიათებდა.

მიუხედავად ამისა, ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ აქ არ არის მაღალყელიანი ელიფსურმულციანი ქურქელი. აქ არ არის არც ბიკონუსურტანიანი პატარა კოქებები, არც სწორგვერდიანი ქილები და ორყურა ტოლჩები, გოფირიბულტანიანი და გოფირებულყელიანი ქურქლები, ზედაპირდაკედული — კონუსურტანიანი და მაღალქუსლიანი სასმისები და სხვა ქურქლები, რომლებიც გვხვდება როგორც შიდა, ისე ქვემო ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის მეზობელ ძეგლებში²⁰⁹. მადნისქალაში სრულებით არ გვხვდება სხვადასხვა სახის რელიეფური ორნამენტი, თუ არ ჩავთვლით ორ პირმოყრილ ქურქელზე არსებულ შევირილებს (№ 190, 194; ტაბ. XXVIII) და კოკაზე დატანილ პურის თავთავეებს (№ 112; ტაბ. XXI).

აღნიშნული მდგომარეობა, ჩვენი აზრით, უნდა აიხსნას განსახილველ სამაროვნის შედარებით ადრეული ასაკით.

შიდა ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხეული კომპლექსების და კარგად სტრატოფიციკრებული, მრავალფენოვანი გორანამოსახლარის შესწავლით დადგენილია, რომ ადრეული ეტაპის კერამიკა, ზოგადად ხასიათდება ნაკლებად სრულყოფილი ფორმებით (თუმცა ადრეულ საფეხურზე უკვე წარმოდგენილია თითქმის ყველა ძირითადი ფორმები, რომლებიც მომდევნო ხანაშიაც გვხვდება) და ორნამენტაციის ნაკლები ნაირგვარობით²¹⁰.

იგივე შეიძლება ითქვას ქვემო ქართლის შესახებაც. აქ გამოვლენილ სამაროვნებიდან, ცალკეულად აღებული რომელიმე ქურქლის მიხედვით, ჭერ-ჭერობით თითქმის შეუძლებელია მათი შედარებითი თარიღის განსაზღვრა. მაგრამ, თუ დავუპირისპირებთ მადნისქალის კერამიკულ ნაწარმს მთლიანობაში

209 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XVIII, XXIX, XLVIII, LI, LIII; გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები..., ტაბ. XVIII, XIX, XXIV; მისივე, სტალინისის ნაქარგორა, ტაბ. XI, XVI; მისივე, თეთრი წყაროს 1956 წლის..., დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.; მ. ბარამიძე, შიდა ქართლის..., მისივე, კასპის სამაროვანი, გვ. 35—46; ტაბ. II, III; ნ. ოქროპირიძე, ნარეკვეის..., ტაბ. IV, V; ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 54—68; ტაბ. XV; რ. აბრამიშვილი, სამთავროს სამაროვანზე..., ტაბ. II, III; მისივე, რკინის..., ტაბ. VII, XII; საქართველოს არქეოლოგია, ტაბ. XV—XVII; დ. ქორიძე, თბილისის..., ტაბ. XIX, XXI, XXXI; და სხვ.

210 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.; მ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი, გვ. 45—46; მისივე, შიდა ქართლის...

აღებულს, ვთქვათ ბეშთაშენში²¹¹, ანდა წინწყაროში²¹² და გუნიყალაში²¹³ აღმოჩენილს, აშკარა გახდება, რომ პირველს სიძველის მეტი იერი გადაჰკრავს. იგი უფრო შეზღუდულია კერამიკული ფორმებით და შედარებით ღარიბია ორნამენტის ნაირსახეობით.

გარდა ამისა, აღნიშნული მდგომარეობა, ნაწილობრივ სამაროვნის იმ ლოკალურ თავისებურებასაც უნდა მიეწეროს, რომელიც თან სდევს გვიანბრინჯაოს ხანის თითქმის ყოველ ძეგლს,

დაბოლოს, ამა თუ იმ ძეგლის კერამიკისათვის დამახასიათებელი თავისებურებების ჩამოყალიბებაში, ფორმების და შემკობის თვალსაზრისით, ალბათ, სხვადასხვა პუნქტებში მომუშავე სამეთუნეო სახელოსნოების არსებობაც შეუწყობდა ხელს, რადგანაც თითოეულ მათგანს, სხვა რომ არა იყოს რა, თავის-და უნებურად განუვითარდებოდა მათთვის დამახასიათებელი ზღწერა ზოგიერთ დეტალში მაინც. სხვა საქმეა, ტერიტორიულად სად არსებობდა ეს ცენტრები და როგორ მუშაობდნენ ისინი. ეს ძალიან ფართო და რთული საკითხია, რომელიც სპეციალურ კვლევა-ძიებას მოითხოვს.

ასეა თუ ისე, საბოლოო ჯამში, როგორც ჩანს, ყველა ზემოჩამოთვლილი კომპონენტით უნდა აიხსნას ის ლოკალური თავისებურება, რომლითაც ხსნაითდება მადნისქალის თიხის ჭურჭელი.

შორს რომ არ წაივლით, ისეთი მეზობელი მატერიალური კულტურები, როგორცაა აღმოსავლურ და დასავლურ-ქართული მონათესავე წრეები²¹⁴, ერთმანეთისაგან გაცილებით მეტად არიან დაშორებული, როგორც კერამიკული ფორმებით, ასევე ლითონის იარაღ-საჭურველით, სამეურნეო იარაღით, სამკაულით და სხვ. ასეთი არსებითი სხვაობა, კერამიკის მიხედვით (და არც ლითონის ნივთებით) აქ, რა თქმა უნდა, არ იგრძნობა, ყოველ შემთხვევაში — შიდა და ქვემო ქართლის ისტორიულ მხარეებში. მტკვარი. როგორც ჩანს, არ წარმოადგენდა ისეთ გადაულახავ ზღუდეს, რომელიც შეუშლიდა ხელს მათ ურთიერთდაკავშირებას.

ეს რომ ასეა, ამას მოწმობს აშკარად გამოხატული დიდი მსგავსება, ერთის მხრივ, ხოვლესა და სამთავროს კერამიკულ პროდუქციისაში²¹⁵, მეორეს მხრივ, მადნისქალის და ორივე ზემოაღნიშნულ თიხის ჭურჭელში. ამას ემატება ისიც, რომ მადნისქალის კერამიკა თავის მოყვანილობით და შესამკობი სახეებით ანლო კავშირ-ურთიერთობას ავლენს ბეშთაშენურთან. ეს სიახლოვე შენიშნულია საერთოდ შიდა ქართლისა და თრიალეთის გვიანბრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭელს შორის²¹⁶, თუმცა, ისევე როგორც მადნისქალური (შესაძლებელია ცოტა უფრო მეტად) მათი ნაწარმი ერთმანეთისაგან გამოირჩევა ზოგიერთი უმნიშვნელო თავისებურებით²¹⁷. და რა გასაკვირია იმხანად ამგვარი თავისებურების არსებობა, როდესაც უფრო მეტი განმასხვავებელი ნიშანი დღესაც კი ახასიათებს, მაგალითად, თანამედროვე პირობებში ერთმა-

211 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XLVIII, LI.

212 იქვე, გვ. 56—63, ტაბ. XXIX.

213 იქვე.

214 ნ. ბერძენიშვილი, ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, თბ., 1948, გვ. 26—35; საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 117.

215 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

216 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.; მ. ბარამიძე, შიდა ქართლის...;

217 დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

ნეთთან ძალიან ახლომდგომ შიდა ქართლის ისეთ კერამიკულ ცენტრებს, როგორცაა გორი და მცხეთა²¹⁸.

აქვე გვინდა შევეხოთ ზოგიერთ საერთო ნიშანს, რომელიც ახასიათებს, ერთი მხრივ, განსახილველი სამაროვნის და საერთოდ ქართლ-კახეთის და, მეორე მხრივ, დასავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაოს ხანის კერამიკას: იგულისხმება კურკლის მხრების დაქდევა მსხვილი წერტილებით (ე. წ. „სავარცლის კბილების“ ტექნიკა) და ყურების შემკობა ე. წ. ზომორფული სახის რელიეფური შვერილებით.

„სავარცხლის კბილებით“ დატანილი ორნამენტი დადასტურებულია ჯერ კიდევ შუაბრინჯაოს ხანაში, როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებულ თიხის კურკლებზე²¹⁹. ცნობილია, რომ შემკობას ეს ხერხი, ტრადიციისამებრ, ორივე მხარეში განაგრძობს არსებობას გვიანბრინჯაოს ხანაშიაც. ამაზე აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ, რადგანაც უფრო დეტალურად გვინდა შევეხოთ ე. წ. ზომორფული სახის ყურებს.

აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გამოვლენილი ბორცვების გვიანბრინჯაოს ხანის ფენებში, ზომორფულსახელებიანი თიხის კურკლის მრავალრიცხოვანი აღმოჩენის ფაქტები, ბ. კუფტინს ადრევე აეარაუღებინებდა ამ კულტურათა გარკვეულ სიახლოვეს²²⁰.

ამ მიმართულებით, კავშირი დასავლეთ საქართველოსთან (დისხა გუძუბა²²¹, ნაოხვამუ²²², დაბლაგომი²²³) ისახება ხოვლეგორის კერამიკაშიც, სადაც მსგავსება იგრძნობა, თვით ამგვარი ყურების დამატებითი შემკობის წესშიც²²⁴. კერძოდ, ხოვლეგორის VII ჰორიზონტის ქდუელი შტრიხებით²²⁵ შემკული ყურები ახლო ანალოგს პოულობენ ნაოხვამუს ქვედა ფენის ასეთსავე ყურებთან²²⁶. ხოვლეს კურკელს, მსგავსად ნაოხვამუსი, ახასიათებს, აგრეთვე, ყურის ზურგის შემკობა შეეული, თარაზული ან ირიბი ღარებით²²⁷.

ამასვე მოწმობს მადნისქალის კურკელი. როგორც ვიცით, ყურების შემკობა რელიეფური შვერილებით აქ სხვადასხვა ვარიანტებს გვაძლევს: არის კოქისებური (№ 75, 164, 189; სურ. 21, 14, 17); უნაგირისებურად შუაში ჩაზნექილი (№ 81, 82, 89); ცხოველთა აცქვეტილი ყურების გამომსახველი

218 ე. ჯ ა თ შ ე ი ლ ი, კერამიკული მრეწველობა საქართველოში, თბ., 1959.

219 გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ე ი ლ ი, სტალინის ნაცარგორა, გვ. 247, ტაბ. V₄; Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, თბ., 1950, გვ. 230—232, 253, ტაბ. 48, 61, სურ. 48; მ ი ს ი ე ვ ე, К вопросу о ранних стадиях бронзової культуры на территории Грузии, КСИИМК, VIII, М.-Л., 1940, გვ. 13—14; Б. თ უ შ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 230; Ш. Дед а б р и ш в и л и, Памятники эпохи ранней и средней бронзы, Труды Кахетской археологической экспедиции, I, Тб., 1969, გვ. 61.

220 Б. А. Куфтин, К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, სმ, XII-B, გვ. 328—332; მ ი ს ი ე ვ ე, Маршрутная..., გვ. 63.

221 Б. А. Куфтин, Материалы к археологии..., გვ. 239.

222 ი ქ ე ვ ე, გვ. 119—200, 223—227, 233—237.

223 ი ქ ე ვ ე, გვ. 124—126.

224 დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრ.

225 კურკლის საინფ. № 6, 318₁.

226 Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 233, ტაბ. 55₄.

227 დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., შდრ. Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ.

(№ 90, 93; ტაბ. XXII; სურ. 25); განიკვეთში ოთხწახნაგა, ზემოდან განივი დანაძერწით (№ 56; ტაბ. X XII), რომელიც ზოგიერთ შემთხვევაში დაქდებულია კიდევ (№ 196; სურ. 27); ნახევარსფეროსებური — ღარიტ გაყოფილი (№ 116; სურ. 31); შუაში უნაგირისებურად ამოღარული (№ 121; ტაბ. XXX); რქები-სებური (№ 99, 133, 142; სურ. 34, 36) და რქებკვეთილი (№ 91, 97; ტაბ. X XII; სურ. 36) სახეები.

რელიეფურშვერილიანი სახელურები განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით მოიპოვა კახეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (მელი ლეღე, ზემო მაჩხაანი, საკობიანო და სხვა პუნქტები)²²⁸. დროის მიხედვით ისინი ექვეყიან გვიან-ბრინჯაოს ადრეული საფეხურის და საერთოდ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ქრონოლოგიურ ჩარჩოში. როგორც კ. ფიცხელაურიმა გვაცნობა, ეს ყურები კახეთში წარმოდგენილია თითქმის ყველა იმ ნაირსახეობით, რომელიც დღემდე ცნობილია აღმოსავლური და დასავლურ-ქართული მატერიალური კულტურების ძეგლებიდან.

ნიშანდობლივია, რომ ილტოს ადრებრინჯაოს ხანის სამარხში აღმოჩენილი ჭურჭლის ერთი ყური დამშვენებულია მრგვალ-ბრტყელი მოყვანილობის ორი კობით, რომელიც ზომორფული ყურის ჩანასახს წარმოადგენს²²⁹. ამდენად, აღნიშნული ორნამენტული მოტივის ჩამოყალიბების ფესვები, ყოველ შემთხვევაში, კახეთის ტერიტორიაზე, უკვე ადრებრინჯაოს ხანაში უნდა ვეძიოთ.

სადღეისოდ შესწავლილი მასალით დგინდება, რომ ზომორფულ სახე-ლურებიანი ჭურჭელი პირველად ჩანასახის სახით ჩნდება აღმოსავლეთ საქართველოს (ილტო) ტერიტორიაზე უკვე ადრებრინჯაოს ხანაში. ჭერჭერობით რატომღაც ისინი არ ჩანან შუაბრინჯაოს ხანაში, მაგრამ მრავლდებიან შუა-ბრინჯაოდან — გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი პერიოდის კახეთის ძეგლებში. კახეთში განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ისინი გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული საფეხურის განათხარ მასალებში. ეს ყურები აქ მრავლარიცხოვან ვარიანტებშიც გვხვდება.

ზომორფული ყურები საკმარისი რაოდენობით აღმოჩნდა, აგრეთვე ქვემო (მადნისქალა) და შიდა (სამთავრო) ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის უძველეს სამარხებში, ხოლოგორის VII ჰორიზონტში და სხვ.

დასავლეთ საქართველოში, ზომორფული ყურები თავის არსებობას გვამცნობს, თ. მიქელაძის მიერ კოლხური კერამიკისათვის შემუშავებული კლასი-

228 კ. ფიცხელაური, იორ-ალანის აუზის..., ტაბ. XXIX; მისივე, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964 წელს ჩატარებული საველე მუშაობის შედეგები, გვ. 19—21; კ. ფიცხელაური, შ. დედაბრიშვილი, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1965 წელს ჩატარებული საველე მუშაობის შედეგები, XV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1965 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1966, გვ. 15-17; კ. ფიცხელაური, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1966 წელს ჩატარებული საველე მუშაობის შედეგები, XVI სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1967, გვ. 45—48; შ. დედაბრიშვილი, 1964 წლის კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის დაზვერვითი სამუშაოების შედეგები, XIV სამეცნიერო სესია..., გვ. 19—21; К. Н. Пичхелаури, Итоги исследования памятников эпохи поздней бронзы-раннего железа, Труды Кахетской археологической экспедиции (1965—1966 гг.), I, Тб., 1969, გვ. 89—110.

229 შ. დედაბრიშვილი, ილტოს არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1967, ხელნაწერი; Ш. Ш. Дедабришвили, Памятники эпохи ранней и средней бронзы. გვ. 49—67.

ფიკაციის მიხედვით, უძველესი პერიოდის II ეტაპის დასასრულიდან (დაახლოებით ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეები), ხოლო ფართოდ ვრცელდება და უფრო მრავალრიცხოვან ვარიანტული ნაირსახეობით გვხვდება ხსენებული პერიოდის II ეტაპზე (დაახლოებით ძვ. წ. II—I ათასწლეულების მიჯნა და I ათასწლეულის დასაწყისი)²³⁰.

ყოველივე ეს შესაძლებელია იმის მაუწყებელი იყოს, რომ ჭურჭლის ყურების შვერილებით შემკობა კოლხურ კულტურაში აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიიდან შესულიყო²³¹.

დასასრულ გვერდს ვერ აუვლით იმასაც, რომ გვიანბრინჯაოს ხანის ევრაშიაში იგრძნობა გენეტიკური კავშირი მისი წინამორბედი შუაბრინჯაოს ხანის ნაყოთობასთან. ეს კავშირი შეინიშნება დიდი ზომის კვერცხისებური თუ მსლისებურტანინანი დერგების საერთო მოყვანილობაში, მათი ეელის შემკობის ჩვევებში და, კიდევ ზოგიერთი სხვა ჭურჭლის საერთო მსგავსებაში. ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს, თუნდაც რამდენიმე ცალკეული დეტალის მიხედვით, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ძველადვე წარმოდგენილი კულტურის განვითარების უწყვეტი პროცესი ვივარაუდოთ და ამ ნიადაგზედაც მოუფიქვრნოთ კიდევ ერთი დამაკავშირებელი რგოლი.

ამასვე უნდა მოწმობდეს მადნისქალის სამარხებში შავად და ლეგად გამოშვარი თიხის ჭურჭლის გვერდით, მართალია, შედარებით მცირე რაოდენობით, მაგრამ მინც მოვარდისფრო-მოწითალოდ გამოშვარი ჭურჭლის არსებობა. ანალოგიური ჭურჭელი იმდენად ფართოდ არის გავრცელებული თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის გორასამარხებში, რომ ბ. კუფტინმა ისინი ცალკე ჯგუფშიაც კი მოათავსა²³².

შუაბრინჯაოს ხანასთან გენეტიკური კავშირის დანახვის თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანია მადნისქალის 24-ე სამარხში შავბრიალა ვარდისფერ-სარჩულიანი დერგის (რომელსაც, მართალია, შუაში ნაცრისფერი შრე მისდევს; იხ. საინვ. № 92) აღმოჩენა. ანალოგიური კეცი ძირითადად დამახასიათებელია შუაბრინჯაოს ხანის ევრაშიაში.

სამეთუნეო დარგში მომხდარი იმ დიდი ძვრების მიუხედავად²³³, რომელიც

230 რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, თ. მიქელაძე, საქართველოს არქეოლოგიური კულტურები გვიანბრინჯაოსა და ადრეტიკის ხანაში (კოლხური კერამიკა), ხელნაწერი, თბ., 1968, ტბ. I.

231 შტრ. მ. პ. ა ბ რ ა მ ა ვ ა, О керамике с зооморфными ручками, СА. № 2, 1969. გვ. 81; Л. Л. Карапетян, История гончарного производства древней Армении (III тысячелетие — VI в. до н. э.), Автореферат, Ер., 1966, გვ. 21, 27.

232 Б. А. К у ф т и н, დასახ. ნაშრ., გვ. 84.

233 ჩვენ აქ მხედველობაში გვაქვს გვიანბრინჯაოს ხანაში სწრაფად მზრუნავი სამეთუნეო მორგების გაბატონებასთან დაკავშირებული ის დიდი ძვრები, რომელიც მოხდა ევრაშის წარმოებაში. მაგრამ ამით, რა თქმა უნდა, სრულებითაც არ უარყოფთ მარტივი ჩარხის გამოყენებას უფრო ადრეულ ხანაში. ჩარხის კვალი დღესტურებულა, მაგალითად, თეთრი წყაროს ენეოლითურ კერამიკაზე (გ. გ. ბ. ჯ. შ. ვ. ი. ლ., თეთრიწყაროს 1956 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში), ნახიდრების ქალის მესამე გორასამარხში აღმოჩენილ ადრეტიკურ ხანაში (ე. წ. მტკვარ-არაქსის კულტურის) ხანის თიხის ჭურჭელზე (ნ. თ. შ. ვ. ი. ლ., ალგეთის ხეობის 1964 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის..., გვ. 28) და აბე-ლიაში ამავე ხანის ნაოლსახლარ ფენაში (ქ. კ. ე. უ. ი. ა. ძ. ე., შ. შ. ა. ტ. ბ. ე. რ. ა. შ. ვ. ი. ლ., 1964 წლის ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის II და III უბნის გათხრების მოკლე ანგარიში, XIV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1964 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიშები, თბ., 1965, გვ. 30), მეტეხის შუაბრინჯაოს ხანის მასალებზე (მ. ბ. ა. ა. მ. ი. ძ. ე., შიდა ქართლის...) და სხვ.

მკაფიოდ განასხვავებს ერთმანეთისაგან შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის კერამიკულ ნაწარმს, ზოგიერთი კურკელი მაინც გვაძლევს საფუძველს შემხვედრი წერტილები დაინახოთ ორივე ამ პერიოდის ნაწარმის ურთიერთდაკავშირებისათვის.

ეს პროცესი კიდევ უფრო კარგად ჩანს მომდევნო ხანაში, როდესაც კერამიკულ ნაწარმი წარმოდგენილია თითქმის ყველა იმ ძირითადი ფორმით, ორნამენტით, ანალოგიური კვეთით და ა. შ., რაც გვიანბრინჯაოს ადრეულ ეტაპს ახასიათებს. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ გვიანი ბრინჯაოს და რკინის ფართო ათვისების ხანაში, კულტურის ბუნებრივ განვითარებასთან ერთად ვითარდება და მრავლდება, კიდევ უფრო ნაირგვარი ხდება მათი ფორმები და შემკობის ხერხები, მაშინ როდესაც დამზადების ტექნიკა ძირითადად იგივე რჩება. ჭწორედ ამ გარემოებამ წარმოშვა ის სიძნელე, რომელსაც ყოველ ნაბიჯზე ვაწყდებით გვიანბრინჯაოს ხანის კერამიკული ნაწარმის განსაზღვრის დროს და ჭერ კიდევ უმნიშვნელო გამონაკლისის გარდა, არ შეგვიძლია ისეთი კურკლის გამოყოფა, რომელსაც გარკვევით მივაკუთვნებდით გვიანბრინჯაოს ხანის ამა თუ იმ ეტაპს²³⁴. ამის გაკეთება ვერ მოხერხდა ისეთი სტრატოფიცირებული ძეგლის მიხედვითაც კი, როგორც ხოვლეგორაა²³⁵, სადაც ურთიერთმონაცვლე 8 სამშენებლო პერიოდი გამოვლენილი. ამის გაკეთება მით უმეტეს ვერ ხერხდება მადნისქალის ერთფენოვანი სამაროვნის მასალბის მიხედვით და ამიტომ ჩვენ იძულებული ვართ დავეყვავილეთ მხოლოდ იმ კულტურული თუ სხვა ურთიერთობების აღნიშვნით, რომელიც გარკვევით ისახება კერამიკის მიხედვით აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის, პირველ რიგში კი, ქვემო და შიდა ქართლის ძეგლებში.

§ 2. იარაღ-საბურველი

მადნისქალის სამაროვანზე აღმოჩენილი იარაღის დაჭფულება მათი დანიშნულების მიხედვით არ არის ძნელი, რადგანაც ეს უკანასკნელი წარმოდგენილია მხოლოდ ორი შუბისპირით და ექვსი სატევრით. სადღესოდ მიღებული კლასიფიკაციით მათი გაერთიანება შეიძლება მარტო ერთ — ე. წ. „საჩხელეტ-საძგერებელ“ იარაღთა ჯგუფში.

მადნისქალის თავისებურებად უნდა ჩაითვალოს ის გარემოება, რომ, სამთავროს, ბეშთაშენის და ზოგიერთი სხვა სამაროვნისაგან განსხვავებით აქ სრულებით არ არის სატყორცნი (ხელშუბისპირი, ისრისპირი და სხვა) ან საცემი (ლახტისთავი და და სხვა) იარაღი. აღნიშნული ვითარების ახსნა ჭერჯერობით ძნელდება თუნდაც იმის გამო, რომ როგორც სხვა ძეგლებში, ისე ქვემო ქართლში, მადნისქალის მახლობლად მდებარე რაიონებშივე გათხრილ სამაროვნებზე, მოპოვებულია ყველა ზემოთ დასახელებული სახის იარაღი, რომელიც მიეკუთვნება დროს დაწყებულს ადრებრინჯაოს ხანიდან ვიდრე ბრინ-

²³⁴ ამ მიმართულებით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია კ. მარქის ცნობილი დებულების გათვალისწინება, რომელიც მდგომარეობს შემდეგში: „რაკი ერთხელ ნაპოვნია ემპირიულად მისი სათანადო ფორმა, იგი შეაქვადება ამ ფორმას, როგორც ამას ამტიკებს მისი ერთი თაობის ხელიდან მეორე თაობის ხელში გადასვლა, ხშირად ათასეული წლების განმავლობაში“, იხ. კ. მარქსი, კაპიტალი, I, გვ. 614.

²³⁵ დ. მ. ს. ხ. ე. ლ. ი. შ. ე. ლ. ი., დასახ. ნაშრომი.

ჯაოდან რკინის ხანაზე გარდამავალ საფეხურამდე¹, რასაკვირველია, არაფერი რომ არ ითქვას მომდევნო ხანის ძეგლების შესახებ.

1. სატევრისპირები (ტაბ. XXXI). ყველა სატევრისპირი დამზადებულია ბრინჯაოსგან; ტარი არც ერთს არ შერჩენია. ისინი ერთმანეთისაგან გამოირჩევიან ზომა-მოყვანილობით, რის მიხედვითაც მათში სამ ქვეტიპს გამოვყოფთ.

განსახილველი იარაღი ზოგადად განკუთვნილი იყო ხელჩართული ბრძოლისათვის და ომში გამოსაყენებლად². მაგრამ თითოეულ ქვეჯგუფს ალბათ კიდევ უფრო გარკვეული, სპეციფიკური დანიშნულება ექნებოდა, რომლის დასადგენად საჭირო საბუთები ჩვენ ხელთ არ გვაქვს. ასეთ საბუთად არ ჩაითვლება არც ქიმიური ანალიზის შედეგები, ვინაიდან ბრინჯაოში შემავალი დარიშხანის პროცენტი თითოეული ქვეტიპის ცალკეულ იარაღებშია კი მერყეობს 0,05%-დან — 6,75%-მდე, ხოლო კალისა კი 0,01%-დან — 8,84%-მდე³.

ფოთლისებური სატევრები, სამთავროს მასალების მიხედვით, საფუძვლიანად შეისწავლა გ. ლომთათიძემ⁴. ავტორის მიერ შემუშავებული ტიპოლოგიური სქემიდან ჩანს, რომ სამთავროს უძველეს, ე. ი. I ტიპის სატევრებს⁵ აქვს ფოთლისებური მოყვანილობის მოკლე პირი⁶, და რომ თითოეულზე მეტ-ნაკლებად შესამჩნევი ქედის რაგვარობა მიუთითებს მათ ადგილს ამ იარაღის ევოლუციურ განვითარებაში⁷.

I ტიპის სატევრების სამი ქვეტიპიდან გ. ლომთათიძეს ყველაზე უძველესად მიაჩნია I ქვეტიპი, რომელშიც შედის თითქმის სულ უქედო, ბრტყელპირიანი იარაღი⁸. ქრონოლოგიურად მომდევნო II ქვეტიპი შეიცავს ვიწროქედიან, ხოლო III ქვეტიპი — ბრტყელ ანუ ფართოქედიან სატევრებს⁹.

ამ ქრონოლოგიურ სქემას, სხვა მკვლევარებთან ერთად, იზიარებს ტ. ჩუბინიშვილი და, მისი სიტყვით რომ ვთქვათ, სამთავრული „...მასალის შესწავლით, უწინარეს ყოვლისა, დასტურდება, რომ ფოთლისებურ სატევრებზე

1 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 48—77, სურ. 52—55, 71—73, 77, 79, 85—86, ტაბ. XXXIV—XXXVI, XLIV—XLVII, გვ. 95—105, სურ. 110, ტაბ. CV—CVI, CVI bis, CXV bis; გ. ნიორაძე, დმანისის ნეკროპოლი...; გ. გობეჯიშვილი, ბედნის აკლამა; მისივე, თეთრიწყაროს 1959 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის საეულე მუშაობის ანგარიში, თბ., 1960, ხელნაწერი; გ. ლომთათიძე, ბრინჯაოს სატევრები და მახვილები სამთავროს უძველეს სამაროვანზე, საღისერტყიო ნაშრომი, თბ., 1944, ხელნაწერი; ტ. ჩუბინიშვილი, მცხეთის უძველესი... ტაბ. VI, XVII; რ. აბრამიშვილი, სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი..., ქრონოლოგიური ტაბულა; მისივე, რკინის ათვისების საკითხისათვის... ტაბ. II, IV, V; ოქაფარიძე, ლითონის წარმოშობის ადრეული საფეხური საქართველოში, თბ., 1955, გვ. 55—105, ტაბ. IX—XIV; მისივე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში (ქართული ტომების ისტორიისათვის ძვ. წ. II ათასწლეულში), თბ., 1969, ტაბ. XI და სხვ.

2 საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 171.

3 ქიმიური ანალიზის შედეგები იხ. ცხრილში 146 გვერდზე.

4 გ. ლომთათიძე, ბრინჯაოს სატევრები და მახვილები...

5 იქვე, გვ. 77.

6 იქვე, გვ. 94.

7 იქვე, გვ. 146—150.

8 ამ მოსაზრებას სხვა მკვლევარებიც იზიარებენ: იხ. საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 171; ტ. ჩუბინიშვილი, მცხეთის უძველესი..., გვ. 71.

9 გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 94—141.

„შუა ქედი“ იმთავითვე მკვეთრად ჩამოყალიბებული სახით არ გაჩენილა და რომ ბრტყელ-ლინზური განივკვეთის მქონე სატევრის გადაქცევას პირქედთან იარაღად ამ ტიპის სატევართა განვითარებაში, მართლაც, არსებითი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა¹⁰.

მადნისქალის სატევრები უქედოთა ჯგუფს ეკუთვნის. სამთავროს I ქვეტიპის სატევრები, იმავე ძეგლის სხვა სატევრებთან შედარებით, უფრო ჩამოყალიბებელია; მკვეთრი ქედის ნაცვლად აქეთ უმნიშვნელო აბეჭება და ნაკლებად სრულყოფილი მოყვანილობა. გარდა ამისა, ისინი ხასიათდებიან სხვადასხვა ფორმის, ერთმანეთისაგან განსხვავებული სატარით (სატარე უყუნწო სატევრის ის ნაწილია, რომელიც მოთავსებულია მხრებს ზემოთ, და, რომელითაც იგი უშუალოდ უერთდება ხის ან ძვლის ტარს), პირით და წვერით.

ანალოგიური რამ შეინიშნება მადნისქალის სატევრებზეც, რაც მათი არქაულობის მანიშნებლად უნდა ჩაითვალოს. სამთავროში აღმოჩენილ ასეთ სატევრებს ტ. ჩუბინიშვილი პირობითად ათავსებს უმარტივესი იარაღის შემცველ I ქვეტიპის II ვარიანტში¹¹.

რადგანაც მადნისქალის სატევრები თითქმის უქედოა, ამ ნიშნით მათ ერთმანეთისაგან ვერ გავთიშავთ. მათი დაჯგუფება შეიძლება მხოლოდ პირის მოყვანილობით, რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, ფუნქციონალური დანიშნულებითაა განსაზღვრული.

I ქვეტიპში შედის ორი სატევარი (№ 118, 124; ტაბ. XXXI). ყოველ მათგანს აქვს ვიწრო (სიგანე მხრებთან 4,3—5,2), ტირიფის ფოთლის მოყვანილობის, საკმაოდ გრძელი (l=23,3—24,7 სმ) პირი, რომელსაც შუაში მთელ სიგრძეზე, სატარედან წვერამდე, სიმტკიცისათვის გასდევს მკრთალი აბეჭება. შედარებით განიერ სატევარს სამკუთხა მოყვანილობის სატარე აქვს (h=2,3 სმ), რომელიც ტარს უკავშირდებოდა ორი მანქვალის საშუალებით (№ 124; სურ. 32; ტაბ. XXXI). მეორე სატევრის (№ 118; ტაბ. XXXI, სურ. 31) ორსამანქვლიანი სატარე პირველთან შედარებით მაღალია (h=4,5 სმ). გარდა ამისა, მისი სატარე უფრო მკვეთრად გამოეყოფა მხრებს და ბოლოვდება მომრგვალებულად.

ამ სატევრებს მოყვანილობით უახლოვდებიან სოფ. ფარცხისთან¹², სოფ. ჭორჯიაშვილში¹³ (სურ. 37, ა) და რკინის წყალზე¹⁴ (ყოფ. დემირ სუ; სურ. 37, გ) აღმოჩენილი სატევრები. მადნისქალის იარაღებიდან ისინი განსხვავდებიან მხოლოდ უფრო მკვეთრი ქედით და შუა ნაწილში თითქოს შეუქმნეველად შედრეკილი პირით. გარდა ამისა, ჭორჯიაშვილის სატევარს აქვს 5 სამანქვლე ნახვრეტი.

¹⁰ ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 71.

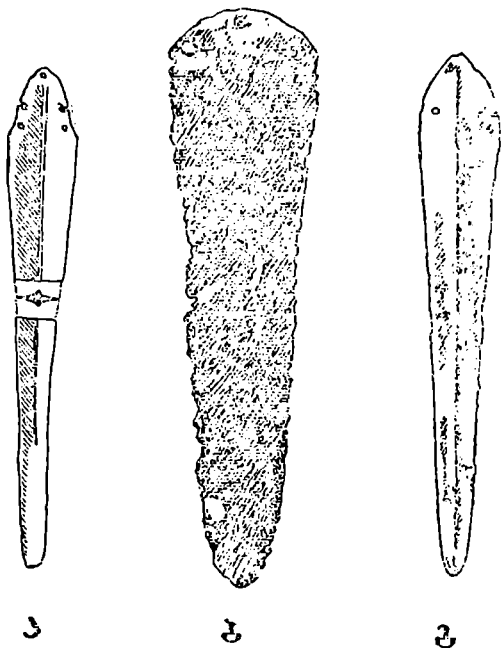
¹¹ იქვე, გვ. 73.

¹² ეს სატევარი შემთხვევით უპოვნით მიწის სამუშაოების დროს მდ. ალგეთის ნაპირას, ადგილ „ასიკოს ბაღში“, 1963 წლის ნოემბერში. ახლა დატულია ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, სადაც ის მოუტანია სოფ. ჭორჯიაშვილის სკოლის მასწავლებელს ვიორგი მიხეილის ძე პოილარაშვილს.

¹³ ნეთი ინახება არქეოლოგიის სექტორში.

¹⁴ ეს სატევარი, ბრინჯაოს მასრავასხნილ შუბისპირთან ერთად, შემთხვევით არის ნაპოვნი გზის მშენებლობის დროს ერთ-ერთ დაზიანებულ სამარხში, 1957 წელს. აღნიშნული ნეთი ჩამოიტანა ი. გძელიშვილმა და ახლა ინახება არქეოლოგიის სექტორში.

მსგავსი იარაღები ინახება ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. ისინი შემოსულია სოფ. გომნადან და ლარებიდან¹⁵. მადნისქალის სატევრებთან შედარებით მათ ცოტა უფრო ვიწრო პირი, დაქანებული მხრები და მკვეთრად გამოხატული ქედი აქვთ. აღნიშნულ სატევრებს რამდენადმე ჰგავს ქვემო სასირეთის განძში შემავალი ერთი ორსამანქელიანი სატევრისპირი, რომელიც

სურ. 37

მადნისქალურთან შედარებით ტიპოლოგიურად უფრო განვითარებული ჩანს. მას აქვს მომრგვალებული სატარე, განიერი მხრები, შევიწროებული პირი და მძლავრი ქედი¹⁶. რ. აბრამიშვილს ის მოქცეული აქვს იმ ნივთებში, რომლებიც ახასიათებდა აღმოსავლეთ საქართველოს მატერიალურ კულტურას ძვ. წ. XIII—XII სს-ში¹⁷. ტირიფის ფოთლის მოყვანილობის ერთი ბრტყელი სატევეარი, რომელიც შედარებით ახლოს დგას მადნისქალის სატევრებთან, აღმოჩნდა

¹⁵ ო. ლაშქაშვილი ძე, სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1965, ხელნაწერი.

¹⁶ G. Nioradze, Der verwahrfund von Kvemo-Sasirethi, E. S. A., VIII, 1930, გვ. 82—97, სურ. 8a.

¹⁷ რ. აბრამიშვილი, სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი..., გვ. 138, იხ. ქრონოლოგიური ტაბულა, ნივთის № 213.

დუმეთის რ-ნის სოფ. ჭიკაძეში, ბრინჯაოს თავხვია საკინძთან და სამაჭურებთან ერთად¹⁸ (სურ. 37, ბ).

სამწუხაროდ, ყველა ზემოთ მოტანილი პარალელური მასალა შემთხვევითაა მოპოვებული და ამის გამო მათთან კომპლექსში შემავალმა სხვა ნივთებმა ჩვენამდე ვერ მოაღწია¹⁹. აღნიშნული გარემოება შეუძლებელს ხდის მსჯელობას მათი აბსოლუტური თარიღის დასადგენად. მიუხედავად ამისა, მათი მოყვანილობიდან ჩანს, რომ ეს სატევრისპირები ტიპოლოგიურად უფრო სრულყოფილებია (აქვთ მკვეთრი ქელი და უფრო დახვეწილი ფორმა) ვიდრე მდენისქალურები, და ვფიქრობთ, არ შეეცდებით, თუ მათ ქრონოლოგიურად უშუალოდ მომდევნო ხანას მივაკუთვნებთ. გამონაკლისს წარმოადგენს ჭიკაძის სატევარი, რომელსაც ორსამანქვლიანი სატარე და ლინზურგანივკეთიანი ბრტყელი პირი აქვს. იგი ასაკობრივად მდენისქალის სატევრების ტოლი უნდა იყოს.

უნდა აღინიშნოს ამ ტიპის იარაღთა ერთგვარი მსგავსება შუაბრინჯაოს ხანის სატევრებთანაც. ასე მაგალითად, № 118 სატევარი პირის ზომა-მოყვანილობით ახლოს დგას თრიალეთის XV გორასამარხში აღმოჩენილ სატევართან²⁰. მიუხედავად იმისა, რომ მათ განსხვავებული სატარე აქვთ: თრიალეთურს ტარი უმაგრდებოდა ყუნწზე სამი მანქვლის საშუალებით, მაშინ როდესაც ჩვენი უყუნწოა, ამ უკანასკნელის მხრებიდან სატარეზე გადასვლის ადგილი ისე მკაფიოდაა გამოყოფილი, რომ მისი უმნიშვნელოდ შევიწროებული სატარე შეიძლება ყუნწის გადმონაშთად მივიჩნიოთ და ამ მხრივაც მათ შორის დავინახოთ ერთგვარი გენეტიკური კავშირი.

ახლოს დგას ჩვენს იარაღთან თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის III გორასამარხის ყრილის ქვეშ აღმოჩენილი კიდევ ერთი სატევარი, რომელსაც უმნიშვნელოდ განსხვავებული სატარე აქვს. ეს განსხვავება გამოიხატება სამანქვლე ნახვრეტების უქონლობით და სატარეზე ყუნწისმაგვარი პატარა წანაზარდით²¹.

ტიპოლოგიური კავშირი იგრძნობა ქვასათალის მასალებთანაც. აქ აღმოჩენილი სატევრების ყუნწი, თრიალეთის XV გორასამარხის სატევრებთან შედარებით გაფართოებულია, რითაც ისინი კიდევ უფრო უახლოვდებიან მდენისქალის № 118 სატევარს²².

პირველ ქვეტიში გაერთიანებული იარაღის პირი ჰგავს ო. ჯაფარიძის მიერ 1954 წ. ნულში (ადგილი ლაშეები, სამარხი № 1) მოპოვებულ ერთ პატა-

¹⁸ მასალა მოგვჭოდა ლ. წითლანაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვხსენებ. ნივთები შემთხვევითაა მოპოვებული ივანე ჭიკაძის მიერ საკარმიდამო ნაყვეთის ხენის დროს; სატევართან აღმოჩენილი სხვა ნივთების კომპლექსურობა მთლად სარწმუნო არ არის. გადმოცემით, ყველა ნივთი ორმოსამარხშია ნაპოვნი.

¹⁹ თუ არ ჩავთვლით ქვემო სასირეთში მოპოვებულ სატევარს, რომელიც განძის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს.

²⁰ Б. А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети, ტაბ. CV, მარცხნიდან პირველი. შტრ. მდენისქალის № 118 სატევარს, იხ. ტაბ. XXXI.

²¹ იქვე, გვ. 72, სურ. 77₂.

²² შტრ. სატევრის სატარე, რომელიც გამოქვეყნებულია О. М. Джапаридзе, Квасатальский могильник эпохи бронзы в Юго-Остении, КСИИМК, вып. 60, М. 1955, გვ. 25, სურ. 2₃, და, აგრეთვე, საქართველოს მუზეუმის XXVI საექსპოზიციო კარადაში გამოფენილი № 9—95/5 სატევრები, მდენისქალის № 118 სატევარს.

რა ($l=10,5$ სმ) სატევრის პირს, ოღონდ ამ უკანასკნელს აქვს ერთსამანკველიანი ყუნწი²³.

განსაკუთრებით უახლოვდება ჩვენი № 118 იარაღი ბ. კუფტინის მიერ 1949 წელს ნულის პირველ სამარხში ნაპოვნ ერთ სატევრისპირს²⁴ ($l=25,0$ სმ). ისინი ზომა-მოყვანილობით, სატარის და პირის ფორმით თითქმის იდენტურებია. მათ შორის უმნიშვნელო სხვაობა მხოლოდ იმაშია, რომ ნულის იარაღი შუა ნაწილში მცირედ შევიწროებულია და ოდნავ უფრო დაბალი, — სამსამანკველიანი სატარე აქვს. ეს იარაღი აღმოჩნდა ერთ კომპლექსში ბრინჯაოს ყუნწიან ბრტყელ სატევართან (რომელსაც ემსგავსება პირის მოყვანილობით), მასრაგახსნილ შუბისა და ხელშუბისპირთან, ბრინჯაოს დისკოსებურ, სოკოსებურ და პირამიდისებურ თავებიან საკინძებთან, თავებგახსნილ ოთხწახნაგა მასიურ სამაჯურებთან, ცისფერი პასტის იოტისმაგვარ მძივებთან და სხვა ინვენტართან ერთად²⁵, რომელიც აშკარად შუაბრინჯაოს ხანას უნდა მიეკუთვნოს.

მადნისპალის № 124 სატევრისპირს ძალიან ჰგავს სტალინირის ნაყარგორის II ფენაში მოპოვებული ორი იარაღი²⁶. ეს ნივთები აღმოჩნდა ძველადვე დარღვეულ ფენაში და ამიტომ მათი მიკუთვნება II ფენისათვის სათუთა. ნაყარგორის იარაღს კარგად აქვს გამოხატული გრძივი აბეჭება; ტარს უკავშირდება ორი მანკველის საშუალებით. ისინი ჩვენსას ემსგავსებიან სამკუთხა მოყვანილობის სატართაც, თუმცა ერთ-ერთ მათგანს ახასიათებს დაბალი ყუნწი²⁷.

განსახილველ სატევრებს პარალელები ამიერკავკასიის გარეთაც მოეძებნება. რამდენადმე მსგავსი სპილენძის იარაღი, რომელსაც ა. იესენი დანას უწოდებს, აღმოჩნდა ნალჩიკის VI გორასამარხში²⁸. განსხვავება, დასამზადებელი მასალის გარდა, გამოიხატება პირიდან სატარეზე რომბული გადასვლით და სამანკველ ნახვრეტების უქონლობით. ა. იესენი ამ იარაღს ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისით ათარიღებს²⁹. ამავე ძელზეა აღმოჩენილი სპილენძის მეორე იარაღი, რომელიც სატარეს მოყვანილობით უფრო უახლოვდება მადნისპალის № 118 სატევარს, მაგრამ გამოირჩევა მხრებიდან სატარეზე არამკვეთრი გადასვლით და სამანკველ ნახვრეტების უქონლობით³⁰.

ჩრდილო კავკასიაში მსგავსი იარაღი მოგვიანო ხანაშიც გვხვდება. ეს არის ნ. ვესელოვსკის მიერ ყუბანში, სტანიცა ჩიმლიცკაიაში მოპოვებული ბრინჯაოს სატევარი, რომელსაც მომრგვალებული სატარე და სამი სამანკველ ნახვრეტი აქვს³¹. ა. იესენის მიხედვით, ასეთი იარაღი გავრცელებული ყოფი-

23 შტრ. საქართველოს სახ. მუზეუმის ფონდებში საინვ. № 12—59/4 ქვეშ დაცულ სატევარს.

24 შტრ. მუზეუმის ფონდებში დაცულ საინვ. № 29—61/21 სატევარს; მოპოვებულია პეტროპოლის ეზოში; იხ. ბ. კუფტინის დღიური.

25 იხ. საქართველოს სახ. მუზეუმის ფონდები, საინვ. № 29—61/20—48.

26 გ. გოზეჩიშვილი, სტალინირის ნაყარგორა, ტაბ. VII.

27 იქვე, გვ. 249—250.

28 А. А. Иессен, Археологические памятники Кабардино-Балкарин, МИА, № 3, სერ. 24.

29 იქვე, გვ. 17—19.

30 იქვე, სურ. 25.

31 ОАК, 1889, გვ. 39, სურ. 60.

ლა კავკასიონის ქედის მიღმა ძვ. წ. XII—VII სს-ში (ბეკეშოვის განძი, ბიკის მთასთან გათხრილი სამარხი და სხვ.)³².

I ქვეტაში გაერთიანებულ სატევრებს უახლოვდება ყობანში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ერთი მხრებგანიერი სატევრისპირიცი, რომლის ორსამანქვლიანი დაბალსამკუთხა სატარის წვერი მომრგვალებულია³³.

რაც შეეხება უფრო შორეულ ქვეყნებს, რამდენადმე მსგავსი იარაღი გავრცელებული იყო წინა აზიაშიც: ლურისტანის ერთ-ერთი ყველაზე მრავალრიცხოვანი სახეობანი, ძვლიტარიანი სატევრების პირი, თითქმის ანალოგიურია ჩვენს მიერ მოპოვებული სატევრებისა. სიგრიძით ისინი დაახლოებით თანატოლებია, მაგრამ ლურისტანის იარაღის პირი თითქოს უფრო ვიწროა და შუა ნაწილში უმნიშვნელოდ გაფართოებულია³⁴.

მდნისქალის № 124 სატევრის რამდენადმე მსგავსი ტიპები ცნობილია სირიიდან. რას შამრა-უგარიტის ძვ. წ. XVIII—XVII სს მასალებიდან³⁵.

მოტანილი ანალოგები გვიჩვენებენ, რომ ჩვენი სატევრისპირები ერთგვარ მსგავსებას პოულობენ ჩრდილო კავკასიის (ყობანი, ნალჩიკი, ბეკეშოვი, ბიკის მთა), სამხრეთ ამიერკავკასიის (ირანის აზერბაიჯანი) და წინა აზიის (ირანი. სირია) ზოგიერთ მასალასთან. მაგრამ ურთიერთშეკერების საფუძველზე, ფორმათა ანალიზის შედეგად აშკარა ხდება ისიც, რომ მათთან მსგავსება ბევრად უფრო შორეულია, ვიდრე საკუთრივ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ სატევრებთან, კერძოდ, ქვემო (თრიალეთი, ალგეთისა და ფოლადაურის ხეობები) და შიდა (სამხრეთ ოსეთი, ბორჯომისა და თეძმის ხეობები, დუშეთის რაიონი) ქართლიდან.

ნაშრომში „სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგია სამხრეთ საქართველოში“ ო. ლამბაშიძე გაცვრით ეხება აღნიშნული ტიპის გვიანი ბრინჯაოს ხანის სატევრების გავრცელების საკითხს და გამოთქვამს ვარაუდს მათი გენეტიკური კავშირის შესახებ თრიალეთის აღრებრინჯაოს ხანის ზოგიერთ იარაღთან³⁶. თუმცა ავტორს განმარტებული არა აქვს თუ რომელ ძეგლს იგულისხმობს, ან სახელდობრ რაში მდგომარეობს ეს კავშირი, მაგრამ, როგორც ჩანს, იგულისხმება ერთგვარი მსგავსება ორივე ხანის იარაღის პირის მოყვანილობაში³⁷.

დაახლოებით ანალოგიური პარალელის გავლება ხერხდება საჩხერის იარაღებთან³⁸. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა სოფ. ქორეთის აღრებრინჯაოს ხანის ერთ-ერთ გორასამარხში³⁹ მოპოვებული კომპლექსი, რომელიც შეიცავს

³² А. А. Иессен. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки, МИА СССР, М—1951—Т., გვ. 114—115, 120, სურ. 52.

³³ МАК, VIII, გვ. 23, ტაბ. XIII₂.

³⁴ A. Godard. Les bronzes du Luristan, გვ. 28, ტაბ. VIII₁₆.

³⁵ Cl. F. A. Schaeffer, Les fouilles de Ras Shamra-Ugarit, Syria, XIX, 3, Paris, 1938, გვ. 232—233, სურ. 27—28; მისივე, Mission de Ras Shamra, ტ. III, Ugaritica, Paris, 1939, გვ. 60, ს. რ. 56—57, 63.

³⁶ ო. ლამბაშიძე, დასახ. ნაშრ.

³⁷ შდრ. თრიალეთის აღრებრინჯაოს ხანის ყუნწიანი იარაღის პირი (იხ. ო. ჯაფარიძე, ლითონის წარმოების აღრეული საფეხური საქართველოში, თბ., 1955. ტაბ. XI₃) — მდნის-ქალურს.

³⁸ Б. А. Куфтин, Маршрутная археологическая..., გვ. 72, ტაბ. LX₁; ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XII₁.

³⁹ Б. А. Куфтин, Дневник археологической разведки 1946 года, ხელნაწერი, დატულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდებში.

თიხის ორ ჭურჭელს (კოკობი და კახხა), ბრინჯაოს ორ სატევრისპირს. ორ ქინძისთავეს და ოქროს პატარა რგოლს⁴⁰. ერთი სატევარი, როგორც პირის, ისე სატარის მოყვანილობით ძალიან ჰგავს ჩვენს სატევრებს, თუმცა გამოორჩევა პატარა ზომით (l=14,0 სმ) და სამანქველ ნახვრეტების უქონლობით. მეორე სატევარი ზომით ისეთივეა, როგორც პირველი, მაგრამ იგი უწყნარია.

განსახილველი ტიპის სატევრები, მთლიანობაში აღებული, ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლთა შორის ყველაზე ახლოს დგას ბრილის სამაროვანზე მოპოვებულ მასალებთან⁴¹.

აღნიშნულ ვითარებასთან ერთად, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმასაც, რომ ეს იარაღი უკავშირდება შუაბრინჯაოს ხანის, უკვე ხსენებულ თრიალეთის, ნულის (რომელთანაც თითქმის იდენტურ მსგავსებას ამჟღავნებს), ქვასათალის და სხვა სატევრებს, ჩვენი აზრით, შესაძლებელი გახდება უფრო მკაფიოდ გამოთქვას მოსაზრება ამ ტიპის სატევრისპირების უწყვეტი არსებობა — განვითარების შესახებ ადრებრინჯაოს ხანიდან მოკიდებული, ვიდრე გვიან ბრინჯაოს ხანის ადრეული საფეხურის ჩათვლით, ვინაიდან, ამ შემთხვევაში უკვე იცნება ის ხარვეზი, რომელიც რჩებოდა შუაბრინჯაოს ხანაში. აქვე უნდა ითქვას, რომ მომდევნო პერიოდში ამ ტიპის იარაღი, არსებული მასალების მიხედვით, აღარ გვხვდება, რაც უნდა აიხსნას იარაღის ახალი უფრო სრულყოფილი სახეების შემოსვლით (მკვეთრქედნიანი და ა. შ.).

განსახილველი ტიპის იარაღი, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ ადრებრინჯაოს ხანაში ისახება ადგილობრივ ნიადაგზე. თვალს თუ გადავავლებთ ჩვენში მისი გავრცელების სურათს დროსა და სივრცეში, ადრებრინჯაოს ხანაში ამ იარაღის პროტოტიპებს დავინახავთ როგორც აღმოსავლეთ (თრიალეთი), ისე დასავლეთ (საჩხერე, რიონის სათავეები) საქართველოში, შუაბრინჯაოს ხანაში, ოდნავ სახეცვლილად (ადრებრინჯაოს ხანის იარაღთან შედარებით) ისინი გვევლინებიან თრიალეთში და შიდა ქართლის ჩრდილო რაიონებში (ნული, ქვასათალი). სიმპტომატიურია, რომ ამ ხანის ნულის პირველ სამარსში ყუწყნიანი სატევრისპირის გვერდით არის აღმოჩენილი ჩვენს ქვეყნუფში გაერთიანებულ იარაღთან ყველაზე ახლომდგომი სატევრისპირი, რაც მკვეთრი დადასტურებაა იმისა, რომ ეს სატევრები ტიპოლოგიურად იმავეთვე მოულოდნელად კი არ წარმოიშვნენ, არამედ განვლეს განვითარების საკმაოდ ხანგრძლივი გზა და ჩამოყალიბებული სახით მიაღწიეს ჩვენთვის საინტერესო ხანამდე. გვიანბრინჯაოს ხანაში ამ ტიპის სატევრებს უწყნარი მთლიანად უქრებათ, ამავდროს მათი გავრცელების საზღვარი იფარგლება აღმოსავლეთ საქართველოს სამხრეთი რაიონებით (ხრამის, ალგეთის, ფოლადურის, თემძის, ბორჯომის ხეობები).

ზემოთ მოტანილი დაკვირვება დამყარებულია სადღეისოდ არსებულ მონაცემებზე და, რა თქმა უნდა, არავითარ შემთხვევაში არ არის გამორიცხული ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შედეგად მათი გავრცელების არეალის გაფართოების შესაძლებლობა. ჩვენ კარგად გვესმის, რომ ამ იარაღის წარმოშობა-განვითარების საკითხის საბოლოო გადაჭრა საგანგებო შესწავლას და

⁴⁰ საქართველოს სსრ მუზეუმის ფონდები. საინვ. № 11—61/16—21.

⁴¹ გ. გობეჯიშვილი, შუაბრინჯაოს ხანა, საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 112, პლრ. სატევარს მიეკუთვნება X17 ტაბულაზე.

კიდევ უფრო ღრმა მიდგომას მოითხოვს. პირველ რიგში საჭიროა ამ ქვეტიპის ყველა იარაღის, რომელიც გვხვდება ადრებრინჯაოს ხანიდან მოკიდებული გვიანბრინჯაოს ხანის ჩათვლით, ქიმიური შემადგენლობის დადგენა, რისი შესაძლებლობა აქვამად ჩვენ არ გვქონდა, და შედეგების ურთიერთშეჯერება. უნდა ვიფიქროთ, რომ მომავალი მუშაობა კიდევ უფრო მეტ მასალას შეგვძენს ჩვენი დაკვირვების გასამტკიცებლად, ან დასაზუსტებლად.

II ქვეტიპში ვაერთიანებთ ორ ფოთლისებურ სატევარს (№ 108, 200; ტაბ. XXXI), რომელთაც აქვთ ბრტყელი, განივკვეთში ლინზური პირი. ერთმანეთისაგან გამორჩევიან სატარის მოყვანილობით. მოზრდილი იარაღის (l=15,0 სმ) მაღალ-ოვალურ სატარეს აქვს ექვსი სამანკველ ნახვრეტი (№ 200; ტაბ. XXXI; სურ. 27). განიერი მხრები (სიგანე — 6,2 სმ) პირისაკენ თანდათან ვიწროვდება და ბოლოვდება მომრგვალებული წვერით.

მეორე სატევარსაც (l=12,8 სმ) ანალოგიური მოყვანილობის პირი აქვს; პირველისაგან განსხვავებით, მისი კვეთილი სატარე უმნიშვნელოდ ამოღარულია და ტარს უკავშირდებოდა სამი მანკველის საშუალებით. საინტერესოა, რომ მანკველები სიმეტრიულად არა აქვს განლაგებული, როგორც ეს ჩვეულებრივ გვხვდება, არამედ ერთ მხარეს ორი ნახვრეტია, მეორე მხარეს კი ერთი (№ 108; ტაბ. XXXI; სურ. 29).

დაახლოებით ანალოგიური, ბრტყელიპირიანი სატევრები აღმოჩნდა ბეშთაშენის № 14 და № 36 სამარხებში. მე-14 სამარხის სატევარი, რომელთანაც მასრაგახსნილი შუბისპირი, თიხის შავი ლანგრისა და შავადღვე გამომწვარი კერამიკის სხვა ნატეხებია⁴², პირის მოყვანილობით უფრო ჰგავს ჩვენს II ქვეტიპის სატევრებს, ვიდრე ბეშთაშენის 36-ე სამარხის სატევარი. 36-ე სამარხში, სატევართან ერთად — თიხის ოთხი ჭურჭელი (შავპირილა თევში, ნაცრისფერი საღვებელი, პატარა ნაცრისფერი ქოთანის და ღრუ სასმისის მოაგურისფრო ნატეხები), ბრინჯაოს რომბულქედიანი შუბისპირის ნატეხი, რომელსაც მასრა არ შერჩენია, ბრინჯაოს ღეროგრაგნილი თავხვია საკინძი და ვარდისფერი სარდიონის 4 მრგვალ-ბრტყელი მძივი იყო⁴³. ამ სამარხის სატევარი, მართალია, განივკვეთში ლინზურია, მაგრამ მოყვანილობით შესამჩნევად განსხვავდება ჩვენთვის საინტერესო სატევრებისაგან. მისი პირი იმდემად უმნიშვნელოდ ვიწროვდება მომრგვალებულ წვერისაკენ, რომ ფხები თითქმის პარალელურად (და არა სოლისებურად) მიემართებიან.

ბეშთაშენის ორივე სატევრისპირის სატარე ნაწილი დაზიანებულია და ახლა ძნელი წარმოსადგენია მათი მოყვანილობა. ამეამად მათზე სამანკველ ნახვრეტების არავითარი კვალი არ შეინიშნება.

II ქვეტიპის მსგავსი იარაღი ცნობილია სამთავროს უძველეს ორმოსამარხებიდანაც. ერთი ბრტყელი სამსამანკველიანი სატევარი ნაპოვნია 26-ე ორმოსამარხში⁴⁴. მეორე — ორსამანკველიანი, ბრტყელი სატევარი აღმოჩნდა 228-ე სამარხში, თიხის ხუთ ჭურჭელთან, ბრინჯაოს თავხვია საკინძთან, ბრინ-

⁴² საქართველოს სახ. მუზეუმის ფონდები, კოლექციის № 42—64/121—123.

⁴³ იქვე, კოლ. № 42—64/251—258.

⁴⁴ ტ. ხუბინიშვილი, მცხეთის უძველესი..., გვ. 41, 72—73. აქვეა მოცემული სამარხის კომპლექსი. სატევრის სურათი გამოქვეყნებულია, საქართველოს არქეოლოგია, ტაბ. XVIII; იხ. აგრეთვე, საქართველოს სახ. მუზეუმის კოლ. № 12—54/323.

ჯაოს ზვიასთან, ბრინჯაოს მახათთან და მძივებთან ერთად⁴⁵. ორივე ეს სამარ-
ხი მკვლევართა მიერ მოთაესებულია სამთავროს უძველეს ორმოსამარხთა
ჯგუფში, ხოლო სატევრისპირები კი მიჩნეულია გვიანბრინჯაოს ხანის ფოთ-
ლისებურ სატევართა შორის ყველაზე უძველეს ტიპად⁴⁶.

სხვა პარალელებისაგან, რომლებიც გარკვეულად უკავშირდებიან ჩვენს
მასალებს, შეიძლება აღინიშნოს კობისხევი⁴⁷, გომნაში⁴⁸, წეროვანში⁴⁹,
ჩრდილო ოსეთში⁵⁰ და სომხეთში — ახალ ბაიაზეთში⁵¹, აღმოჩენილი სატევრე-
ბი. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ყველა ეს იარაღი (გარდა კობისხევისა,
რომლის სიგრძე 15,0 სმ უდრის) შედარებით პატარა ზომისაა (არ აღემატება
10,0 სმ) და ნაწილობრივ გამოირჩევა პირის მოყვანილობითაც.

ჩვენთვის ცნობილი მასალებიდან ჩანს, რომ განსახილველი ტიპის იარა-
ღი არც თუ ისე ბევრია აღმოჩენილი. სამთავროს სამაროვანზე, როგორც
აღრე ითქვა, ისინი უძველეს ტიპებადაა მიჩნეული.

რაც შეეხება ბეშთაშენის სამაროვანზე აღმოჩენილებს, ამ ტიპის იარა-
ღი, ჩვენი აზრით, აქაც ერთ-ერთ ყველაზე ადრეულ სამარხებიდან მომდინარეობს.
ყოველ შემთხვევაში, ბეშთაშენის მე-14 და 36-ე სამარხები არ შეი-
ცავენ ისეთ ფასალებს, რომლებიც მათი გაახალგაზრდავებისაკენ მიგვიითებდ-
ნენ. ასეთ შემთხვევაში მათ დასათარიღებლად არსებითი მნიშვნელობა სწო-
რედ ბრტყელ სატევრებს ენიჭება, რომელთა მსგავსი, ჯერჯერობით იქ გათხ-
რილ არც ერთ სხვა სამარხში არ არის ცნობილი. ამავე დროს, ხსენებული
სამაროვნის № 4, 11, 13, 15, 20, 21 და სხვა სამარხთა კომპლექსები შეიცავენ
უფრო სრულყოფილი სახის ბრინჯაოს სატევრებს (ფოთლისებური — მკვეთრქე-
დიანი, ფართოქედიანი, შედგენილტარიანი, მთლიანადსმული)⁵². გასათვა-
ლისწინებელია ისიც, რომ მე-14 და 36-ე სამარხები, ბეშთაშენის სხვა სა-
მარხებზე ღარიბია მასალით. ეს შეეხება როგორც კერამიკას, ისე ლითონის
ნივთებს და სამკაულს. აქ არ იგვხვდება ისეთი ნივთები, რომლებიც სამთავროს
გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის შემდგომი პერიოდის სამარხებში ვრცე-
ლდება (ბრინჯაოს სარტყლები, ბრინჯაოს კონუსისებური საკინძები და სხვა) და,
რომლებიც, ბეშთაშენის სამაროვნისათვის დამახასიათებელია⁵³. მე-14 და
36-ე სამარხებში კერამიკული ფორმები და მათი შესამკობი სახეები შედარე-

45 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 33, 72—73. სურ. 8; მუზეუმის კოლ. № 12—54/7516—7528.

46 გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 77, 94—150; საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 171; ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 33, 41, 72—73.

47 ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის კოლ. № 764.

48 გ. ნიორაძე, არქეოლოგიური დაზვერვები მტკვრის ხეობაში სსშ, XII—B, თბ., 1944, გვ. 200, ტაბ. XIII.

49 Б. А. Куптин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. X.

50 Е. Крупнов, Материалы по археологии Северной Осетии докобанского пе-
риода, МИА СССР, № 23, М., 1931, Л., გვ. 61, სურ. 21а; МАК, VIII, გვ. 117, ტაბ.
LV₁₁, LVII₈, LXIV₃.

51 ერევნის მუზეუმის კოლ. №20/215.

52 იხ. მუზეუმის კოლ. № 42—64/26, 71, 72, 102, 124, 177, 187.

53 მაგალითად სამარხები № 1, 11, 18, 19, 20, 24, 33, 34 და სხვ. იხ. მუზეუმის კოლ. № 42—64/5, 81, 142, 145, 151, 153, 180, 192, 231, 241.

ბით ნაკლები სიმრავლით და მრავალფეროვნებით არის წარმოდგენილი, ვიდრე ეს ბეშთაშენის სხვა სამარხებშია⁵⁴.

ბეშთაშენის მე-14 სამარხის არქაულობის შესახებ რ. აბრამიშვილს ადრევე აქვს გამოთქმული მოსაზრება. იგი მას მასრაგახსნილი შუბისპირისა და ბრტყელი სატევრის მიხედვით გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპით ათარილებს⁵⁵.

რაც შეეხება 36-ე სამარხს, მასში ღეროვარგანილი თავხვია საკინძის არსებობის გამო, ჩვენი აზრით, იგი მე-14 სამარხზე ცოტა უფრო მოგვიანო ხანს უნდა მიეკუთვნოთ⁵⁶.

III ქვეტიპში გაერთიანებულია ორი სატევრისპირი (№ 201, 147; ტაბ. XXXI). მათ ახასიათებთ სწრაფად შევიწროებული პირი, რომელიც წვრილი წვერით ბოლოვდება. მომცრო სატევრის (l = 12,0 სმ) პირი მკვეთრად გამოიყოფა მხრებისაგან; აქვს სწორი სატარე, რომელიც ტარს უკავშირდებოდა ორი მანქვალის საშუალებით.

მეორე (№ 147) სატევრის მხრები ოვალურია; მომრგვალებული სატარე — ორსამანქვლიანი. სატევარს (l = 16,3 სმ) მთელ სიგრძეზე გასდევს უმნიშვნელო აბეჭება; პირველი სატევრისაგან განსხვავებით მისი წვერი მომრგვალებულია.

ჩვენთვის ცნობილ მასალებში ეს სატევრები ანალოგს ვერ პოულობენ. პირის მოყვანილობით ერთგვარი მსგავსება შეინიშნება გვიანბრინჯაოს ხანის ზოგიერთ შუბისპირებთან⁵⁷.

რამდენიმე სიტყვით მადნისჭალაში აღმოჩენილი სატევრების დანიშნულების შესახებ.

I და II ქვეტიპის სატევრების პირი გამოსადეგია, როგორც საჩხვლეტად (ჩასაცემად), ისე ორმხრივ საჭრელადაც, მიუხედავად იმისა, რომ მათ საგრძნობლად განსხვავებული მოყვანილობა აქვთ. III ქვეტიპის სატევრების პირი მხოლოდ საჩხვლეტად და ჩასაცემად არის გამოსადეგი, რაც ხაზს უსვამს მათს უფრო ვიწრო დანიშნულებას.

2. შუბისპირები. მადნისჭალაში აღმოჩნდა ორი მასრაგახსნილი შუბისპირი (№ 146, 199; ტაბ. XXXII), რომელთაც მასრა და ქელი, სამთავროს ანალოგიური იარაღების მსგავსად, სამარჯვენეზე შემოჭდევის საშუალებით აქვთ გამოყვანილი⁵⁸. ამით ისინი არქაულ შუბებს უკავშირდებიან.

ჩვენი შუბები ძირითადად ერთი ტიპისაა, თუმცა ერთმანეთისაგან ზომამოყვანილობით გამოირჩევიან.

ერთი მათგანი საკმაოდ გრძელია (l = 46,0 სმ) და აქვს ტოლფერდა სამკუთხედის მოყვანილობის მკვეთრქელიანი ვიწრო პირი (l = 22,5 სმ). გახსნილი მასრა პირისაკენ უმნიშვნელოდ ვიწროვდება. ტართან დასამაგრებლად გაკეთებული აქვს ორი წყვილი ნახვრეტი (№ 146; ტაბ. XXXII; სურ. 34).

⁵⁴ შდრ. მე-14 და 36-ე სამარხების კომპლექსები (კოლ. № 42—64/121 — 123 და 251 — 255) პე 1, 11, 13, 18, 19, 20, 26, 37 და სხვა სამარხთა კომპლექსებს (კოლ. № 42—64/1—7, 63—91, 93—120, 133—147, 148—164, 165—184, 196—201, 259—267 და სხვ.).

⁵⁵ რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის..., გვ. 308—309.

⁵⁶ თავხვია საკინძების შესახებ იხ. ქვემოთ.

⁵⁷ შდრ. Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, таб. LII.

⁵⁸ Ф. Тавадзе, Т. Сакварелидзе, Бронзы древней Грузии, Тб., 1959, გვ.

ანალოგიური შუბისპირები ცნობილია ბეშთაშენიდან⁵⁹, სამთაეროდან⁶⁰, მუსი-იერიდან⁶¹. რედინლაგერიდან⁶² და სხვა ძეგლებიდან.

მეორე მასარაგახსნილ შუბისპირს ($l=31,0$ სმ) აქვს ფოთლისებური შოკ-ვანილობის მკვეთრქედიანი პირი; პირთან შედარებით გრძელი ($l=19,0$ სმ) მასრა ორი წყვილი ნახვრეტის საშუალებით უკავშირდებოდა ტარს (№ 199, ტაბ. XXXII; სურ. 27).

მსგავსი იარაღი ცნობილია ბეშთაშენის⁶³, სამთაეროს⁶⁴, ნავთლულის⁶⁵, კასპის⁶⁶, ნარეკევის⁶⁷ და სხვა (ყორნისი, ჯომალი, რიეთი, ზედა ქსოერისა, რუსთავე) მასალებიდან.

ქედვით დამზადებული მკვეთრქედიანი შუბისპირები არა ერთ ავტორს გაუხდია კვლევის საგნად. მათი აზრით, ეს იარაღი წინ უსწრებს მასრაშეკრულ შუბისპირებს და ქრონოლოგიურად გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის კომპლექსებში გვხვდება⁶⁸.

§ 3. სამკაული

მადნისქალები მნიშვნელოვან ყურადღებას აქცევდნენ თავის მორთულობასაც. ასეთი დასკვნის გაკეთება შეიძლება სამარხებში უხვად ჩაყოლებული სამკაულების მიხედვით, რომლებსაც ისინი უთუოდ თავის სიცოცხლეშიაც ატარებდნენ.

დანიშნულების მიხედვით ეს მასალა შეიძლება შემდეგ ჯგუფებში მოთავსდეს: 1. საკიდები, 2. საკინძები თუ ქინძისთავეები, 3. სამაჯურები და საწვივე რგოლები, 4. საყურეები და სასაფეთქლე რგოლები, 5. პირსაფარეშო და ბრინჯაოს სხვა წვრილი ნივთები და 6. მძივები. სხვადასხვა მძალისაგან (სძი-

⁵⁹ ბ. А. К у ф т и н, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XLVII, XLIX.

⁶⁰ ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XVI₁₂₁₃.

⁶¹ J. De Morgan, Mission scientifique au Caucaze..., გვ. 96, სურ. 46.

⁶² ი ქ ე ე, სურ. 45.

⁶³ სამარხი № 14, მუზეუმის კოლ. № 42—64/122.

⁶⁴ ორმოსამარხები № 27, 232, 294.

⁶⁵ დ. ქ ო რ ი ძ ე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, გვ. 182—183, ტაბ. XXVI₁₀, XXVII₁.

⁶⁶ მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, კასპის სამაროვანი, გვ. 48—50, ტაბ. IV₆.

⁶⁷ ნ. ო ქ რ ო პ ი რ ი ძ ე, ნარეკევის სამაროვანი, გვ. 208, ტაბ. VIII₁₀.

⁶⁸ ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 79; მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, შიდა ქართლი გვიან-ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში, გვ. 179.

⁶⁹ ალ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, მცხეთა-სამთაეროს არქეოლოგიური ექსპედიციის ჩრდ. ჯგუფის მიერ 1938—39 წწ. წარმოებული მუშაობის მოკლე ანგარიში, გვ. 49, 90—95, 105—107; გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, მცხეთა-სამთაეროს არქეოლოგიური ექსპედიციის ჩრდ. ჯგუფის 1940 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში, თბ., 1943, გვ. 29—38, 74; გ. გ ო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, გვ. 77; ფ. თ ა ე ა ძ ე, თ. სა ე ვ ა რ ე ლ ი ძ ე, საქართველოში არქეოლოგიური გათხრებით ნაპოვნი სილენქისა და ბრინჯაოს ნაკეთობათა დამზადების ტექნოლოგიის დადგენისათვის, მეცნიერება და ტექნიკა, თბ., 1950; ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 76—80; К. Н. П и х е л а у р и, Памятники эпохи поздней бронзы Иоро-Алазанского бассейна, Автореферат диссертации на соискание уч. ст. канд. исторических наук, Тб., 1960, გვ. 15; მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 179—180; ო. ლ ა მ ბ ა შ ი ძ ე, გვიანი ბრინჯაოს ხანის ძეგლები სოფ. დოღლაურიდან, ხელნაწერი; რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, რკინის აკრესების საკითხისათვის..., გვ. 308—309.

ლენძი, ბრინჯაო, ანტიმონი, კალა, ქვა, მინა და სხვ.) ნაკეთები ეს ნივთები იხმარებოდა სხეულის და ტანსაცმლის შესამკობად.

I. საკიდები — ორი სახისაა: ა) ცულ-საკიდები და ბ) დისკოსებური საკიდი.

ა) ცულ-საკიდები (№ 172, ა, ბ, გ; ტაბ. XXXI; სურ. 14) წარმოადგენენ იმიტაციას იმ საბრძოლო-სამეურნეო ხასიათის ცულებისა, რომლებიც ფართოდ იყო გავრცელებული მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში⁷⁰. შედარებით მკირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი ეს ირალი დასავლეთ საქართველოში, რომელთაგან უნდა აღინიშნოს, სიმონეთის, ცაგერის, ბეჟათუნის, ახალსოფლის, ითხვისის და სხვა ცულები.

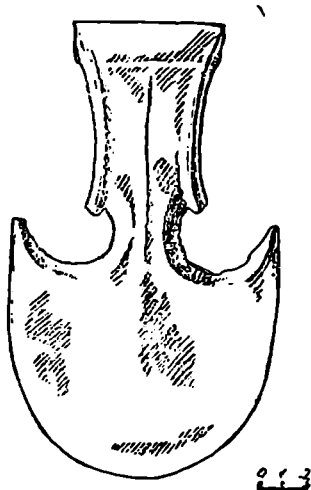
რამდენადმე მსგავსი იარაღი გამოსახულია ბოლახ-კეის ერთ-ერთ ხეთურ ბარელიეფზე, რომელზედაც ღვთაება თეშუბს იგი უპყრია მარჯვენა ხელში⁷¹.

მადნისქალის ცულ-საკიდები დამზადებულია ანტიმონისაგან. მათ აქვთ ოდნავ ამოზიდული ყუა, რომელსაც სამი მხრიდან წიბური დაუყვება. ორი მათგანის (№ 172-ა, გ) ყუას წრიული „სატარე“ ნახვრეტი გასდევს, რომელიც ამ შემთხვევაში ძაფის გასაყრელად არის განკუთვნილი. მესამე საკიდის (№ 172-ბ) ნახვრეტი გამოსავლებთან წრიულია, ხოლო შუა ნაწილში (ყუას შიგნით) ფართოდება და ოთხკუთხა მოყვანილობას იღებს. ცულების ყელი და მხრები ორ-ორ წახნაგოვანია. სეგმენტისებური პირი ზემოთაა აშვერილი და ბოლოვდება წაწვეტებული ორფერდა ფრთებით (ნიღრებით). !ამივე საკიდი პატარა ზომისაა (2,10×1,70 სმ).

⁷⁰ E. Такайшвили, Мастерская медных топоров около Ахалкалаки Горнийского уезда, Изв. Кавказского отд. Моск. Арх. общ., вып. III, 1913, გვ. 172—173. G. Nigadze, დასახ. ნაშრ., გვ. 82—96; Franz Hančar, Kaukasus—Luristan, E. S. A., Helsinki, 1934; Б. А. Кухтин, К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе, სსშ შრომები, XII—B, თბ., გვ. 311 (სქოლიო), 332; გ. გობეჯიშვილი, სტალინობის ნაცარგორა, ტაბ. XVI; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 164—171 და სხვ. აღნიშნულ ტიპის იარაღს მკვლევარები ადრე აღმოსავლურ-ქართულ ცულს უწოდებდნენ (ბ. ბერძენიშვილი, ივ. ჭავჭავაძე, ს. ჭანაშია, საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1948, გვ. 27—29, 32; ა. აფაქიძე, ს. ჭანაშია და საქართველოს არქეოლოგია, კრებული „აკადემიკოსი ს. ჭანაშია“, თბ. 1949; გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, გვ. 80—94; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 164—171; ო. ჭაფარიძე, „ცხინვალის განძი“, სსშ შრომები, XVI—B, თბ., 1950, გვ. 99). პრავლ-რაცხივანმა ახალმა არქეოლოგიურმა აღმოჩენებმა აღნიშნული იარაღის და მისი ჩამოსახსმელი ყალიბების გავრცელების არეალი საკმაოდ გააფართოვა, მოიცვა აღმოსავლეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი ამიერკავკასიის მთელი ტერიტორია, რის გამოც ახლა ამ იარაღს აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულს უწოდებენ (საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 180; А. А. Мартыросян, Армения в эпоху бронзы..., გვ. 72, 85, 101, 115, სურ. 36, 47, 52, 53, ტაბ. XI₁, XI₂, XIII₁, XVI₂; მისივე, О периодизации археологических памятников Армянской эпохи бронзы и раннего железа СА, № 3, 1934, გვ. 32, სურ. 3; А. Калантар, Проблемы истории докапитулистических обществ, № 9—10, 1934; А. А. Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, ИГАИМК, вып. 120, М.-Л., 1935, გვ. 144, სურ. 25; С. Есаян, Оружие и военное дело древней Армении, Ер., 1966, გვ. 36; Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Ионе, Древний Мингечаур, ტაბ. XII_{1,2}.

⁷¹ В. И. Авдиев, История древнего Востока, М., 1953, гл. 348—349.

სხვადასხვა მასალისაგან ნაკეთები (სპილენძი, ბრინჯაო, ანტიმონი) აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულ-საიკედები სხვაგანაცაა აღმოჩენილი (ბრილი⁷², აჩაბეთი⁷³, მინგეჩაური⁷⁴, ხანლარი⁷⁵ და სხვ.). მაგრამ ჩვენ გვინდა ხაზი გავუსვათ იმ ფაქტს, რომ ალგეთის ხეობაში უკვე გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე (39-ე სამარხის კომპლექსი იხ. მე-14 სურათზე) დადასტურდა აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ზუსტი მინიატურული ასლი. ეს იმას ნიშნავს, რომ გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე აქ უკვე იცნობდნენ თვით იარაღსაც. რაც შეეხება მომდევნო პერიოდს, აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური ცული ქვემო ქართლში არა მართო ხმარებაში იყო (ჩხიკვათა; სურ. 38)⁷⁶, არამედ ადგლობრივ მზადდებო-

სურ. 38

და კიდევ, რაზედაც მიუთითებს განთიადთან აღმოჩენილი მელითონე ხელოსნის სამარხი, სადაც სხვა ნივთებთან ერთად აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბიც იყო⁷⁷. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ოფ-

⁷² გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 59, ტაბ. XII₂.

⁷³ Б. А. Куптун, Археологическая маршрутизация... ტაბ. XVI, ქვემო მარჯვენა.

⁷⁴ В. П. Фоменко, Групповое погребение № 63 в Мингечауре. Материальная культура Азербайджана, Баку, 1953, გვ. 72—73, ტაბ. III₂; Древний Мингечаур, გვ. 49, ტაბ. XIX_{118, 120}.

⁷⁵ ი. ჰუმელის მიერ გათხრილ № 2 კნიფესკი გორასამარხიდან. იხ. ხანლარის მუზეუმის საიხვ. № 103.

⁷⁶ ეს ცული 1952 წელს შემთხვევით აღმოჩნდა ჩხიკვათში. იგი თბილისში ჩამოიტანა ი. გელიშვილმა. ნივთი ამჟამად ინახება არქეოლოგიის სექტორში.

⁷⁷ გ. ავალიშვილი, მელითონეობის ძველი კერა ქვემო ქართლში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, თბ., 1968, მაისი, I, № 2, გვ. 505—508.

რეთის⁷⁸ და გორას⁷⁹ როგორც ხსენებული ტიპის ცულები, ისე მათი ჩამოსასხმელი ყალიბები.

მადნისქალის მონაპოვრის საფუძველზე უკვე საგულისხმოა, რომ აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულებს ჩვენში (ყოველ შემთხვევაში ქვემო ქართლში) უკვე ძვ. წ. XIV ს-დან მაინც იცნობდნენ⁸⁰. ამგვარ ვარაუდს ერთგვარად ამაგრებს ის გარემოებაც, რომ კიროვკანის შუაბრინჯაოს ხანის გორასამარხში თითქოს აღნიშნული იარაღის პროტოტიპია ნაპოვნი⁸¹.

ბ. ს ა კ ი დ ი (№ 79; ტაბ. XXXI) წარმოადგენს შუაში გახვრეტილ ანტიმონის ბრტყელ დისკოს. ნახვრეტიდან ნაპირებისაკენ ერთმანეთის მონაცვლეობით მიემართება „სხივთა კონით“ ღამინული 6 წრიული და ამდენივე გრძივი ნახვრეტი. ჩამოსაკიდებლად გაკეთებული აქვს ძაფის გასაყრელი ყუნწი. ნივთის $d=2,5$ სმ-ს.

ანტიმონისგან ნაკეთები რამდენადმე მსგავსი საკიდები ცნობილია სამთავროს გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ორმოსამარხებიდან. მათი გვერდები შემკულია სხვადასხვა სახის (ჯვარედინი, ოთხკუთხედი და სხვ.) ნაკვდევით ორნამენტით⁸²,

მადნისქალის სამკაულთან ახლოს დგანან აზერბაიჯანში (დოლანლარი⁸³, მინგეჩაური⁸⁴, მუსი-იერი⁸⁵, ელენენდორფი⁸⁶, ქედაბეკი⁸⁷) მრავლად აღმოჩენილი ანტიმონის, ბრინჯაოს და ტყვიის ანალოგიური ნივთები. ი. ჰუმელი მათ მედალიონებს უწოდებს⁸⁸. მინგეჩაურში აღმოჩენილ ზოგიერთ საკიდში (იმის გამო, რომ ყუნწზე მათ თითქოს ბორბლის ღერძის ნაწილი აქვთ) მკვლევარები ბორბლის გამოსახულებას ხედავენ⁸⁹.

78 დ. ბერძენიშვილი, ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. 11, თბ., 1964, გვ. 7, სურ. 1.

79 კ. კვიციანიძე, ო. ლამბაშიძე, არქეოლოგიური მონაპოვარი სოფ. გორადან, XIV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1964 წ. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1965, გვ. 24.

80 შ. დ. ქორიძე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, გვ. 164—171.

81 А. А. Мэртиросян, Армения в эпоху бронзы..., გვ. 64, სურ. 29, ტაბ. XXXIV.

82 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 37, 94, ტაბ. XVIII₃₀₇.

83 Н. В. Минкевич-Мустафаева, Об археологических находках из сел. Доланлар, «Материальная культура Азербайджана», вып. 1, Баку, 1949, გვ. 57—58.

84 С. М. Казиев, Археологические раскопки в Мингечауре, «Мат. культура Азербайджана», вып. 1, Баку, 1949, გვ. 18.

85 J. De Morgan, დასახ. ნაშრ., გვ. 106, სურ. 69.

86 Я. И. Гуммель, Погребальный курган № 1 около Еленендорфа, Азербайджанской ССР, Баку, 1931, გვ. 15.

87 А. А. Ивановский, По Закавказью, ტაბ. VI, სურ. 11, 12; სამარხები № 87, 98.

88 Я. И. Гуммель, დასახ. ნაშრ., გვ. 15.

89 Древний Мингечаур, გვ. 81, ტაბ. IX.

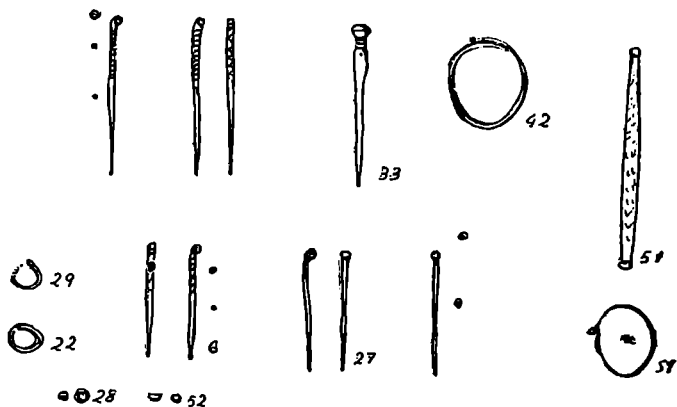
სომხეთში მრავლად აღმოჩენილი ანალოგიური საკიდები საგანგებოდ შეისწავლა ს. ესაიანმა. იგი მათ შვის კულტთან დაკავშირებულ ავგაროზებად მიიჩნევს⁹⁰.

აღნიშნული სამკაული ცნობილია ჩრდილო კავკასიიდანაც⁹¹.

თვალს თუ გადავავლებთ ამ ტიპის საკიდების გავრცელებას, რაოდენობრივად ისინი ყველაზე მეტია სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის გვიანი ბრინჯაოს ხანის მასალებში.

2. საკინძები. მორთულობასთან დაკავშირებულ ბრინჯაოს ნივთთა შორის უმეტესობას საკინძები წარმოადგენენ (50 ცალა). მათში რამდენიმე სახეობაა, რომლებსაც ცალცალკე ვიხილავთ.

ა. თავხვია საკინძები (ტაბ. XXXII; სურ. 39) უმეტესობას წარმოადგენენ. მდნისქალაში ისინი ეკეთა მხოლოდ ქალებს (№ 1, 3—8, 32, 33, 36, 39 სამარხები) და მარცხენა გვერდზე დასაფლავებულ ბავშვებს (№ 2, 13, 14 სამარხები). ერთი ამგვარი საკინძი აღმოჩნდა კენოტაფშიც.

სურ. 39

მართალია სამთავროში თავხვია საკინძები კაცების სამარხებშიაც არის, მაგრამ რაოდენობრივად ისინი ქალების სამარხებში გაცილებით ჭარბობს⁹².

მდნისქალაში 39 თავხვია საკინძი აღმოჩნდა. აქედან ექვსი — მრგვალგანეკვეთიანია, დანარჩენები კი ოთხწახნაგაღეროიანი. მათი სიგრძე 4, 7—10,3 სმ უდრის.

⁹⁰ С. А. Есаян, Амулеты, связанные с культом солнца из Армении, СА, № 2, М., 1968, зб. 258.

⁹¹ МАК, вып. I, М., 1888, таб. XXII, с. 28; Е. Крупнов, Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1948 году, Ученые записки, т. V, Нальчик, 1950, гл. 8, таб. I, сур. 3, 4—6.

⁹² Б. Ожробириძე, ბრინჯაოს თავხვია საკინძები სამთავროს ორმოსამარხებიდან, მსკი, ნაკვეთი 29, თბ., 1951, გვ. 141—142.

დაახლოებით ამგვარივე პროცენტული შეფარდება სამთავროს მრგვალ-
ლეროიან და ოთხწახნაგაღეროიან თავხვია საკინძებს შორის⁹³, თუმცა რაოდენ-
ობრივად იქ ისინი გაცილებით მეტია.

მადნისქალის და სამთავროს თავხვია საკინძების შედარებისას თვალში
გვეცემა მათი სრული მსგავსება. მსგავსება თავს იჩენს მოყვანილობაშიაც
და დამზადების ტექნიკაშიაც. აღნიშნული სამკაულის ღერო მადნისქალა-
შიაც ორ ვარიანტს გვაძლევს. პირველი მათგანი (№ 12, 13, 27, 41) ნაკეთე-
ბია მრგვალგანივკვეთიანი მეთულისაგან, რომელიც წვერისაკენ თანდათან
წვრილდება; თეთან ღერო გაბრტყელებულია და მოხვეული. ოთხწახნაგა-
ღეროიანი საკინძები (№ 6, 18, 23, 37, 95, 136, 152, 169) მრგვალღეროიან-
ისაგან გამოირჩევიან იმით, რომ მათი ღეროს ზედა ნაწილი განივკვეთში
ოთხკუთხაა. დაწახნაგებული გვერდების სიბრტყეები, გარდა ამისა, რიგ
შემთხვევაში (№ 6, 34, 47, 61, 131) შემკულია წიწვოვანი, ჭვარდინი ან ტე-
ხილხაზოვანი კლდებით.

გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, მრგვალღეროიანი საკინძები ასაკობ-
რივად თითქოს წინ უსწრებენ ოთხწახნაგაღეროიან თავხვია საკინძებს, მიუხე-
დავად იმისა, რომ სამარხებში ისინი ერთდროულად თანაარსებობენ⁹⁴.

ერთსა და იმავე სამარხში ორივე სახის თავხვია საკინძთა თანაარსებობა
მადნისქალაშიც დეადასტურეთ (მაგალითად, I სამარხში; იხ. კომპლექსი მე-19
სურათზე). მაგრამ როდესაც ისინი სხვადასხვა კომპლექსების შემადგენლო-
ბაში გვხვდება, სამარხთა ინვენტარი ყოველთვის ერთგვაროვან ნივთებს შეი-
ცავს (მაგალითად 1—8 და სხვა სამარხები. მათი კომპლექსები იხ. № 3—6,
8, 14, 20, 25, 33 და 35 სურათებზე). ამის გამო მათ შორის ასაკობრივი სხვა-
ობის დაკერა არ ხერხდება.

მადნისქალის თავხვია საკინძები, ისევე როგორც სამთავროს ანალოგიუ-
რი ნივთები, არ გამოირჩევიან ნატიფი ხელობით. ისინი ნაკეთებია საკმა-
ოდ უხეშად. ქედების საშუალებით. ამიტომ არსებული მონაცემებით ძნელია
რაიმე ითქვას მათი ასაკის ურთიერთშეფარდების შესახებ. ჭერჭერობით მეტი
მონაცემები გავაჩნია. მათი სინქრონულობის სასარგებლოდ.

სხვა საკითხია ბეშთაშენის სამაროვნის თავხვია საკინძები, რომლებიც
ტიპობრივად უფრო განვითარებულ ვარიანტს გვაძლევენ. ისინი აღმოჩნდა იქ
№ 3, 16, 26, 32, 36, 37 და შესაძლებელია მე-7⁹⁵ სამარხში. ბეშთაშენის
№ 3, 16, 26 და 36 სამარხების თავხვია საკინძებს გრაგნილი ღერო აქვთ. ცნო-
ბილია, რომ ეს ტიპი თავისი ასაკით სამთავროს უძველეს ორმოსამარხებში
აღმოჩენილ თავხვია საკინძებზე უფრო ახალგაზრდაა⁹⁶. მათი შესატყვისი ნივ-
თები ნაპოვნია კასპში⁹⁷, ქედაბეკ-ყალაქენდში⁹⁸, დასავლეთ საქართველოში⁹⁹,

93 იქვე, გვ. 145.

94 დ. ქო რ ი ძ ე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, გვ. 173—177.

95 მე-7 სამარხში აღმოჩენილ საკინძს ზედა ნაწილი მოტეხილი აქვს. ამის გამო გარკვე-
ვით ვერ ვიტყვით იყო იგი თავხვია თუ არა. იხ. მუხუშუმის საინვ. № 42—64/45.

96 ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, მცხეთის უძველესი., გვ. 89.

97 მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, კასპის სამაროვანი, გვ. 53—54. ღეროგრაგნილ თავხვია საკინძების
შემკველი კასპის სამარხები თარიღდება გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის დასასრუ-
ლით და მომდევნო ხანით.

98 А. Л. Ивановский, Пс Закавказью, в. 98, ტაბ. IX₁₁.

99 Б. А. К у ф т и н, Материалы к археологии Колхиды. II. გვ. 175, ტაბ. 52₂; С т р а -
х: с е В. И., Бронзовая культура в Абхазии, Изв. Абх. Науч. общ., IV, Сухуми, 1926,
გვ. 111, სურ. 13.

ჩრდილო კავკასიაში¹⁰⁰ და სხვ. პარალელური მასალის და თანხლები ინვენტარის მიხედვით, ლეროგრაგნილ თავზეა საკინძთა გავრცელება კავკასიაში იწყება გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის შემდგომ. ამიტომ მათი შემცველი სამარხებიც ზოგადად ამ ხანით უნდა დათარიღდეს.

რაც შეეხება ბეშთაშენის სამაროვნის სხვა თავზეა საკინძებს, აქ შემდეგი მკვლამარობაა: 32-ე ორმოსამარხში 4 თავზეა საკინძი აღმოჩნდა. მის კომპლექსს. გარდა ამისა, შეადგენს — წელში გამოყვანილი. ზედაპირდაკედული თიხის ღრუ სასმისი, თიხის ქოთანის, რომლის პირი შემყულია რელიეფური გრეხილით, ბრინჯაოს და ძვლის აეურული ორი პატარა „სავარტხელი“, ბრინჯაოს ხეია და ვარდისფერი სარდონის მძივები მრგვალ-ბრტყელი და ბიკონუსურისმაგვარი მოყვანილობის¹⁰¹.

თავზეა საკინძების გარდა, ზემოჩამოთვლილი თითქმის არც ერთი ნივთი არ გვაძლევს საფუძველს 32-ე ორმოსამარხი მანიცაღამაინც გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძველად მივიჩნიოთ. ასე მაგალითად, წელში გამოყვანილი ღრუ სასმისები გავრცელებული იყო ადრეულ ეტაპზე და მომდევნო საფეხურზე¹⁰². მაშასადამე, მხოლოდ მისი მიხედვით მსჯელობა სამარხის ასაკის შესახებ არ იქნებოდა გამართლებული. სხვა ნივთები კი არ იძლევიან ხელჩასაკიდებელ მასალას თარიღის დასაზუსტებლად. ერთადერთი საყრდენი, ამ შემთხვევაში, თავზეა საკინძები რჩება. ისინი კი უფრო გვიანდელ ნაკეთობას წარმოადგენენ, ვიდრე სამთავროს უძველესი ორმოსამარხების ან მადნისქალის თავზეა საკინძები. ამაზე მიგვიითობებს ბეშთაშენის 32-ე სამარხის საკინძების დაშლადების მაღალი ხარისხი და ღეროს მოყვანილობა. ისინი გამოირჩევიან იმდენად კარგი ნაკეთობით, რომ ჩამოსხმულს ჰგავანან. ღერო ოთხივე შემთხვევაში ექვსწახნაგოვანია და არა ოთხწახნაგოვანი, როგორც სამთავროში და მადნისქალაში. ზედაპირი კი კარგად დამუშავებული და დაგლუვებული. ბრტყელ გვერდებზე დაუყვებათ, სიმეტრიის თითქმის ზუსტი დაცვით გაკეთებული, წიწვოვანი სახეები.

არც 37-ე სამარხის თავზეა საკინძი ჰგავს მადნისქალის და სამთავროს საკინძებს. მისი ღერო, ერთი შეხედვით, განიკვეთში წრიულად გამოიყურება. მაგრამ თუ დაეკვირდებით, ზედაპირზე მკაფიოდ შეინიშნება 8 წახნაგი. წახნაგებს შორის გაჩენილი სიბრტყეები დაკედულია ჰორიზონტული შტრიხებით¹⁰³. ამავე ღროს ბეშთაშენის 32-ე სამარხის საკინძების მსგავსად, ეს საკინძიც გამოირჩევა კარგი ნაკეთობით.

37-ე სამარხში აღმოჩნდა კიდევ თიხის 5 ქურქელი (წელში გამოყვანილი ღრუ სასმისი, ლანგარი, გოფირებულყელიანი და ელიფსურმუცლიანი მაღალი ქოთანის, საღვებელი, რომელზედაც წინ გვექონდა საუბარი და რომელიც ყელისა და მხრის მოყვანილობით ტიპობრივად უფრო განვითარებული ჩანს. ვიდრე ადრეული საღვებლები და გრეხილპირიანი ქოთანის), ბრინჯაოს ღეროგახვრეტლი მრგვალთაგვიანი საკინძი, კაყის ნამგლის ჩასართი და ვარ-

¹⁰⁰ МАК—VIII, გვ. 51. ტაბ. XXII₂-4; Е. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, 1960, გვ. 199. ტაბ. XI.

¹⁰¹ საქართველოს სახ. მუზეუმის ფონდები, საინვ. № 42—64/218—227.

¹⁰² რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის..., გვ. 333, ავტორი აქ ქურქელს გავრცელების ხანად მიიჩნევს ძვ. წ. XV—XII სს.

¹⁰³ საქართველოს სახ. მუზეუმის ფონდები, საინვ. № 42—64/265.

დისფერი სარდინონის მძივები (სფერული, მრგვალ-ბრტყელი, ბიკონუსური და ექვსკლად დაწახნაგებული — ბრტყელი, ოვალური მოყვანილობისა)¹⁰⁴.

ჩვენ უკვე დავინახეთ, რომ ბეშთაშენის 37-ე სამარხის თავზეა საკინძი, მანისქალის და სამთავროს უძველესი ორმოსამარხების თავზეა საკინძებთან შედარებით, უფრო სრულყოფილია და ტიპობრივად განვითარებულიც. სხვა ნივთებიდან აქ ყურადღებას იპყრობს რომელიც (ან შესაძლებელია ოვალური) მოყვანილობის ექვსწახნაგა მძივი.

იმის გამო, რომ მსგავსი მძივები შუაბრინჯაოს ხანის გოხნარის III გორასამარხში¹⁰⁵ და პატარა დმანისის დაახლოებით ამავე ხანის კომპლექსში¹⁰⁶ აღმოჩნდა, რ. აბრამიშვილის აზრით, ისინი ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე უფრო ადრე ჩნდებიან, ვიდრე შიდა ქართლში, სადაც მათი არსებობა, ავტორის მიხედვით ძვ. წ. XIII—XII და მომდევნო საუკუნეების სამარხებისათვისაა დამახასიათებელი¹⁰⁷. შესაძლებელია ასეც არის, მაგრამ ეს ხომ არ ნიშნავს, რომ ქვემო ქართლში ექვსწახნაგა მძივები ადრევე წყვეტენ თავის არსებობას. ისინი ამ რაიონში გვხვდება გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლებშიაც (მაგალითად ბეშთაშენში) და მათი გავრცელების ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი ჩერჩვრობით არ არის საბოლოოდ დადგენილი.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე ბეშთაშენის 32-ე და 37-ე სამარხთა დასათარიღებლად არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება თავზეა საკინძებს. ისინი კი წარმოადგენენ ადრეულ თავზეა საკინძებზე უფრო განვითარებულ სახეს, რომელიც გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის მასალებში არ გვხვდება და, ამიტომ, ქრონოლოგიურად უშუალოდ მომდევნო საუკუნეებს უნდა მიეკუთვნებოდეს.

მანისქალაში აღმოჩენილ თავზეა საკინძებს პარალელები მოეპოვება როგორც კავკასიის¹⁰⁸, ისე წინა აზიის და ევროპის სხვადასხვა ძეგლებში¹⁰⁹.

104 იქვე, საინგ. № 42—64/259—267.

105 თ. ჭაფარიძე, 1959 წლის თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის წინასწარი ანგარიში, სამეცნ. სესია მიძღვნილი 1959 წლის საეკოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1960, გვ. 15—17; С. М. Д жапаридзе, Археологические раскопки в Триаleti в 1959—1962 гг., СЛ, № 2, М., 1964.

106 რ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 310; მასალა ინახება საქართველოს სახ. მუზეუმის ფონდებში, საინგ. № 18—57.

107 რ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 310, 321.

108 გ. ნიორაძე, არქეოლოგიური დაზვერვები მტკერის ხეობაში, სსშ, ტ. XII, 1944, გვ. 206—208; ს. შაკალაძე, ფლავისმანის..., გვ. 228—229, სურ. 97; ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ალ. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მეხეთა, ტბ. CXIX; საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 137, 184; თ. ჭაფარიძე, მასალები გვიანბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიისათვის შიდა ქართლიდან, ტბ. I₁; Б. А. Куптши, Урартский «колумбрий» у подошвы Арапата и Куро-Аракский энеолит, სსშ, XIII—В, თბ., 1944, გვ. 117; МАК—VI, გვ. 93, 94, 104, ტბ. IX₁₁; Б. В. Т е х о в, Позднебронзовая культура Лиахвского бассейна, Сталинград, 1957, გვ. 102—103, ტბ. IV₁₆; Я. Гуммель, Археологические очерки, გვ. 133, სურ. 3, 13; Т. С. Хачатрян, Материальная..., გვ. 78, ტბ. 6₄ და სხვა.

¹⁰⁹ Franz Hanchar, Die Nadelormen des prahistorischen Kaukasus gebietes, E. S. A., VII, Helsinki, 1933, გვ. 128—129; Adoli Gurtwängler, Aegina, München, 1906, S. 397—416; C. L. Woolly, Ur excavations, v. II, 1934, plate 2!8, (U. 8550).

საქართველოს მიწა-წყალზე მათი არსებობა დამახასიათებელია გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული საფეხურისათვის¹¹⁰.

დღღგენილია, რომ თავხვია საკინძები, ჩვენში უცხოეთიდან კი არ შემოპქონდათ, როგორც ამას ფრ. პანჩარი ფიქრობდა¹¹¹, არამედ ადგილობრივ კეთღებოდა¹¹².

გაბატონებული მოსაზრების მიხედვით, თავხვია საკინძები იხმარებოდა შალის¹¹³ ან კიდევ სხვა ქსოვილის¹¹⁴ შესაკრავად. მკვლევართა ამ ვარაუდს ადასტურებს მადნისქალის მასალებიც: ზოგიერთ აქაურ საკინძს (№ 23, 37, 136. 169) შემორჩა ეახგიტ გაყუნთილი სხვადასხვა ქსოვილის ნაშთები. თუმცა მათი ლაბორატორიული შესწავლა ჭერჭერობით ვერ მოხერხდა, მაგრამ უბრალო დაკვირვებითაც აღვიღად გამოირჩევა მსხვილი ძაფის (ალბათ შალის) ქსოვილი უფრო ნაზი (ალბათ სელის) ქსოვილისაგან.

თავხვია საკინძთა დანიშნულებაზე თუ ვიმსჯელებთ სამარხებში მათი in situ განლაგების მიხედვით, ზემოთ აღნიშნულს გარდა, დასაშვებად მიგვაჩნია მათი გამოყენება ქალების თმის ვარცხნილობის დასაყენებლად ან თავსაბურავის დასამაგრებლად. ამას გვაფიქრებინებს სამარხში მათი მდებარეობა მიცვალეზულთა თავთან და კეფასთან (სამარხები № 1, 13, 24 და სხვ.).

ბ. ბ რ ტ ყ ე ლ თ ა ე ი ა ნ ი სა კ ი ნ ძ ე ბ ი, ბრინჯაოსი (№ 110, 119, 148; ტაბ. XXXII; სურ. 29, 31, 34). აქვთ ბრტყელი, ლურსმნისებური მოყვანილობის თავი და 3—5 რიგად წრიულად დაღარული ყელი. ყელს ქვემოთ, ოვალურნახვერტიანი ღერო გაფართოებულია, რის შემდეგ იგი თანაბრად ვიწროვდება და ბოლოვდება წვერით.

ეს საკინძები ჩამოსხმული ჩანს. მათი ღერო წრიულგანივეკეთიანია. სიგრძე 8,5—14,0 სმ უღრის.

ბრტყელთაეიანი საკინძები მხოლოდ მამაკაცების სამარხებში შეგვხვდა¹¹⁵. ორი მათგანი სატევრებთან იღო. მესამე — № 148 საკინძი (რომელსაც შედარებით მსხვილი და მცირედ ამოზურცული თავი აქვს, რითაც ნაწილობრივ გამოირჩევა № 110 და 119 საკინძებისაგან) თუმცა კი სატევრის შემცველ 35-ე სამარხში აღმოჩნდა, მაგრამ იგი მიცვალეზულის ყელთან იღო.

სამთაეროში ბრტყელთაეიანი საკინძები ძირითადად მამაკაცების ტანსაცემელს უკავშირდებოდა: ამგვარი 6 საკინძიდან 5 — მამაკაცის სამარხში იყო. ქალისაში მარტო ერთი აღმოჩნდა¹¹⁶. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთ სამარხში ისინი იქაც სატევრების მახლობლად ელაგა¹¹⁷.

სამთაეროშიც და მადნისქალაშიც განსახილველი საკინძების სატევრებთან კავშირში აღმოჩენა (ზოგიერთ შემთხვევაში საკინძთა სხვა ტიპებთან, მაგალი-

110 ა. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 60, 105—107; გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, მცხეთა-სამთაეროს არქეოლოგიკ. ექსპედიციის..., გვ. 74; ნ. ო ქ რ ო პ ი რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 151; ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 89; რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 308.

111 Fr. Hanchar, დასახ. ნაშრ., გვ. 128—129.

112 გ. ნ ი ო რ ა ძ ე, არქეოლოგიური დაზვერუბი..., გვ. 208; ნ. ო ქ რ ო პ ი რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 151; დ. ქ ო რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 174—175.

113 ნ. ო ქ რ ო პ ი რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 151—152.

114 დ. ქ ო რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 177.

115 მადნისქალის № 27, 30 და 35 სამარხები.

116 ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 93.

117 ი ქ ვ ე.

თად. თავხვია¹¹⁸. კონუსურთავიანი¹¹⁹ და სხვებთან ერთად), გარკვეულად მიგვითითებს მათ გამოყენებაზე იარაღის წელზე ჩამოსაკიდებლად.

ბრტყელთავიანი საკინძები, როგორც ირკვევა, საკმაოდ არქაული წარმომავლობისაა. ისინი დადასტურებულია შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლებში (რაჭა, შიდა ქართლის ჩრდილო რაიონები)¹²⁰, თუმცა უშუალოდ მომდევნო პერიოდშიაც ვანავრძობენ თავის არსებობას¹²¹. სამთავროში ისინი დამოწმებულია უძველეს ორმოსამარხებში, ხოლო შემდგომ ხანაში აღარ გვხვდება. ამიტომ, ტანისამოსთან დაკავშირებულ, სამთავროში წარმოდგენილ ნივთთა შორის, ეს საკინძები ერთ-ერთ ყველაზე უძველესად არის მიჩნეული¹²².

გ. კონუსისებურთავიანი ბრინჯაოს ღეროგახვრეტილი საკინძი 3 ცალია (№ 113, 202, 203, ტაბ. XXXII; სურ. 27, 30). ორი მათგანი მამაკაცის სამარხში იღო: მესამე — მარცხენა გვერდზე დაკრძალულ ადამიანს ჰქონდა ჩაყოლებული (სქესის გარკვევა ვერ მოხერხდა). სამივე შემთხვევაში ისინი მიცვალებულებს გულმკერდის არეში აღმოაჩნდა და როგორც ჩანს, გულის შესაბნევად იყენებდნენ.

ზემოგანხილულ ბრტყელთავიან საკინძებისაგან ისინი გამოირჩევიან მხოლოდ დაბალკონუსური თავით, რომელიც ხანდახან (№ 202) სოკოსებურ მოყვანილობას უხასლოვდება. მათი ღეროს სიგრძე 10,0—14,6 სმ-ს უდრის.

აღნიშნული საკინძების პარალელები ცნობილია ნულიდან¹²³. ამ უკანასკნელებს ბ. კუფტინი ასაკობრივად თრიალეთის მოგვიანო ხანის გორასამარხებს უტოლებს და დაახლოებით ძვ. წ. XV—XIV სს-ით ათარიღებს¹²⁴. ისინი მოგვიანებითაც ვანავრძობენ არსებობას, რაზედაც მიგვითითებს სამთავროს უძველესი ორმოსამარხები¹²⁵, ბეშთაშენის სამაროვანი¹²⁶ და გვიანბრინჯაოს ხანის სხვა ძეგლები.

დ. მრგვალთავიანი ღეროგახვრეტილი ბრინჯაოს საკინძები (4 ცალია: № 33, 104, 109, 125; ტაბ. XXXII; სურ. 4, 28, 29, 32, 39), ბრტყელთავიან და კონუსურთავიან საკინძებისაგან გამოირჩევიან ბირთვისებური მოყვანილობის თავით.

ღეროს სიგრძე 10,5—13,0 სმ უდრის. ყველა ჩამოსხმული უნდა იყოს.

ამ ტიპის საკინძების ანალოგები დიდი რაოდენობითაა ცნობილი სამთავროს სამაროვნიდან, სადაც მათი გამოჩენა გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე ხდება. უძველეს ორმოსამარხში სამი ასეთი საკინძია აღმოჩენილი

118 როგორც აღინიშნა, მდინისქალაში თავხვია საკინძები მხოლოდ ქალების სამარხებს ახასიათებდა. სატევრების შებუყვლ არც ერთ სამარხში არ აღმოჩენილა ისინი. აქ ჩვენ ეკვლისხმობთ სამთავროს 263-ე ორმოსამარხს.

119 მდინისქალის II გორასამარხის ძირითად კაშვარში.

120 Б. А. Күфтин, Археологическая маршрутная..., გვ. 43—45, ტაბ. XXVIII, XXX.

121 Б. В. Техов, დასახ. ნაშრ., გვ. 90—105, ტაბ. X₂₋₁₀, XVII₁₋₅, XVIII₃₋₅.

122 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 88—89.

123 Пчелкина Е. Г. и Смирнов А. П., Дневник археологических раскопок, бронзовых близ сел. Нули, Авицкого сельсовета в юго-Осетии на правом берегу Гирони. Известия Юго-Осет. научн. иссл., инст. краеведения, вып. I, Сталинир, 1933, გვ. 290—297.

124 Б. А. Күфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 31—35, 51, ტაბ. XVII₁.

125 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 88.

126 Б. А. Күфтин, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 73, სურ. 80₄.

(ყველა მამაკაცის სამარხში), ზოლო მოპდევნო ხანაში საკმაოდ ერცელდება¹²⁷.

მსგავსი საკინძები ნაპოვნია, აგრეთვე, თრიალეთში¹²⁸, ფლავისმანში¹²⁹, კისპში¹³⁰. სამხრეთ ოსეთში¹³¹, ყობანში¹³² და სსხ.

წინა აზიაში, ალშარის ბორცვებზე, ისინი გვხვდება ხეთური პერიოდიდან მოკიდებული ვიღრე ფრიგიული პერიოდის ჩათვლით¹³³.

თლის სამაროვანზე მრგვალთაფიანი საკინძები ჩნდებოდა თავის ქალასთან. ამიტომ ბ. ტეხოვს შესაძლებლად მიაჩნია მათი გამოყენება ქალების თმის სამაგრებად¹³⁴.

იმის გამო, რომ სამთავროს და კასპის სამაროვნებზე ისინი მეტწილად მამაკაცთა სამარხებშია ნაპოვნი, რაც თითქმის თავითავე უნდა გამორიცხავდეს თმის სამაგრებად მათ გამოყენებას, მ. ბარამიძე არ ეთანხმება ბ. ტეხოვის მიერ გამოთქმულ ვარაუდს და თვლის მათ შალის უხეში სამოსის შესაყრავ ნივთებად¹³⁵.

მდნისქალის 4 ასეთი საკინძიდან 3 — მამაკაცის სამარხში იყო, 1 კი ქალისაში. ისინი ძირითადად მიცვალებულთა გულ-მკერდის არეში გვხვდებოდა და, ვფიქრობთ, აქ ტანისამოსის შესაყრავად იხმარებოდა. მაგრამ 27-ე ორმოსამარხში, გარდა ამისა, ერთი მრგვალთაფიანი საკინძი (№ 109), ადრე ხსენებულ ბრტყელთაფიან საკინძთან (№ 110) ერთად იღო ბრინჯაოს სატევეარზე და, ამ შემთხვევაში, სატევერის ჩამოსაკიდებლად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. ამიტომ მტკიცება იმისა, რომ მრგვალთაფიანი საკინძებს მხოლოდ და მხოლოდ ერთი რომელიმე ფუნქცია ჰქონდა, ჩვენი აზრით არ არის მიზანშეწონილი. უფრო სწორი იქნება, რომ ვიგულისხმობთ მათი მრავალმხრივი გამოყენება.

ე. დეროგახერტილი საკინძი (№ 179; ტაბ. XXXII; სურ. 15). მოყვანილობით ჰგავს მახათს, მაგრამ ოვალურ ნახვრეტს ზემოთ, შემსხვილებულ თავზე ($d=0,45$ სმ) ამოღარული სალტე შემოუყვება. დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი ლეროსაგან. სიგრძე=6,5 სმ-ს.

3. სამაჯურები და საწვივე რგოლები გვხვდებოდა ძირითადად ქალების და მარცხენა გვერდზე დაკრძალულ ბავშვთა სამარხებში; ერთ შემთხვევაში (მე-20 სამარხი) ისინი ეკეთა მარჯვენა გვერდზე დასაფლავებულ ბავშვს.

ეს ნივთები ნაკეთებია სპილენძ-ბრინჯაოსაგან (8 ცალი), გარდა კალის ერთი სამაჯურისა, რომელსაც აქვს მრგვალგანივკვეთიანი, ვახსნილი თავებისაკენ შევიწროებული ლერო (№ 168; ტაბ. XXXII; სურ. 14); მისი დიამეტრი დაახლოებით 7,0—8,0 სმ-ს უნდა ყოფილიყო.

¹²⁷ ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 89.

¹²⁸ Б. А. К у ф г и н, დასახ. ნაშრ., გვ. 73, სურ. 80.

¹²⁹ ს. მაკალათია, ფლავისმანის ნეკროპოლი, გვ. 228—232.

¹³⁰ მ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი, გვ. 54, ტაბ. 13-7.

¹³¹ Б. В. Т е х о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 95—96: ავტორი მრგვალთაფიან ლეროგახერტილ საკინძებს აერთიანებს მისი კლასიფიკაციის V ტიპში, და გუგუბარი მიხეზით, მათ ლურსმნისებურთაფიან (с гнзодзвншдншн голсвкамн) საკინძებს უწოდებს.

¹³² МАК, VIII, ტაბ. XXXIX₄.

¹³³ F. S h m i d l, The Alishar Hüyük, season of 1928 and 1929, part I, University of Chicago press, Chicago, Illinois, p. 58, ill b., g. 25 846.

¹³⁴ Б. В. Т е х о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 92—96.

¹³⁵ მ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 54.

მადნისქალის სამაჯურები ორი სახეობისაა: 1. ბ რ ტ ყ ე ლ ე რ ი ა ნ ი, ბოლოებშივეწროებული და ხვეულთავეიანი; ზურგი შემკული აქვთ თავსა და ბოლოში შეერთებული ირიბი ქდეების ორი რიგით (№ 51; სურ. 9, 39), ან კიდევ მსგავსადვე გაკეთებული ნაქდევი წიწვოვანი ორნამენტით (№ 176; ტაბ. XXXII; სურ. 15) და 2. მ რ გ ვ ა ლ დ ე რ ი ა ნ ი, თავებგახსნილი სამაჯურები, რომელთა თითო ბოლო გაბრტყელებული და ხვეულია, მეორე — შემსხვილებული და კვეთილი (№ 87; ტაბ. XXXII; სურ. 23). ორივე სახის სამაჯურები ოვალური მოყვანილობისაა ($d=3,5-5,0$ სმ).

მადნისქალაში წარმოდგენილი ყველა საწვივე რგოლი, განივკვეთში წრიულია: ერთმანეთზე გადასული თავები გაბრტყელებული და მოხვეულია (№ 42, 87ა; სურ. 7, 39). მოყვანილობით ისინი წარმოადგენენ ტაპირ სამაჯურებს, მაგრამ სამთავროს ზოგიერთ უძველეს ორმოსამარხის მსგავსად¹³⁶, ისინი წვივებზე ჰქონდათ გაკეთებული ბავშვებს (მე-9 სამარხი). აღსანიშნავია, რომ გვიანი ბრინჯაოს ხანის მთელ რიგ ძეგლებზე (სამთავრო¹³⁷, თლი¹³⁸, არტიკი¹³⁹, მინგეჩაური¹⁴⁰ და სხვა) ანალოგიური ნივთები სწორედ სამაჯურებად არის გამოყენებული. მადნისქალაში ჩვენ შევხვდით ერთ ისეთ სამარხსაც (მე-20), სადაც ბავშვს სამაჯურებიც ჰქონდა გაკეთებული და იმგვარივე მოყვანილობის საწვივე რგოლიც (ტაბ. XIII₁).

4. საყურეები და სასაფეთქლე რგოლები ჩნდებოდა ქალების და ბავშვების სამარხებში.

საყურეები (6 ცალი) პატარა ზომისაა ($d=1,0-2,5$ სმ); ნაკეთებია ბრინჯაოს მრავალგანივკვეთიანი მკვთულისაგან. აქვთ გახსნილი, ხანდახან ერთმანეთთან მისული თავები, და როგორც წესი, ცალი ბოლო შემსხვილებული (№ 22, 29, 30, 44, 177, 178; ტაბ. XXXII; სურ. 3, 7, 15, 39).

მსგავსი ნივთები ფართოდ იყო გავრცელებული დროსა და სივრცეში, მათ შორის გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზეც¹⁴¹.

ცალკე უნდა აღინიშნოს 2 სასაფეთქლე რგოლი (№ 151, ტაბ. XXXII; სურ. 35). განხილულ საყურეებთან შედარებით ისინი უფრო მასიური და დიდებია ($d=3,5$ სმ); გაბრტყელებული ბოლო ხვეულია, მეორე — წაწვეტილებული.

5. პირსაფარეშო და ბრინჯაოს სხვა წვრილი ნივთები.

ა) მ ა შ ა ჩ ქ ი ფ ი (№ 103, 204; ტაბ. XXXII; სურ. 27, 28) ორივე მამაკაცის სამარხში აღმოჩნდა მიცვალებულის წელთან. ნივთები სადაა და დაახლოებით თანატოლი ($l=6,6$ და $6,9$ სმ).

ანალოგიური ნივთები ჩვენში, როგორც ჩანს, გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე ჩნდება (იხ. მადნისქალის 26-ე ორმოსამარხი და II გორასამარხის კომპლექსები; სურ 27, 28; აგრეთვე, სამთავროს უძველესი ორმოსა-

¹³⁶ სამთავროს № 156, 162, 178 ორმოსამარხები; ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 91.

¹³⁷ იქვე.

¹³⁸ Б. В. Техов, დასახ. ნაშრ., გვ. 82, ტაბ. IV₂₇.

¹³⁹ Т. С. Хачагриян, დასახ. ნაშრ., გვ. 67—69, ტაბ. 4.

¹⁴⁰ В. П. Фоменко, Грунтовое погребение № 63 в Мингечауре, ტაბ. III₁.

¹⁴¹ მაგ. სამთავროს № 17, 31, 39, 100, 113, 179 და სხვა უძველეს ორმოსამარხებში.

მარხები¹⁴²). მოგვიანებით ისინი მრავლდებიან და საკმაოდ სწორად გვეხდებიან გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლებში¹⁴³.

შენიშნულია, რომ ადრეული ჩქიფები სადაა და შედარებით ტლანქი, მაშინ როდესაც შემდგომში, განსაკუთრებით კი რკინის ფართო ათვისების ხანაში, უფრო პატარა ზომისაა და ზოგიერთი ორნამენტირებულია¹⁴⁴.

აღნიშნული ნიშნებით მდინისკალის ჩქიფები ამ ნივთთა უძველეს სახეობას განეკუთვნებიან.

ბ. ხ ვ ი ა (№ 171; სურ. 14) წარმოადგენს სპირალურად დახვეულ სპილენძის თხელ ფირფიტის მილაკს.

მსგავსი ნივთები გავრცელებული იყო მთელ კავკასიაში დროისა და სიერის ფართო მონაკვეთზე¹⁴⁵.

გ. მ ი ლ ა კ ე ბ ი (№ 170, 120; ტაბ. XXXII; სურ. 14, 31) ბრინჯაოსი. ორივე დამზადებულია ქედვით, რაც კარგად ჩანს ნაპირების შეერთების ადგილზე, სადაც ზედაპირს სიგრძეზე ვისდევს შეერთების ზოლი. მილაკები ერთი მიმართულებით უმნიშვნელოდ ვიწროვდება. 1) $l=1,0$ სმ; $d=0,5-0,6$ სმ; 2) $l=1,7$ სმ; $d=0,8-1,0$ სმ.

დ. ვ ა რ დ უ ლ ე ბ ი (№ 186; ტაბ. XXXII; სურ. 16) ბრინჯაოსი, 2 ცალი. წარმოადგენს თხელი ფირფიტისაგან დამზადებულ ოთხფრთიან, გვერდებშიღარულ, პატარა ზომის (1,8X2,9 სმ) ღრუ სამკაულებს.

ანალოგიურ ნივთებს, რომლებიც აღმოჩნდა ყ. დე მორგანის მიერ გათხრილ მარალ-დერესის მე-2 სამარხში ბრინჯაოს მდიდრულად ორნამენტირებულ სარტყელთან, რკინის სატევართან და თიხის ორ ჭურჭელთან (დოჭი, ჯამი) ერთად, ბ. კუფტინი უღარუნებად (розетка—рубишник) მიიჩნევს. ეს კომპლექსი გვიანვანური ხანით თარიღდება და ასაკობრივად უტოლდება მუსი იერის 74-ე სამარხს. ეს უქანასკნელი კი, თავის მხრივ, ლელვარის ახალგაზრდა ჯგუფის სამარხების თანადროულია¹⁴⁶.

მსგავსი სამკაული ცნობილია მარალინ-დერესის და ლელვარის სამაროვნებიდან¹⁴⁷. ისინი აღმოჩნდა, აგრეთვე, დმანისის სამაროვანზე. ამ ნივთებს

¹⁴² ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 89, ტაბ. XVIII.

¹⁴³ ი. კეკელიძე, გვ. 89; Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 70, სურ. 74; გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები..., ტაბ. XXIV₅; საქართველოს არქეოლოგია, ტაბ. XIV; რ. აბრამიშვილი, სამთავროს სამაროვანზე..., ქრონოლოგიური ტაბულა, № 210; მისივე, რკინის ათვისების საკითხისათვის..., ტაბ. V, VIII, IX; მ. ბარამიძე, კასპის სამაროვანი, გვ. 56; МАК—VI, გვ. 92—93, 106—107; ტაბ. IV_ფ.

¹⁴⁴ ო. ჭაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები სოფ. ოფრანში, თსუ შრომები, № 65 თბ., 1957, გვ. 203.

¹⁴⁵ МАК—VIII, ტაბ. VI₃, XXIV₃, XXX_{6,7}, XXXIV₁₀; Ernest Chantre, Recherches Anthropologiques dans le Caucase, tome second, Paris-Lyon, 1886, ტაბ. XXIX, სურ. 1—6; Б. Е. Деген, Курганы в Кабардинском парке..., გვ., 260, სურ. 7—10; А. А. Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии..., გვ. 123, სურ. 17; Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. II; მისივე, Материалы к археологии Колхиды, II, თბ. 1911, ტაბ. XXVIII, სურ. 3, 6; Б. В. Тексов, დასახ. ნაშრ., გვ. 112—114.

¹⁴⁶ J. de Morgan, Mission scientifique..., ტ. I, გვ. 37, 203; მისივე, La pré-histoire orientale, t. III, Paris, 1927, გვ. 283; Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети..., 49, ტაბ. XXI_V.

¹⁴⁷ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 63.

გ. ნიორაძეც უღარუნებად თელის, მაგრამ, ამავე დროს, არ გამოირიცხავს მათ მიჩნევას კოსტუმის მოსართავ სამკაულებად¹⁴⁸.

შედარებით მომცრო, მაგრამ მოყვანილობით ზუსტად მსგავსი ნივთები, რომლებიც ტანსაცმლის მოსართავ სამკაულებს წარმოადგენენ, აღმოჩნდა ასურეთის ადრეანტიკური ხანის სამაროვანზე¹⁴⁹.

მასალებით ირკვევა, რომ ოთხფრთიანი ვარდულები არსებობდნენ გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე და იხმარებოდნენ ადრეანტიკურ ხანამდე მიანც.

ე. ო რ ი ფ ი რ ფ ი ტ ა (№185; სურ. 16) ბრინჯაოსი, გაურკვეველი დანიშნულების. მოყვანილობით დანის პირს მოგვეგონებენ: ყუის ნაწილი შემსხვილებულია, პირისა — გათხლებული და ბასრი. $l=1,0$ სმ; სიგანე $=0,4-0,5$ სმ-ს.

6. მ ძ ი ე ვ ე ბ ი (ტაბ. XXXIII). სამაროვანზე სხვადასხვა მასალისაგან ნაკეთები (ნახევრადძვირფასი ქვები, პასტა, მინისებური პასტა, მინა, ანტიმონი, ბრინჯაო) 1500-ზე მეტი მძივი აღმოჩნდა. უდიდეს ნაწილს (დაახლოებით 90%) სარდიონის და ამ ქვის ნაირსახეობათა (აქატი, ქალცედონი) ნაკეთობა შეადგენს. ფერის მიხედვით გამოირჩევა იაშმისებური წითელი, მუქი ვარდისფერი, მოწითალო-მოყავისფრო, მუქი წითელი და ნახევრად გამჭვირვალე ღია ვარდისფერი. ზოგიერთი მათგანი, მეტადრე მუქი და გაუმჭვირვალე ქვები, დასერილია სხვადასხვა ელფერის ზოლებით, რაც კიდევ უფრო აღამაზებს და ნაირფეროვანს ხდის მათ.

გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლებში სარდიონის მძივების დიდი რაოდენობით აღმოჩენამ ადრევე მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება. გ. ლემლეინმა სამთავროს, მინგეჩაურის, კარმირბლურის და სხვათა მასალების საფუძველზე საგანგებოდ შეისწავლა ისინი. იგი შეეხო ისეთ სპეციალურ საკითხებს, როგორიცაა მათი დამზადების ტექნიკა, ქვის ჯიშები, ფორმები, გეოგრაფიული გავრცელება და სხვა¹⁵⁰.

იმის გამო, რომ მდინისქალის ქვის მძივები თითქმის ზუსტად შეესატყვისება კავკასიაში გავრცელებულ, გ. ლემლეინის მიერ განხილულ ტიპებს, ჩვენ დეტალურად აღარ ვჩერდებით მათზე და მხოლოდ საჭიროებისამებრ ვიძლევით ზოგიერთ განმარტებას.

¹⁴⁸ Г. Н и о р а д з е, Могилышк «стеклянного звозда». გვ. 92, 97, 99, სურ 2с.

¹⁴⁹ კ. კ ე თ ი ნ ა ძ ე, 1965 წელს ასურეთში ჩატარებული არქეოლოგიური დაზვერვების ანგარიში, XV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1965 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1966, გვ. 17—18; მისივე, 1966 წელს აღმოჩენილი ადრეანტიკური ხანის ძეგლები არუხლოს „გეოი-თეფესა“ და „სამაჩეთის“ სამაროვანზე, XVI სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1967, გვ. 65—66.

¹⁵⁰ Г. Г е м л е й н, Каменные бусы Самтаврского некрополя. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 29, თბ. 1951, გვ. 183—212; მისივე, Основные типы каменных бус Мингечаурского некрополя, Доклады АН АЗССР, т. 5. Баку, 1949; მისივე, Техника сгертления каменных бус из раскопок на Кавказе, КСИИМК, XVIII, М.-Л., 1947, გვ. 22—30; მისივე, Опыт классификации каменных бус, КСИИМК, XXXII, 1950; Б. Б. П и о т р о в с к и й, Кармир-Блур, III, Ер., 1955, გვ. 46—49.

მადნისქალის ქვის მძივების თითქმის ნახევარს ე.წ. ნაპობი („РУДНИК-ПЛО“) მძივები შეადგენს. ნაკეთებია საკმაოდ ტლანქად და, როგორც წესი, გახვრეტილია ერთი მიმართულებით. ზომა: 1,5×1,1 სმ-დან 0,5×0,2 სმ-მდე.

გ. ლემლინი დასაშვებად მიიჩნევს ნაპობი მძივების ადგილობრივად დამზადებას. ამასთანავე იგი არ გამოირიცხავს უცხოეთიდან მათი შემოტანის შესაძლებლობასაც, მაგალითად, მდ. არაქსის სამხრეთით მდებარე ირანის რაიონებიდან, ანდა შუამდინარეთიდან¹⁵².

მძივების დასამზადებლად ვარგისი მინერალები გამოიყვლია გ. ლომთათიძემ. მან დაადგინა, რომ სხენებული ტიპის მძივებისათვის საჭირო ქვები საქართველოში საკმაოდ ბევრია. ისინი გვხვდება შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებზე და ძველ ზღვათაგანამარხებულ დანალექებში. მაგალითად, რუსთაისის მიდამოებში და სხვ.¹⁵³. ადრე უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ მათი საბადოები შედარებით მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც არსებობს ქვემო ქართლშია (მარნეულის რ-ნი, სადახლოსა და შაუმიანის მიდამოები).

გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძეგლებში სარდიონის ნაპობი მძივებს, სხვა მძივებს შორის გაბატონებული ადგილი უჭირავს. აღნიშნული გარემოება გეკარნახობს მათი ადგილობრივი წარმოება ვივარაუდოთ, თუნდაც მეზობელ რაიონებიდან შემოტანილი ნედლეულის ბაზაზე, მითუმეტეს, რომ დასამუშავებლად ისინი რაიმე განსაკუთრებულ ტექნიკური ჩვევების ათვისებას არ მოითხოვენ¹⁵⁴. ფაქტიური ვითარება ამ უკანასკნელი ვარაუდის სასარგებლოდ უფრო მეტყველებს, ვიდრე უკვე დამზადებულ ნაწარმის უცხოეთიდან შემოტანის სასარგებლოდ.

ნაპობი მძივები მადნისქალის 20 სამარხში აღმოჩნდა. აქედან 10-ში ქალები იყო დასაფლავებული (№ 1, 4, 5, 7, 12, 14, 32, 36, 37 და 40 სამარხები), 8-ში — ბავშვები და მარცხენა გვერდზე დაკრძალული მოზარდები (№ 2, 9, 11, 13, 16, 17, 20 და 24 სამარხები). მამაკაცის მხოლოდ ერთ 27-ე ორმოსამარხში, სხვა მძივებთან ერთად, იყო მარტო ერთი ნაპობი მძივი. აქედან ჩანს, რომ მადნისქალაში ნაპობი მძივებს ქალები და ბავშვები იყვებდნენ. მამაკაცთა სამარხებში მათი რიცხვი იმდენად უმნიშვნელოა, რომ მხედველობაში არც არის მისაღები. საინტერესოა, რომ სამთავროშია ისინი მეტწილად ქალებს ეკეთა¹⁵⁵.

მადნისქალაში ნაპობი მძივები გვხვდებოდა როგორც ყელსაბამის შემადგენლობაში, ისე სამაჯურების ასხმაში (მაგალითად № 1 სამარხში). მათ იყვენებდნენ სამოსის მოსართავადაც. ხშირად ისინი მიცვალებულთა გულ-მკერდის არეში იყო მიმობნეული.

მადნისქალის სამაროვანზე აღმოჩენილი სარდიონის მძივების მეორე ნაწილი რამდენიმე სახეობისაა: სფერული (რომელსაც ზოგიერთ შემთხვევაში

151 Г. Г. Леммлейн, Техника сверления..., გვ. 26—27; Миссия, Каменные бусы..., გვ. 188—189, ტაბ. I₁₋₈.

152 Г. Г. Леммлейн, Каменные бусы..., გვ. 189, 209.

153 გ. ლომთათიძე, სასამაჯურო მინერალთა კულტურა ძველ საქართველოში, შეცნობები და ტექნიკა, № 9, თბ., 1952, გვ. 24.

154 Г. Г. Леммлейн, Техника сверления..., გვ. 26 — 27; Миссия, Каменные бусы..., გვ. 188—189.

155 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 93.

თავები ოდნავ შებრტყელებული აქვთ), მრგვალ-ბრტყელი, ცილინდრული, ბიკონუსური, შინდისებური, ვაშლისებური და სხვა. სფერული, ვაშლისებური და მრგვალ-ბრტყელი მოყვანილობის მძივები დამზადებულია ღია ვარდისფერა — ნახევრად გამჭვირვალე ქვებისაგან. დანარჩენები, ნაპოვი მძივების მსგავსად, მეტწილად ნაკეთებია მუქი — გაუმჭვირვალე სარდიონისაგან.

ზემოჩამოთვლილი მძივები გავხარტილია როგორც ორმხრივად, ისე ცალმხრივად. გავხრეტი წარმოებდა სათანადო ხელსაწყოს გამოყენებით და შესაფერისი ტექნიკური ხერხის საშუალებით¹⁵⁶.

გ. ლემლეინი აღნიშნავს, რომ ძველად, აღმოსავლურ და ბერძნულ სამყაროში, ქალები ღია ფერის ქვის მძივებით იკობდნენ თავს, მამაკაცები კი მუქი სარდიონის მძივებს ატარებდნენ¹⁵⁷. ამასთან დაკავშირებით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ მადნისპალაში, ისევე როგორც საქართველოს ტერიტორიაზე გათხრილ გვიანბრინჯაოს ხანის სხვა ძეგლებზე (სამთავრო, კასპი, ბეშთაშენი, ხოვლე და სხვა), ასეთი რამ არ შეინიშნება. ღია ფერის სარდიონის მძივები აქ მამაკაცთა სამარხებშიაც გვხვდება და თუ ისინი, ამ უკანასკნელებში, მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი, ეს გამოწვეულია საერთოდ მამაკაცთა სამარხებში მძივების ნაკლებობით. ქალები, როგორც ჩანს, მაშინაც მეტ ყურადღებას აქცევდნენ თავის მორთულობას. სამთავროში, მაგალითად, მძივები ქალის ოცდახუთსავე უძველეს სამარხში აღმოჩნდა, უმეტეს შემთხვევაში თითოეულში 60-დან 200 ცალამდე. ცალკეულ შემთხვევაში მათი რიცხვი 400-საც აღწევდა, მაშინ როდესაც ისინი მამაკაცის მხოლოდ ხუთ სამარხში იყო და ისიც 4-დან — 65 ცალამდე¹⁵⁸. მადნისპალაში კი მძივებს შეიცავდა მამაკაცის მხოლოდ ორი — 27-ე და 35-ე სამარხები (ინვენტარი იხ. 29-ე და 34-ე სურათებზე).

კარგადაა ცნობილი, რომ სარდიონის სფერული (ან ბირთვისებური) მძივები გავრცელებული იყო დროისა და სივრცის ფართო მონაკვეთზე. საქართველოს ტერიტორიაზე ისინი გვხვდება როგორც შუაბრინჯაოს ხანის, ისე გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლებში (თრიალეთი¹⁵⁹, არდასუბანი¹⁶⁰, ბრილი¹⁶¹, ეშერი¹⁶², ნოსირი¹⁶³, ფარცხანაყანევი¹⁶⁴, ყულანურხვა¹⁶⁵, ნული, ქვასათა-

156 Г. Г. Леммлейн, Камешные бусы..., გვ. 100—195, 198—200.

157 იქვე.

158 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 93.

159 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 42; ი. ჭაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, გვ. 9—10; О. М. Джапаридзе, Археологические раскопки в Триалети в 1959—1962 гг., СА, № 2, М., 1964, გვ. 107, სურ. 9, 10.

160 ნ. თუშუშვილი, არდასუბნის შუაბრინჯაოს ხანის სამარხი, გვ. 229, ტაბ. 114.

161 გ. გობეჯიშვილი, 1939 და 1950 წწ. რაჭის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიშები, ხელნაწერი.

162 Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, I, тб., 1949, გვ. 168—169, ტაბ. XVII, 2.

163 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 133, სურ. 131.

164 იქვე.

165 М. Трапш, Грунтовые погребения с инвентарем скифского типа с Куланурхва, ფეხაზეთის ენა, ლიტერატურის და ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, სოხუმი, 1951, გვ. 327, ტაბ. XIV.

ლი¹⁶⁶, სამთავრო¹⁶⁷ და სხვ.). მაგრამ გვიანბრინჯაოს ხანის ბირთვისებური მძივებისაგან განსხვავებით, რომლებიც უფრო ხშირად ნახევრად გამჟვინვალე ღია ვარდისფერი სარდიონიდან არიან დამზადებული, შუაბრინჯაოს ხანის ბირთვისებური მძივები, როგორც წესი, დამზადებულია მუქი მოწითალო-მოყავისფრო, უმეტესად ნახევრად გამჟვინვალე ქვის ჩიშებისაგან. შუაბრინჯაოს ხანის ბირთვისებური მძივები, გარდა ამისა, თითქმის ყოველთვის ხასიათდებიან შესანიშნავად დამუშავებული და გაპრიალებული ზედაპირით. გვიანბრინჯაოს ადრეულ ეტაპზე არის ანალოგიური მძივები (მადნისქალა, სამთავრო, არმაზისხევი, ხეწე და სხვ.)¹⁶⁸, მაგრამ რაოდენობით ისინი ბევრად ნაკლებია მათ გვერდითვე არსებულ მსგავსსავე მოყვანილობის, ოღონდ შედარებით ნაკლებხარისხივად დამუშავებულ ნახევრადგამჟვინვალე ღია ვარდისფერი სარდიონის მძივებზე. თუმცა ისინი ნაპოვ მძივებზე უკეთ არიან დამუშავებული, მაგრამ ზედაპირის დაგლუვება-გაპრიალების ხარისხით აშკარად ჩამოუვარდებიან შუაბრინჯაოს ხანის ბირთვისებურ მძივებს.

იმის თქმა, რომ გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ქვის მძივების ზედაპირის დამუშავების ტექნიკა რაღაც რეგრესს განიცდის შუაბრინჯაოს ხანასთან შედარებით, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება. ამის საწინააღმდეგოდ მეტყველებს გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძეგლებზე დამოწმებული ბრწყინვალედ დამუშავებული არა მარტო ბირთვისებური, არამედ ბიკონუსური, ცილინდრული, შინდისებური და კიდევ სხვა მოყვანილობის სარდიონის მძივები. ჩვენ გვინდა ხაზი გავუსვათ იმ ფარემობას, რომ გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე, შესანიშნავად დამუშავებული სარდიონის მძივების გვერდით გაცილებით მეტი რაოდენობით გვხვდება შედარებით უხარისხოდ დამუშავებული იმავე მოყვანილობის ქვის მძივები. შუაბრინჯაოს ხანაში ეს ასე მკაფიოდ არ შეინიშნება.

რით უნდა აიხსნას აღნიშნული მდგომარეობა? იქნებ იმით, რომ ჩვენში ჯერჯერობით სუსტად არის შესწავლილი შუაბრინჯაოს ხანის რიგითი სამარხები, ხოლო გორასამარხებში მდიდრულად დაკრძალულ პირებს, ბუნებრივია, კარგ ნახელავს ჩააყოლებდნენ? ანდა იქნებ შუაბრინჯაოს ხანაში სარდიონის მძივები შემოჰქონდათ უცხოეთიდან, გვიანბრინჯაოს ხანაში კი შემოტანილი ნიმუშების მიბაძვით დაუწყიათ ადგილობრივი წარმოება და ახლად ჩამოყალიბებული სახელოსნოები ჯერ კიდევ სრულად ვერ დაეუფლნენ მათი დამზადების ტექნოლოგიას? შესაძლებელია ისიც, რომ გვიანბრინჯაოს ხანაში მოახსენიების ზრდასთან ერთად გაიზარდა მოთხოვნილება აღნიშნულ სამკაულზე და თუ ადრე სახელოსნოები ასწრებდნენ არსებულ მოთხოვნილებას დაკმაყოფილებას, მოგვიანებით, ვარკვეული დროის მანძილზე, ვიდრე უფრო ფართოდ არ გაიშლებოდა მათი წარმოება, ვეღარ აუდილიოდნენ კარგი მძივების დიდი რაოდენობით გამოშვებას, რადგანაც მათი ზედაპირის მაღალხარისხივად დამუშავება-გაპრიალება მეტ დროს მოითხოვდა. იქნებ ამიტომაც გაუარესდა მძივების დიდი ნაწილის ხარისხი? აქ შეიძლება კიდევ რამდენიმე მოსაზრების მოტანა, მაგრამ ვიდრე არ გაითხრება შუაბრინჯაოს ხანის საზოგადოების რიგითი წევრების სამარხები და არ დაგროვდება სათანადო მასალა, რომელიც რა-

166 О. М. Джапаридзе, Кавказальский музейник..., გვ. 27.

167 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 93.

168 ი. ქვე.

იმე კანონზომიერების დანახვის საშუალებას მოგვცემდა, ამ კითხვებზე პასუხის გაცემა შეუძლებელია. გარდა ამისა, სპეციალისტების მიერ ჯერ კიდევ დეტალურად არ არის შესწავლილი ორივე ხანის მძივების ქვის ჯიშები, მათი საბალოები, საწარმოო ცენტრები და სხვა კონკრეტული საკითხები, რომელთა გაშუქებამდე ჩვენი მსჯელობა ზოგადი ვარაუდის ფარგლებს არ გაცდება.

ფაქტი ისაა, რომ გვიანბრინჯაოს ხანის აღრეულ ეტაპზე, კერძოდ მადნის-ქალაში, სარდიონის მძივებს შორის არსებობს, ერთის მხრივ, მშვენიერი ნი-მუშები, რომლებიც შედარებით შირე რაოდენობითაა და, მეორეს მხრივ, უფრო უხეში მძივები, რომლებიც რაოდენობრივად სჭარბობს მაღალხარისხოვან პროდუქციას და, ამავე დროს, განსხვავებული ჯიშის — უფრო ღია ფერის სარდიონის ქვებისაგან არიან ნაკეთები.

სამთავროს სარდიონის მძივების განხილვისას, როგორც ითქვა, გ. ლემლეინს დასაშვებად მიაჩნია ზოგიერთი მათგანის უცხოეთიდან შემოტანის შესაძლებლობა. სამთავროს მასალებით ავტორის მიერ გამოთქმული მოსაზრება თუ სწორია, მაშინ მისი გავრცელება გაბედულად შეიძლება მადნისქალის მიპართაც, რადგანაც ჩვენს ძეგლზე აღმოჩენილი ქვის მძივები ზუსტად შესატყვისებიან სამთავროსას — როგორც ქვის ჯიშებით, ისე ფორმებით და დამზადების ტექნიკით. მაგრამ რიგი მნიშვნელოვანი საკითხებისა, როგორც დაეინახეთ, ბაღებს ისეთ კითხვებს, რომლებზედაც პასუხის გაცემა ჯერჯერობით შეუძლებელია. ამდენად, ამ ეტაპზე მსჯელობა მათ შესახებ, სათანადო მასალების დაგროვებამდე იქნებოდა ზერელე, მეცნიერულად დაუსაბუთებელი.

ქვის მძივების გარდა მადნისქალაში სხვა მასალისაგან ნაკეთები მძივებიც აღმოჩნდა. ისინი შედარებით ცოტაა — ერთად აღებული მძივების საერთო რაოდენობის დაახლოებით 10%-ს შეადგენენ. აქ არის ცილინდრული და დაბალცილინდრული იოტისოდენა პასტის მძივები, ფერად შავი, თეთრი და მოყვითალო, ესოდენ გავრცელებულ მატერიალური კულტურის სხვადასხვა დროის ძეგლებში (თეთრი წყარო¹⁶⁹, ბაიბურთი, წინწყარო, თაქქილისა, მარალ-დერესი¹⁷⁰, სამთავრო¹⁷¹, რაქა¹⁷² და სხვ.); თეთრი პასტის მრგვალ-ბრტყელი მძივები, მინისებური პასტის სფერული და მრგვალ-ბრტყელი მოყვანილობის ცისფრად და მწვანედ მზინაევი მძივები, რომელთა ანალოგები სამთავროს 21-ე და 178-ე სამარხებშია დამოწმებული¹⁷³.

ცალკე უნდა აღინიშნოს შავი პატინით დაფარული — წითელი, მწვანე, ყვითელი და შესაძლებელია სხვა ფერებისაც¹⁷⁴ — სფერული, კასრისებური და მრგვალ-ბრტყელი მოყვანილობის ფართო ნახვრეტიანი მინის მძივები. ნ. უგრელიძე ფიქრობს, რომ ისინი ადგილობრივად უნდა იყვნენ დამზადებული, რადგანაც ჩვენში მინის წარმოებას უძველესი საწყისები უნდა ჰქონოდა.

169 გ. გობეჯიშვილი, თეთრი წყაროს 1956—1958 წწ. არქეოლოგიური ექსპედიციების მუშაობის ანგარიშები (ხელნაწერი).

176 Б. А. К у б т и и, დასახ. ნაშრ., გვ. 52, 76, ტაბ. XI, XII, XXXI III.

171 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 93.

172 გ. გობეჯიშვილი, 1939 და 1950 წწ. რაქის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიშები.

173 ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 93.

174 მასალა ამჟამად დამუშავების პროცესშია მუზეუმის ქიმ. ლაბორატორიაში.

მინის მძივები სამთავროს უქელეს ორმოსამარხებისათვისაც არ არის უჩვეულ¹⁷⁵.

საყურადღებოა, რომ მოქიქული მძივები აღმოჩენილია თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის კულტურაშიაც, მაგრამ სათანადო მასალების უქონლობის გამო ზ. კუფტინი ვერაფერს ამბობს მათი წარმომავლობის შესახებ. მიუხედავად ამისა ლურჯი ქიქურის ხასიათის მიხედვით იგი ეგვიპტურ ნაწარმს უკავშირებს მათ¹⁷⁶.

საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული მინის უძველესი მძივები მეცნიერულად ჯერ არაა შესწავლია. ის გარემოება, რომ მინა ჩვენში თავს იჩენს უკვე შუაბრინჯაოს ხანაში, ხოლო შემდეგ თითქმის უწყვეტლევ არსებობს, თავისთავად მნიშვნელოვანი და ყურადსაღები ფაქტია, რომელიც მოითხოვს სათანადო განმარტებას მინის წარმოების უძველესი ფესვების და მის დასამზადებლად საჭირო ჩვევების გამოსავლინებლად.

ლითონის მძივებიდან აღსანიშნავია ანტიმონის მრგვალ-ბრტყელი მძივები, რომელთაგან ზოგიერთი დაკეცილია (სურ. 25, 30) და, ბრინჯაოს დაბალცილინდრული მძივები (ტაბ. XXVIII).

§ 4. ლითონის ნივთიანის კიბიური შედგენილობა

კავკასიაში მოსახლე ქართველთა წინაპარ ტომებს ძველი საისტორიო მწერლობა დიდად დაწინაურებულ მელითონეებად გვისახავს¹. ეს რომ ასეა, ამას ადასტურებს არა ერთი არქეოლოგიური ძეგლი, რომელიც გაითხარა საქართველოს დღევანდელ ტერიტორიაზე და მის მომიჯნავე რაიონებში².

ჩვენთვის საინტერესო მხარის ბრინჯაოს უძველესი მეტალურგიის საკითხს რამდენიმე ავტორი შეეხო. მაგრამ მათ ნაშრომებში, ბუნებრივია, არ არის წარმოდგენილი გვიანბრინჯაოს ხანის აღრეული ეტაპის ნივთები — ამ დროის მასალა ქვემო ქართლიდან, როგორც ითქვა, აქამდე გამოვლენილი არ ყოფილა. აღნიშნული გარემოება უეჭველად ზრდის ინტერესს მადნისქალის ბრინჯაოს ნივთთა მეტალოგრაფიულ შესწავლისადმი.

¹⁷⁵ ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ.

¹⁷⁶ Б. А. К у ф т и н, დასახ. ნაშრ

¹ ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი, თბ., 1928, გვ. 18—20; გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, გვ. 48.

² А. А. И е с с е н, К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, Известия ГАИМК, вып. 120, М.-Л., 1935; Ф. Таваддзе и Т. Сакварелидзе, Бронзы древней Грузии, Тб., 1959; გ. გობეჯიშვილი, ძველი ქართული სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოების ნაშთები სოფ. ლებიდან, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შობაზე, XIII, № 3, თბ., 1952, გვ. 183—190; ა. აფაქიძე, ანტიმონის წარმოების ისტორიისათვის საქართველოში, სსშ, XIII—B, თბ., 1944; ც. აბესაძე, რ. ბახტაძე, თ. დვალცი, რ. ჯაფარიძე, სპრემ-ბრინჯაოს მეტალურგიის ოტორიისათვის საქართველოში, თბ., 1958; ც. აბესაძე, ლითონის წარმოება ამიერკავკასიაში ძვ. წ. III ათასწლეულში, თბ., 1969; И. А. Г з е л и ш в и л и, დასახ. ნაშრომი და სხვ.

აქ მოპოვებული მრავალრიცხოვანი ბრინჯაოს ნივთებიდან სათანადო ანალიზი გაუკეთდა თორმეტს: ორ შუბისპირს, ექვს სატევარს, ორ საყინძს, ერთ საყურეს და ერთ სასაფეთქელ რგოლს (იხ. ცხრილი 1).

ცხრილი 1

ნომერი სა- ნებჭარო №	ნივთის დასა- ხელება	სპილენძი Cu	დარიშხანი AS	კალა Sn	რკინა Fe	ნიკელი Ni	კობალტი Co	კრომი (r)	ტყვია Pb	ვიტსლი Alf	ანტიმონი Sb	თუთია Zn	ოქრო Au
199	შუბისპირი	89,54	5,0	0,01	0,006	0,005	—	კვ.	0,055	0,01	0,025	0,015	—
146	"	93,20	1,0	2,0	0,005	0,012	—	"	0,28	"	0,1	0,05	—
108	სატევარი	90,17	6,73	0,01	კვ	0,025	—	"	0,17	"	0,05	—	კვ
118	"	88,54	0,05	8,84	0,02	0,011	—	"	0,1	"	0,06	—	—
124	"	91,61	4,5	1,5	0,005	0,011	კვ	"	0,28	"	0,4	0,055	—
200	"	91,56	2,5	5,12	0,25	0,005	კვ	"	0,08	"	0,075	0,05	კვ
201	"	91,13	5,62	1,5	კვ	0,013	—	"	0,18	"	0,05	0,027	—
147	"	91,09	4,8	3,03	0,02	0,005	—	"	0,18	"	0,1	0,07	კვ
6	თახვია საყინძი	94,92	2,5	1,85	0,045	0,005	კვ	"	0,08	"	0,2	0,35	—
34	"	95,5	2,0	1,5	0,055	0,01	კვ	"	0,055	"	0,2	0,45	—
22	საყურე	92,66	6,2	0,01	0,045	0,025	კვ	"	0,055	"	0,05	0,04	—
171	სასაფეთქელ რგოლი	92,40		6,07	0,2	0,011	კვ	"	0,055	"	0,8	0,07	—

ცხრილიდან ჩანს, რომ ბრინჯაოს ნაკეთობანი დაშვადებულია დარიშხანიანი ბრინჯაოსგანაც (№ 22, 108, 199), კალიანი ბრინჯაოსგანაც (№ 118, 151) და კალა-დარიშხანიანი შენადნობისაგან. ბრინჯაოს შენადნობებში მეტწილად ორივე ზემოხსენებული ელემენტია ერთად გამოყენებული — კალა და დარიშხანი (იხ. ცხრილში № 6, 34, 124, 146, 147, 200, 201 ნივთები).

ცნობილია, რომ საუკეთესო ხარისხის ბრინჯაო სპილენძთან ერთად კალის ან დარიშხანის 6-დან — 10-მდე პროცენტს უნდა შეიცავდეს. გარდა ამ უმთავრესი ელემენტებისა, ბრინჯაოს ქიმიურ შედგენილობაში შეიძლება სხვა ლითონებიც იყოს (ანტიმონი, თუთია, ტყვია, ნიკელი, რკინა და სხვა). ხანდახან ისინი წინასწარგამიზნულადაა შეტანილი ამ რთულ შენადნობში, ხანდახან კი — ბუნებრივი მინარევების სახით³.

ძვ. წ. III ათასწლეულის ლითონის ნივთები ქვემო ქართლიდან, ან სრულებით არ შეიცავენ კალს, ან მისი რაოდენობა ძალიან მცირეა — არ აღემატება 0,05 პროცენტს⁴. აქ სპილენძ-ბრინჯაოს შედგენილობაში ძირითადად დარიშხანი და ისიც საკმაოდ მცირე რაოდენობით (0,5—2,0%)⁵. დარიშხანის და კალის ასე მცირე რაოდენობით არსებობა შეიძლება ბუნებრივმა მინარევებმაც მოგვეცეს. არის შემთხვევები, როდესაც დარიშხანის რაოდენობა 3,54%-დან — 5,0%-მდე აღწევს⁷.

³ გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბუთა საქართველოში, გვ. 48—49.

⁴ უ. აბესაძე, ლითონის წარმოება ამიერკავკასიაში ძვ. წ. III ათასწლეულში, იხ. წიგნის ბოლოში დართული ცხრილი.

⁵ იქვე.

⁶ Б. А. Богаевский, История техники. I. М.-Л., 1936, გვ. 392; Н. Otto, W. Witter, Handbuch der ältesten v. g. eshll. hen Metallurgie in Mitteleuropa, Johann Ambrosius Barth-Verlag—Leipzig, 1952, გვ. :9.

⁷ უ. აბესაძე, დასახ. ნაშრ.

თუ აღრე, ჩვენთვის საინტერესო მხარეში მეტწილად გამოყენებული იყო ბუნებრივი შენადნობები, შუაბრინჯაოს ხანაში ძირითადად ხელოვნური შენადნობებია, რომლის შემუშავება რთულ ტექნოლოგიურ პროცესებს მოითხოვს⁸. გარდა დარიშხანიან-ანტიმონიან ბრინჯაოსი მტკიცედ იკიდებს ფეხს კალიანი ბრინჯაო⁹. კალის რაოდენობა ზოგიერთ ბრინჯაოს ნივთში 10,96—13,96 პროცენტს აღწევს. არის დარიშხანიანი ბრინჯაოს ნივთებიც¹⁰. შუაბრინჯაოს ხანის ბრინჯაოს ნაკეთობათა ქიმიურ შედგენილობაში ჩნდება ანტიმონიც. ეს ლითონი ბუნებაში სშირად დარიშხანის მადნეულის შედგენილობაში გვხვდება. ფიქრობენ, რომ ანტიმონი პირველად სწორედ ამ გზით — დარიშხანთან ერთად მოხვდა შენაერთში¹¹. მაგრამ ანტიმონიანი ბრინჯაო დარიშხანიან ბრინჯაოსთან შედარებით მეიფეთა და ნაკლებ პლასტიკური: ამიტომ გამოსაქვლად მოუხერხებელი¹².

გვიანბრინჯაოს ხანის ქვემო ქართლის ბრინჯაოს ნივთების ქიმიური ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ისინი მეტწილად კალიანი ბრინჯაოსაგან კეთდებოდნენ¹³. კალის რაოდენობა ზოგიერთ ნივთში 12,19—13,69%-ს აღწევს¹⁴. ამ ტერიტორიიდან ქიმიურად შესწავლილი მხოლოდ ერთი შუბისპირია დარიშხანიანი ბრინჯაოსაგან ჩამოსხმული¹⁵.

რადგანაც დარიშხანის გამოყენება საშიშია ადამიანის ჯანმრთელობისათვის მისი მომშხამველი თვისებების გამო, გვიანბრინჯაოს ხანის მელითონეები, როგორც ჩანს, ერიდებიან მას¹⁶. აღნიშნულ ხანაში მელითონე ხელოსნები იმდენად დაუფლნენ თავის საქმეს, რომ იმ შემთხვევაში, როდესაც ესაჭიროებოდათ ჩამოსხმული ბრინჯაოს ნივთის ქედვით დამუშავება, ლითონის სიფიცხის თავიდან აცილების მიზნით მასში კალის რაოდენობას ზღუდავენ: თუ კი ნივთს აღარ გამოქვდავენ, მაშინ მას მეტი რაოდენობით ურევდნენ კალას (10,0—14,0%), რაც აუმჯობესებს ბრინჯაოს ჩამოსასხმელ თვისებებს¹⁷.

როდესაც ერთმანეთს ვადარებთ შუაბრინჯაოსა და გვიანბრინჯაოს ხანის ქვემო ქართლის ბრინჯაოს ნივთების ქიმიური ანალიზის შედეგებს, ერთის მხრივ, მადნისკალის მასალების ქიმიურ შედგენილობას, მეორეს მხრივ, აშკარა ხდება, რომ მადნისკალის ბრინჯაოს ნივთები თავისი შედგენილობით ძა

⁸ ც. აბესაძე, რ. ბახტაძე, თ. დვალი, ო. ჭაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 29.

⁹ იქვე.

¹⁰ Ф. Тавадзе и Т. Сакварелидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 42—47, ცხრილი 5 და 6.

¹¹ იქვე, გვ. 41.

¹² იქვე.

¹³ ფ. თავაძე, თ. საყვარელიძე. ძველი ქართული ბრინჯაოს სატევრებისა და მახვილების ჩამოსხმა და დამუშავება, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ლითონისა და სამთო საქმის ინსტიტუტის შრომები, VII, თბ., 1956, გვ. 345; მათივე, საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრებით ნაპოვნი ბრინჯაოს რგოლებისა და საკინძების დამზადების ტექნოლოგია, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ლითონისა და სამთო საქმის ინსტიტუტის შრომები, VII, თბ., 1956, გვ. 359.

¹⁴ ც. აბესაძე, რ. ბახტაძე, თ. დვალი, ო. ჭაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 72—73, ცხრილი 24.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ Ф. Тавадзе и Т. Сакварелидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 48—67, ცხრილი

7 და 8.

¹⁷ იქვე, გვ. 50.

ლიან ახლოს დგანან როგორც წინამორბედ ხანის სათანადო მასალებთან, ისე მომდევნო ხანის ნივთებთან. ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი მომენტი ანა მარტო აღნიშნულ ხანათა მეტალურგიის განვითარების უწყვეტი პროცესის სავარაუდებლად, არამედ ამ კულტურათა ერთმანეთთან გენეტიკურად დაკავშირების თვალსაზრისითაც.

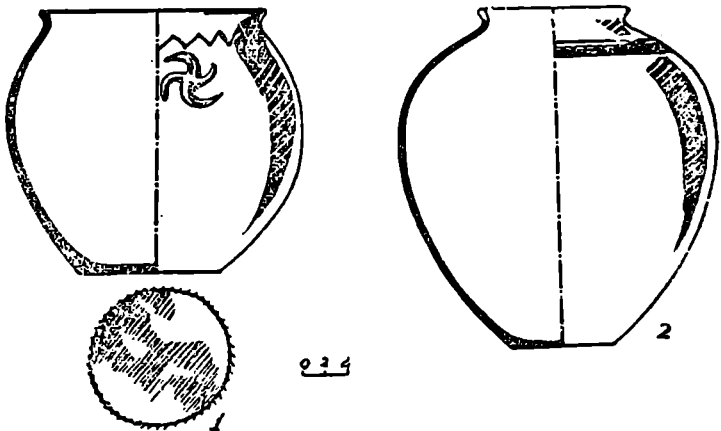
მართალია, მეტალოგრაფიული ანალიზების შედეგებით ეს ისე აშკარად არ იგრძნობა, და არც შეიძლება იგრძნობოდეს ადრებრინჯაოსა და შუაბრინჯაოს ხანის ნივთების ურთიერთშეჯერების დროს, რადგანაც, შუაბრინჯაოს ხანაში, როგორც ჩანს, ბრინჯაოს ხელოვნური შენადნობების ფართოდ გამოყენების შედეგად ქვემო ქართლში მოსახლე მელითონეებმა მკვეთრად გააუმჯობესეს ტექნოლოგიური პროცესები და, შესაბამისად, ლითონის ხარისხი. სამაგიეროდ არქეოლოგიური მონაპოვარის ტიპოლოგიური განვითარებიდან გამომდინარე (აქ ეს ეხება არა მარტო ლითონის ნივთებს, არამედ კერამიკას, სხვადასხვა მასალებიდან ნაკეთებ სამკაულსა და სხვა) სადღეისოდ უკვე აღიარებულია (ბ. კუფტინი, გ. გობეჯიშვილი, ო. ჭაფარიძე და სხვ.) ამ კულტურათა უშუალო მემკვიდრეობითი კავშირი.

როგორც ადრე აღინიშნა, უფრო რთულად დგას საკითხი ჩვენთვის საინტერესო მხარის შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურათა დასაახლოებლად. მადნისკალის სამაროვნის ბრინჯაოს ნივთების მეტალოგრაფიული ანალიზის შედეგები თითქოს საშუალებას იძლევა დაეინახოთ ამ კულტურათა შორის არსებული კიდევ ერთი შუალედი რგოლი.

თარიღისათვის

ვიდრე უშუალოდ მდნისქალის სამაროვნის დათარიღების საკითხს შევეხებით, მოკლედ უნდა შევჩერდეთ თრიალეთის ორ ძეგლზე, რომელსაც არსებითი მნიშვნელობა აქვს განსახილველი სამაროვნის ქვედა ქრონოლოგიური საზღვრის დასადგენად.

1939 წელს ბ. კუფტინმა საბიდ-ახაზე გათხარა 28-ე გორასამარხი. იგი მდებარეობდა 29-ე ეტლიანი გორასამარხის გვერდით და წარმოადგენდა პატარა ზომის ქვაყრილიან გორასამარხს. O—W დამხრობილ ოთხკუთხა ორმოში, ადამიანის ცუდად დაცულ ჩონჩხთან ერთად თიხის ორი ქურქელი აღმოჩნდა¹:

სურ. 40

1. უ ყ უ რ ო დ ე რ გ ი (სურ. 40₂), შავპრიალა, მსხვილმარცლოვანი თიხისა. კეცი შავია, შუაში ვარდისფერი შრით. აქვს კვერცხისებური ტანი

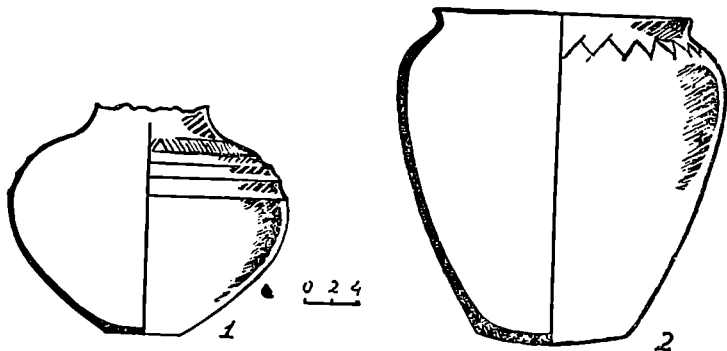
¹ Б. А. К у ф т и н. Археологические раскопки в Триалети, გვ. 81, ტაბ. LIX₃. ტექსტში მე-80 გვერდზე ნახსენები ტაბაწყურის გორასამარხი სწორად არ არის მითითებული. LIX₃ ტაბულაზე მოცემულია საბიდ-ახნის 28-ე გორასამარხი და არა ტაბაწყურის. თავის საველე დღიურში, რომელიც ინახება საქართველოს მუზეუმის ფონდებში, ამ ძეგლის ირგვლივ ბ. კუფტინს რაიმე სხვა ცნობა არ მოეპოვება.

და ბრტყელი ძირი. დამზადებულია სამეთუნეო მორგვზე. ჭურჭელს ჩამოტეხილი აქვს პირი და ყელის ნაწილი. ზომა: $h=32,0$ სმ; მუცლის $d=32,0$ სმ; ძირის $d=10,0$ სმ; კეცის სისქე — 0,6—0,7 სმ.

დერგის მხარი შემკულია თხლად ამოღარული კონცენტრული წრეებით და ამგვარადვე ნაკეთები ტალღური ორნამენტით.

მოყვანილობით იგი ჰგავს, როგორც თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის დერგებს (მაგალითად, VII და XVII გორასამარხებისას)², ისე გვიანბრინჯაოს ხანის დერგებს (მაგალითად, სამთავროს 73-ე ორმოსამარხის № 1450 ჭურჭელს³, მადნიშალის 25-ე სამარხის № 98 ჭურჭელს (სურ. 36; ტაბ. XXI¹), კასპის სამაროვნის⁴, ბეშთაშენის 36-ე ორმოსამარხის⁵ და სხვა).

2. პ ი რ ფ ა რ თ ო ქ ო თ ა ნ ი (სურ. 40), მოყავისფრო, ზედაპირხაოიანი, ასიმეტრიული, საკმაოდ უხეში. ნაკეთებია ხელით მსხვილმარცვლოვანი კენკებნარევი თიხისაგან. ზომა: $h=26,0$ სმ; პირის $d=20,0$ სმ, მუცლის $d=26,0$ სმ; ძირის $d=13,0$ სმ. ძირზე მას ირიბი ჭდეები შემოუყვება, რომელიც გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ჭურჭელს ახასიათებს⁶. მხარზე შემოსდევს უხეშად ამოკაწრული ტეხილი ხაზი. მუცელს ამშვენებს 3 რელიეფური სეასტიკა⁷.

სურ. 41

როგორც მოყვანილობით, ისე დამზადების ტექნიკით ეს ქოთანი მსგავსებას ამჟღავნებს არდასუბნის შუაბრინჯაოს ხანის ქოთანთან⁸.

² Б. А. Куптнн, დასახ. ნაშრ., გვ. 381, ტაბ. LXXXIII₁; გვ. 387, ტაბ. LXXVI, LXXVII; გვ. 299, ტაბ. LXXXII.

³ ტ. ჩ. უ. ბ. ი. ნ. ი. შ. ე. ი. ლ. ი., მცხეთის უძველესი..., გვ. 37, ტაბ. XIV.

⁴ მ. ბ. ა. რ. ა. მ. ი. ძ. ე., კასპის სამაროვანი, გვ. 40—44, ტაბ. III₄.

⁵ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდები, საინფ. № 42—64/253.

⁶ ამ ორნამენტული მოტივის და მისი გავრცელების შესახებ დაწერილებით იხ. წინა თავში, სადაც ვიხილავთ II ჯგუფის მე-4 ტიპის ჭურჭელს.

⁷ ჭურჭლის სქემატური ჩანახაზი გამოქვეყნებულია: იხ. Б. А. Куптнн, დასახ. ნაშრ., გვ. 85, სურ. 92 მაგრამ ავტორი არაფერს ამბობს კერამიკის რომელ ჯგუფს აკუთვნებს მას. გამოქვეყნებულ სურათზე ჭურჭლის პროფილი უზუსტოა: სინამდვილეში მას აქვს თითქმის ორჯერ უფრო ფართო ძირი (შდრ. აქვე, სურ. 40₁), ხოლო ტანი შემკულია სეასტიკებით.

⁸ მ. თ. უ. შ. ი. ნ. ი. ლ. ი., არდასუბნის შუაბრინჯაოს ხანის სამარხი, გვ. 226, ტაბ. III₇.

ჩვენთვის საინტერესო მეორე ძეგლი, ტაბაწყურის 42-ე მიწაწყობილიან გორასამარხი⁸ ბ. კუფტინმა გათხარა 1940 წელს. O—W დამხრობილ ოთხკუთხეა ორმოში აღმოჩნდა თიხის 2 კურკელი¹⁰:

1. ფართო მუცლიანი, ძირვიწრო, შავპირილა კურკელი (სურ. 41). აკლია პირი და ყელის ნაწილი. ნაკეთებია მორგვეზ მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. კეცი შავია. მხარზე შემოსდევს საპირილო ხელსაწყოს საშუალებით დატანილი ორი წრე, რომელთა შორის მოთავსებულია მსგავსადვე ნაკეთები სამკუთხედები და ირიბი ზოლები. ამ ორნამენტს ქვემოთ სამი ფართო ღარი (კანელიური) შემოუყვება. ზომა: $h=18,0$ სმ; მუცლის $d=24,0$ სმ; ძირის $d=6,0$ სმ; კეცის სისქე $=0,4$ სმ.

ანალოგიური კერამიკა ცნობილია ბაიბურთის სამარხებიდან¹¹, მაგრამ ტაბაწყურის კურკელი შედარებით პატარაა.

2. ქოთანის (სურ. 412). მოყავისფრო; ნაკეთებია ხელით, საკმაოდ უხეშად, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან. აქვს მცირედ გადმოშლილი პირი, დაბალი ყელი, ზედა ნაწილში გაფართოებული ტანი და ბრტყელი ძირი. ზომა: $h=28,0$ სმ; პირის $d=21,0$ სმ; მუცლის $d=27,5$ სმ; ძირის $d=12,0$ სმ; კეცის სისქე $=0,7—0,9$ სმ. მხარზე, საბილ-ახჩის 28-ე გორასამარხის ქოთანის მსგავსად, ამოკაწრული ტეხილხაზოვანი ორნამენტი შემოუყვება; ძირის ნაპირები კი დაქდებული აქვს.

ბ. კუფტინი ორივე ამ ძეგლს ზოგადად იხილავს თრიალეთის შუაბრინჯაოს გორასამარხებთან ერთად¹².

საბილ-ახჩის 28-ე და ტაბაწყურის 42-ე გორასამარხების კერამიკის ურთიერთშეჯერებისას ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ იქ აღმოჩნდა თითო შავი (მორგვეზ ნაკეთები) და თითო მოყავისფრო (ხელით ნაკეთები) კურკელი, რომელიც ერთმანეთს უახლოვდება როგორც ფორმით, ისე შემკობით. თიხის სტრუქტურით, დაყალიბების ტექნიკით და სხვა. ამის გამო ორივე ზემოხსენებული გორასამარხი თანადროულად გამოიყურება. სახელდობრ თურა ხანით უნდა დათარიღდნენ ისინი, ამაში გვეხმარება კერამიკული ფორმები, მათზე მოცემული შესამკობი სახეები და დამზადების ტექნიკა.

შავპირილა კურკელზე მოცემული ორნამენტი საერთოდ დამახასიათებელია გვიანბრინჯაოს ხანისათვის. ასე მაგალითად, თხლად ამოღარული კონცენტრირებული წრეები ფართოდ არის გავრცელებული ბეშთაშენის¹³, მდინისქალის (ტაბ. XXI—XXX), სამთავროს¹⁴, კასპის¹⁵, ხოვლეგორის¹⁶, ქვასათალის¹⁷ და სხვათა კერამიკულ ნაწარმზე. გვიანბრინჯაოს ხანაში ასევე გავრ-

⁸ Б. А. Куптин. დასახ. ნაშრ., გვ. 80. ნაშრომში აღნიშნული გორასამარხი მოხსენებულია, როგორც ქვაყრილიანი. მითითებულ LIX ტაბულაზე, როგორც ითქვა, მოცემულია საბილ-ახჩის 28-ე გორასამარხი, რაც ჩანს აღწერილობიდანაც ნაშრომის 225-ე გვერდზე.

¹⁰ სხვა მონაცემები ბ. კუფტინს არც საველე დღიურში მოეპოვება.

¹¹ Б. А. Куптин. დასახ. ნაშრ., გვ. 76, ტაბ. LVII.

¹² იქვე, გვ. 80—81, 97—100.

¹³ იქვე, ტაბ. XLVII; რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების... ტაბ. II: აგრეთვე, იხ. ბეშთაშენის № 4, 18, 20, 26, 33 და სხვა სამარხების კურკელი, მუხუშუმის ფონდების საიწ. № 42—64/21, 95, 136, 138, 168, 172, 173, 198, 230 და სხვ.

¹⁴ ტ. ჩუბინიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 65—67, ტაბ. XIV.

¹⁵ მ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

¹⁶ დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ.

¹⁷ თ. ჯაფარიძე, მასალები გვიანბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიისათვის შიდა ქართლიდან, ტაბ. I, III.

ცლებული ჩანს ამოღარული და ამოკარული ტეხილხაზოვანი და ტალღური ორნამენტი (მადნისქალა — № 1, 19, 68, 98 და 112 ჭურჭლები, ბეშთაშენი¹⁸, კასპი¹⁹, ხოვლე²⁰, სტალინირის ნაცარგორა²¹, დიდუბე²² და სხვა). ამავე პერიოდისათვისაა დამახასიათებელი ტაბაწყურის 42-ე გორასამარხის ჭურჭელზე საპრილო ხელსაწყოს საშუალებით დატანილი ორნამენტი, რომელიც ახლო მსგავსებას ამქდავენებს მადნისქალის (№ 1), ღრმა-ღელის²³, ბეშთაშენის²⁴, სამთავროს²⁵, კახეთის სხვადასხვა ძეგლების²⁶ და სხვა მასალებთან.

აღსანიშნავია, რომ საბიდ-ახჩის და ტაბაწყურის შუაბრინჯაოს ჭურჭელი ზედაპირის დამუშავებით ძალიან ჰგავს შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთურ ჭურჭელს; კეციის სტრუქტურით და დამზადების ტექნიკით კი უფრო გვიან — ბრინჯაოს ხანის ჭურჭელს უახლოვდება.

თრიალეთური კერამიკა უკანასკნელ ხანებში ახლებურად შეისწავლა ე. გოგაძემ²⁷. მან თიხის ჭურჭლისათვის შეიმუშავა ორიგინალური კლასიფიკაცია, რომლის მიხედვით, ტაბაწყურის 42-ე და საბიდ-ახჩის 28-ე გორასამარხებში მოპოვებული შავი ჭურჭელი თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკის არც ერთ ჯგუფში არ თავსდება. ისინი მიეკუთვნებულება ამ კულტურის დასასრულისადმი, უფრო სწორედ, შუაბრინჯაოდან გვიანბრინჯაოზე გარდამავალი ხანისადმი²⁸.

ყოველივე ზემოთქმულის შედეგად, ტაბაწყურის 42-ე და საბიდ-ახჩის 28-ე გორასამარხები შუაბრინჯაოდან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი საფეხურით უნდა დათარიღდნენ. ამას მეტყველებს კერამიკაზე არსებული ორივე ამ ხანისათვის დამახასიათებელი ნიშნების შერწყმა. აღნიშნულ გორასამარხებზე რამდენადმე ხნიერი ბაიბურთის სამაროვანი უნდა იყოს.

რაც შეეხება იმ ადგილს, რომელიც უნდა დაიკავოს მადნისქალის სამაროვანმა ქვემო ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის სხვა ძეგლთა შორის, ჩვენ შემდეგი მოსაზრებით ვხელმძღვანელობთ.

შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთის გორასამარხების განხილვის შედეგად ბ. კუფტინი მიუთითებს, რომ ჯერ კიდევ ძნელია სრული დამაჯერებლობით მათი პერიოდიზაცია²⁹. ამისდა მიუხედავად, მისი აზრით, ისინი საკმა-

¹⁸ № 13, 18, 28, 37 და სხვა სამარხები, სიინე. № 42—64/94, 138, 208, 261, 262 და სხვ.

¹⁹ მ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

²⁰ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ.

²¹ გ. გ ო ბ ე ჭ ი შ ვ ი ლ ი, სტალინირის ნაცარგორა.

²² დ. ქ ო რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 162—164, ტაბ. XXXI, სურ. 15.

²³ ი ქ ვ ე, გვ. 126, 127.

²⁴ № 18 და 20 ორმოსამარხები, სიინე. № 42—64/133, 168.

²⁵ ტ. ხ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 56.

²⁶ ე. ფ ი ც ხ ე ლ ა უ რ ი, იორ-ალაზნის აუზის..., გვ. 41.

²⁷ ე. გ ო გ ა ძ ე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაციისა და გენეზისის შესახებ, თბ., 1968, ხელნაბეჭდი.

²⁸ ი ქ ვ ე.

²⁹ Б. А. К у ф т и н, დასახ. ნაშრ., გვ. 99; მისივე, Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе, თბ., 1942, გვ. 21; მისივე. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, გვ. 307.

რისი სიზუსტით ჯდება ძვ. წ. II ათასწლეულის შუახანების ქრონოლოგიურ ჩარჩოში³⁰.

კლ. შეფერმა, წინა აზიის და სმელთაშუა ზღვის მასალების მოშველიებით, რამდენადმე დააზუსტა ბ. კუფტინის მიერ შემოთავაზებული ზოგადი თარიღი. მან შეადარა თრიალეთის XV გორასამარხის ევრცხლისსალტიანი შუბისპირი შაგარ ბაზრის და რას შამრა-უგარიტის მსგავს იარაღს, რომელიც უკანსკნელ ძეგლზე ხმარებაში შესულა დაახლოებით ძვ. წ. 2000 წლიდან³¹. მათი ტიპოლოგიურ-ორნამენტული ანალიზის საფუძველზე ავტორმა დაასკვნა რომ თრიალეთის შუბისპირი მეტ მსგავსებას პოულობს შედარებით მოგვიანო უგარიტის I პერიოდის და II პერიოდის დასაწყისის (დაახლოებით ძვ. წ. 1550—1400 წწ.) შუბებთან. მაგრამ ყველაზე დიდ სიახლოვეს იგი მაინც მიკენის მახლობლად, კეფალარის ბორცვზე, ერთ-ერთ დაუზიანებელ სამარხში მოპოვებულ შუბისპირებთან ამკლავებს. აღნიშნული სამარხის თარიღი კარგად დგინდება შიგ აღმოჩენილი გვიანელადური III ტიპის კერამიკით (ძვ. წ. 1450—1350 წწ.), რომლის მსგავსი რას შამრაშიაც მოიპოვება³².

თრიალეთის და კეფალარის შუბებში დიდ მსგავსებასთან ერთად არსებობს ერთგვარი სხვაობაც, რომელიც მიუთითებს თრიალეთის შუბების ადრეულობაზე; ამიტომ კლ. შეფერი მას ძვ. წ. 1450 წლით ათარიღებს³³.

კ. ბერნეის უფრო ზიღრმეში გადააქვს თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის ბრწყინვალე კულტურის ასაკი. ძირითადად კერამიკის მიხედვით იგი იძლევა გორასამარხთა თავისებურ ქრონოლოგიურ თანმიმდევრობას და ათავსებს მათ ძვ. წ. XXI—XVIII სს-თა ჩარჩოში³⁴.

ა. იესენის აზრით, თრიალეთის გორასამარხები ძვ. წ. XVII—XV სს-ით უნდა დათარიღდნენ³⁵.

ა. მარტიროსიანი სომხეთის შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლებში გამოყოფს სამ პერიოდს. III პერიოდს იგი ძვ. წ. XVI—XV სს-ით ათარიღებს და მასში შეჰყავს თრიალეთ-კიროვაკანის ტიპის ძეგლები³⁶.

რამდენადმე განსხვავებული შეხედულებისაა ო. ჯაფარიძე. შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთის ბრწყინვალე კულტურის ქვედა და ზედა ქრონოლოგიურ საზღვრებს იგი ძვ. წ. XIX—XVIII სს-თა მიჯნით და ძვ. წ. XVI საუკუნით განსაზღვრავს³⁷.

ე. გოჯაძე, თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის გორასამარხთა შორის ყველაზე ახალგაზრდად XV გორასამარხს და მის ჯგუფში შემავალ სხვა ანალოგი-

30 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 99; მისივე, Археологические раскопки 1947 года..., გვ. 21.

31 Claude F. A. Schaeffer, Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale (III—II millénaire), London, 1918, გვ. 511.

32 იქვე, გვ. 511—512.

33 იქვე.

34 С. А. Барней, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, გვ. 175—178.

35 А. А. Иессен, Из истории прошлого Малъско-Карабахской степи, Труды Азербайджанской археологической экспедиции, II, М.-Л., 1965, გვ. 18.

36 А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., გვ. 47—56.

37 ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, 1969, გვ. 242—248, 272.

ურ სამარხ-ნაგებობებს (I ბეიუქ-თეფე, II — მცირე ბეიუქ-თეფე, VII გორასამარხი) ათავსებს და მათ ძვ. წ. XVI—XV სს-ით ათარიღებს³⁸.

როგორც დავინახეთ, თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის გორასამარხთა კულტურის ზედა ქრონოლოგიურ საზღვრად მკვლევართა უმრავლესობა ძვ. წ. XV ს-ს მიიჩნევს; კლ. შეფერი აზუსტებს მას და დაახლოებით 1450 წლით განსაზღვრავს.

აღნიშნულ თარიღს იზიარებს რ. აბრამიშვილი და ეყრდნობა მას აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაო — ადრერკინის ხანის მთელი რიგი ძეგლის დათარიღების დროს³⁹. ავტორი ვარაუდობს, რომ ძვ. წ. 1450 წელზე უფრო ადრეული არ უნდა იყოს შიდა ქართლის ე. წ. გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძეგლები და ამიტომ ისინი დაახლოებით ძვ. წ. XV ს-ის II ნახევრით და ძვ. წ. XIV ს-ით უნდა დათარიღდნენ⁴⁰. ეს ვარაუდი, რა თქმა უნდა, ვრცელდება ქვემო ქართლის ძეგლებზეც. ამიტომ გვიანბრინჯაოს ხანის ყველაზე ადრეული ძეგლი, აღნიშნული მოსაზრების თანახმად ძვ. წ. 1450 წელზე ღრმად ვეღარ გადაიწევის.

მასალის ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური განხილვიდან ჩანს, რომ მდინისკალის სამაროვანი გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძეგლია. ამას შერტყეულებს როგორც ცალკეული ნივთები (ბრინჯაოს ბრტყელი სატევრები, ბრინჯაოს მასრაგახსნილი შუბისპირები, ბრინჯაოს თავნვია საკინძები, თიხის ზოგიერთი ჭურჭელი და სხვა), ისე ძეგლის მთლიანი ხასიათი. მიუხედავად ამისა, მდინისკალის სამაროვანი დროის მიხედვით ვერ მოთავსდება XV ს-ის II ნახევარში, რადგანაც აქ უნდა ჩაჯდეს ტაბაწყურის 42-ე და საბიდ-ახჩის 28-ე გორასამარხები, რომლებიც ასაკობრივად წინ უსწრებენ მდინისკალის სამარხებს. გარდა აღნიშნული ძეგლებისა, XV ს-ის II ნახევარში ადგილი უნდა დაეთმოს ბაიბურთის სამაროვანსაც. მართალია, მის შესახებ გარკვევით რაიმეს თქმა ჯერჯერობით ძნელია (ვიდრე არ გაითხრება მსგავსი მასალის შემცველი სხვა ძეგლები)⁴¹, მაგრამ მასალის სტილისტური ანალიზით ვარაუდობენ, რომ ბაიბურთის სამაროვანი შუაბრინჯაოსა და გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძეგლებს შორის უნდა მოექცეს⁴².

მაშასადამე, მდინისკალის სამაროვანი ძვ. წ. XIV ს-ის დასაწყისზე ადრეული ხანით არ შეიძლება დათარიღდეს. რაც შეეხება სამაროვნის ზედა ქრონოლოგიურ საზღვარს, აქ გადაჭრით რაიმეს თქმა ძნელია. ის გარემოება, რომ სამაროვნის ტერიტორიაზე ბევრი სამარხია თავმოყრილი (ჩვენი ვარაუდით სულ ცოტა 500—600 სამარხზე ნაკლები არ უნდა იყოს), უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მოქმედებდა. სავარაუდებელია, რომ სამაროვანს თითქმის მთლიანად მოეცვა ძვ. წ. XIV საუკუნე და, შესაძლებელია, ძვ. წ. XIII ს-ის I ნახევარშიც გადასულიყო.

38 ე. გოგაძე, დასახ. ნაშრ.; Э. М. Гогадзе, К вопросу о генезисе и периодизации курганий культуры Триалети, ძველი ისტორიის საკითხები, თბ., 1970.

39 რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის..., გვ. 314.

40 იქვე.

41 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 75—77.

42 ზ. შატბერაშვილი, მასალები შიდა ქართლის შუაბრინჯაოს ხანის კულტურისათვის, თბ., 1968, ხელნაწერი.

აღსანიშნავია ისიც, რომ აქ რკინის არც ერთი ნივთი ან მისი არსებობის მანიშნებელი სხვა რაიმე კვალიც კი არ აღმოჩენილა. მადნისქალის სამაროვანის ზოგიერთ სამარხს შორის ხერხდება ასაკობრივი სხვაობის დადგენაც: არის ისეთი სამარხები, რომელთა მშენებლობის დროს დაზიანებულია მათზე ადრე აგებული სამარხები. აქედან გამომდინარე დგინდება, რომ მე-5 სამარხი აგებულია მე-9 სამარხზე ადრე; მე-14 სამარხი კი მე-4, მე-5 და მე-6 სამარხებზე ადრე (ტაბ. VI). 29-ე და 30-ე სამარხები 26-ე სამარხზე ადრეა აგებული; 26-ე სამარხი 35-ზე სამარხზე ადრეულია (ტაბ. XV) და სხვ.

მიუხედავად ამისა, მოპოვებული ნივთების მიხედვით სამარხებს შორის ასაკობრივი სხვაობის დაჭერა არ ხერხდება, რადგანაც მასალა იმდენად ტიპიურია, რომ თითქმის არ განირჩევა ერთმანეთისაგან.

მეშრენოების და კულტურის ვითარება

(დასკვნა)

მდნისქალის სამაროვნის გათხრამდე ქვემო ქართლში გამოვლენილი თანდროული მცირერიცხოვანი სამარხები, როგორც შეიძლება იყოს წოფის და ბეშთაშენის რამდენიმე სამარხი, ხადიკის გორასამარხები, თეთრი წყაროს № 4 გორასამარხი, არ იძლეოდნენ საკმარის მასალას საკვლევი პერიოდის დასახსიათებლად.

ამ ძეგლების ერთმანეთთან შედარება ააშკარაებს გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ქვემო ქართლში მოსახლე ტომების კულტურულ და ეთნიკურ ერთიანობას. ეს კარგად ჩანს სხვადასხვა ტიპის სამარხ-ნაგებობათა ერთნაირ აღნაგობაში, მიცვალებულთა დაკრძალვის ერთნაირ წესში, და, რაც მთავარია, მთელი არქეოლოგიური მონაპოვრის (კერამიკა, იარაღი, სამკაული, შესამკობი ორნამენტული სახეები და სხვა) მიხედვით.

ეს ხანა აქამდე სხვადასხვა ძეგლზე სხვადასხვა ტიპის სამარხებით იყო წარმოდგენილი. ხადიკში ქვების წრით შემოფარგლული გორასამარხებია, სადაც სამსხვერპლოც იყო; თეთრ წყაროში — ქეაყრილიანი გორასამარხი, რომლის კამერა ფილაქვებით იყო შეკრული; წოფში — ფილაქვებით დახურული და ქვების წრით შემოფარგლული ორმოსამარხები; ბეშთაშენში — ჩვეულებრივი ორმოსამარხები და ქვისსამარხები. ამას შეეძლო მიეყვანეთ მცდარ დასკვნამდე: ერთი კუთხის სხვადასხვა რაიონისათვის მიცვალებულთა დაკრძალვის განსხვავებული წესი გვევარაუდნა. ეს კი კიდევ უფრო მეტად შეგვიყვანდა შედღამაში, ვინაიდან განსხვავებული დაკრძალვის წესი ხშირად განსხვავებული ეთნიკური ჯგუფების არსებობას მეტყველებს. მაგრამ მდნისქალაში-ყველა ზემოხსენებულ სამარხთა ტიპები ერთ სამაროვანზეა თავმოყრილი გვერდიგვერდ. ამან საშუალება მოგვცა დაგვეჭირა გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ქვემო ქართლში მოსახლე ტომების ერთმანეთთან ეთნიკური სიახლოვე, ხოლო სამარხთა განსხვავებული აღნაგობა დაგვეკავშირებინა პირველყოფილი თემური წყობილების რღვევასთან, გამოგვეყო სოციალურად და ეკონომიურად სხვადასხვა საფეხურზე მდგომი ჯგუფები. აქ გვაქვს გორასამარხები, სადაც ტომის ბელადები ან საზოგადოების ერთ-ერთი ყველაზე უფრო დაწინაურებული წევრები უნდა დაემარხათ; ქვისწრებიანი სამარხები, სადაც, ალბათ, საზოგადოების ზედა ფენის წარმომადგენლებს ასაფლავებდნენ; ამავე საზოგადოების რიგითი წევრების სამარხები — ჩვეულებრივი ორმოსამარხები, ქვისსამარხები და სხვა. ამასვე მეტყველებს სამარხებში მოპოვებული ინვენტარიც, რომელიც შესაბამისად ერთმანეთისაგან გამოირჩევა

სიმღიდრით. განსხვავება შეინიშნება დაკრძალვის რიტუალშიაც. ასე მაგალითად, ზოგიერთ გორასამარხში ძირითადი კაპერის გვერდით დაპატებით მოწყობილია კიდევ სხვა სამარხები და სამსხვერპლო (ხადიკი, მადნისქალა). მადნისქალის II გორასამარხში უუფლებო პირის გაყოლების ფაქტიც დადასტურდა და სხვ. ყოველივე ეს, როგორც არა ერთხელ აღინიშნა, გეარონული საზოგადოების რღვევის ფაქტებს გვაუწყებს. გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე ეს საესებით კანონზომიერი მოვლენა უნდა ყოფილიყო.

შუაბრინჯაოს ხანის ქვემო ქართლის კულტურის ანალიზმა შეცნობები იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ უკვე მაშინაც საკმაოდ ღრმად გაუღდამს ფესვები გეარონული არისტოკრატიის გამყოფის პროცესს. თრიალეთური მოსახლეობა შესდგომია საზოგადოების განვითარების „სამხედრო დემოკრატიის“ საფეხურს. დაიწყო პირველყოფილი საზოგადოების რღვევა და კლასობრივი საზოგადოების ჩანასახის ფორმირება¹. ეს პროცესი გრძელდება და ვითარდება გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზეც. კიდევ უფრო წინაურდება მეურნეობისა და ხელოსნობის ზოგიერთი დარგი.

გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე ქვემო ქართლის მოსახლეობას ათვისებული ჰქონდა როგორც მთიანი რაიონები (ბეშთაშენი, ხადიკი), ისე მთისწინა ზოლი (თეთრი წყარო) და ბარი (მადნისქალა, წოფი). აღნიშნული ფაქტი უკვე თავისთავად გვაუწყებს სოფლის მეურნეობის წამყვანი დარგების სწრაფ განვითარებას. საამისო პირობებს, როგორც ადრე დავინახეთ, ქმნიდა კარგი და მრავალფეროვანი გეო-კლიმატური პირობები: ნოყიერი ნიადაგები, საზამთრო და საზაფხულო საძოვრები, მთისა და ბარის მონაცვლეობა, მრავალრიცხოვან ხეობებში და ხევებში ჩამომდინარე წერილ მდინარეთა და წყარო-ნაკადულების ფართო ქსელი, რომელიც ხელს შეუწყობდა სარწყავი მიწების ათვისებას და სხვ. ყოველივე ეს უმნიშვნელოვანესი წინაპირობაა აღამიანთა საზოგადოების ნორმალური ცხოვრება-განვითარებისათვის.

წინააზიური სამიწათმოქმედო კულტურებისაგან განსხვავებით, სადაც გარემო პირობებმა ადრევე აიძულა მოსახლეობა მიწის დამუშავების ინტენსიურ წესზე გადასულიყო და სარწყავი სისტემა შეექმნა, აღმოსავლეთ საქართველოში, როგორც ჩანს, თავიდანვე ურწყავ მიწათმოქმედებას ეყრება საფუძველი². საზოგადოების ბუნებრივ განვითარებასთან ერთად, ვითარდებოდა მიწათმოქმედებაც, ხდებოდა ახალი მიწების ათვისება და ა. შ. მაგრამ მიწათმოქმედება არ იცვლიდა თავის ხასიათს და დაახლოებით იგივე რჩებოდა. ბრინჯაოსა და მისი უწინარესი ხანის ქვემო ქართლში, როგორც ჩანს, ერთი კულტურის მატარებელი საზოგადოება იჭდა, რომელიც თაობიდან თაობაზე გადასცემდა საუკუნეების განმავლობაში ადგილობრივ პირობებში გამომუშავებულ სამიწათმოქმედო ჩვევებს³.

¹ Б. А. Куфтин, Древнейший очаг грузинской культуры в Триалети, თბ., 1949, გვ. 21; Г. А. Мелникшвили, К истории древней Грузии, თბ., 1959, გვ. 162.

² ი. კიციანიძე, მორწყვა ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 42; ი. ჭაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბ., 1969, გვ. 6—7.

³ ი. ჭაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6—7.

საღლეისოდ არსებული მონაცემების მიხედვით, ძვ. წ. V—IV ათასწლეუ-
ლიდან მაინც, ამიერკავკასიაში მიწათმოქმედება საკმაოდ განვითარებული
იყო⁴. ამის არა ერთი დამადასტურებელი საბუთი ქვემო ქართლშიც მოიპო-
ვება. ასე მაგალითად, თეთრ წყაროში, შულავერში, იმირის გორაზე, არუხ-
ლოში, წოფში და სხვ. აღმოჩნდა სამიწათმოქმედო იარაღები (ნამგლის ჩასარ-
თები, ხელსაფქვავეები და სხვა), მიწათმოქმედების პროდუქტები — ხორბლის
სახით და მარცვლეულისა და სხვა პროდუქტების შესანახი ორმოები და ქურ-
კელი⁵.

მიწათმოქმედების შემდგომი განვითარება ჩანს მომდევნო ხანის ძეგლებ-
ზე თეთრი წყაროდან⁶, ბედნიდან⁷, თრიალეთიდან⁸ და სხვ. თეთრ წყარო-
ში ხორბალთან ერთად იმხანად ვაზის კულტურის არსებობის მანიშნებე-
ლი ყურძნის წიპწებიც აღმოჩნდა⁹.

მიწათმოქმედების გვერდით ვითარდებოდა და სულ უფრო ფართო მასშ-
ტაბებს იღებდა მესაქონლეობა¹⁰. უძველეს დროიდან იგი მეურნეობის ერთ-
ერთი წამყვანი დარგი იყო ქვემო ქართლშიაც. ამას მოწმობს შინაურ ცხო-
ველთა ძეგლების მრავალრიცხოვანი აღმოჩენები¹¹, თეთრ წყაროსთან გათხრი-
ლი საქონლის დასაბინავებელი ფარეხი მწყემსებისათვის გამოყოფილი სათა-
ნადო სათავსოებით¹², შინაურ ცხოველთა გამოსახულებანი და სხვა.

ჩვენს ხელთ არსებული გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის მასალებ-
ით ძალიან ძნელია იმის დადგენა, თუ მეურნეობის რომელი დარგი იყო უფ-
რო დაწინაურებული ქვემო ქართლში — მიწათმოქმედება თუ მესაქონლეობა.
ბევრი ავტორი ფიქრობს, რომ გვიანბრინჯაოს ხანის ამიერკავკასიაში, კერ-
ძოდ — აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლეობა უმთავრესად

4 *Возникновение и развитие земледелия*, М., 1967, გვ. 83—87; Т. А. Буятов, *Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы*, Баку, 1957, გვ. 30—73; *Археологические исследования в Азербайджане*, Баку, 1965, გვ. 45—53; Б. Б. Пиротровский, *Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье*, СА, 1955, т. 23, გვ. 6—9; Н. И. Вавилов, *Пшеница в Абиссинии*, Л., 1931, გვ. 230; ტ. ჩუბინიშვილი, *მტკვრისა და არაქსის...*, გვ. 7—13; ი. კვიციანი, *დასახ. ნაშრომი*.

5 გ. გობეჯიშვილი, *თეთრი წყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1955—1958 წწ...*; ო. ჭაფარიძე, ა. ჭავჭავაძე, *ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966 წწ.)*, გვ. 293—294; О. М Джапаридзе, А. И. Джавахишвили, *Результаты работ...*, გვ. 19—26; ტ. ჩუბინიშვილი, *ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წლის...*, გვ. 21—25; ტ. ჩუბინიშვილი, *კ. კვიციანიძე, ვ. ნიკოლაიშვილი, კ. მაყბონაშვილი*, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 4—5; მ. ჭალაბაძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან*, თბ., 1960, გვ. 10—25.

6 გ. გობეჯიშვილი, *დასახ. ნაშრომი*.

7 გ. გობეჯიშვილი, *ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენა თეთრი წყაროს რაიონში*, გვ. 35.

8 Б. А. Куптун, *Археологические раскопки в Триалети*, გვ. 100.

9 გ. გობეჯიშვილი, *თეთრი წყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის...*

10 *Возникновение и развитие земледелия*, გვ. 85—87.

11 იხ. მე-4 სქოლიოში დასახელებული ლიტერატურა.

12 გ. გობეჯიშვილი, *დასახ. ნაშრომი*.

მიწათმოქმედებას მისდევდა: თესავდა ხორბალს, ქერს, ლომს და სხვა¹³. სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკისა და ხელსაწყო-იარაღების გვეითარებასთან დაკავშირებით მიწათმოქმედება ახალ მალალ საფეხურზე აღის. მიწას აფხვიერებენ მარტივი სახვნელით, გამწვევ ძალად იყენებენ ხარს¹⁴. მკიან ლითონის ნამგლით (ბეშთაშენში კაეის ნამგლის ჩასართიკაა), ხორბალს ლეწავენ კევირით, მიწის დამუშავებისას იყენებენ თოხს¹⁵.

ი. კიკვიძეს მიაჩნია, რომ მიწათმოქმედება ძირითადად მთისწინა ზოლში უნდა ყოფილიყო, რადგანაც რწყვა პრიმიტიულ ხასიათს ატარებდა და ხორციელდებოდა წყარო-ნაკადულების დანმარებით¹⁶.

თანამედროვე მავალითების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ქვემო ქართლის მთაში და მთისწინეთში ურწყავი მიწათმოქმედება უნდა ყოფილიყო. ადვილი მოსალოდნელია, რომ იგი არც კი ჩამორჩებოდა იმ რაიონებს, სადაც ხელოვნური რწყვის შესაძლებლობაა.

ზემოთქმულიდან ჩანს, რომ გვიანბრინჯაოს ხანაში მიწათმოქმედება საკმაოდ დაწინაურებული იყო. ამ ხანის ადრეულ საფეხურზე ქვემო ქართლში მიწათმოქმედების არსებობას პირდაპირ გვაუწყებს ის ფაქტიც, რომ მადნისქალის ერთ-ერთ ჭურჭელზე (№ 112; ტაბ. XXI) პურის თავთავია გამოსახული. სხვაგვარად ძნელი წარმოსადგენია, რომ მეთუნეებს პურის თავთავი შემკობის ერთ-ერთ სახედ გამოეყენებიათ. ამით ხაზი აქვს გასმული მის მნიშვნელობას.

ზოგი ავტორი საქართველოს მთელი რიგი რაიონისათვის მიწათმოქმედების და მესაქონლეობის თანაბარ განვითარებას ვარაუდობს¹⁷. ეს დებულება სავსებით მისაყენებელია ქვემო ქართლისთვისაც.

ფიქრობენ, რომ გვიანბრინჯაოს ხანაში მესაქონლეობა უკვე გამოყოფილია მიწათმოქმედებისაგან, რადგანაც მომთაბარე მესაქონლეები ისე ინტენსიურად ევლარ ახერხებენ მიწის მოვლას და ამის შედეგად პროდუქტების საკ-

13 ა. აფაქიძე, ბაკურციხის არქეოლოგიური ძეგლები, გვ. 89; Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, გვ. 70—71; Г. М. Мелликишвили, О происхождении грузинского народа, თბ., 1952, გვ. 26; გ. მელიქიშვილი, საქართველოში კლასობრივი საზოგადოების და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბ., 1955, გვ. 74; Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства..., გვ. 13; Т. А. Бунятов, დასახ. ნაშრ., გვ. 73; Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, გვ. 192—193.

14 Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, გვ. 71; Г. А. Меликишвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 74—75; Т. А. Бунятов, დასახ. ნაშრ., გვ. 72; О. А. Абулбаев, Первые итоги раскопок Кюль-тепе, Материалы по истории Азербайджана, т. II, Баку, გვ. 96; კ. ფიციხელიძე, იორ-ალანის აუზის..., გვ. 49.

15 J. de Morgan, Mission scientifique au Caucase, t. I, გვ. 59; Я. Гуммель, Курган № 2 близ Ханлара, КСИИМК, XXIV, გვ. 55—58; Б. А. Кувшин, К вопросу о ранних стадиях..., გვ. 19; Б. Б. Пиотровский, დასახ. ნაშრ., გვ. 71; მისივე, Развитие скотоводства..., გვ. 12—13; ტ. ჩუბინიშვილი, მიცვალებულის კერზე დასაფლავება საქართველოში, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. შობე, ტ. 13, № 1, 1951, გვ. 61—67; საქართველოს ისტორია, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1958, გვ. 23; საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 188—189; ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 32; გ. უტიტიშვილი, დასახ. ნაშრ.

16 ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

17 ი. აფაქიძე, მიწათმოქმედების იარაღები დასავლურ-ქართულ კულტურაში, თსუ შრომები, ტ. 49, თბ., 1953, გვ. 208.

მაო რაოდენობით მიღებას. საკირო ხდება პროდუქტების გაცვლა¹⁸. ფიქრობენ, რომ მატულობს წვრილფეხა საქონლის რიცხვი და იგი წამყვან ადგილს იკავებს მესაქონლეობაში, თუმცა მსხვილფეხა საქონელსაც ჰქონდა დათმობილი სათანადო ადგილი. ვითარდება სამომთაბარო მესაქონლეობა. სამომთაბარო მესაქონლეობას ქვემო ქართლში ხელს უწყობდა საზაფხულო (ჯავახეთის მთები, წალკის ზეგანი, ბედენი) და საზამთრო (ბოლნისის და მარნეულის რაიონები, მეზობელი კახეთის და რუსთავის ველის საძოვრები) საძოვრების სიუხვე.

მესაქონლეობაზე მსჯელობისას არსებითი მნიშვნელობა აქვს სადღეებლების აღმოჩენის მრავალრიცხოვან ფაქტებს, რაც გარკვევით მიუთითებს მეწველი საქონლის მოშენებას. გვიანბრინჯაოს ხანის აღრეული ეტაპის ქვემო ქართლის ძეგლებზე ნაპოვნი ოსტეოლოგიური მასალაც მესაქონლეობის განვითარებას გვიჩვენებს. მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის ძვლები იყო ხადიკის I გორასამარხში¹⁹. ხადიკის II გორასამარხში მსხვილფეხა საქონლის ძვლებთან ერთად ცხვრის ძვლებიც აღმოჩნდა²⁰. მადნისქალაში, გარდა აღნიშნულ ცხოველთა ძვლებისა, გვხვდებოდა შინაური ღორის და თხის ძვლებიც. მაგრამ ძვლოვანი მასალა მაინც არ არის იმ რაოდენობით, რომ პროცენტული შეფარდების მიხედვით რაიმე კანონზომიერება დაგვეჩვენა და გვესაუბრა ამა თუ იმ სახის საქონლის სიჭარბეზე.

ამ პერიოდში მნიშვნელოვნად ვითარდება მებაღეობა და მევენახეობამეღვინეობა²¹. მევენახეობა-მეღვინეობის არსებობას ერთგვარად მიუთითებს თხისის ზოგიერთი დოქი და სასმისი (ტოლჩა, თასი, ფიალა, დოქი), რომლებიც შესაძლოა საღვინე კურკული ყოფილიყო (ტაბ. XXI—XXV).

ქვემო ქართლში, ისევე როგორც საერთოდ გვიანბრინჯაოს ხანის აღმოსავლეთი საქართველოს ტერიტორიაზე და მთელ ამიერკავკასიაში, ხელოსნობა გამოყოფილია მეურნეობის სხვა დარგებისაგან. იგი უკვე ადამიანთა გარკვეული ჯგუფის საქმიანობას წარმოადგენს. სხვაგვარად ძნელი წარმოსადგენია ისე მალახარისხოვანი პროდუქციის მასიური შექმნა, რომელიც ჩვენ გვხვდება სამეთუნეო წარმოებაში, მელითონეობაში, სამკაულის დამზადებაში და სხვ.

განვითარებული უნდა ყოფილიყო ხითხურობა, ტყავის დამუშავება, ქსოვა. მაგრამ იმის გამო, რომ ხე, ტყავი და ქსოვილი დიდხანს ვერ ძლებენ

18 ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 38.

19 ი. გველიშვილი, ყორღანი თრიალეთში, გვ. 51.

20 იქვე, გვ. 53.

21 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი II, თბ., 1935, გვ. 603; ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 89; К. Модебадзе, История виноградарства и виноделия Грузии, Виноделие и виноградарство СС СР, М., 1948, № 6, გვ. 46; Б. Б. Пнотровский, Археология Закавказья, გვ. 71; П. М. Жуковский, Культурные растения и их родичи, М., 1950, გვ. 24; Г. А. Меликишвили, О происхождении грузинского народа, გვ. 26; გ. გველიშვილი, საქართველოში ელასობრაი... გვ. 74; Б. Б. Пнотровский, Развитие скотоводства..., გვ. 13; ა. აფაქიძე, საქართველოს ექველესი კულტურა ახალ არქეოლოგიურ აღმოჩენათა შტზე, თბ., 1956, გვ. 22—28; Р. М. Мунчаев, Итоги Кавказской археологической конференции, КСИИМК, вып. 73, М., 1959, გვ. 8; გ. გველიშვილი, მევენახეობის ისტორიისათვის საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. IV, ნაკვ. II, თბ., 1959, გვ. 137—143; ა. ბოხოჩაძე, მევენახეობა-მეღვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, თბ., 1963, გვ. 14—189.

მიწაში, მათ შესახებ ნაკლები ცნობები მოგვეპოვება. სრული წარმოდგენა არა გვაქვს არც ქვითხურობაზე. გარდა საპარხების მშენებლობისა, ქვის გამოყენების შესახებ თითქმის არაფერი ვიცით გვიანბრინჯაოს ხანის ქვემო ქართლიდან. სამაგიეროდ შიდა ქართლში (ნაცარგორა, ხოვლე) ამ მასალით აშენებულია არა ერთი საცხოვრებელი, სამეურნეო და საკულტო ნაგებობა.

ქვემო ქართლის გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის მეტალურგიის შესახებ თუ ადრე თითქმის არაფრის თქმა არ შეიძლებოდა, ახლა დასკვნისათვის მეტი საფუძველი გვაქვს. მადნისკალის ბრინჯაოს ნივთების ქიმიური შედგენილობა გვიჩვენებს, რომ შუაბრინჯაოს ხანასთან შედარებით მათი დამზადების ტექნოლოგია გარკვეულ ნაბიჯს დგამს. ამავე დროს, ლითონის დამუშავების ჩვენები, რომლებიც არსებობდა შუაბრინჯაოს ხანაში, შეინიშნება გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზეც. მომდევნო პერიოდში იგი კიდევ უფრო ვითარდება. გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის მეტალურგია მისი უწინარესი ხანის მეტალურგიის პირდაპირ გაგრძელება-განვითარებას წარმოადგენს და, თავის მხრივ, ასევე უკავშირდება უშუალოდ მომდევნო ხანისას (იხ. თავი III, § 4).

მართალია, გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის სპილენძის გამოსადნობი ქურები და მელითონეობასთან დაკავშირებული ხელსაწყო-იარაღები ჭერ-ჭერობით აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ მომდევნო ხანის ძეგლებმა ზოგი რამ მაინც მოგვცა (ყალიბები, ტიგლები და სხვ.)²².

ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარებისათვის ქვემო ქართლში არსებობდა თითქმის ყველა პირობა. აქ არის სპილენძის მდიდარი საბადოები²³. თუმცა დარიშხანისა და კალის ძარღვები იმ რაოდენობით მიკვლეული არ არის, რომ დააკმაყოფილოს დღევანდელი სამრეწველო მოთხოვნილებანი, მაგრამ გეოლოგიური სამშართველოს არქივში დაცულია ცალკეული ცნობები, რომლის მიხედვით ქციის, მაშავერას და დებედას ხეობაში არის ნიშნები აღნიშნული წიაღისეულის მცირე რაოდენობით არსებობის შესახებ. შესაძლებელია ეს რაოდენობა საკმარისი ყოფილიყო ძველი მელითონეებისათვის. გამორიცხული არ არის ამ ლითონის შემოტანა მეზობელ მხარეებიდანაც.

3. კვირინგის აზრით, სამხრეთ ამიერკავკასიაში მეტალურგიას საფუძველთ ჩაუყარა არა მარტო საბადოების არსებობამ, არამედ საწვავი მასალის — ხე-ტყის ისეთი ჭიშების არსებობამაც, რომელიც საშუალებას იძლევა ლითონის გამოდნობისათვის საჭირო ტემპერატურის მისაღწევად²⁴. ამ მხრივ ქვემო ქართლი მდიდარია საწვავი მასალითაც.

მოკლედ უნდა შევჩერდეთ შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურის ურთიერთდამოკიდებულების საკითხზე.

IV თავში აღნიშნული გვქონდა, რომ ტაბაწყურის და საბილ-ახნის ძე. წ. XV ს-ის II ნახევრის გორასამარხები შეიცავენ თიხის ისეთ ქურქებს, რომელშიაც შერწყმულია შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი

22 გ. ა. ჯ. ა. ლ. ი. შ. ე. ლ. ი., მელითონეობის ძველი კერა ქვემო ქართლში. გვ. 503—508.

23 В. И. Орбеладзе, Мель, Природные ресурсы Грузинской ССР, т. I, №, 1958, გვ. 99; Минеральные ресурсы ССР Грузин, გვ. 551—552.

24 H. Quiring, Die Erzgrundlager der Altstein Eisen Erzeugung, Zeitschrift für praktische geologie, August, 1933, გვ. 123—131.

ნიშნები. სამწუხაროდ, მათი სინქრონული ძეგლები ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე თითქმის ამით მოიწურება (ბაიბურთი მაინც ცოტა ადრეულია ძეგლი უნდა იყოს და მის შესახებ სათანადო მასალების დაგროვებამდე მსჯელობა ნაადრევია). ეს გარემოება აძნელებს საკითხის გადაჭრას. მაგრამ ის, რაც უკვე გვაქვს, შესაძლებელს ხდის ზოგი რამ მაინც აღინიშნოს.

ქვემო ქართლის გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის მასალა აშკარად ეხმაურება შუაბრინჯაოს ხანისას. განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს ეს ზოგიერთი თიხის ჭურჭლის მოყვანილობის (დერგები) მსგავსებაში, ყელის შემკობის ტრადიციის გაგრძელებაში. მანდისქალის შაეპრიალა ვარდისფერსარჩულიანი თიხის ჭურჭელს (№ 92; ტაბ. XXIX) სავსებით ისეთივე კეცის სტრუქტურა აქვს, როგორც შუაბრინჯაოს ხანის ჭურჭელს საერთოდ ახასიათებს. მსგავსება შეინიშნება სხვა ჭურჭლებზეც, მაგრამ ჩვენ ამაზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. ამის შესახებ დაწვრილებით ადრე გვქონდა საუბარი (იხ. თავი III, § 1). ის ჭარბობდა, რომ შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკა მაინც საგრძნობლად განსხვავდება გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის კერამიკისაგან უნდა აიხსნას, ერთის მხრივ იმით, რომ ჯერ კარგად არ ვიცნობთ შუიდან — გვიანბრინჯაოზე გარდამავალი ხანის კერამიკას; მეორე მხრივ, — გვიანბრინჯაოს ხანაში სწრაფდამბრუნავე კერამიკული მორგევი შემოდის. ახალი ტექნიკური ჩვევების დანერგვას უნდა გამოეწვია სწორედ ეს ცვლილებები.

შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანას ერთმანეთთან აახლოებს მანდისქალაში მოპოვებული სატყეოები, რომელთა მსგავსი ცნობილია თრიალეთისა და შიდა ქართლის შუაბრინჯაოს ხანის კომპლექსებში (იხ. თავი III, § 2), ბრტყელ-თავიანი და ლეროვახვრეტილი საკინძები და სხვა. გენეტიკური კავშირი იგრძნობა სამარხთა აღნაგობაშიც (იხ. თავი II). ორივე ამ ხანას აახლოებს ისიც, რომ მოსახლეობის რელიგიურ წარმოდგენაში წაძევანი ადგილი ასტრალურ ღვთაებათა თაყვანისცემას ჰქონდა დათმობილი. ამგვარი რწმენა, ჩვეულებრივ, შესაქონლე და მიწათმოქმედ ტომებს ახასიათებს.

სხვა საკითხია სად გაქრა ის სიმდიდრე, რომელიც გვხვდება შუაბრინჯაოს ხანის უზარმაზარ გორასამარხებში. გორასამარხებში გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზეც მარხავდნენ ტომის ბელადებს, მაგრამ აქ მხოლოდ შორეული გამოძახილია ძველი სიდიადისა. რით უნდა აიხსნას კულტურის ერთგვარი „დაქვეითება“?

ჩვენი აზრით, ამაზე გავლენა უნდა მოეხდინა იმ დიდ ძვრებს, რომელიც სწორედ ძვ. წ. XIV—XIII სს-ში ხდებოდა მახლობელ აღმოსავლეთში.

როგორც ცნობილია, აქ არსებობდა ორი დიდი სახელმწიფო გაერთიანება მითანისა და ხეთების სახით. მითანის სახელმწიფო მდებარეობდა შუამდინარეთის ჩრდილო ნაწილში. თავისი ძლიერების პერიოდში მან ბევრი მეზობელი ქვეყანა დაიპყრო. ჩრდილოეთით მის ხელთ მოექცა ვანის ტბის რაიონი. იგი გავლენას ახდენდა კიდევ უფრო ჩრდილო რაიონებზე — არარატის მთისა და შავი ზღვის მიმართულებით. მაგრამ ძვ. წ. XVI ს-დან მითანის ძლი-

ეობამ იწყო დასუსტება და ძვ. წ. XIII ს-ში ბოლო მოეღო მის დამოუკიდებლობასაც კი²⁵.

ხეტების სამეფო მდებარეობდა მცირე აზიაში. მისმა ძლიერებამ მწვერვალს მიაღწია ძვ. წ. XV—XIV სს-ში, როდესაც იგი მთელ მცირე აზიას, შუამდინარეთსა და სირიის ჩრდილო ნაწილს ფლობდა²⁶.

ორივე ამ სახელმწიფომ მეტად მაღალი კულტურა შექმნა. მეზობელ ხალხებთან სამხედრო-ეკონომიური ურთიერთობა, რომელიც დროდადრო მშვიდობიან ან მტრულ დამოკიდებულებას იღებდა, იწვევდა კულტურის მონაპოვართა ურთიერთგაზიარებას.

ძვ. წ. XIV—XIII სს-ში მითანისა და ხეტების სახელმწიფოების განადგურებასთან დაკავშირებით²⁷, დასავლეთიდან შემოსულმა „ზღვის ხალხებმა“ ცეცხლითა და მახვილით გადაიარეს მცირე აზია, სირია, პალესტინა და სხვ.²⁸. ამას არ შეეძლო გარკვეული დღი არ დაესვა ამიერკავკასიაზე, კერძოდ ქვემო ქართლზეც. აქაური მოსახლეობა ამა თუ იმ სახით ჩაბმული უნდა ყოფილიყო ბრძოლებში. დამქანცველ და გამანადგურებელ ომებს ეკონომიურადაც უნდა დაესუსტებინა აქ მოსახლე ტომები. არ არის გამორიცხული, რომ ასეთ მღვრიე პერიოდში ქვემო ქართლის მოსახლეობას შერწყმოდა კიდევ სხვა მონათესავე ტომები. ბრძოლებგადატანილი ქვემო ქართლის მოსახლეობა თითქოს სწორედ იკვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე უნდა შედგომოდა ქრილობების მოშუქებას და ახალ მშვიდობიან ცხოვრებაზე გადასვლას. ეს თითქოს ასე ჩანს არქეოლოგიური მასალებით. დროის მიხედვითაც კარგად უდგება.

ასე მაგალითად, თუ მადნისქალის სამაროვანი, ხადიკისა და თეთრი წყარო(მართალია გამარცხულია) გორასამარხები, ზეშთაშენის № 14, 15 (ზოგიერთი სხვაც), წოფის ადრეული სამარხები საერთოდ არ გამოირჩევა სიმდიდრით, კრონოლოგიურად მომდევნო ხანა (ზეშთაშენის № 1, 4, 11, 13, 18, 19, 20, 34, 37 და სხვა სამარხები, წინწყარო, გუნია-ყალა, მარალინ-დერესი, თაქ-ქილისა, დმანისი, განთიადი) გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის მასალებთან შედარებით უფრო მდიდრულად არის წარმოდგენილი. ეს ჩანს არა მარტო ძვირფასი ლითონის ნივთების მიხედვით, რომელიც აქ მცირე რაოდენობით გვხვდება, არამედ საერთო კულტურული დონის მიხედვით. გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპთან შედარებით მის მომდევნო ხანაში იხვეწება კერამიკული ფორმები, მრავლდება და ნაირგვარი ხდება ზიდ დატანილი ორნამენტული მოტივები. უფრო სრულყოფილ სახეს იღებს სხვადასხვა ტიპის საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი, მდიდრდება და ლამაზდება სასამკაუ-

²⁵ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, ვ. მელიქიშვილი, შ. შეხსია, პ. რატიანი, საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 18—19; Г. А. Мелникшвили, К истории древней Грузии, გვ. 165—181; მიხევე, Наирн-Урарту, Тб., 1954, გვ. 93—104, 143—150; გ. მელიქიშვილი, ღრარტ, თბ., 1951, გვ. 20—21.

²⁶ ნ. ბერძენიშვილი და სხვები, დასახ. ნაშრ., გვ. 18—19; Г. А. Мелникшвили, К истории древней Грузии, გვ. 165—181; В. И. Авдиев, История древнего Востока, М., 1953, გვ. 324—330.

²⁷ გ. მელიქიშვილი, საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის მოსახლეობის საიქონისათვის, თბ., 1965, გვ. 199—200; Г. А. Мелникшвили, К истории Древней Грузии, გვ. 163—176; მისივე, Наирн-Урарту, გვ. 148—155.

²⁸ გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 200.

ლო ნივთები — შივეები, საკიდები, საკინძები და ა. შ. რაც მთავარია, ჩნდება რკინა. რკინის გამოჩენას კი რევოლუციური აღმავლობა უნდა მოჰყოლოდა ადამიანთა ცხოვრება-საქმიანობის ყოველ მხარეს. საკუთრივ გვიანბრინჯაოს ხანის მოსახლეობაში დოვლათის დაგროვებაზე მეტყველებს ისიც, რომ საზოგადოების რიგით წევრებსაც კი (ყოველ შემთხვევაში არა ტომის ბელადებს) უჩნდებათ ოქროსა (მაგალითად, ბეშთაშენის № 4, 11, 18 სამარხები)²⁹ და სხვა ძვირფასი ნივთები. ეს შედარებით მშვიდობიანი ცხოვრების შედეგი უნდა იყოს, რომლის დროსაც ხალხი შეძლებდა მატერიალურ დოვლათის დაკროვებას.

აღნიშნული პროცესის წარმოსაჩენად, პირველ რიგში, დაგვეხმარება სა-
მოსახლოები. მართალია, ქვემო ქართლში ისინი შეუსწავლელია, მაგრამ უშუალოდ მეზობელ მხარეში შემდეგი სურათია. ხოვლეგორა თავის ცხოვრებას იწყებს გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე და თითქმის უწყვეტლევ აგრძელებს მას ანტიკური ხანის ჩათვლით. ეს გვაფიქრებინებს, რომ მანამდე მომხდარი მოვლენების შედეგად გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე ერთი ადგილიდან მეორეზე სახლდება ადამიანთა ერთი ჯგუფი თუ სოფელი და ახალი ცხოვრების შექმნას იწყებს. VIII—VII პორიზონტებიდან მოკიდებული ცხოვრება თანდათან მძლავრდება³⁰. ავტორის აზრით, ეს გარემოება მიუთითებს ხოვლეგორელთა არა მარტო კულტურულ ერთიანობაზე, არამედ ეთნიკურ ერთიანობაზე და თანამომდევრობაზე³¹.

აღნიშნულ ფაქტს ემატება ნაცარგორის მაგალითიც. აქ დამოწმებულია 3 კულტურული ფენა. I (ძვ. წ. III—II ათასწლეულის მიჯნის ახლო დროის)³² და II (II ათასწლეულის მეორე ნახევრის)³³ ფენებს შორის არ შეინიშნება უშუალო ქრონოლოგიური კავშირი. მათ შორის დარჩენილ დროის მონაკვეთზე ბორცვზე ცხოვრება არ ჩანს (ეს დროის იმ მონაკვეთსაც შეიცავს, როდესაც წინა აზიასა და მახლობელ აღმოსავლეთში დიდი ბრძოლებია, რომელიც, შესაძლოა, ამიერკავკასიასაც შეეხო). ნიშანდობლივია, რომ სწორედ ძვ. წ. II ათასწლეულის II ნახევარში ნაცარგორაზე ხელახლა ჩნდება მოსახლეობა და იგი უწყვეტლევ ცხოვრობს აქ ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარშიც³⁴. III ფენა წარმოადგენს II ფენის კულტურის პირდაპირ განვითარებას, რაც ერთი და იმავე ხალხის სხვადასხვა თაობათა კულტურულ კუთვნილებად არის მიჩნეული³⁵.

ბოლოს უნდა შევეხოთ ქვემო ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის კულტურის დამოკიდებულების საკითხს მის მეზობელ ლოკალურ კულტურებთან. ქვემო ქართლის მასალები ძალიან ახლო მსგავსებას ამჟღავნებენ შიდა ქართლის მასალებთან. ეს მსგავსება, როგორც ადრე დავინახეთ, სრულ-

²⁹ Б. А. К у ф т и ш, Археологические раскопки в Триалети, ს.რ. 84; რ. ა ბ რ ა შ ი შ ვ ი ლ ი, რკინის აუცილების..., გვ. 310—311.

³⁰ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ხოვლეს არქეოლოგიური ექსპედიციის განათხარი მასალა, გვ. 7; გ. ც კ ი თ ი შ ვ ი ლ ი, ხოვლეგორელთა საშინაო ყოფა და მეურნეობა, გვ. 9—10.

³¹ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი.

³² გ. გ ო ბ ე ჭ ი შ ვ ი ლ ი, სტალინისის ნაცარგორა, გვ. 245.

³³ ი ქ ვ ე, გვ. 246—251.

³⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 265—270.

³⁵ ი ქ ვ ე, გვ. 242—272.

ლიად აშკარაა კერამიკული ფორმების და ზედ დატანილი ორნამენტის, იარაღის. სამკაულის და სხვა ნივთების მიხედვით. რა თქმა უნდა, რიგ შემთხვევაში ცალკეული განმასხვავებელი ნიშნებიც შეინიშნება (ეს უფრო თიხის ჭურჭელზე დატანილ ორნამენტულ მოტივებს და იარაღის ზოგიერთ ფორმას შეეხება), რაც თითოეულ კუთხის ლოკალური თავისებურებებით უნდა აისახას. სრულიად იდენტურია მიცვალებულთა დაკრძალვის წესიც. ერთგვარი სხვაობა შეინიშნება სამარხთა აღნაგობაში. მხედველობაში გვაქვს ქვისფილებათ დასურული ორმოსამარხები და ქვისსამარხები. სამარხთა ეს ტიპები შიდა ქართლში შედარებით მოგვიანებით — ძვ. წ. X:—X ს-დან იწყებს გავრცელებას³⁶. სამარხთა ზოგიერთი ტიპი (გორასამარხი, ორმოსამარხი, ქვისწრეებიანი ქვისსამარხი) ისევე როგორც ქვემო ქართლში, შიდა ქართლშიც იყო გავრცელებული გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე.

რაც შეხება კანეთს, გვიანბრინჯაოს ხანაში იორალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მხოლოდ ორმოსამარხები და გორასამარხებია³⁷. აზერბაიჯანის დასავლეთ ნაწილში, სომხეთის ტერიტორიაზე ძირითადად ქვისსამარხები და გორასამარხებია³⁸. ყაზახის, თაუზის და აღსტაფის რაიონებში ორმოსამარხები უკარბობს, მინგეჩაურში კი მხოლოდ ორმოსამარხებია³⁹.

მართალია, ჩრდილო კავკასიის ცენტრალური და აღმოსავლეთი ნაწილის სამარხები (ბელგატოი, დარგო, ლოროჩოი, კაიაკენტი, ბერკეი, მაჭალისი და სხვა)⁴⁰ თავისი აღნაგობით თითქმის ყველაზე უფრო ემსგავსება ქვემო ქართლის გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის სამარხებს, მაგრამ ინვენტარით ძირეულად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ამიტომ სხეულებული კულტურების მატარებელ ხალხთა შორის არ შეიძლება ყოფილიყო მძლავრი კულტურულ-ეკონომიური კავშირი. რა თქმა უნდა, გამორიცხულია ეთნიკური ერთიანობაც.

როგორც აღინიშნა, ქვემო ქართლის გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძეგლები, კერძოდ, მადნისქალის სამაროვანი, არქეოლოგიური მასალით ყველაზე ახლოს დგას შიდა ქართლის, განსაკუთრებით კი სამთავროს უძველესი ორმოსამარხების და ზოვლეგორის VIII—VII პერიოდების მასალისთან. ამ მხრივ დიდი მსგავსება ჩანს კანეთის, დებელას ხეობის, სომხეთის და აზერბაიჯანის ძეგლებთან. ამდენად აღნიშნული პერიოდის ქვემო ქართლი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ძეგლთა კულტურის სფეროში ექვევება მიუხედავად ლოკალური ხასიათის განსხვავებისა, ქვემო ქართლის გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის კულტურა განცალკევებით არ დგას. იგი მეზობელ სინქრონულ კულტურებთან ერთადერთი დიდი კულტურის (სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიური) ორგანულ ნაწილს წარმოადგენს. ის თავისებურებები, რომლებიც ახასიათებს არა მარტო ქვემო ქართლის, არამედ სხვა რაიონის ძეგლებსაც (ეთქვით, შიდა ქართლის, იორალაზნის აუზის და სხვ.), უნდა

³⁶ აღ. კალანდაძე, სამარხთა აღნაგობა..., გვ. 164; დ. ქორიცი, თბილისის..., გვ. 112; საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 164.

³⁷ ე. ფიციქელაური, იორალაზნის აუზის..., გვ. 43—46.

³⁸ А. А. Ивановский, По Закавказью, гв. 26—27, 165—170; А. Мартин-росиян, Армения в эпоху бронзы..., гв. 81—113; А. О. Мнацаканян, Лчашенские курганы, гв. 60.

³⁹ Древний Мингечаур, гв. 48—116.

⁴⁰ А. П. Круглов, Северо-восточный Кавказ..., гв. 97—146.

აიხსნას დიდი ტომობრივი გაერთიანების შიგნით მცირე ტომობრივი კავშირების არსებობით⁴¹. ალბათ სწორედ ეს მცირე ტომობრივი კავშირები ქმნიდნენ მატერიალური კულტურის ამ ლოკალურ ვარიანტებს⁴².

საინტერესოა, რომ ქვემო ქართლის მასალები უფრო მეტ საერთო ნიშნებს პოულობენ შიდა ქართლის, კახეთის, სომხეთის და აზერბაიჯანის მასალებთან, ვიდრე ოთხი უკანასკნელის მასალები ერთმანეთის მიმართ. ამის ახსნა შეიძლება იმ საშუალებო გეოგრაფიული ადგილმდებარეობით, რომელიც ქვემო ქართლს უკავია აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. მჭიდრო კულტურული და ეკონომიური კონტაქტებისათვის, ალბათ, მარტო გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა არ იქნებოდა საკმარისი. როგორც ჩანს, მეზობელ მესაქონლეებს იზიდავდა და თავს უყრიდა ქვემო ქართლში მდიდარი საძოვრები. ასეთი შეხვედრები მნიშვნელოვნად შეუწყობდა ხელს მონათესავე ტომების კულტურულ მონაპოვართა ურთიერთგაზიარებას.

⁴¹ კ. ფიციხელაური, დასახ. ნაშრ., გვ. 111—118; К. Н. Пихелaurи, Локализация археологических культур на территории Восточной Грузии, გვ. 169—206.

⁴² შტრ. Н. В. Минкевич-Мустафаева, О датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа, МКА, Баку, т. IV, გვ. 116. ამის შესახებ დაწერილებით იხ. К. Н. Пихелaurи, Работы на работу Н. В. Минкевич-Мустафаевой о датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа, МАН, № 2, თბ., 1964.

МАДНИЧАЛЬСКИЙ МОГИЛЬНИК

Резюме

ВВЕДЕНИЕ

Квемо (Нижняя) Картли — это название исторической провинции Южной Грузии, граничащей с Джавахети, Шида (Внутренней) и Земо (Верхней) Картли, Кахети, Арменией и Азербайджаном. Удобное географическое положение, разнообразные геоклиматические условия, богатая флора и фауна создавали все условия для заселения данного края еще в глубокой древности. Здесь изучены памятники материальной культуры, относящиеся почти ко всем временам человеческой цивилизации. Большинство из них генетически увязываются друг с другом.

Ранний этап эпохи поздней бронзы Квемо Картли почти не изучен. Поэтому между эпохами средней и поздней бронзы оставался существенный пробел, заполнение которого очень важно для увязывания указанных эпох.

Мадничалский могильник, датруемый ранним этапом эпохи поздней бронзы, в известной мере заполняет вышеотмеченный пробел. Однако для полноты картины и окончательного решения вопроса нужно провести дополнительные полевые работы.

Глава I

МАДНИЧАЛЬСКИЙ МОГИЛЬНИК

(Характеристика памятника)

Мадничалский могильник, раскопанный в 1963—1964 годах Алагетской археологической экспедицией Института истории, археологии и этнографии АН Грузинской ССР, расположен на левобережной террасе среднего течения р. Алгети. Площадь его равна примерно 7 га. На раскопанной части могильного поля выявлено более сорока могил разных типов (Табл. I₁, 2). Густота размещения их, в зависимости от размеров могил колеблется в пределах от 1-го до 7-ми погребений на 100 кв. м. Очевидно, захоронения совершались на протяжении довольно длительного времени, возможно, в течение 100—150 лет. Это тем более вероятно, что некоторые погребения были частично повреждены во время сооружения более поздних (Таб. VI, XV).

Глава II

УСТРОЙСТВО МОГИЛ И СПОСОБЫ ПОГРЕБЕНИИ

Грунтовые могилы (табл. III₂; IV₁; V₂; VIII_{1,2}; X₁; XI₂; XII₁; XIV₁; XVII_{1,2}; XVIII₂) — двух типов: в плане — четырехугольные и овальные. Все они перекрывались 2-мя — 4-мя плоскими известняковы-

х и плитами. Некоторые из них сверху засыпались только землей (толщиной 0,3—0,5 м), другие же покрывались еще и каменной насыпью, диаметр которой не превышал 1,5 м. Площадь могильной ямы равнялась 1,1—1,9×0,7—1,5×0,7—1,35 м. Размеры перекрытия колебались от 1,35×0,90 до 3,50×1,90 м.

Грунтовые погребения эпохи поздней бронзы, перекрытые каменными плитами, в Восточной Грузии встречаются на территории Квемо и Шида Картли. В Шида Картли они бытовали, начиная с XI—X вв. до н. э. В Квемо Картли же такие могилы существовали и до появления железа. Можно предположить, что указанный способ перекрытия могил в Шида Картли распространился из Квемо Картли.

Каменные ящики (Табл. III₁; V₁; XIII_{1,2}; XVIII₁; XIX₁; XX₁), как правило, четырехугольной формы (0,90—1,55×0,60—0,90×0,60—0,90 м). Удлиненные стенки составлены из 2-х — 4-х известняковых плит, короткие же — из 1-го — 2-х. Все они перекрыты аналогично грунтовым погребениям. Детские могилы меньших размеров (0,45—1,35×0,42—0,80×0,25—0,70 м); некоторые из них в плане имели квадратную форму (Табл. XIII₂; рис. 24).

В период поздней бронзы на территории Восточной Грузии ящичные погребения бытовали только в Квемо Картли. Этот тип могил, в основном, охватывал более южные районы Закавказья (Гюзолдары, Кедабек, Калакенд, Тезакенд, Гехарот и др.) и западную часть Ирана (Луристан и др.). Кроме того, они были широко распространены в центральном и восточном районах Северного Кавказа.

Погребения с каменными кругами (табл. II; V₂; XV; XX). Кругами, составленными из булыжника, окаймлялись как ящичные, так и грунтовые погребения. Ни размерами, ни конструкцией они не отличались от вышерассмотренных подобных погребений сооруженных. Только строились они намного аккуратнее, а перекрытия некоторых из них были больших размеров и, благодаря дополнительно уложенным плитам и камням, имели в плане округлое или овальное очертания (Таб. II; XX₂). Некоторые же сверху покрывались еще и каменной насыпью которая полностью или частично заполняла окаймляющий их круг.

Распространение погребений с каменными кругами почти полностью совпадает с ареалом распространения каменных ящиков.

В Маднисчала раскопано несколько могил с дугообразной кладкой камней (таб. VII₁; XII₂) и кладкой, изображающей форму молодой луны. (Таб. VII₂). Здесь также применялся обычай устройства кенотафов.

Обкладка могил каменными кругами, полукругами, каменной дугой, кладкой в виде молодой луны и диска, видимо, является отражением религиозных представлений, связанных с астральным культом. Приуроченность к этому культу в Квемо Картли в позднебронзовую эпоху очевидна и по инвентарю и по распространенным орнаментальным мотивам. Он прослеживается на данной территории начиная с энеолита и до раннеантичной эпохи включительно.

Срубное погребение (Таб. II₂; рис. 2). Кругом из камней сыло окаймлено и единственное срубное погребение, впервые зафиксированное в эпоху поздней бронзы не только в Маднисчала, но вообще на всей территории Восточной Грузии. В связи с этим ставится вопрос: не заключали ли в себе срубов часть грунтовых могил рассматриваемой эпохи? И, возможно, они не дошли до нас только потому, что в обычных условиях дерево долго не сохраняется в земле.

Курганы. В Мадншчала раскопано 2 кургана, насыпь которых ($h=1,0-1,2$ м; $d=13,0-14,0$ м) была составлена из булыжника (Таб. II; XV₁). В I-м кургане под насыпью было 2 кромлеха, а во II-м — один. В I-м кургане рядом с основным грунтовым погребением находилось маленькое «погребение» в виде жертвенника, дно которого было выложено булыжником. В Ю-З секторе кургана, между кромлехами, находился пустой каменный ящик, по всей вероятности, сооруженный для ритуальных целей (Таб. IX:2). Под насыпью II-го кургана, также было 3 одновременных погребения, но располагались они иначе (Таб. XVI:2). Прямо на перекрытии основного грунтового погребения располагались два маленьких погребения, связанных непосредственно с основной камерой. Первое из них (каменный ящик) заключало маленькую масляную ритуальную назначенная (Таб. XXVIII, 205). Следов скелета не было. Рядом с первым (севернее него) находилось второе погребение весьма своеобразной конструкции: на перекрытии основной камеры лежал плоский, круглый в плане камень, на котором находился раздавленный булыжником сильно скорченный человеческий скелет. Погребение это не имело стенок, но сверху было накрыто плоской известняковой плитой. Скелет этот, видимо, принадлежал военнопленному или рабу, принесенному в жертву основному покойнику (вождю?), захороненному в камере.

Курганы, окаймленные кругами из камней, дерева или без них, на Кавказе встречаются с III тысячелетия до н. э. В Закавказье они появились несколько ранее Северного Кавказа и бытовали до VIII—VII вв. до н. э., т. е. до конца эпохи железа. На Северном же Кавказе они встречаются и в средние века.

Ямные курганы почти полностью повторяют конструкцию грунтовых могил. Кажущееся внешнее отличие, создающееся за счет ошутливой разницы в размерах, ни в коей мере нельзя принимать за конструктивное отличие. Различия тут не в конструкции, а в назначении, которое придавалось им при сооружении: в курганах, видимо, захоронялись покойники с более высоким общественным положением, занимаемым ими при жизни. Рядовым членам общества никто не соорудил бы громадных курганов, требующих огромных затрат труда целого коллектива. Появление курганов надо приурочить к той стадии развития общества, когда отдельные лица, по тем или иным причинам, выделялись из числа соплеменников, с которыми до тех пор стояли на одной социальной ступени, и оказывались во главе рода или племени. Исходя из этого, прототипом ямных курганов нужно считать грунтовые могилы, а не наоборот, как это пытаются представить некоторые ученые по отношению к Шиде Картли эпохи поздней бронзы. В пользу такой последовательности погребальных сооружений указывает тот факт, что грунтовые погребения встречаются задолго до курганных погребений.

В Мадншчала покойников хоронили по половому и возрастному признакам. Сейчас трудно объяснить, чем это было вызвано, т. к. в других районах Закавказья обычай этот не находит параллелей. Тем не менее в I-ой траншее, вокруг кургана, в котором была похоронена женщина, располагались женские могилы. В IV-ой траншее — вокруг кургана с мужским захоронением были мужские погребения. Во II-ой же траншее были могилы детей и подростков. Указанные участки друг от друга отделялись примерно сотней метров (Таб. I₂).

Покойников хоронили в позе спящего человека, женщин — на левом, мужчин — на правом боку; соответственно и детей. В ориентировке костяков закономерности не замечается.

Мужские могилы были богаче женских. Окружающие мужские могилы кромлехи были крупнее женских: диаметр первых достигал 9—12 м, тогда как диаметр вторых не превышал 5,5 м. Кроме того, мужские могилы сооружались аккуратнее женских. По всем данным главенствующее положение принадлежало мужчинам.

В эпоху поздней бронзы и на раннем его этапе в Квемо Картли были распространены погребения разных типов: курганы, грунтовые и ящичные погребения с кромлехами и без них, погребения, окаймленные дугой, грунтовые могилы с одной стенкой из каменной плиты и др. В Маднисчала все они собраны на одном могильном поле и, что главное, относятся к одному и тому же периоду. Этот факт, по-видимому, должен отражать ту специальную и имущественную дифференциацию, которая существовала в рассматриваемый период. Можно думать, что в курганах хоронились вожди племен или очень высокопоставленные лица. В погребениях с кругами из камней, видимо, хоронились лица хотя и знатные, но стоящие социальной ступенью ниже. Об этом свидетельствует расположение этих погребений на лучших участках могильника — вокруг курганов, а также сравнительное богатство найденного в них инвентаря. В обычных грунтовых и ящичных погребениях, должно быть, захоронялись рядовые члены общества, т. к. эти могилы располагались на периферии могильного поля и заключали в себе менее богатый инвентарь.

В эпоху поздней бронзы бытовавшие в Квемо Картли типы могил находят параллели по всей территории юго-восточного Закавказья и в центральном и восточном районах Северного Кавказа. Сходство заметно и в обряде погребения. Но по инвентарю закавказские могильники в корне отличаются от северокавказских. Ввиду этого не представляется возможным причислить археологические культуры этих областей к разряду родственных. Сравнивая же инвентарь квемокартлийских могильников с инвентарем могильников юго-восточного Закавказья, четко вырисовывается их однородность, хотя и с некоторыми локальными своеобразиями.

Глава III

ТИПОЛОГИЧЕСКО-ХРОНОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА

Добытый в Маднисчала материал делится на 3 основные группы: I — керамика, II — оружие и III — украшения.

§ 1. Керамика

Давая общую характеристику маднисчалской керамики, в первую очередь необходимо отметить, что по технике производства в ней выделяются сосуды, изготовленные на гончарном круге (80%) и вручную (20%). Первые изготавливались из сравнительно мелкозернистой, часто пористой, но хорошо отмученной глины, которая иногда содержит размельченный обсидиан и слюду. Керамика эта хорошего обжига, обычно насквозь темно-серая, переходящая в черный цвет. Есть несколько сосудов розоватого, желтоватого и каштанового цвета, также чернолощенных на розовой подкладке. В некоторых случаях в структуре стенок черных сосудов наблюдается розовая прослойка. Высокое качество изготовления некоторых из них заставляет предполагать участие ква-

лифцированных мастеров в гончарном ремесле, применявших разнообразные усовершенствованные типы глиняного теста, характера обжига, приемы обработки поверхности и орнаментации посуды.

Сосуды, изготовленные вручную, характеризуются крупнозернистой, плохо обработанной и неравномерно обожженной глиной — розоватого, желтоватого и светло-коричневого оттенков. В отличие от сосудов первой группы, сосуды этой ассиметричны. Видимо, изготавливались они самим потребителем.

Вся керамика по своему назначению делится на 3 группы:

I. Столовая посуда. Заключает в себе 3 типа кувшинов: «Доки» (№ 1. Таб. XXI); «Хелада» (№ 25, 116. Таб. XXI); «Кока» (№ 112. Таб. XXI).

Кружки двух видов: боченкообразные (Таб. XXII) и биконические (Таб. XXIII. № 75; 106).

Миски, блюда и блюда семи типов, разных по форме и величине (Таб. XXIII—XXV).

II. Кухонная посуда состоит из пяти типов двуручных (№ 39, 62, 69, 70; Таб. XXVII), однодушных (№ 66, 161; Таб. XXVII) и без ушек (Таб. XXVI; XXVIII — № 190, 194) горшков.

III. Хозяйственная посуда. Здесь собраны большие яйцевидные сосуды для хранения продуктов типа корчагов («дерги») двуручных (Таб. XXX) и без ручек. (Таб. XXIX), а также масляйки (Таб. XXVIII — № 35, 83, 193, 205) — все без ручек. Необходимо отметить, что шейки у них иногда украшены лощеными вертикальными полосками. Украшение шеек такого типа сосудов широко применялось в эпоху средней бронзы (Триалети, Тазакенд), но в эпоху поздней бронзы уже не встречается. Существование его на раннем этапе поздней бронзы, правда, в несколько упрощенном виде, является как бы последним отголоском ранее выработанной традиции, в какой-то мере указывающим на генетическую преемственность этих культур.

Маднисчальская керамика не отличается большой разновидностью орнаментальных мотивов, которые в общих чертах исчерпываются резными концентрическими кругами, волнистыми линиями, разного рода погтевидными, клиновидными и др. насечками. Реже встречается елочко-ребенчатый штамп. Рельефный орнамент почти отсутствует, если не считать очень распространенных на ручках сосудов зооморфных выступов в виде рогов и ушей животных, валиков, катушек и др. (Таб. XXI—XXIII).

Зооморфные ручки на территории Восточной Грузии появляются раньше, чем в Западной Грузии.

На спинках ручек ранних типов маднисчальских сосудов иногда нанесены косые желобки, подобно крученной перевке (Таб. XXI — № 1; рис. 19 — № 1; рис. 29 — № 106), по-видимому, являющейся зачатком этого орнаментального мотива, достигшего широкого распространения в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Часто сосуды украшены лощеным орнаментом (параллельные и пересекающиеся линии, треугольники, пучок лучей; см. рис. 4 — № 31; рис. 5 — № 35; рис. 9 — № 48; рис. 11 — № 54; рис. 16 — № 183; рис. 19 — № 1; рис. 25 — № 92; рис. 31 — № 117; рис. 34 — № 143). Особенно надо отметить орнамент одного кувшина, плечико которого у основания ручки украшено тремя рельефными палепами с косыми насечками в виде колосьев пшеницы (Таб. XXI — № 112; рис. 30 — № 112).

Ограниченность мотивов орнамента маднисчальской керамики по сравнению с другими восточно-закавказскими памятниками эпохи позд-

ней бронзы можно объяснить сравнительной архаичностью рассматриваемого памятника.

Несмотря на то, что маднисчалская керамика находит точки сопоставления с более южными районами (Геой-тепе — период А, Алишар — IV), естественно, как по технике изготовления, так и по всем остальным компонентам, она ближе всего подходит к материалу, известному собственно из Квемо Картли (Хадик, Бешташени, Цопи, Цинцкаро и др.), а также и с сопредельной с ней Шида Картли (Ховле, Самтавро, Дидубе, Каспи, Нареквани и др.). Хотя исследователи находят некоторые незначительные отличительные элементы, характеризующие формы и орнаментацию позднебронзовой керамики из Квемо и Шида Картли, но часть из них, на наш взгляд, по примеру Ховле, Самтавро, Каспи, Бешташени и др. памятников надо отнести за счет разницы во времени, другую же — объяснить локальным характером каждого частного случая, т. е. качеством источников сырья, своеобразием почерков действующих мастерских и т. п., по ним в коем случае нельзя объяснить это разницей в технике обработки керамической продукции, т. к. технология гончарного производства, как и приемы обработки глиняного теста и обжига в совокупности были одинаковыми.

Зарегистрированная в Маднисчала керамика в ряде случаев явно выявляет генетическую связь с керамикой предшествующей эпохи. В первую очередь это относится к формам больших глиняных сосудов с яйцевидным туловом, приемам украшения шеек, елочно-гребенчатому орнаменту, структуре стенок чернолощенной керамики на розовой подкладке и некоторым другим сходным элементам.

§ 2. О р у ж и е

Книжальы относятся к самому раннему периоду эпохи поздней бронзы. Представлены тремя разновидностями (Таб. XXXI): удлиненные (I = 25,3—24,7 см), в виде листа ивы (№ 118, 124); листовидные (№ 108, 200) с клинообразным лезвием и несколько округлым острием (I = 12,6—15,0 см); широкоплечие (№ 147, 201) с резко суживающимся к узкому острию лезвию (I = 12,0—16,3 см). Все они имеют незначительное продольное утолщение, придающее клинку в разрезе форму двояковыпуклой линзы. Плечики соединялись с деревянной рукояткой посредством 2-х — 4-х заклепок.

Аналогичные книжалы в эпоху бронзы бытовали, в основном, в Квемо Картли (Парцхиси, Джорджнашвили, Ркинис-Цкали, Бешташени; см. рис. 37) — хотя единичные находки похожих орудий зарегистрированы и в Шида Картли (Нацаргора, Чикаани и др.; см. рис. 37 б). Эти клинки, видимо, происходят от близких к ним по форме орудий, найденных в Триалети, Квасатали и Нули. Близки они и к Брильским, Сачхерским и Северокавказским экземплярам эпохи средней и поздней бронзы. Сходство ощущается с некоторыми Сирийскими (Рас Шамра — Угарат) и Персидскими (Луристан) книжалами.

Наконечники копий (I = 31,0—46,0 см; таб. XXXII) аналогичны древнейшим самтаврским и бешташенским копьям с острым, доходящим до вершины ребром и разомкнутой втулкой.

§ 3. УКРАШЕНИЯ

Сурьмяные подвески, повторяющие форму секирообразных топоров восточно закавказского типа (d = 2,1—1,7 см) и подвески с солярным изображением (Таб. XXXI — № 172 а, б; № 79). Принадлежность первых к одному из самых ранних комплексов (рис. 14) указыва-

ет, на знакомство квемокартлийских племен с топорами указанного типа уже на раннем этапе эпохи поздней бронзы.

Бронзовые булавки — с петельчатыми головками, как с круглыми, так и с четырехугольным стержнем (Таб. XXXII — № 131, 95); с плоскими гвоздевидными головками (Таб. XXXII — № 110, 148); с козусообразными головками (Таб. XXXII — № 113, 203); со сферическими головками (Таб. XXXII — № 202, 109, 125, 104) и др. (Таб. XXXII — № 179).

Браслеты, кроме одного оловянного (Таб. XXXII — № 168), все бронзовые. Плоский стержень некоторых из них ornamentирован гравированным узором (рис. 9 № 51; рис. 15 № 176). У некоторых из них, как у браслетов с круглым стержнем (Таб. XXXII № 87), одна или обе головки отогнуты наружу в виде петель.

Остальные предметы представлены бронзовыми серьгами и височными кольцами (Таб. XXXII — № 176—178, 151), маленькими шпильками типа пинцетов (Таб. XXXII — № 103, 204), спиральным стержнем, четырехлопастными розетками—бубенцами, трубочками для тесемок (Таб. XXXII — № 186, 170) и прочими мелкими предметами; амuletом из кабаньего клыка с дырочкой для подвешивания и пр.

Бусы изготовлены из разнообразных сортов камня, металла, стекла и пасты (Таб. XXXIII).

§ 4. ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ И ВОПРОСЫ МЕТАЛЛУРГИИ

Химический и спектральный анализ металлических предметов показал, что изготовлялись они как из мышьяковистого, так и оловянистого сплавов (см. таблицу на 146 стр.). Часто в составе бронзы фигурируют и олово и мышьяк вместе. В силу этого становится возможным увязать технологию производства бронзы раннего этапа позднебронзовой культуры, с одной стороны, с технологией производства этого металла эпохи средней бронзы, где преобладают мышьяковистые сплавы, и с другой, — с технологией производства — эпохи поздней бронзы, где преобладают оловянистые сплавы. В этом отношении мадншчальский материал выступает в качестве связующего звена между предшествующей и последующей культурами и указывает на генетическую преемственность металлургии этих эпох. Обнаруженные здесь металлические предметы изготовлены как путемковки, так и в литейных формах.

Глава IV

ДАТИРОВКА

По всем данным материал Мадншчальского могильника относится к самому раннему этапу эпохи поздней бронзы. Исходя из того, что многие из ученых (Б. А. Куфтин, А. А. Иессен, К. Шеффер, Э. М. Гогадзе, А. А. Мартirosян, Р. М. Абрамшвили и др.) за верхний хронологический рубеж Триалетской курганный культуры эпохи средней бронзы принимают середину XV в. до н. э., для раннего этапа поздней бронзы не остается места во второй половине XV в. до н. э., так как оставшийся промежуток времени между указанными периодами должны занять памятники типа Байбуртского могильника и памятники переходной ступени типа Сабидахчинского кургана № 28 и Табакурского кургана № 42. Поэтому самой приемлемой нижней хронологической границей для раннего этапа позднебронзовой культуры является I-я четверть XIV в. до

н. э. Ввиду этого, выявленные в Квемо Картли памятники рассматриваемой эпохи по времени не могут быть относимы глубже начала XIV в. до н. э. Постулируя продолжительность действия Маднисчальского могильника примерно 100—150 лет, памятник этот должен почти целиком охватить XIV в. до н. э. и, может быть, начало или первую половину XIII в. до н. э. Следует принять во внимание, что здесь не найдено никаких следов существования железа.

Глава V

ХОЗЯЙСТВО И КУЛЬТУРНАЯ ОБСТАНОВКА

На раннем этапе эпохи поздней бронзы племенами, населявшими территорию Квемо Картли, были освоены как низменные районы (Маднисчала, Цопи), так и предгорные (Тетри Цкаро) и горные (Хадик, Бешташени). Этот факт сам по себе указывает на наличие в рассматриваемое время основных отраслей сельского хозяйства — земледелия и животноводства. Здесь (Бешташени, Хадик, Маднисчала и др.) найдены кости домашних животных (корова, бык, овца, коза, свинья). Среди инвентаря Бешташенского могильника есть как бронзовые серпы, так и кремневые вкладыши серпов. Один из маднисчальских сосудов, как уже отмечалось, украшен имитирующим хлебный злак орнаментом. Однако, на данном этапе изучения края была бы все-таки преждевременной попытка определения ведущей роли какой-либо из указанных отраслей.

В отличие от засушливых переднеазиатских районов, территория Квемо Картли, благодаря исключительным природным условиям, не нуждалась в специальных ирригационных сооружениях для ведения земледелия. Особенно это касается предгорных районов. Использование усовершенствованных орудий труда и техники все более развивало производство зерновых. Немалое место отводилось садоводству и виноградарству.

В животноводстве свидетельствуется выпасное (крупный рогатый скот, свиноводство) и отгонное (мелкий рогатый скот) скотоводство. Достаточно было развито молочное хозяйство.

В рассматриваемую эпоху на новую ступень поднимается ремесленное производство (бронзовая металлургия и металлообработка, гончарное дело, обработка кожи, дерева, камня, ткачество и др.), которое уже постепенно выделяется из сферы домашнего производства, приводящее в дальнейшем к товарному хозяйству. Широкое развитие хозяйства создавало основу для развития частной собственности, расширения имущественного и социального неравенства. Углубление этого процесса подготовляло почву впоследствии для появления государственных образований.

Типологическое изучение материала (керамика, оружие, украшения), обряда погребения и погребальных сооружений дает полное основание считать позднебронзовую культуру Квемо Картли непосредственным продолжением среднебронзовой культуры.

Происходящий из Квемо Картли археологический материал, несмотря на явно выраженный локальный характер, не является обособ-

ленным от других синхронных культур юго-восточного Закавказья. Особенно тесные связи наблюдаются с сопредельными районами (Кахети, Армения, Азербайджан), в первую очередь с Шиди Картли.

В условиях межплеменного общения важнейшую роль играли кормовые базы, притягивающие скотоводов, а также пути, пролегающие по долинам, ущельям рек и перевалам, ведущие к ним. Триалетские пастбища собирали скотоводов из соседних районов, между которыми и происходил естественный обмен культурно-технических достижений. На такое частое общение, безусловно, указывают факты заимствования различных форм целых видов гончарных изделий, оружия, орудий труда, украшений и орнаментальных мотивов. Своеобразие же характера материала, исходящего из отдельных, указанных выше районов, нужно отнести за счет наличия в сфере единого крупного племенного объединения, в данном случае юго-восточного Закавказья, более мелких — внутривременных объединений, создающих локальные варианты культуры.

THE MADNISCHALA CEMETERY

S u m m a r y

The Madnischala cemetery was excavated in 1963—1964 by the archaeological expedition of the Institute of History, Archaeology and Ethnography, Academy of Sciences of the Georgian SSR (N. N. Tushishvili—head of the expedition). This cemetery is situated on a left-bank terrace in the middle reaches of the Algeti river. Its area is about 7 hectares (pl. I₁). Over 40 graves of different types have been found on the excavated part of the cemetery. Depending on the size of the graves, there are from 1 to 7 of them per 100 square metres. Apparently the place was used for burials for a rather long period of time, as some graves were partly damaged when new ones were dug.

The graves are of two types: quadrangular on plan (pl. III₂, fig. 12) and oval (pl. XIV₁, XVIII₂; fig. 10). All of them were covered with 2 or 4 flat limestone slabs (pl. XI, XII₂) with earth heaped over them, others had a small stone mound, the diameter of which did not exceed 1,5 mt.

Pit graves of the Late Bronze epoch covered with stone slabs occur in East Georgia on the territory of Kvemo (Lower) and Shida (Inner) Kartli. In Shida Kartli (Samtavro, Kaspi, Gostibe and elsewhere) they seemed to be common since the XI—X centuries B. C., which gave grounds to connect them with the appearance of iron implements. However, in Kvemo Kartli such graves existed before the Iron Age (Baiburt, Madnischala, Tsopi and elsewhere). It is presumed that the above mentioned manner of covering the graves in Shida Kartli extended from Kvemo Kartli.

Cist burials are quadrangular as a rule (pl. III₁, V₁, XVIII₁, XIX₁) covered with slabs of stone, similarly to ordinary graves. Children's graves differ from those of adults, being smaller in size; some of them are also quadrangular, and others are square (pl. XIII₁, fig. 24).

Late Bronze cist burials occur only in Kvemo Kartli, East Georgia. Tombs of this type were found on the whole in more southerly regions of Transcaucasia (Guzaldari, Kedabek, Kalakend, Tazakend, Gekharot and elsewhere) and West Iran (Luristan and elsewhere). They were also widespread in the central and eastern regions of the North Caucasus.

Graves encircled with stone (pl. II, XV; fig. 1, 26).

Cist burials, as well as pit graves, were sometimes bordered with cobble-stone circles. They did not differ, either in size or in mode of construction.

struction, from the above mentioned burials, but they were much more painstakingly built. The covering of some of them was of larger dimensions and owing to the additionally laid slabs and stones they were rounded or oval in configuration. Most of the graves were filled in with earth; others had a stone mound thrown up over them.

Graves bordered with circles of stone and cist burials occur over almost the same area.

Timber-framed burials (pl. II₂; fig. 2). The only Late Bronze timber-framed burial discovered so far not only at Madnischala but in the whole of West Georgia was also bordered with a stone circle. In this connection the question arises whether some of the pit burials of the epoch in question did not contain timber frames. The latter may not have survived only because under ordinary conditions wood soon undergoes decomposition.

Some of the Madnischala tombs had arched (pl. VII₁, XII₂) and crescent-shaped masonry (pl. VII₂). The custom of erecting cenotaphs is also observed in this locality.

Stone circles, semicircles, arched outlines, disk and crescent designs seem to reflect religious concepts connected with the astral cult. Adherence to this cult in Kvemo Kartli in the Late Bronze period is evidenced both by the grave goods and the widely used ornamental motifs. This cult is traced on the above mentioned territory since the beginning of the Aeneolithic up to early antiquity inclusively.

Barrows.

At Madnischala two barrows of stone have been excavated. In the body of the first barrow two cromlechs were found (pl. II₁, IX_{1,2}; fig. 1) and in the second—only one (pl. XVI₁; fig. 26). In the first barrow, alongside with the main pit burial there was a small „tomb“ in the form of a sacrificial altar, the bottom of which was lined with cobbles. Between the cromlechs was an empty stone cist which may have been constructed for ritual purposes. The second barrow contained three burials of the same period, but differently arranged (pl. XVI_{1,2}). Right above the covering of the main pit burial, there were two smaller ones connected directly with the main chamber. Near the small stone cist № 1 was burial № 2, a peculiar structure. On the covering of the main chamber there was a flat round stone on which was found a flexed human skeleton crushed by cobblestones. The tomb had no walls but was covered with a limestone slab. The skeleton evidently belonged to a prisoner of war or a slave who was sacrificed to the deceased (a chieftain) buried with a rich set of grave goods in the main chamber. A human skull was discovered in the body of the barrow.

Barrows bordered with circles of stone or timber or without them occur in the Caucasus since the third millenium B. C. In the Transcaucasus they appeared a little earlier than in the North Caucasus and were common till the eighth and seventh centuries B. C.

Pit barrows are almost similar in construction to pit burials. The apparent outward distinction, namely an appreciable difference

in size, can by no means be attributed to a difference in structure. The difference is not in structure, but in the purpose they served: barrows were probably intended for the dead holding a high social rank. Large barrows would never have been built for people of lower rank, as the construction of barrows required the efforts of the whole community. As a matter of fact, pit graves are the prototype of pit barrows.

At Madnischala an original burial custom seems to have been observed, a custom not mentioned in the literature available to us. Here the dead were buried according to age and sex distinctions. In the first trench, round a barrow in which a woman was buried, women's graves were found. In the fourth trench, round a barrow containing the tomb of a man, there were only men's graves. In the second trench were the graves of children and adolescents. These trenches were at a distance of about a hundred metres from each other (pl. I₂).

The dead were buried according to a definite principle: in a sleeping posture, women—on the left side, men—on the right side; children were buried in a similar way. No regularity has been observed as regards the orientation of the skeletons.

The grave goods from the Madnischala barrow prove once again that in the epoch of Late Bronze the man occupied a dominating position in the family. Men's graves were richer than those of women. The cromlechs surrounding men's graves were larger in size than those surrounding women's graves: the diameter of the former was 9—12 mt (pl. XV, fig. 26), while that of the latter was no more than 5,5 mt (pl. II₁; fig. 1). Besides, men's graves were built with greater care.

Bronze Age burials in Kvemo Kartli, particularly those of Early Bronze, are varied in type: barrows, pit and cist burials with cromlechs and without, burials with an arched border, pit burials with one wall faced with stone slabs and the like. At Madnischala they are all gathered in one cemetery and it is noteworthy that they all belong to the same chronological period. This fact would seem to reflect the social and property differentiation of the time. It is to be presumed that barrows were erected to chiefs of tribes or other highly-placed persons. Distinguished persons of lower social standing were apparently buried in barrows with stone circles. This is attested, firstly, by the location of these burials in the best places around the barrows; secondly, by the comparatively rich sets of grave goods found in them. Common people must have been buried in ordinary pit and cist graves, since these graves were situated on the periphery of the cemetery and contained a less rich set of grave goods. Among the graves with stone circles and without them some are comparatively rich, while the poorer burials suggest that there must have been a distinct inequality as regards property among people of the same social standing.

The Late Bronze Age types of graves excavated in Kvemo Kartli find similarities over the whole territory of South East Transcaucasia, as

well as in the central and eastern regions of the North Caucasus. Similarity can also be traced as regards burial rites. But as regards the objects found in burials, the Transcaucasian graves differ greatly from those of the North Caucasus. In view of this fact we cannot consider the civilizations of these regions to be related with one another; but when comparing the objects from graves in Kvemo Kartli with those from North-East Transcaucasia, we can clearly discern points of similarity, as well as certain peculiar local features.

The material obtained at Madnischala is divided into three main groups: I—pottery, II—weapons and III—ornaments.

When characterizing Madnischala pottery it is necessary to note in the first place, that two techniques of production can be observed: ware produced on the potter's wheel (80%) and ware moulded by hand (20%). The former was made of comparatively fine-grained, often porous but well elutriated clay to which powdered obsidian or mica were sometimes added. This pottery is well fired, generally dark-grey throughout, merging into black. Some of the ware is pinkish, yellowish and chestnut-coloured; there also occur black burnished vessels with pink slip. In some cases the black ware has an inner pink-coloured layer. The excellent quality of some of this ware allows us to suppose it was produced by skilled craftsmen who applied advanced skills in firing, burnishing and decorating pottery made of improved kinds of clay paste.

Handmade ware is of large-grained, badly processed and unevenly fired clay, pink, yellowish or light-brown in colour. In contradistinction to pottery of the first group, handmade vessels are asymmetric. They must have been made by the consumers:

All the pottery can be subdivided into three groups, depending upon the use it is intended for:

I—Table ware comprising several types of jugs (pl. XXI), mugs (pl. XXII, XXIII) with zoomorphic handles, basins, cups, dishes, saucers and the like (pl. XXIII—XXV).

II Kitchen ware consists of two-handled, one-handled and handleless, broad-necked, squat earthenware pots (pl. XXVI—XXVII). Of more rare occurrence are broad sloping-shouldered vessels with a comparatively narrow rimless neck (pl. XXVIII_{100, 104}) and one-handled jarlike pots with a biconic body (pl. XXVII_{80, 104}).

III Household ware is represented by large vessels for keeping provisions (pl. XXIX, XXX) and by handleless churns (pl. XXVIII). Their necks are sometimes ornamented with polished vertical strips (fig. 4₃₁; 5₃₅). It should be emphasized that the ornamentation of the necks of this type of vessels was widespread during Middle Bronze (Trialeti, Tazakend), but no longer applied in the epoch of Late Bronze. The fact of its surviving in the early period of Late Bronze on similar vessels, though in a somewhat simplified form, seems to be the last echo of an earlier tradition which would point to genetic affinities between these cultures.

Madnischala pottery is not characterized by a great variety of ornamental motifs; these are limited to various concentric circles, meanders, finger-nail-shaped, wedge-shaped and other incisions. The herringbone design is rare. Designs in relief are almost absent, apart from widespread zoomorphic projections in the shape of horns and ears of animals, rolls, reels, etc. On East-Georgian territory zoomorphic handles appear earlier than in West Georgia, where they occur since the end of the second millennium B. C. Some proof of this may be seen in the handle of an earthenware vessel, found at Ilto (Kakheti), with two small knobs, prototypes of zoomorphic handles, dating from the epoch of Early Bronze. On the upper surface of the handles of earlier types of Madnischala vessels oblique grooves are sometimes cut, resembling a twisted rope, which might be regarded as the prototype of this ornamental motif that is so frequent in the Late Bronze and Early Iron ages. Very frequently the vessels are decorated with polished ornaments (parallel and crossing lines, triangles, a sheaf of rays). Special mention should be made of a jug whose shoulder at the base of the handle is decorated with three bosses with oblique incisions, representing ears of wheat (pl. XXI₁₁₂; fig. 30₁₁₂).

The scanty decoration of Madnischala ware as compared to other East Caucasian Late Bronze pottery is attributable to the greater antiquity of the former.

In spite of the fact that Madnischala ware seems to have affinities with the pottery of more westerly regions (Geoy-Tepe period A, Alishar-IV), as regards techniques and all other components it naturally bears more resemblance to material from Kvemo Kartli (Khadik, Beshtasheni, Tsopi, Tsin-Tskaro, etc.) as well as from adjacent districts of Shida Kartli (Khovle, Samtavro, Didube, Kaspi, Narekvavi, etc.).

Although researchers find certain insignificant elements distinguishing the forms and ornamentation of Late Bronze pottery from Kvemo and Shida Kartli, some of these differences, e. g. those characterizing ware from Khovle, Samtavro, Kaspi, Beshtasheni and elsewhere, should probably be attributed to a chronological difference; other differences seem to be due to local conditions of production in each particular case, determined by the quality of the raw materials, the skill of the craftsmen, etc. These slight differences do not spring from the different techniques of production, as the technology of pottery, as well as the methods of treatment of clay putty and its kilning were practically the same.

In a number of cases Madnischala pottery shows distinct affinities with the ceramics of the previous epoch. This refers, in the first place, to the forms of large earthenware vessels with an egg-shaped body, to the decoration of the necks, the herring-bone design, the structure of the walls of black burnished ware with a pink slip and to some other elements.

Weapons—are represented by three varieties of forged flat bronze dagger blades (pl. XXXI), dating from the earliest period of Late Bronze, and spear heads (pl. XXXII). The types of daggers found at Madnischala

occurred mainly on the territory of Kvemo Kartli (Partskhisi, Jorgiashvili, Rkinis-Tskali, Beshtasheni); however, single finds of similar weapons are recorded on Natsargora hill near Tskhinvali, in the Dusheti region (fig. 37b) and elsewhere.

Daggers with a willow-leaf-shaped blade may have originated from very similar weapons from Trialeti (barrows III and XV), Kvasatali and Nuli. They may also be compared with daggers from Brili, Sachkhere and the North Caucasus dating from Middle and Late Bronze. Some elements are reminiscent of certain daggers common in Syria (Ras-Shamra Ugarit) and Iran (Luristan).

Amulets—consist of small antimony pendants (pl. XXXI_{1,2}^{a,b}), tiny replicas of East-Caucasian axes. The fact that they belong to one of the earliest complexes (fig. 14) proves that the tribes inhabiting Kvemo Kartli were familiar with the above mentioned types of axes in the early period of Late Bronze; other kinds of amulets are disc-shaped antimony pendants representing the sun (pl. XXXI₇₀), a wild boar fang with an eyelet drilled through it, etc.

Ornaments (pl. XXXVII) are of different kinds. Loop-headed bronze pins, toggle-pins, pins with conical and round heads; various bracelets made of tin and bronze, bronze earrings and temple rings, pincer-shaped tweezers, rosette-bells, tubes for holding braid, spirals and other small objects, such as all kinds of corallian beads (pl. XXXIII) from light-pink to sealing-wax red, beads of glossy paste, glass, bronze and antimony of different colours.

The chemical and spectral analysis of metal objects (weapons, ornaments) showed that they were produced both from arsenic and tin alloys. Very often the components of bronze were tin and arsenic. It is consequently possible to co-ordinate the technology of bronze production of the early period of Late Bronze culture, on the one hand, with the technology of production of this metal in the Middle Bronze epoch, when arsenic alloys are predominant and, on the other hand,—with the technology of production in the epoch of Late Bronze, when tin alloys are predominant. In this respect the Madnischala material becomes a connecting link between the preceding and the succeeding cultures which show the succession of metal techniques in those epochs. The metal objects found at Madnischala are produced both by forging and casting.

According to all available data, the material of the Madnischala cemetery dates from the earliest period of Late Bronze. Many archaeologists (B. A. Kuftin, A. A. Iessen, Kl. Sheffer, E. M. Gogadze, A. A. Martirosyan, R. M. Abramishvili, et al.) take the middle of the fifteenth century B. C. for the upper chronological border of the Trialeti barrow culture of the epoch of Middle Bronze; this would leave no room for the early period of Late Bronze in the second half of the fifteenth century B. C., for the remaining period of time between the above mentioned periods should be taken up by monuments of the type of the Bayburt cemetery and monuments of the transitional stage, of the types of Sabidakhchi barrow № 28 (fig. 40) and

T abatskuri barrow № 42 (fig. 41). Therefore the most acceptable lower chronological border for the early stage of the Late Bronze culture is the first quarter of the fourteenth century B. C. In view of this, the objects belonging to the epoch in question found in Kvemo Kartli cannot be referred to a time prior to the beginning of the fourteenth century B. C.

Assuming that the Madnischala cemetery must have been used for about 100—150 years, it should be dated to the fourteenth century B. C., including, may be, the beginning or the first half of the thirteenth century B. C. It should be taken into consideration that no traces of iron have been found.

Summarizing the available material, we can come to the conclusion that at the early stage of the Late Bronze epoch, the tribes inhabiting the territory of Kvemo Kartli had settled over both the lowlying districts (Madnischala, Tsopi), the foothills (Tetri Tskaro) and the highlands (Khadyk, Beshtasheni). Taking into account relevant materials of the preceding epoch, this fact in itself proves that at the time in question there already existed such main branches of rural economy as agriculture and stock-raising. At Beshtasheni, Khadyk, Madnischala and elsewhere the bones of domestic animals (cows, oxen, sheep, goats, pigs) were found. Among the grave goods from the Beshtasheni cemetery there were both bronze sickles as well as flint insets for sickles. One of the Madnischala vessels, as has already been mentioned, bears a design representing the blades and ears of corn. But at the present stage it would be premature to attempt to determine which branch of economy was predominant. The use of improved agricultural implements and techniques accelerated the development of corn-growing. Horticulture and viticulture seem to have been of some importance.

As regards stock-raising, cows, swine, sheep and goats were bred. Dairying was well developed.

In the epoch under consideration handicraft industry (bronze metalurgy and metal-working, pottery, tanning, wood-work, stone-work) made progress. By degrees it became independent of home industry and finally developed into commodity production. The general progress of economy led to the emergence of private property, to the growth of economic and social inequality. The intensification of this process paved the way for the emergence of the state.

The typological study of our material (pottery, weapons, ornaments), the burial rites and burial structures give us grounds to regard the Late Bronze culture in Kvemo Kartli as the immediate successor of the local Middle Bronze culture.

The archaeological material of Kvemo Kartli, in spite of its strongly pronounced local character, cannot be isolated from other contemporary cultures of South-East Transcaucasia. Especially close affinities are observable with adjacent regions (Kakheti, Armenia, Azerbaijan), in the first place with Shida Kartli. Under conditions of intertribal contacts, grazing grounds

played a very important role, as they attracted cattle-breeders; no less important were the roads that ran through the valleys, river gorges and passes leading to the pasture lands. The Trialeti pastures attracted cattle-breeders from the neighbouring regions leading to a natural interchange of cultural and technical achievements. The frequency of these contacts is attested to by the fact of borrowing various types of pottery, weapons, implements, ornaments and ornamental motifs. The peculiar character of material from the different regions mentioned above may be accounted for by the existence, in the sphere of a single large tribal union in South-East Transcaucasia, of smaller tribal unions, creating local varieties of culture.

საბანთა სპიობელი
УКАЗАТЕЛЬ ПРЕДМЕТНЫХ
SUBJECT INDEX

- აბზინდა (მცენარე) 6
 აღმომავალი მთიანი 7
 აღმოსავლეთი ხანა 140
 აღმოსავლეთის ხანა 10, 13, 75, 80, 114, 116, 148
 აღმოსავლეთის ხანის თიხის ქურქელი 112
 აღმოსავლეთის ხანის სატყვეები 122
 აღმოსავლეთის ხანა 18, 61
 აღმოსავლეთის ხანის ქვისსამარხები 83
 აკგაროზი 131
 აზბესტი 7
 აზერბაიჯანის მასალები 166
 აკლამა 11, 12, 75
 ალბანელები 67
 ალბანთა ტომები 67
 ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიცია 4, 18, 20
 ალური ზონები 6
 ალუვიური ვაკეები 5
 ალუვიური ქვიშნარი 23
 ამეთისტო 7
 ანგობრებულ თიხის ქურქელი 85
 ანდეზიტ-ბაზალტი 7
 ანდეზიტი 7
 ანტიკური ხანა 164
 ანტიმონი 128—130, 140, 146, 147
 ანტიმონიანი ბრინჯაო 147
 არათანაბრად გამოშვარი თიხის ქურქელი 25—30, 32, 33, 36, 40, 41, 44, 45, 47—50, 52—55, 57, 58, 86
 არასერიული წარმოება თიხის ქურქლის 91
 არასრულფასოვანად გამოშვარი თიხის ქურქელი 86, 87
 არდასუბნის რაზმი 3
 არდასუბნის სამარხეული მასალა 20
 არმაზისხევის ორმოსამარხები 97
 არმაზისხევის სამარხები 93
 არქეოლოგიის სექტორი 4, 118, 129
 ასიმეტრიული თიხის ქურქელი 86, 150
 ასტრალური ნიშნები 67
 ასტრალური სიმბოლოები 67
 ასტრალურ ლეთაბათა თაყვანისცემა 162
- ატმოსფერული ზემოქმედება 60
 აქატი 7, 140
 აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის გამომსახველი ანტიმონის საკიდები 35
 აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული 128, 129
 აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულ-საკიდები 129, 130
 აღმოსავლურ-ქართული მასალები 99
 აღმოსავლურ-ქართული ცული 128
 ახალმთვარისებური მოყვანილობის ქვების წყობა 34, 36, 66, 67
- ბაღია 37, 95
 ბავშვები 131, 138
 ბავშვების დაკრძალვა 82, 76, 77
 ბავშვების სამარხები 30, 32, 41—44, 59, 62, 64, 68, 69, 89, 106, 137, 138, 141
 ბაზალტი 12
 ბალახი 6
 ბალახ-ყვავილიანი 6
 ბალთები ბრინჯაოსი 20, 70
 — ცხენის აკაშულობის 20
 — ცხოველთა გამოსახულებანი 20
 ბარელიეფი 128
 ბელადი (ტომის) 68, 75, 79, 156, 162
 ბეჭედი 15, 20
 — ბრინჯაოსი 20
 — ვერცხლის, ოქროსფერი ფარაქიანი 20
 — ვერცხლის, გველის გამომსახველი 20
 ბეშთაშენური კერამიკა 112
 ბიკონუსურტანიანი კოჭები 111
 ბოლნისის არქეოლოგიური ექსპედიცია 3, 4
 ბორბალი 130
 ბრინჯაო 14, 117, 128—130, 140, 146, 147
 ბრინჯაოს მეტალურგია 145, 161
 ბრინჯაოს ნივთები 127, 131, 138, 146, 147, 161
 ბრინჯაოდან რკინის ხანაზე გარდამავალი საფეხური 116, 117
 ბრინჯაოს შენადნობები 146
 ბრინჯ-ბამბის 6
 ბუნების ძალთა თაყვანისცემა 67

ბუნებრივი შენადნობები 147

ბუნიკი ბრინჯაოს 15, 70

ბურჯაი 30

ბუჩქნარი 6

ბამოწვა (თიხის კურკლის) 95

გამწევი ძალა 159

განლექილი თიხისაგან ნაკეთები თიხის კურკელი 85, 109

გარეული ღორის ეშვი 41

გენეტიკური კავშირი შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანებისა 102, 103, 161, 162

გეო-კლიმატური პირობები 157

გეოლოგიური სამართველო 161

გვარი 79

გვაროვნული არისტოკრატია 157

გვაროვნული საზოგადოება 68

გვაროვნული საზოგადოების ზედა ფენა 13

გვაროვნული საზოგადოების რიგითი წევრები 14

გვაროვნული საზოგადოების რღვევა 157
კველი 20

გველის კულტი 20

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა 14, 17, 63, 90, 92, 114

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კერამიკული ნაწარმი 92

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამარხები 74

გვიანბრინჯაოსა და რკინის ფართო ათვისების ხანა 116

გვიანბრინჯაო-რკინის ხანა 18

გვიანბრინჯაოს ხანა 17, 18, 61, 66, 71, 76, 79—81, 85, 90, 91, 93, 94, 96—98, 101, 111, 112, 138, 147, 151, 152, 154, 158—161, 165

გვიანბრინჯაოს ხანაში მოსახლე ტომები 67

გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული

-- ეტაპი 18, 60, 83, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 105, 116, 126, 129, 132—134, 136, 138, 141, 144, 145, 150, 154, 156—158, 160—165

-- პერიოდი 15

-- საფეხური 17, 63, 64, 89, 93, 99, 107, 114, 135, 140

გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის კომპლექსები 127

გვიანბრინჯაოს ხანის

-- ბოლო პერიოდი 15

-- გორასამარხები 78, 80

-- თიხის კურკელი 101, 105

-- კერამიკული ნაწარმი 104, 113, 116

-- მასალები 102, 110, 131

-- მოსახლეობა 164

-- ორმოსამარხები 79

-- სამარხეული კომპლექსები 111

-- ქვისსამარხები 62, 83

-- ქვისფილებიანი ორმოსამარხები 60

გვიანულად კერამიკა 153

გვიანულად პერიოდი 92, 139

გვიანულად ხანა 14

გვიანულადსაუკუნეები 18

გზები 14, 111

გორასამარხები 111

გორასამარხები 13, 18, 68, 69, 71, 72, 75, 78, 80—82, 143, 151, 153, 156, 157, 162, 165

-- ქვაურილიანი 16, 17, 24, 34, 36—38, 45, 46, 48, 52—54, 64

-- ქვისწრებიანი 71—74

გოფირებული თიხის კურკელი 111

გრეხილი 133

გრეხილი ყურები 88

გრეხილურიანი ღოჭები 88

ღაბალი ხარისხის თიხა 109

ღაბალი ხარისხის თიხის კურკელი 87

დაკრძალვის რიტუალი 106, 157

დაკრძალვის სხვადასხვა წესი 76

დაკრძალვის წესი 15, 59, 68, 69, 74, 82, 84, 156, 165

-- დამკლარ მდგომარეობაში 75

-- ზურგზე გამოტილად 75

-- შიშინარე ადამიანის მდგომარეობაში 76

-- სქესობრივ-საკობრივი ნიშნით 83

-- ხელფეხმოკეცილად გვერდზე 76

ღამზადების ტექნიკა (თავზეთა საკინძების) 132

ღამზადების ტექნიკა (თიხის კურკლის) 95

ღამწვარი თიხა 74

ღანის პირი 140

ღანა

-- მოხრილი 20

-- პატარა 70

-- რკინის 14

-- სპილენძის 121

ღარიშხანიან-ანტიმონიანი ბრინჯაო 147

ღარიშხანი 117, 146, 147, 161

ღარიშხანიანი ბრინჯაო 146, 147

ღარიშხანის მადნეული 147

ღასახლეობა 18

ღაწინაურებული პირი 68, 79

ღერკები 28, 30, 32, 33, 44, 48, 54, 56, 57, 61, 88, 100—106, 162

-- თრიალეთის, შუაბრინჯაოს ხანის 150

-- კერატცხისებურტრანიანი 102, 115

-- ორყურა 51—53, 87, 100, 103, 104

-- უყურო 100, 102, 149, 150

ღენუღაიკური ზედაპირები 5

ღისკო 130

ღისკოსებური საკიდი 128

ღისკოსებური ქვების წყობა 67, 82

ღოჭები 39, 87—89, 139, 160

-- გრეხილურიანი 88

-- ტურჩიანი 20

მეკობრული ნაწარმი (შიშვეები) 145
ეთნიკური ერთიანობა 156, 165
ეთნიკური წგუფები 78, 81, 83, 156
ეთნო-კულტურული განვითარება 13
ეკონომიურად სხვადასხვა საფეხურზე მდგომი
წგუფები 156
ეკონომიური დაკავშირება 111
ეკონომიური კონტაქტები 166
ეკონომიური ძლევამოსილება 13
ელინისტური ხანა 20
ენოლითური კერამიკა 115
ენოლითური ხანა 10
ენბო 100
ერევნის მუზეუმი 125
ეტლიანი გორასამარხნი 149
ეშვი გარეული ღორის 41

ვაზი 6

ვაზის კულტურა 158
ვანის ექსპანსიის ეპოქა 15
ვანის სამეფო პერიოდი 15
ვარდულები ბრინჯაოსი 37, 139, 140
ვარსკვლავები 67
ვენახ-ხილიანი 6
ვეუცხლი 7, 146
ვენახეი 6
ველანური წარმოშობის ლაური პლატოები
5, 6

ზამთრის საძოვრები 6

ზარი ბრინჯაოსი, რკინისნაირი 20
ზედაირგავარიალებული თიხის კურკელი 25—30,
32—37, 39—41, 43, 46, 47, 50, 51, 53—55,
58, 85, 93

ზედაირგავარიალებული (თიხის კურკლის) 95
ზედაირგავარიალი თიხის კურკელი 42, 45, 52—
55

ზოომორფული ყურის ჩანასახი 114

ზოომორფულშვერილიანი ყურები 88, 109, 113,
114
„ზღვის ხალხები“ 163

შაქსაბურავი 135

შახვია საკინძი — იხ. საკინძები
თარაზული ლარები 113
თასი 40, 90, 160
თაფლი 100
თაღოვანი გადახურვა (სამარხთა) 64
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი 4, 17
თეთრი წყაროს არქეოლოგიური ექსპედიცია 3,
18
თეთრი წყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის
არდასუბნის რაზმი 3

თელა 6

თეფში შეპერიალა 124

თიხა 85

თიხა, დაბალი ხარისხის 109
თიხები 7
თიხები ცეცხლგამძლე 7
თიხის გამოსაყლები 109
თიხის საბადოები 109
თიხის შენადგენლობა 95
თიხის კურკელი 17, 61, 64, 65, 70, 73, 82, 85,
149, 151, 154, 161, 162
—ადრებრინჯაოს ხანის 115
— დაბალი ხარისხის 87
— თხელკედლიანი 33, 37, 41, 42, 44, 47
თიხის კურკლის
— დამზადების ტექნიკა 95, 116
— დამზადების ტექნოლოგია 87
— ნატეხები 34, 37, 40
თიხის კურკლის ორნამენტაცია 12, 90, 95,
97—102, 105—107, 109, 151, 156, 163, 165
— ამოკაწრული ან ამოღარული სახეებით 88,
89, 92, 93, 95—99, 101—105, 107, 150—
152
— რელიეფური სახეებით 88, 89, 93, 97, 103,
104, 110
— საპრილო ხელსაწყოთა საშუალებით დატანი-
ლი (ნაპრილები) 88, 92, 94, 99, 101—106,
109—110, 151, 152
— ქლევებით (სხვადასხვა სახის) 87—89, 91, 94,
97—99, 101, 103—106, 109, 110, 150
თიხის კურკლის კეცის ფერი:
— აფრისფერი 26, 30, 37, 39, 41, 43, 49, 51
— აფრისფერი შუაში ნაცრისფერი შრით 34
— აფრისფერი შუაში შავი შრით 28
— ვარდისფერი 41, 43, 48, 50, 53, 54, 57, 87
— ვარდისფერი შუაში ნაცრისფერი შრით 47,
55, 87
ვარდისფერი შუაში შავი შრით 44, 52, 87
— ლეგა 35, 38
— მოვარდისფრო-მოყავისფრო 32, 37
— მონაცრისფრო-მოყავისფრო 32
— მოყავისფრო 30, 36, 85
— მოყავისფრო-მოვარდისფრო 86
— მოყვითალო 40, 55
— მოწაბლისფრო 86
— მურა 54
— ნაცრისფერი 28, 30, 32, 34, 40—42, 45,
47—49, 51, 55, 58
— ღია ყავისფერი 32
— ღია წაბლისფერი 37
— ყავისფერი 52
— შავი 34—36, 44, 47, 57, 58, 151
— შავი შუაში ვარდისფერი შრით 149
— წაბლისფერი 36, 46, 47, 53, 56, 86
თიხის კურკლის კეცის შედგენილობა:
— მსხვილმარცვლოვანი 29, 32, 34—36, 40,
41, 43, 44, 46, 52—55, 57, 85, 87, 150, 151

- ობსიდიანარევი 26, 33, 35, 55, 85
- სილანარევი 28, 34, 49, 50, 52
- ქვიშანარევი 26, 27, 32—35, 37, 40—49, 51, 53—58
- წვრილკენჭვნარევი 32, 87, 150
- წვრილმარცელოვანი 29, 30, 33 34, 36, 39, 41, 44, 47—49, 51—53, 58, 83
- თიხის ქურკლის ფერი:
 - აგურისფერი 41, 43, 70
 - ვარდისფერი 48, 52, 57
 - ლევა 29, 33, 58, 115
 - ლევა-მონაცრისფრო 27, 29
 - მოაგურისფრო 32
 - მოვარდისფრო 37, 40, 47, 57, 85, 103
 - მოვარდისფრო-მონაცრისფრო 54
 - მოვარდისფრო-მოყავისფრო 12
 - მოვარდისფრო-მოწაბლისფრო 52, 57
 - მოვარდისფრო-მოწითალო 115
 - მოყავისფრო 30, 53, 54, 115, 151
 - მოყვითალო 40, 49, 53, 55
 - მოყვითალო-მოწაბლისფრო 85
 - მოშავო-მოყავისფრო 28, 39
 - მუქი ნაცრისფერი 26, 28, 30, 32—34, 35, 40—44, 46, 48—51, 54, 55, 85
 - მუქი წაბლისფერი 40
 - ნაცრისფერი 36, 85, 124
 - ღია ნაცრისფერი 45, 46, 48
 - ღია წაბლისფერი 37, 52
 - ყაფისფერი 12
 - შავი 25, 26, 30, 34—37, 44, 47, 55—58, 85, 86, 94, 115, 149, 151, 152
 - შველვა 55, 58
 - შვებრილა ვარდისფერსარჩულაინი 12, 115, 162
- თიხის ხსნარი 12
- თმის ვარცხნილობა 135
- თმის სამაგრები 137
- თოხი 159
- თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 73
- თრიალეთური კერამიკა 108, 112, 152
- თუთია 6
- თუთია 146
- თხა 48, 160

- იარაღი 121, 128, 129, 136, 156, 165
 - ბრინჯაოსი 15
 - რკინის 20
- იარაღ-საჭურველი 85, 112
- ისპი 7
- იატაკი (სამარხთა) 37, 39, 62
- იდეოლოგია 81
- იმპორტი 100
- ინდივიდუალური სამარხები 64, 77
- ინჰუმაციური სამარხები 76
- ირიბი ღარები 113
- ირიბი ქლები 138
- ისრისპირი 116
- — ბრინჯაოსი 107
- ისტორიულ-არქეოლოგიური რუკა 20
- რფნი 6
- იქტიოფუნა 7

- ძავედ მფვის მონეტა 20
- კავკასიაში მოსახლე მთის ხალხები 65
- კავკასიის არქეოლოგია კონფერენცია 96
- კახთხა 123
- კალა 117, 128, 137, 146, 147, 161
- კალა-დარიშხანიანი შუნდნობები 146
- კალიანი ბრინჯაო 146, 147
- კანელურები 151
- კაფი 12, 133
- კარაქის დღევა 105, 106
- კარავდ გამოწვეარი თიხის ქურკელი 32, 34, 39, 42, 46, 48, 49, 55
- კასპის ადრეული სამარხები 99
- კასპის ორმოსამარხები 97
- კაცების დაქრძალვის წესი 76, 77, 82
- კაცების სამარხები 131 — იხ. მამაკაცთა სამარხები
- კაცების სამარხთა ინვენტარი 77
- კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 114
- კახეთის მასალები 166
- კბილები ბეჭვის (სარძევე) 29, 43, 69
- კენოტაფი 20, 30, 64, 65, 68, 74, 82, 131
- კვერი 159
- კერა (თიხის) 12
- კერამიკა 14, 15, 17, 70, 109, 112, 125, 148, 151, 153, 156, 157, 162
- კერამიკა ენეოლითური 115
- კერამიკის დამზადების ტექნოლოგია 85, 86
- კერამიკის შესამკობი სახეები 125
- კერამიკული ნაწარმი 95, 151
- კერამიკული ფორმები 112, 125, 163, 165
- კერამიკული წარმოება 85, 115
- კეფალარის შუბები 153
- კვარციტი 7
- კვერცხისებურტანიაინი თიხის ქურკელი 101, 102, 105, 115
- კვირისტავი 11
- კირქვები 7, 23, 25
- კირქვის ფილები 11, 29, 30, 32—34, 36, 37, 42, 43, 45, 46, 48, 50—54, 56, 59, 61
- კლასობრივი დიფერენციაცია 20
- კლასობრივი საზოგადოების ჩანასახი 157
- კლასობრივი სტრუქტურის მქონე საზოგადოება 20
- კლდეანი დედაქანი 23
- კობალტი 146
- კოცა 50, 89, 111
- კოლექტორული სამარხები 11, 64

კოლხური კერამიკა 114
კოპები 99, 103, 114
კორდიანი ფენა 23
კოქები 29, 111, 123
კარმლენი 36, 37, 64, 71, 74
კულტი 131
კულტურული დაკავშირება 111
კულტურულ-ეკონომიური კავშირები 165
კულტურული ერთიანობა 156
კულტურული კონტაქტები 166
კულტურული ურთიერთობა 116
კულტურული ფენა 11
ქნელი 6
ჯეპრი 11

ლაგამი რკინის 20
ლაშელა ოსილიანის 37
ლანგარი 55, 88, 94, 107, 124, 133
ლახტისთავი 116
ლითოგრაფიული ქვა 3, 7, 23, 25
ლითოგრაფიული ქვის დამმუშავებელი ქარხანა 3, 45, 57
ლითონი 147, 148, 161
ლითონის გამოდნობა 161
ლითონის დამუშავება 161
ლითონის ნივთები 70, 125, 145
ლითონის ნივთების კიბიური შედგენილობა 145—148
ლითონის მძივები 145
ლილუკისებური დანამქრწი 90

მადნული (გეოლოგ.) 147
ნადნისქალები 127
მადნისქალის თიხის კურკელი 109, 112
მადნისქალის კერამიკა 112
მადნისქალის სამარხები 67, 87, 88, 115, 154
მაფთული (ბრინჯაოსი) 132
მაიმუნი 7
მამაკაცთა სამარხები 11, 46, 48, 52, 54, 64, 68, 69, 89, 106, 135—138, 141, 142
მამაკაცთა უბრატესი მდგომარეობა 68, 82
მანქვალი 118, 120—122, 124, 126
ნარკანეცი 7
მარმარილო 7
მარცელული 89, 158
მალაყელიანი ელიფსურმუცლიანი თიხის კურკელი 111,
მეშა-ჩქიფი 138
მწონი 105
მახ.თი 127, 137
მახვილები (ბრინჯაოსი) 15
ძღარე ხარისხის თიხის კურკელი 109
პებაღობა 160
მეზაელობა-მეზოსტენობა 6
მეზოსტენობა 6

მედალიონი 130
მეთენები 159
მეთუნება 87, 115
რევენახეობა-მელენიეობა 160
სელითონები 147, 148, 161
მელითონობა 10, 160
მელითონ ტომები 145
მელითონე ხელოსნები 147
მესაქონლეები 84, 166
მესაქონლეობა 7, 10, 12, 158—160
მესაქონლე ტომები 14, 162
მეტალურგია 122, 145, 148, 161
ზეურნეობა 14
მეურნეობის დარგები 158, 160
მეფეთა დაკრძალვა 76
მელინეობა 160
მეცხვარეობა 111
მეცხვარეობა 14
მეწველი საქონელი 107, 160
მზე 67
მზის გამოსახულება 20
მზის კულტი 14, 20, 131
მზის სქემატური გამოსახულება 92
მოვარე 67
მთის ხალხები 65
მიდიურ-სპარსული ხანა 14
მილაკეი (ბრინჯაოსი) 35, 51, 139
მინა 15, 74—76, 128, 140, 144, 145
მინერალები 141
მინისებური პასტა 140
მინის წარმოება 144, 145
მიცვალბულთა დაკრძალვის წესი — იხ. დაკრძალვის წესი
მიწათმოქმედება 6, 10, 12, 89, 157—159
მიწათმოქმედების პროდუქტები 158
მიწათმოქმედი ტომები 14, 162
მნათობთა თავჯანსიციება 82
მნათობთა კულტი 67, 92
მოზარდთა სამარხები 42, 44, 69
მოთმაბარე მესაქონლეობა 159
მონეტა 20
მორავზე ნაკეთები თიხის კურკელი 25—30, 32—37, 39—58, 85—87, 91, 100, 106, 150, 151
მორავი 98, 115, 162
— მარტივი 11
— სწრაფდამბრუნავი 85, 162
მორთულობა 127, 131
მორჯალული ქედული 11
მოსახლეობა 60
მორტეხილობა მზრის ძელისა 26
მოწინავე დროის აღწერა 13
მოხატული კერამიკა 12
მოხატული თიხის კურკელი 101, 102
მსახური 74

მსხერბლად შეწირვა (ადამიანის) 76
 მსხვილფეხა საქონელი 160
 მტკვარ-არაქსის კულტურის თიხის კერპული 115
 მუზეუმები:
 — ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო 4, 99, 107, 118, 120—125, 127, 133, 134, 150
 — ბორჯომის 119, 125
 — თეთრი წყაროს 4, 25
 — ერევნის 125
 — საქართველოს ხელოვნების 17
 — ხანლარის 129
 მუხა 6
 მუვიდობიანი ცხოვრება 164
 მცენარეულობა 6
 მიივები 125, 127, 140, 164
 — ანტიმონის 35, 45, 50, 145
 — ბრინჯაოსი 27, 30, 145
 — ლითონის 145
 — მინის 15, 49, 107, 144, 145
 — მინისებური პასტის 41, 42, 44, 49
 — მოკიქული 145
 — ოქროსი 13
 — პასტის 13, 15, 20, 29, 33, 35, 42, 54, 121, 144
 — სარდიონის 13, 17, 20, 27—30, 32, 33, 35, 40, 41, 43, 45, 49, 50, 53, 54, 56, 70, 94, 107, 124, 133, 134, 140—144
 — ქვის 15, 140—142
 მწნილი 100
 მწყემსები 158
 ნაგებობა 20, 161
 ნავთობი 7
 ნალისებური მოყვანილობის ქვების წყობა 48
 ნალისებური სამარხები 12
 ნამგალი ლითონის 159
 ნამგლის პირი კაეის 12
 ნამგლის ჩასართი კაეის 107, 133, 158, 159
 ნამოსახლარი 19, 20
 ნამოსახლარი ბორცვები 113
 ნასახლარ-ნასოფლარები 18
 ნასოფლარები 20
 ნაძვი 6
 ნაქდევნი ორნამენტი 130
 ნახევარმთვარისებური ქვების წყობა 82
 ნახევარკვადრატები 75
 ნახევარწრიული ქვაფენილი 66
 ნახევარწრიული ქვაყაფილი 71, 72
 ნახევრად ძვირფასი ქვები 140
 ნახშირი 36, 74
 ნედლეული 141
 ნემსი (ბრინჯაოსი) 13
 ნეოლითური ხანა 9

ნიდაგები 6, 23, 137
 ნიკელი 146
 ნიზსილიანი 7, 33, 35, 37
 ობსიდიანის ანამტერეუ-ანატეციები 37, 40
 ობსიდიანის კაქრები 40
 ობსიდიანის ნატეხები 36, 37, 40, 56
 ოვალური საილდები ბრინჯაოსი 17
 ოვალური წყობა (ქვების) 31
 ორმოიანი გორასამარხები 79
 ორმოსამარხები 18, 20, 29—31, 33, 34, 36, 38, 40, 41, 44, 48, 50, 52, 54, 56, 57, 61, 63, 65, 66, 68, 70, 71, 78—83, 120, 165
 — მიწყარილიანი 17
 — ოვალური 59
 — ოთხკუთხა 59
 — რომელსაც ერთ-ერთ კედლად ფილაქვა აქვს 81
 — ქვაყარილიანი 17
 — ქვისფილებიანი 17, 60, 61, 72, 83
 ოსტეოლოგიური მასალა 160
 ოქრო 7, 116
 ოქროს ნივთები 164
 ოქროს რგოლი 123
 ოქროსფერილი ფარაკი 20
 პასტა 15, 140
 პატარა სამარხები 59, 69
 პირველყოფილი თემური წყობილების რღვევა 156
 პირველყოფილი საზოგადოების რღვევა 157
 პირმოყრილი კერპული 37, 47, 99, 100, 111
 პირსაფარეშო ნივთები 127, 138
 პრიალა ზოლები 101
 პურის თავთავი 89, 159
 პურის თავთავის რელიეფური გამოსახულება 111
 უანვი 135
 უღარუნები 14, 139, 140
 რგოლები ბრინჯაოსი 17
 — ცხენის აკაზმულობის 20
 რგოლი ოქროსი 123
 რელიეფური წარმოდგენები 14, 162
 რელიეფური გრეზილი 100, 130
 რელიეფური ორნამენტი 102, 111
 რელიეფური შეერილები 99, 113—115
 — კოქსიებული 113
 — ნახევარსფეროსებრი 114
 — ოთხწახანა 114
 — რქებისებური 90, 114
 — უნაგირისებური 113, 114
 რიგითი სამარხები 143
 რიტუალი 65, 71, 157

რივის ჭებები 11
 რაკლი 11
 რაკლი (ჭებების) 41, 48, 67
 რაკლისებური წყობა (ჭებების) 41, 67
 რაკლური მოყვანილობის ქვაფენილი 34
 რკინა 7, 14, 146, 155, 164
 რკინის ათვისების ხანა 83, 97
 რკინის გამოჩენა 61—63
 რკინის გამოჩენისა და მისი ფართო ათვისების ხანა 81
 რკინის მოხრილი დანა 20
 რკინის ნაშთი 70
 რკინის ნივთების შემცველი სამარხები 16, 108
 რკინის ფართო ათვისების ხანა 18, 63, 81, 98, 102, 139
 რკინის წარმოება 20
 რომაული ხანა 20
 რცხილა 6
 ოძის ვაღამუშაევა 107
 რწმენა 162
 რწყევა 159

 საბადოები 161
 — მძივების დასამზადებელი ქვის ქიშებისა 144
 საბრძოლო იარაღი 163
 საგარეო ურთიერთობა 20
 საღებულები 12, 26, 28, 35, 36, 42, 43, 46, 47, 54, 88, 100, 105—108, 124, 133, 160
 — უუერო 106, 107
 — უურანი 108
 სავარცხელი ბრინჯაოსი 133
 სავარცხელი ძვლის 133
 „სავარცხლის კბილები“ ტექნიკა 113
 საზოგადოების დაწინაურებული წევრები (გვიანბრინჯაოს ხანის) 82
 საზოგადოების ზედა ფენა 82, 156
 საზოგადოების რიგითი წევრები 82, 164
 საზოგადოების რიგითი წევრების სამარხები 156
 საკიდები 127, 130, 131, 164
 — ანტიმონის 35, 41
 — აღმოსავლეთ ამიერკავკასიური ტიპის ცულის გამომსახველი 35
 — დისკოსებური 128
 — ოვალური 17
 საკინძები ბრინჯაოსი 127, 131—138, 146, 162, 164
 — ბრტყელთაიანი 135—137, 162
 — დისკოსებურთაიანი 121
 — თავხვია 64, 88, 94, 107, 120, 124, 126, 131—136, 146, 154
 — თავხვია ექსწახნავალეროიანი 133
 — თავხვია მრგვალდეროიანი 29, 40, 131, 132

— თავხვია ოთხწახნავალეროიანი 26, 28, 30, 32, 35, 40, 45, 53, 54, 56, 131, 132
 — თავხვია რვაწახნავალეროიანი 133
 -- თავხვია ლეროვარგნილი 124, 126, 132, 134
 — კონუსისებური 14, 70, 125
 — კონუსურთაიანი 136
 — ლურმისისებურთაიანი 135, 137
 — მრგვალთაიანი 27, 28, 133, 136, 137,
 — პირამიდისებურთაიანი 121
 — რვაწახნავა 14
 — სოკოსებურთაიანი 121, 136
 — ლეროვარგნული 107, 137, 162
 საკულტო ნაგებობა 161
 სამარხები 23, 24, 34, 36, 37, 40, 45, 120—122, 127
 — მიწაყრილიანი 82
 — მიწა-ქვაყრილიანი 82
 -- რიგითი 78, 82
 — ქვისწრეებიანი 23—30, 33, 38, 45, 48, 50—52, 63, 64, 68, 69, 73, 74, 81—83
 სამარხთა აღნაგობა 15, 59, 63, 82, 84, 156, 162, 165
 სამარხთა გადახურვა 59—63, 65, 82
 სამარხთა ტიპები 81, 156
 სამარხთა კონსტრუქცია 63
 სამარხის სახურავი 59, 62 65, 66
 სამარჯვებუ შემოქველი 126
 სამაჩურები ბრინჯაოსი 20, 120, 127, 137, 138
 — ბოლოებგადმოხვეული 30
 — ბრტყელდეროიანი 36, 138
 — მასიური, ოთხწახნავალეროიანი 121
 — მრგვალდეროიანი 138
 — საღა 70
 — ცალბოლოვადმოხვეული 43
 სამაჩური კალის 137
 სამაჩურის ნატყები
 — კალის 135
 — რკინის 20
 სამაჩურის ასხმა (მძივების) 141
 სამეთუნეო ცენტრები 109
 სამეთუნეო წარმოება 160
 სამეურნეო იარაღი 112, 163
 სამეურნეო ნაგებობა 161
 სამეურნეო ცხოვრება 14
 სამეურნეო კურტყელი 88, 100
 სამზარეულო კურტყელი 88, 95
 სამთავროს გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის სამარხები 125, 130
 სამთავროს მდიდრული სამარხები 15
 სამთავროს ორმოსამარხები 97
 სამთავროს ორმოსამარხთა პერიოდი 75
 სამთავროს უძველესი ორმოსამარხები 89, 99, 100, 102; 106, 110, 124, 125, 132—134, 136, 138, 145, 165

სამთავროს ქვისწრებიანი სამარხები 78
სამთავრული კერამიკა 109, 112
სამიწათმოქმედო იარაღები 158
სამკაული 20, 70, 85, 112, 125, 127, 130, 132,
139, 148, 156, 165
სამკაულის დამზადება 160
სამლოცველო ნაგებობა 20
სამომთაბარო შესაქონლეობა 160
სამოსახლოები 164
სამსხვერპლო 73, 74, 156, 157
სამსხვერპლო მოედანი 36, 37
სამშენებლო მასალა 72
სამხედრო დემოკრატიის საფეხური 157
სამხედრო-ეკონომიური ურთიერთობა 163
სამხრეთ რუსეთის ტომები 88
საოჯახო მეურნეობა 105
საპირილო ხელსაწყო (კერამიკის) 94, 110,
სარდონი 140
სარდონის შიშვები — იხ. შიშვები
სარტყელი ბრინჯაოსი 15, 17, 125, 139
სარტყევე კურკელი 100, 105
სარწყავი სისტემა 157
სასამკაულო ნივთები 163, 164
სასანური ხანა 20
სახაფეთქლე რგოლები 56, 127, 138, 146
სამკაულები 87, 88, 90, 133, 161
— ღრუ 107, 111, 124, 133
სატყეურები ბრინჯაოსი 17, 47—50, 52, 56,
116—118, 120, 122, 123, 126, 135—137,
146, 154, 162
— ბრტყელიბრინჯაოსი (უქელი) 117, 118, 121,
124, 126
— ვიწროქელიანი 117
— შთლიანდსხმული 125
— შეკეთებული 118, 120, 123, 125
— ტირიფის ფოთლის მოყვანილობის 118—
124
— ფართოქელიანი (ბრტყელიქელიანი) 117, 125
— ფოთლისებური 88, 97, 117, 124—126
— ყუნწიანი 120—123
— შედგენილბრინჯაოსი 125
— ძვლისბრინჯაოსი 122
სატყეური რკინის 139
— ბრინჯაოსბრინჯაოსი 14
სატყურის ნაგებები რკინის 20
სატყურის იარაღი 116
სამკაული ცხოვრება 20
სამკაულთა ბოტანიკურ-აგრონომიული რუკა
6
სამკაულთა მოსახლე ტომები 67
სამკონელი 105, 111, 158, 160
— მსხვილფეხა 160
— წვრილფეხა 160
სადონე კურკელი 160
საყბურები რკინის 20

საყურები ბრინჯაოსი 20, 127, 138, 146
— თავებჯახსნილი 26, 27, 29
სამკაული საყურები 81
სამხედრო-სამკაულთა იარაღი 116
სამკაულთა ნაგებობა 20, 161
სამკაულები 84, 157, 160, 166
— სამკაული 157, 160
— სამკაული 7, 14, 157, 160
სამკაული მასალა 161
სამკაული რგოლები 29, 43, 127, 137, 138
სამხედრო-სამკაული თიხის კურკელი 86, 87
სამხედრო-სამკაული გაერთიანება 162
სამხედრო-სამკაული (მძივის დამამზადებელი) 143
— (სამკაული) 87, 109, 112
სამხედრო 159
სამკაულთა საყურები 36
სელი 135
სერბული წარმოება (კერამიკის) 85
სესტრია 150
სიგელ-გეგმები 13
სიტულები 97
სოფელი 164
სოფლის მეურნეობა 6
სოფლის მეურნეობის დარგები 20, 157
სოციალურად სხვადასხვა საფეხურზე მდგომი
სოფლები 156
სოციალური დიფერენციაცია 68, 81, 82
სოჭი 8
სპილენძ-ბრინჯაო 137, 146
სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგია 122
სპილენძი 7, 121, 127—129, 146
სპილენძის გამოსადონი კურები 161
სპილენძის იარაღი 121
სპილენძის საბადოები 161
სპირალური ხაზი (ნაქარი) 98
სუბალბური ზონები 6
სუსტად გამოშვარი თიხის კურკელი 26, 28, 32,
34, 35, 37, 40, 47, 51, 53—57, 87
სუფრის კურკელი 87, 88
სუფრის კურკელი 44, 87
სუფრის შესამკაული ნივთები 128
„სხივთა კონა“ 130
ბანაკული 128, 135—137, 140
ტარი 126, 127
ტარები 20
ტარისა 23
ტექნიკური კულტურები 6
ტექნოლოგიური პროცესები (ლითონის დამუ-
შავების) 147
ტექნოლოგიური სერები 5
ტექნიკური კვლევები 132
ტეგლები 161
ტირითი 6
ტიხარი 51

ტოლჩა (თიხის) 11, 32, 40, 41, 43—45, 47, 49, 52—55, 57, 87, 90, 91, 109, 111, 160
ტომები 79, 80, 84, 89, 145, 156, 166
ტომის ბელადები 82, 156, 162, 164
ტომობრივი გაერთიანებანი 166
ტომობრივი კავშირები 166
ტუფი 7
ტუაყი 160
ტუკვი 76
ტუკვი-მონები 76
ტუკვიბაში მყოფი პირი 74, 75
ტუკვი 7, 130, 146

შგარიტის მუხისპირები 153
უღაბნოპითეი 7
უენახ-უხილო 6
ენაგირისებური მოყვანილობის ცრუ ყურები 110
ენაგირისებური შვერილები 90
უოო 6
ურწყავი მიწათმოქმედება 157, 159
უუფლებო პირი 74, 157
უფლებრივად დამოკიდებული პირები 82
უფლებრივად დაქვემდებარებული პირი 75
უფლებრივად დაწინაურებული პირი 75
უფლებრივი უპირატესობის მქონე პირთა სა-
მარხები 74, 75
უცხოეთში დაღუპული გვარის წევრები 65
უჩეში თიხის ჭურჭელი 86, 150, 151,

ფარაკი 20
ფარეხი 158
ფაუნა 7
ფეოდალური ხანის ძეგლები 21
ფიალა (თიხის) 20, 160
ფილაქები 60
ფილაქებით დახურული ორმოსამარხები 156
ფირფიტები ბრინჯაოსი 37, 140
ფიციარი 12
ფიჭვი 6
ფლორა 7
ფლორენი თიხის ჭურჭელი 26, 27, 30, 54, 57
ფრიგიული პერიოდი 137
ფრინეელის კლანჭები 89

ძალბის სამარხები 25—29, 32—34, 39, 53, 57, 64, 68, 69, 89, 106, 131, 135—138, 141, 142
ძალბის სამარხთა ინვენტარი 77
ძალთა დაკრძალვა 11, 131, 137, 142
ძალტედონი 140
ძართველთა წინაპარი ტომები 145
ქერი 159
ქვა 15, 128, 161
192

ქვაბ-ქოთნები 29, 33, 34, 36, 47, 88, 95, 109, 110
— ორყურა 58, 96
— უყურა 95
— ცალყურა 109
ქვაყრილი 28, 30, 31, 33, 37, 41, 42, 45, 46, 48, 50, 52, 54, 59, 62, 66, 71, 82
ქვაყრილიანი გორასამარხები 149, 151, 156
ქვების ზეინული 45, 53, 59, 63, 71
ქვების წყობა 38, 40, 45
ქვემო სასირეთის განძი 119
წვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიცია 18, 19, 22
ქვემო ქართლის მოსახლეობა 157, 163
ქვითხურობა 161
ქვის მძივები — იხ. მძივები
ქვისსამარხები 18—20, 26—28, 30, 32, 33, 37, 41—43, 45, 50—54, 56, 61, 63, 64, 66, 68, 70, 71, 74, 82, 83
— კვადრატული 43, 62
— პატარა ზომის 19
— სწორკუთხა 61
ქვისსამარხთა კონსტრუქცია 61
ქვისფილებიანი (ქვის ფილებით დახურული) — ორმოსამარხები 156, 165
— ქვისსამარხები 60, 61 64, 82, 83, 165
ქვისწრეებიანი (ქვების წრით შემოფარგლული) — გორასამარხები 156
— ორმოსამარხები 63, 69, 74, 81
— სამარხები 23—30, 33, 38, 45, 48, 50—52, 63, 64, 68, 69, 73, 74, 81—83, 156
— ქვისსამარხები 63, 64, 69, 81, 156
ქვის ხანა 9
ქილა (თიხის) 97, 105, 110, 111
ქინძისთავი ბრინჯაოსი 123, 127
— ბრტყელთავიანი 49, 51, 56
— მრგვალთავიანი 48, 49, 52
— სოკოსებურთავიანი 48, 50
— ლეროგაგვრებილი 36
ქოთნები (თიხის) 26, 34, 37, 54, 55, 61, 88, 95, 97, 98, 109, 110, 124, 133, 150, 151
— ელიფსურმუცლიანი 107
— პირმოყრილი 37, 47, 99, 100
— პირფართო 105, 150
— უყურა 95
— ცალყურა 58, 96, 97
ქონებრივად დაწინაურებული პირი 75
ქონებრივი დიფერენციაცია 20, 68, 82
ქონი 100
ქრომი 146
ქსოეა 160
ქსოეილი 28, 40, 135, 160
ქურები
— რკინის გამოსადნობი 17, 19, 20
— სპილენძის გამოსადნობი 161

ღერო ბრინჯაოსი 70, 132
ღერძი ბორბლის 130
ღეთაება 128
ღორი 30, 160
ღორა ვარეული 41
ღრუ სასმისი — იხ. სასმისი

შალობები 161
— ცულის 128—130
ყელის შემკობა (თიხის კურკლის) 101, 102, 108, 115, 162

ყელსაბამი 141
ყველი 100
ყმების ნასყიდობის წიგნი 13
ყოფა 105
ყუნწი (საყიდის) 130
ყურები (თიხის კურკლის)
— ბრტყელღეროიანი 103
— ვრეხილი 88, 90, 91, 97, 103, 104
— ზომორფული 90
— კოკისებური დანაძერწით 91
— მრგვალღეროიანი 103
— ოთხკუთხაღეროიანი 103
— შვერილებიანი 97, 104
ყურსაყიდები ოქროსი 20
ყურძნის წიაჭები 158

შავი ფერის კერამიკა 124
შავპირილა კერამიკა 124
შალი 135, 137
შალის ქსოვილი 135
შეერილები 111
ზეფული პირილა ზოლები 102
შეფული ღარები 113
შენადნობი (ლითონის) 146
შესასვლელი (აკლდამაში) 12
შეწირვა (მსხვერპლის) 74
შიდა ქართლის კერამიკა 89, 112
შიდა ქართლის კერამიკული ცენტრები 113
შიდა ქართლური მასალები 110, 164, 166
შინაურ ცხოველთა გამოსახულებანი 158
შინაურ ცხოველთა ძვლები 158
შინაზელოსნობა 10
შუაბრინჯაოდან-გვიანბრინჯაოზე გარდამავალი ხანა 62, 98, 114, 152
შუაბრინჯაოს ხანა 13, 14, 71, 80, 95, 98, 102 — 105, 108, 113, 121, 143, 145, 147, 148, 152, 161, 162
შუაბრინჯაოს ხანის თიხის კურკული 101, 116
შუაბრინჯაოს ხანის საზოგადოების რიგითი წევრების სამარხები 143
შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის გენეტიკური კავშირი 115
შუბისპირები ბრინჯაოსი 116, 126, 127, 146, 147, 153

— ვერცხლისსალტიანი 153, 154
— მასრაგახსნილი 47, 55, 88, 97, 118, 121, 124, 126, 127, 154
შარაშეკრული 127
— ზვეთრქედიანი 127
— რამბულქედიანი 124
— ჩამოსხმული 147
— ჰეცით დამზადებული 127
შენახვის რიგის 14, 20
შერჯულის ქვა 11

ჩაგულოვისული კომპლექსი 16
ჩახხი (სამეთუნეო) 115 — იხ. მორგვი
ჩაქოლვა 75
ჩაქოლილი (მიცევალებული) 46, 75, 82
ჩაშვებული სამარხები 17, 20
ჩვეულებრივი ორმოსამარხები 14, 69, 81, 82, 156
ჩვეულებრივი სამარხები 68, 82
ჩვეულებრივი ქვისსამარხები 69, 81, 82, 156
ჩქიფი ბრინჯაოსი 48, 138, 139

ცეცხლში მეორედ მოხვედრილი თიხის კურკული 52, 103
„ციკლოპური“ ციხე-სიმაგრე 19
ცილინდრული საგანი 96
ციური ღეთაება 82
ციურ ღეთაებათა თაყვანისცემა 63, 73
ცრუ ყურები 110
ცულად დამუშავებული თიხის კურკული 85, 87
ცულები ბრინჯაოსი 128
— აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური ტიპის 15, 17, 128—130
— აღმოსავლურ-ქართული 128
— საბრძოლო-სამურწუნო 128
ცულ-საყიდები 129
— ანტიონის 128
ცხენი 20
ცხენის ორმოსამარხი 20
ცხარი 13, 14, 48
ცხარის ძვლები 73, 160
ცხოველები 7
— შინაური 12
ცხოველთა ძვლები 160
ცხოველის სტილიზებული გამოსახულება 20
ცხოველთა ყურები 90

კაფი 40, 128, 130, 135
ძვლები 25, 65
ძელსამარხი (ძვლებით ამოშენებული, ძვლებით ნაგები სამარხი) 65, 68—70, 82, 83
ძელური ვადახურვა 12
ძეკვი 6
ძვირფასი ლითონის ნივთები 163
ძვირფასი ნივთები 164

ძელები
— მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის 40, 73
— შინაურ ცხოველთა 12
— ცხერის 73, 160
— ცხოველთა 160
— ძროხის 40
— წვრილფეხა რქოსანი საქონლის 41, 48
ძვლის ტარი 118, 122
ძირშედრეკილი თიხის ქურქელი 11
ძროხა 40

წალკის არქეოლოგიური ექსპედიცია 16, 20
წარჩინებული პიროვნება 74
წერილობითი წყაროები 20
წესჩვეულება 65, 74, 78, 106
წერილფეხა საქონელი 160
წიალისეული 7, 161
წიფელი 6
წიწვოვანი ორნამენტი 132, 133, 138
წრეები 82
წრიული მოყვანილობის სახურავი (სამარხის)
63
წრიული ქვეყრილი 36
წრიული წყობა (კეების) 25, 67, 71—73, 75,
82

შდეები 132, 133, 138, 139

ქედვა 126, 127, 132, 139

ქედვით დამუშავება (ჩამოსხმული ბრინჯაოს
ხეთისა) 147

ქიქური 145

ქურები 161

ხანძარში მოხვედრილი თიხის ქურქელი 86,
87

ხარი 159

ხე 66, 83, 160

ხეთური ბარელიეფი ღვთაება თეშუმის 128

ხეთური პერიოდი 137

ხელადა 27, 51, 87, 88, 90

ხელით კეთება თიხის ქურქელის 86

ხელით ნაკეთები თიხის ქურქელი 30, 32, 37,
40, 41, 43—47, 52, 54, 55, 57, 85, 86, 90,
91, 106, 150, 151

ხელოვნური შენადნობები (ლითონის) 147,
148

ხელოსნები (სამეთუნეო) 87, 91

ხელოსნობა 160

ხელსაფეკვაეები 12, 158

ხელსაწყო-იარაღები 159, 161

— რკინის 61

ხელშუბისპირი 116, 121

ხე-ტყე 161

ხვია ბრინჯაოსი 35, 124, 125, 133

194

ხვია სპილენძის 139
ხითხურობა 66, 160
ხის აკლამა 75
ხის კონსტრუქცია 65, 66
ხის მასალა 60, 66, 72
ხის მორებით დაწეობილი წრე 72
ხის ნაგებობა 66
ხის ნაშთი 12, 25
ხა. ტარი 118
ხის ყელები 65
ხის ძეღური შენობა 66
ხოვლეგორის კერამიკა 113
ხოვლეგორის კერამიკა 109, 112
ხორბალი 158, 159
ხორბლეული 100
ხურხუმი 6

ჯაგრცხილა 6

ჯამი 20, 25, 26, 28, 30, 32, 34, 35, 40, 43, 45,
47—49, 51—53, 55—58, 87, 88, 91—94,
110, 139

ჯამის ნატეხები 34, 41, 54

ქვარედინი 12, 130, 132

პუმუსური ფენა 23

Алгетская археологическая экспедиция 167

Амулет из кабаньего клыка 173

Астральный культ 168

Блюда 171

Блюдца 171

Браслеты 173

Бронза 173

Бронзовая металлургия 174

Бронзовые браслеты 173

Бронзовые розетки-бубенцы 173

Бронзовые булавки 173

Бронзовые височные кольца 173

Бронзовые пинцеты 173

Бронзовые серьги 173

Бронзовые трубочки 173

Бронзовые шипчики 173

Бронзовый спиральный стержень 173

Булавки 173

Бусы — каменные, металлические, стеклян-
ные, пастовые 173

Бубенцы 173

Бубенчик 139

Булыжник 169

Бык 174

Височные кольца 173

Виноградарство 174

Военнопленный 169

Вожди (племен) 169, 170

Внутриплеменные объединения 175

- Выпасное скотоводство 174
 Высокопоставленные лица 170
- Глиняные сосуды 170, 171
 Гончарное дело 174
 Гончарные изделия 175
 Гончарный круг 170
 Гончары 171
 Горшки 171
 Государственные образования 174
 Гравированный узор 173
 Грунтовые могилы 167—170
 — в плане овальные 167
 — в плане четырехугольные 167
 — с одной стенкой из каменной плиты 170
 Грунтовые погребения 169, 175
- «Дерги» (глин. сосуд) 171
 Дерево 168, 169
 Детские погребения 169
 Диск (из камней) 168
 «Доюи» (глин. сосуд) 171
 Домашнее производство 174
 Дугообразная каменная кладка 168
- Женские могилы 169, 170
 Жертвенник 169
 Жествоприношение 169
 Животноводство 174
- Захоронение покойников по половому
 возрасту признакам 169
 Земледелие 174
 Зерновые 174
 Знатные лица 170
 Зооморфные ручки 171
- Известняковые плиты 167, 168
 Имущественная дифференциация 170
 Имущественное неравенство 174
 Институт истории, археологии и этногра-
 фии АН Грузинской ССР 167
 Ирригационные сооружения 174
 Источники сырья 172
- Каменная насыль 168
 Каменные ящики 168, 169
 — квадратные 168
 — четырехугольные 168
 Камера 169
 Квемокартлийские племена 173
 Кенотаф 168
 Керамика 170, 171, 174
 Кинжалы 172
- Кладка камней в форме молодой луны 163
 Клинки 172
 Ковка металлических предметов 173
 Коза 174
 «Кока» (глин. сосуд) 171
 Копья 172
 Кормовые базы 175
 Кости домашних животных 174
 Корова 174
 Корчаги 171
 Кромлехи 169, 170
 Круги (из камней) 168
 Кружки 171
 Крупный рогатый скот 174
 Кувшины 171
 Курганы 169, 170
 — окаймленные кругами из дерева 169
 — окаймленные кругами из камней 169
 Кухонная посуда 171
- Литые формы 173
 Луна 168
- Маслобойки 169
 Мастерские (гончарные) 172
 Межплеменное общение 175
 Мелкий рогатый скот 174
 Металлические изделия 173
 Металлообработка 174
 Металлургия 173, 174
 Миски 171
 Могилы детей и подростков 169
 Молочное хозяйство 174
 Мужские погребения 169
 Мужские могилы 170
 Мышки 173
 Мышьяковистый сплав (бронзы) 173
- Наконечники копий 172
- Обработка кожи, дерева, камня 174
 Обсидиан 170
 Обыкновенные погребения 170
 Обряд погребения 170, 174
 Овца 174
 Олово 173
 Оловянистый сплав (бронзы) 173
 Оловянный браслет 173
 Орнаментация глиняных сосудов 171
 Орудия труда 174, 175
 Оружие 170, 172, 174, 175
 Отгонное скотоводство 174
- Пастбища 175
 Перекрытие могил 167, 168

Пинцеты 173
Племена, населявшие территорию Квемо
Картли 174
Племя 167
Погребальные сооружения 169, 174
Погребальный обряд 169, 170
Погребения, окаймленные камешной дугой
170
Погребения с кругами из камней 168, 170
Подвески 172
Позднебронзовая эпоха 167—171
Полукруги (камешные) 168
Пшеница 174

Раб 169
Раннеантичная эпоха 168
Ранний этап позднебронзовой эпохи 167,
170, 171, 173, 174
Религиозные представления 168
Ремесленное производство 174
Ритуал 169
Род 169
Розетки-бубенцы 139, 173
Рядовые члены общества 169, 170

Садоводство 174
Свиноводство 174
Свистья 174
Сельское хозяйство 174
Серпы (бронзовые и кремневые вкладыши
серпов) 174
Серьги 173
Скотоводство 174
Скотоводы 175
Слюда 170
Солярное изображение 172
Сосуды (глиняные) 170, 171
Социальная дифференциация 170
Социальное неравенство 174
Спиральный стержень 173
Способы погребения 167
Среднебронзовая эпоха 167, 171, 172
Срубы 168
Срубное погребение 168
Столовая посуда 171
Сурьмяные подвески 172

Техника обработки керамической продукции
172
Техника производства керамики 170, 171
Технология гончарного производства 172
Технология производства бронзы 173
Типы могил 170
Ткачество 174
Топоры 172, 173

— декрирообразные восточно-закавказско-
кого типа 172, 173
Товарное хозяйство 174
Трубочки для тесемок 173

Украшения 170, 172, 174, 175
Устройство могил 167

«Хетада» (глин. сосуд) 171
Хлебный злак 174
Хозяйственная посуда 171
Хозяйство 174

Частная собственность 174

Щипчики (бронзовые) 173

Энеолитическая эпоха 168
Эпоха бронзы 172
Эпоха раннего железа 171

Ямные курганы 169
Ящичные погребения 168, 170

Academy of Sciences of the Georgian SSR 176
Adolescents' graves 178
Adults' graves 176
Aeneolithic period 177
Ag (silver) 146
Agriculture 182
Alloys 181
Altar 177
Amulets 181
Antimony 181—see Sb
Arched masonry 177
Arsenic 181—see As
As (arsenic) 146
Astral cult 177
Au (gold) 146
Axes 181

Barrows 177, 178, 181
— bordered with circles of stone 177
Basins 179
Beads 181
— antimony 181
— bronze 181
— cornelian 181
— glass 181
— glossypast 181
Blades 182
Bosses 180
Bracelet 181
— bronze 181
— tin 181
Bronze 181
Bronze age 178

- Bronze metallurgy 182
- Burial rites 179, 182
- Burial structures 182
- Burials according to age and sex distinctions 178

- Cattle-breeders 182
- Cenotaph 177
- Cemetery 178, 181
- Ceramics 180
- Chamber 177
- Chiefs of tribes 178
- Chieftain 177
- Children's graves 176, 178
- Chrome—see Cr
- Churns 179
- Circles made of cobble-stones 176
- Cist burials 176, 178
 - quadrangular 176
 - square 176
- Civilization 179
- Clay 179
- Clay paste 179
- Co (cobalt) 146
- Cobbles 177
- Commodity production 182
- Common people 178
- Community 178
- Construction of barrows 178
- Construction of graves 176, 177
- Consumers 179
- Copper—see Cu
- Corn-growing 182
- Covering of graves 176, 177
- Cows 182
- Cr (chrome) 146
- Craftsmen 179
- Crescent-shaped masonry 177
- Cromlechs 177, 178
- Cu (copper) 146
- Cult 177
- Cultures 179
- Cups 179
- Custom 178

- Daggers 180, 181
- Dairying 182
- Deceased 177
- Decoration of the necks 180
- Dishes 179
- Disk masonry 177
- Distinguished persons 178
- Domestic animals 182

- Earings 181
- Early antiquity period 177
- Early bronze 178, 180
- Early iron age 180
- Ears of corn 182
- Ears of wheat 180
- Earthenware vessels 180
- Economic inequality 182
- Economy 182

- Fang 181
- Fe (iron) 146
- Flint insets for sickles 182
- Fine-grained clay 179
- Foothills 182
- Forging 181

- Goats 182
- Gold—see Au
- Graves 176, 179, 180
 - oval on plan 176
 - quadrangular on plan 176
- Grave goods 182
- Graves encircled with stone 176, 177
- Grazing grounds 182

- Handicraft industry 182
- Handmade ware 179
- Highlands 182
- Highly-placed persons 178
- High social rank 178
- Home industry 182
- Horticulture 182
- Household ware 179
- Human skeleton 177
- Human skull 177

- Implements 176, 182, 183
- Incisions 180
- Inequality (of property) 178
- Intertribal contacts 182
- Iron 176—see Fe
- Iron age 176
- Iron implements 176
- Jugs 179

- Kilning 180
- Kitchen ware 179

- Late bronze 177—179, 181
- Late bronze culture 182
- Late bronze epoch 176
- Lead—see Pb
- Limestone 176
- Limestone slabs 176, 177

- Lower social standing 178
 Lowlying districts 181
 Main pit burial 177
 Man's dominating position in the family 178
 Men's graves 178
 Metal objects 181
 Metal-working 182
 Mica 179
 Middle bronze 179, 181
 Middle bronze culture 182
 Monuments 181
 Mugs 179
 Ni (nickel) 146
 Objects 178
 Obsidian 179
 Ornament (on vessels) 179
 Ornamental motifs 177, 180
 Ornaments 179, 181—183
 Ordinary cist graves 178
 Ordinary pit graves 178
 Oxen 182
 Pasture lands 183
 Pb (lead) 146
 Pendants 181
 People of lower rank 178
 Pigs 182
 Pincer-shaped tweezers 181
 Pins (made of bronze) 181
 Pit barrows 177, 178
 Pit burials 177, 178
 Pit graves 176, 178
 Polished ornaments 180
 Porous clay 179
 Pots 179
 Potter's wheel 179
 Pottery 179, 180, 182, 183
 Prisoner of war 177
 Private property 182
 Property differentiation 178
 Provisions 179
 Putty 180
 Raw materials 180
 Religious concepts 177
 Ritual 177
 Rosette-bells 181
 Rural economy 182
 Sacrifice v. 177
 Sacrificial altar 177
 Saucers 179
 Sb (antimony) 146
 Semicircles 174
 Sets of grave goods 178
 198
 Sheep 182
 Sickles 182
 Silver—see Ag
 Slave 177
 Sleeping posture 178
 Sn (tin) 146
 Social differentiation 179
 Social inequality 182
 Social standing 178
 Spears 180, 181
 Spirals 181
 Stock-raising 182
 Stone circle 177, 178
 Stone cist 177
 Stone mound 176, 177
 Stone-work 182
 Sun 181
 Swine 182
 Table ware 179
 Tanning 182
 The Institute of history, archaeology and ethnography 176
 Techniques 182
 Technique of production (of pottery) 179
 Technology of bronze production 181
 Technology of pottery 180
 Temple rings 181
 Terrace 176
 Tin—see Sn
 Tiny replicas of East Caucasian axes 181
 Timber 177
 Timber frames 177
 Timber-framed burials 177
 Tombs 174, 176
 Treatment of clay 180
 Tribes 181, 182
 Tube 181
 Tweezers 181
 Vessels 179, 182
 Viticulture 182
 Ware moulded by hand 179
 Ware produced on the potter's wheel 179
 Weapons 179—183
 Wear 179
 Wheat 180
 Wild boar 181
 Women's graves 178
 Wood-work 182
 Zinc—see Zn
 Zn (zinc) 146
 Zoomorphic handles 179, 180

გეოგრაფიულ სახელთა, ძეგლთა და არქეოლოგიურ კულტურათა საძიებელი
 УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИМЕН, АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ И
 АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР

LIST OF PLACE NAMES, MONUMENTS AND ARCHAEOLOGICAL SITES

- აბელია 10, 11, 19
 აბელიას ნამოსახლარი 115
 აბელიას სამაროვანი 19, 20
 აღიამანის გორასამარხი 75
 აღრეანტიკური ხანის ძეგლები 3
 აღრეაქემენიდური ხანის სამაროვანი 19
 აღრებრინჯაოს ხანის გორასამარხი 20, 66
 აღრებრინჯაოს ხანის ძეგლები 3, 79
 აეჩალენი 107
 აეჟალა 98
 აზერბაიჯანი 5, 81, 88, 99, 130, 165, 166
 აზერბაიჯანის დასავლეთი ნაწილი 165
 აზიის კონტინენტი 5
 ალაზანი 81
 ალგეთი (მდ.) 2, 5, 6, 10, 11, 19, 23, 71, 118
 ალგეთის შუა წელი 3,5
 ალგეთის ხეობა 2, 3, 5, 10, 111, 122, 123
 ალიშარი 108
 ალიშარის ბორცვი 137
 ამიერკავკასია 9, 10, 13, 16, 62, 73, 81, 83, 84, 89, 90, 95, 100, 104, 107, 121, 122, 128 131, 158, 161, 163, 164
 ამირანის გორა 11, 71
 ანატოლია 108
 არადასუბანი 13
 არარატის მთა 162
 არაქსი 141
 არდასუბანი 10—14, 19, 65, 71, 80, 142, 150
 არდასუბანის აკლამა 12
 არდისუბანი 13
 არმაზისხევი 77, 94, 143
 არტიკი 92, 94, 96, 102, 138
 არტიკის სამაროვანი 102
 არუხლო 158
 არუხლოს გეო-თეფე 19
 არუხლოს ნამოსახლარი 9
 „ასიკოს ბაღი“ 118
 ასურეთი (სოფ.) 19
 ასურეთის შიდამოვები 6
 ასურეთის სამაროვანი 140
 აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის კულტურა 108, 165
 აღმოსავლეთი ამიერკავკასია 67, 75, 93, 100, 116, 128, 160, 166
 აღმოსავლეთი საქართველო 60, 62, 64, 71, 74, 80, 81, 84, 93, 94, 100, 104, 113, 115, 123, 154, 157
 აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაო-აღრეკინის ხანის ძეგლები 154
 აღმოსავლეთ საქართველოს მატერიალური კულტურა 119
 აღმოსავლეთ საქართველოს სამხრეთი რაიონები 123
 აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორია 158, 160
 აღმოსავლური სამყარო 142
 აღმოსავლურ-ქართული კულტურა 2, 3, 15, 20, 89, 93, 112
 აღმოსავლურ-ქართული კულტურის ძეგლები 114
 აღსტაფის რ-ნი 165
 აჩაბეთი 129
 ახალგორის ვანში 20
 ახალი ბაიაზეთი 125
 ახალსოფელი 128
 ახალციხის ამირანის გორა 112
 ახმახი 75
 ახმახის გორასამარხი 75
 ბაიბურთი 60, 61, 63, 83, 96, 101, 144, 151, 162
 ბაიბურთის სამაროვანი 14, 152, 154
 ბაიბურთის ქვისწრეებიანი სამარხები 78
 ბაკურციხე 76
 ბარი 157
 ბარმაქსიზი 9
 ბედენი 12, 111, 158, 160
 ბედენის გორასამარხი 12, 66

ბედენის ზეგანი 5
ბედენის ხის აკლამა 75
ბეიუქ თეფე 154
ბეკეშოვი 122
ბეკეშოვის განძი 122
ბელგათი 62, 165
ბერკეი 62, 165
ბერძნული სამყარო 142
ბეჩათუბანი 128
ბეშთაშენი 10, 12, 19, 60, 62, 70, 83, 92—97, 99—101, 107, 109, 110, 112, 124, 127, 134, 142, 150—152, 156, 157
ბეშთაშენის ორმოსამარხები 65, 103
ბეშთაშენის სამაროვანი 15, 16, 69, 116, 125, 132, 133, 136
ბეშთაშენის სამარხები 70, 93, 124, 126, 156, 163
ბეშთაშენის ციხე 14
ბეშკეე სუ 19
ბიკის შთა 122
ბოგეისხევი 19
ბოგეისხევის სამაროვანი 19, 20
ბოლნისის რ-ნი 5, 17, 160
ბორჯომის ხეობა 122, 123
ბოლაზ-კეი 128
ბრილი 6, 129, 142
ბრილის სამაროვანი 60, 62, 80, 123
ბუინაკსკაია 62
ბულაჩაური 102

ზაგათლის სამაროვანი 64
განთიადი 17, 129, 163
გარდაბნის რ-ნი 5
გაბინ-კალეს სამაროვანი 65
გე-თეფე 88, 94, 100
გე-თეფეს ნამოსახლარი ბორცვი 108
გერიაკი 20
გერიაკ-ჩაი 14, 15
გეხაროტი 63, 64, 83, 102
გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანის ძეგლები 139
გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის კულტურა 3, 10
გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურა 3
გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვნები 76
გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანი ხოვლეში 18
გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლები 108, 134, 136, 142
გიუზალდარი 62, 64, 83
გომარეთი 9
გომნა 119, 125
გორა (სოფ.) 17, 130
გორასამარხთა კულტურა 79
გორი 113
გოსტიბე 60
გონხარის გორასამარხი 134

გრაკალი 78
გულგულა 60, 77, 96, 98
გუნია-აიალა 15, 62, 94, 107, 112, 163

დაბლაგომი 107, 113
ღარაგა 62, 83, 165
დასავლეთ საქართველო 60, 62, 70, 80, 113, 123, 128, 132
დასავლურ-ქართული კულტურა 112
დასავლურ-ქართული კულტურის ძეგლები 114
დაღესტანი 64, 70, 72
ღებელას ხეობა 108, 161, 165
ღემირ სუ 118
ღვანი 86, 107
ღიდუბე 11, 152
დილიჯანი 108
დიჩეელის პლატო 6
დილოში 81
დიქნის გორასამარხი 81
ღიხა გუძუბა 113
ღპანისი 14, 62, 163
ღმანისის კონცხი 18
ღმანისის ნეკროპოლი 14
ღმანისის სამაროვანი 14, 139
ღმანისის რ-ნი 5
ღნეპრი 66
ღოლანლარი 130
ღონი 66
ღოლლაური 97, 107
ღუშეთის რ-ნი 120, 122

ეგვიპტე 145
ევროპა 134
ელენენდორფი 130
ელიზავეტპოლის გუბერნია 64
ერევანი 96
ეშერი 72, 142
ეიანი 9

შანის ტბა 66
ვოლგა 66

ზედა ქსოვრისი 127
ზემო ავჭალა 99
ზემო ბოდბე 98
ზემო შანხანის 98, 114
ზემო ქართლი 5
ზურტაკეტი 9, 13
ზურტაკეტის გორასამარხი 17, 72
ზლუდერი 18
ზლუდრის ბორცვი 80

თაზაქენდი 63, 64, 83, 101
თამარისი 10, 12
თაუზის რ-ნი 165

თაქვილია 16, 109, 144, 163
თბილისი 77, 86, 95, 129
თეთრი წყარო 6, 12, 17, 19, 104, 115, 144,
156—158
თეთრი წყაროს გორასამარხი 80, 156, 163
თეთრი წყაროს ნამოსახლარი 10, 71
თეთრი წყაროს პლატო 6
თეთრი წყაროს რ-ნი 5
თეფე პისარი 14
თეგმის ხეობა 111, 122, 123
თლი 138
თლის სამაროვანი 137
თრიალეთი 11, 14, 16, 60, 76, 86, 94—98,
104, 108, 110, 111, 120, 122, 123, 137, 142,
149, 153, 158, 162
თრიალეთის ბრწყინვალე კულტურა 13, 153
თრიალეთის გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლები 16
თრიალეთის გორასამარხები (შუაბრინჯაოს ხა-
ნის) 101, 115, 150
თრიალეთის გორასამარხთა კულტურა 154
თრიალეთის გორასამარხი 20, 120, 136
თრიალეთის სამაროვნები 109
თრიალეთის საძოვრები 111
თრიალეთ-კიროვაციანის ტიპის ძეგლები 153
თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის კულტურა
145
თრიალეთის ქედი 5, 6

იბერია 67
იურის ზეგანი 5
იოხვისი 128
ილტო 114
ილტოს ადრებრინჯაოს ხანის სამარხი 114
იმირის ვორა 158
იმირის ნამოსახლარი 9
იორ-ალანის აუზი 165
ირავის გორანამოსახლარი 18
ირანი 63, 122, 141
ირანის აზერბაიჯანი 88, 122
იფნარას გორანამოსახლარი 18

ძაგკასია 7, 71, 73, 77, 81, 83, 88, 133, 134,
139, 145
კაკკასიონის ქედი 77, 122
კახრეთი 9
კაიაკენტი 62, 83, 165
კარმირბლური 140
კასპი 59, 60, 65, 77, 86, 90, 92, 94—96, 101,
104, 107, 110, 127, 132, 137, 142, 151, 152
კასპის სამაროვანი 61, 74, 137, 150
კახეთი 5, 77, 80, 81, 98, 110, 111, 114, 152,
165
კეფლარის ბორცი 153
კიკეთი 10—12, 71, 111
კიროვაციანი 101, 153

კიროვაციანის გორასამარხი 130
კნივესკი გორასამარხი 129
კოლხური კულტურა 115
კოხრა გორა 72
კოჭორი 111
კუჭი 16

ლაგური პლატოები 5,6
ლარეზი 119
ლაშეები (ადგილი) 120
ლეღარი 14
ლეღარის სამაროვანი 15, 139
ლურისტანი 63, 64, 122
ლჰაშენი 64

მადნისქალა 3, 10, 23, 45, 57, 60, 61, 64, 66,
68—71, 74, 75, 77, 78, 81—83, 87, 89, 92—
94, 96—98, 100—102, 104—106, 108, 110,
111, 114, 116, 118—121, 126, 128, 130—
138, 142—144, 147, 150—152, 156, 157,
159, 160, 162
მადნისქალის გორასამარხი 80, 136, 138, 157
მადნისქალის სამაროვანი 2, 3, 23, 25, 59, 67,
76, 82, 85, 90, 116, 148, 149, 154—156,
163, 165

მალაქლე 15
მაში-კუტანი 62, 83
მაშეი 9
მანგლის-ბარმაქსიზის გზა 20
მანგლისი 3, 18, 20
მარალინ-დერესი 16, 139, 144, 163
მარალინ-დერესის სამარხები 14
მარნეულის რ-ნი 5, 7, 141, 160
მაშავერა 6
მაშავერის ხეობა 161
მახლობელი აღმოსავლეთი 162, 164
მაჭალისი 62, 165
მელაანი 98
„მელითონე ხელოსნის“ სამარხი 17
მელი ლეღი 98, 114
მეტეხი 115

მეტეხის წრიულ-ქვადრილიანი გორასამარხი 71
მთა (გეოგრაფ. ზონა) 159
მთიანი რაიონები 157
მთისწინა ზოლი 157, 159
მთისწინა ტერასები 5
მთისწინეთი 159
მთიანი 162, 163
მიკენი 153
მინგეჩაური 65, 95, 96, 99, 107, 129, 130,
138, 140, 165
მლეშეთ-ხევის გორასამარხები 78
მტკვარ-არაქსის კულტურა 10, 12, 13, 71
მტკვარი 5, 6, 96, 112
მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთი 10

მ-ლი-იერი 14, 127, 130, 139
მცირე აზია 163
მცირე ბეიუქ თუფე 154
მცხეთა 113

ნაგ-ნაბრუქის სამაროვანი 73
ნავთლული 92, 98, 99, 127
ნალჩიკი 72, 122
ნალჩიკის გორასამარხი 121
ნალჩიკის სამაროვანი 78
ნახეხემუ 113
ნარეკეაი 77, 86, 94, 96, 98, 110, 127, 135
ნარეკეზუვი 80
ნაეარგორა 97, 121, 152, 161, 164
ნახიდრებისკალა 10, 20
ნახიდრებისკალის გორასამარხი 10, 11, 115
ნერონ დერესი 19
ნენე ჩანგუტაი 62
ნორგოუხი 99
ნოსირი 142
ნუბია 73
ნული 120, 121, 123, 136, 142

ოზნი 10, 12, 16
ორმოსამარხთა კულტურა 79, 81
ოსეთი 122
ოფრეთი 129, 130

პალესტინა 163
პატარა დმანისი 134
პეტრიაშვილის ეზო 121
პიატიგორსკის გორასამარხი 65
პლატო თეთრ წყაროსთან 5

რას შამრა-უგარიტი 122, 153
რაქა 70, 71, 136, 144
რედკინლაკერი 107, 127
რეიეთი 127
რიონი (მდ.) 123
რიონის სათავეები 123
რკინის წყალი 118
რუსეთი 66
რუსთავი 95, 127, 141
რუსთავის ველი 5, 160

საბილ-ახჩა 149, 151, 152
საბილ-ახჩის გორასამარხი 149, 151, 154, 161
საგურამო 64
სადახლო 7, 141
საკობიანო 114
საკობიანოს მახლობლად მდებარე სამაროვანი 80
საშაღლო 111
სამაჩეთის სამაროვანი 19
სამგორი 72

სამგორის გორასამარხი 66, 80
სამთავრო 59—61, 64, 65, 77, 86, 88, 92, 95, 96, 98, 101, 104, 106, 108, 110, 114, 117, 127, 131, 132, 135, 136, 138, 140, 142—144, 150—152
სამთავროს სამაროვანი 62, 63, 93, 106, 116, 136—138
სამთავროს უძველეს ორმოსამარხთა კულტურა 78, 108
სამთავროს შუაბრიჯაოს ხანის გორასამარხი 71, 78
სამსარის ქედი 5
სამშვილდე 9
სამხრეთ აზერბაიჯანი 99
სამხრეთ-აღმოსავლეთ ამიერკავკასიური კულტურა 165
სამხრეთ-აღმოსავლეთი ამიერკავკასია 62, 83, 84, 104, 128, 131
სამხრეთი ამიერკავკასია 84, 122, 131, 161
სამხრეთ-ოსეთი 64, 122, 137
სამხრეთი საქართველო 98
სანთა 14, 19, 20
სარმატული კულტურა 89
საქართველო 2, 5, 11, 20, 72, 80, 102, 135, 141, 142, 159
საქართველოს ტერიტორია 122, 145
საჩხერე 122, 123
სეენის ტბა 64, 75, 103
სეელი მთები 5
სიმონეთი 128
სირია 122, 163
სოლომენკოს გორასამარხი 95
სომხეთი 5, 81, 102, 125, 131, 165, 166
სომხეთის ძეგლები (შუა ბრინჯაოს ხანის) 153
სომხეთის ქედი 5, 6
სტილინირის ნაეარგორა 121, 152
სტირფაზი 64

ტაბაწყური 151, 152
ტაბაწყურის გორასამარხი 151, 152, 154, 161
ტელეპის წყარო 79, 80

შგარიტი 122, 153
უდაბნო 7
უღიანოკა 101
უღიანოკის გორასამარხი 80
ურბნისი 12
უჩი 73
ურმა 62
უელსციხე 101, 107

ზარცხანაყანეი 142
ფარცხისი 3, 18, 118
ფარცხისის გორანამოსახლარი 18
ფიზენაური 14

ფლავისმანი 101, 107, 137
ფოლადაურის ხეობა 18, 19, 122, 123

მარტლის რ-ნი 18
ქართლ-კახეთი 113
ქედაბეკი 99, 130
ქედაბეკ-ყალაქენდი 63, 83, 94, 96, 101, 104, 132
ქვასათალი 60, 120, 123, 142, 143, 151
ქვაცხელა 79
ქვემო ბოლნისი 17, 19
ქვემო ქართლი 2, 3, 5, 7, 9—11, 13, 14, 17, 18, 21, 22, 60—62, 65, 74, 75, 77, 80, 82—84, 92—94, 96, 103—105, 107, 110, 111, 114, 122, 129, 130, 134, 141, 145—148, 152, 154, 156, 157, 159—166
ქვემო ქართლის ბარი 5
ქვემო ქართლის მთისწინეთი 5
ქვემო სასირეთი 120
ქვემო ქედი 98
ქიზიყი 81
ქორეთი 122
ქორეთის გორასამარხი 122
ქოსილარი 9
ქულბაქები 80
ქციის ხეობა 161

წები 76
ღრმა ლელე 60, 90, 92, 98, 101, 102, 152

ჟაზახის რ-ნი 165
ყალაქენდ-ქედაბეკი 108
ყარაბაზი 75
ყობანი 122, 137
ყორნისი 127
ყუმბანი 121
ყულანურხვა 142

შაგირ-ბაზრი 153
შაგი ზღვა 162
შაგი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპირო 141
შავსყდარას სამაროვანი 19
შაითან დალი 61
შაუშიანი 7, 141
შიდა ქართლი 5, 60—62, 74, 77, 79, 83, 84, 86, 92—94, 96, 98, 104, 105, 107—111, 114, 116, 122, 134, 154, 161, 162, 165, 166
შიდა ქართლის გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძეგლები 154
შიდა ქართლის ჩრდილო ნაწილი 80, 123, 136
შიდა ქართლის ძეგლები 78
შორის ნამოსახლარი 19
შორის სამაროვანი 19
შოშეთი 76
შუაბრინჯაოს ხანის

— გორასამარხი 79
-- თრიალეთის გორასამარხი 152
— კულტურა 3, 13, 157
 რ.რმოსამარხები 80
— ს:მარხი 13
— რეგლები 3, 136, 142
შუამდინარეთი 78, 161—163
შელავერი 158
შულავერის ნამოსახლარი 9

ჩიმლაქსია 121
ჩრდილო-აღმოსავლეთი კავკასია 62, 84
ჩრდილო კავკასია 62, 65, 72, 73, 81, 83, 89, 95, 121, 122, 131, 133, 165
ჩრდილო კავკასიაში მოსახლე ტომები 66
ჩრდილო-ოსეთი 125
ჩხიყეთა 18, 129
ჩხიყეთის გორასამარხი 18

ცაგერი 128
ცარციატების კლდე 61
ცარცის გორა 80

ჯამის ხეობა 18
ძალინა 12, 80
ძველ ზღვათა განამარხებული დანაღებები 141
ბეელი აღმოსავლეთი 76

წალკის ზეგანი 5, 15, 160
წალკის პლატო 13
წალკის რ-ნი 5
წეროვანი 125
წოფი 9—11, 17, 60—62, 83, 92, 99, 156—158
წოფის ადრეული სამარხები 163
წოფის ნამოსახლარი 9
წოფის სამაროვანი 63
წოფის სამარხები 65, 93, 156
წინა აზია 12, 100, 108, 122, 134, 137, 153, 164
წინააზიური. სამიწათმოქმედო კულტურები 157
წინწყარო 6, 15, 19, 62, 107—109, 112, 144, 163
წინწყაროს (აღგეთის) მდიდრული სამარხი 20

შერმის მთა 23, 38
კიკიანი 120
კობისხევი 125

ხადიკი 16, 63, 156, 157
ხადიკის გორასამარხები 71, 72, 80, 156, 160, 163
ხანლარი 99, 129
ხანლარის გორასამარხი 90

ბეთა 162, 163
ბეთების სამეთო 163
ბეწე 143
ბიზანანთ გორა 80
ბირსა 98
ბმელთაშუა ზღვა 153
ბოვლე 17, 59, 77, 87, 93—97, 101, 104, 107,
108, 110, 142, 152, 161
ბოვლეგორა 18, 92, 96, 105, 113, 114, 116,
151, 164, 165
ბოვლეს გორანამოსახლარი 17, 86.¹
ბოვლეს ნამოსახლარი 93, 94
ბოვლეს სამაროვანი 93
ბოროჩი 61, 62, 83, 165
ბოროჩის სამაროვანი 64, '66, 68, 70
ბოჯალო 99, 107
ბრამი 5, 6
ბრამის ქვემო წელი 5
ბრამის ხეობა 5, 123

ჭავჭავთი 5
ჭავჭავთის მთები 111
ჭავჭავთის სამოვრები 111
ჭომალი 127
ჭორჭიაშვილი 118

ზისარი 14

Азербайджан 167, 175
Алгети (р.) 167
Алишар 172
Армения 167, 175

Байбуртский могильник 173
Бешташени 172, 174
Бешташенский могильник 174
Брили 172

Восточная Грузия 168, 171
Восточно-закавказские памятники 171

Гсой-тепе 172
Гехарот 168
Горные районы 176
Грузия 167, 168
Гюзалдары 168

Джавахети 167
Джорджиаშვილი 172
Долины 175

Закавказские могильники 170
Закавказье 168—170, 175

Западная Грузия 171
Земо Картли 167

Иран 168

Кавказ 169
Калаканд 168
Каспи 172
Кახети 167, 175
Квасатали 172
Квемо Картли 167, 168, 170, 172, 174
Квемокартлийские могильники 170
Кедабек 168

Лурдистан 168, 172

Мадннсчала 168, 169, 172, 174
Мадннсчальский могильник 167, 173

Нареквави 172
Нацаргора 172
Низменные районы 174
Нули 172

Пардхиси 172
Перевалы 175
Переднеазиатские засушливые районы 174
Персия 172
Пизенаури 14
Предгорные районы 174

Рас Шамра-Угарит 172
Ркинис Цкали 172

Сабадахчинский курган 173
Самтавро 172
Сачхере 172
Северный Кавказ 168—170, 172
Северокавказские могильники 170
Сирия 172
Срубная культура 66

Табаккурский курган 173
Тазаканд 168, 171
Тетри Цкаро 174
Триалети 9, 171, 172
Триалетская курганная культура 173
Триалетские пастбища 175

Угарит 172

Хадик 172, 174
Ховле 172

Цопи 172, 174
Ции Цкаро 172

- Чикали 172
 Шида Картли 167—169, 172, 175
 Юго-Восточное Закавказье 175
 Южная Грузия 9, 167
 Algeti (the river) 176
 Alishar 180
 Armenia 182
 Azerbaijan 182
 Baiburt 176
 Baiburt cemetery 181
 Brili 181
 Beshtasheni 180—182
 Caucasus 177
 Didube 180
 Dusheti region 181
 East Caucasus 180
 East Georgia 176, 180
 Gekharot 176
 Geoy-Tepe 180
 Gostibe 176
 Guzaldari 176
 Ilto (Kakheti) 180
 Iran 176
 Iran (Luristan) 181
 Jorgiashvili 181
 Kakheti 180, 182
 Kalakend 176
 Kaspi 176, 180
 Kedabek 176
 Khadyk 180, 182
 Khovle 180
 Kvasatali 181
 Kvemo (Lower) Kartli 176—181
 Luristan 176, 181
 Madnischala 176—181
 Madnischala cemetery 176, 182
 Narekvavi 180
 Natsargora hill 181
 North Caucasus 176, 177, 179, 181
 North East Transcaucasia 179
 Nuli 181
 Partskhisi 181
 Ras Shamra 181
 Rkinis-Tskali 181
 Sabidakhchi barrow 181
 Sachkhere 181
 Samtavro 176, 180
 Shida (Inner) Kartli 176, 180, 182
 South East Transcaucasia 178, 182, 183
 Syria 181
 Tazakend 176, 179
 Tabatskuri barrow 181
 Tetri-Tskaro 182
 Transcaucasia 176, 179
 Trialeti 179, 181, 183
 Trialeti barrow culture 181
 Tsin-Tskaro 180
 Tskhinvali 181
 Tsopi 176, 180, 182
 Ugarit 181
 West Georgia 177, 180
 West Iran 176
-

პირთა საძიებელი
УКАЗАТЕЛЬ ИМЕННОГО
AUTHORS AND PROPER NAMES MENTIONED

- აბესაძე ც. 145—147
 აბრამიშვილი რ. 14—17, 60—63, 65—67, 70, 77, 80, 81, 91—93, 96, 99—101, 108, 111, 115, 117, 119, 126, 127, 133—135, 139, 151, 154, 164
 ავალიშვილი გ. 14, 17, 129, 161
 ამირანაშვილი შ. 20
 აშირანაშვილი გ. 4, 20, 21
 აფაქიძე ა. 4, 16, 20, 76—78, 90, 93, 94, 97, 128, 134, 145, 159, 160
- ბაიერნი ფრ. 64
 ბარამიძე შ. 59—61, 65, 71, 74, 76—78, 80, 86, 88—97, 99—101, 104, 105, 107, 109—112, 115, 127, 132, 137, 139, 150—152
 ბარდუღელიძე ვ. 67
 ბახტაძე რ. 145, 147
 ბერნეი კ. 153
 ბეჭაური ა. 4
 ბერძენიშვილი დ. 4, 21, 130
 ბერძენიშვილი ნ. 5, 7, 13, 17, 20, 22, 112, 128, 159, 163
 ბერძენიშვილი ნ. ზ. 9
 ბოხოჩაძე ა. 4, 19, 20, 63. 160
 ბრაუნი ბ. 88, 100
 ბურდული შ. 4
 ბურჩაყ-აბრამოვიჩი 7
- ბაბაშვილი ე. 7
 გაბუნია შ. 9
 გილგენდორფი ი. 4
 გობეჯიშვილი გ. 3, 4, 10, 13, 16, 17, 60, 62, 66, 67, 70—73, 75—77, 80, 90, 93, 94, 96, 97, 104, 108, 111, 113, 115, 117, 121, 123, 127—129, 134, 139, 142, 144—146, 148, 152, 158, 164
 გოგაძე ე. 13, 152—154
 გოგიტიძე ი. 3
 გრიგოლია გ. 9, 22
 გულუა ი. 3
 გელიშვილი ი. 4, 16, 17, 19, 20, 71, 73, 80, 118, 129, 160
- ღველიანიძე ც. 15
 დედაბრიშვილი შ. 80, 114
 დეალი თ. 145, 147
 დონდუა ე. 163
 დუმბაძე შ. 163
- მსაიანი ს. 131
- ვახუშტი 5
 ვეკუა ა. 30
 ვესელოვსკი ნ. 121
- ზეესი 67
- თაყაიშვილი თ. 127, 147
 თაყაიშვილი ე. 20
 თეშუბი 128
 თორია თ. 4, 22
 თუშიშვილი ნ. 3, 4, 10, 11, 13, 19, 20, 65, 71, 80, 95, 101, 103, 105, 113, 115, 142, 150
- იესენი ა. 121, 153
 ივანოვსკი ა. 15, 103
- ძალანდაძე ალ. 59—61, 63, 75, 76, 90, 93, 94, 97, 110, 127, 134, 135, 165
- კალანდაძე კ. 4
 კანდელაკი კ. 4
 კეიჯინაძე კ. 4, 9—11, 17—20, 115, 130, 140, 158
 კეირინგი ჰ. 161
 კიკვიძე ი. 157—160
 კინწურაშვილი თ. 3
 კოზლოვსკი შ. 4
 კრუგლოვი ა. 68
 კუფტინი ბ. 14—16, 19, 21, 65, 69, 70, 113, 115, 121, 136, 139, 145, 148, 149, 151—153
- ლემლეინი გ. 140—142, 144
 ლომთათიძე გ. 19, 20, 22, 60, 61, 77, 90, 93, 94, 97, 117, 125, 127, 134, 135, 141
 ლომოური თ. 5

მაკალათია ს. 65, 90, 101, 105, 107, 134, 137
 მარქსი კ. 116
 მარტიროსიანი ა. 153
 მარუაშვილი ლ. 5
 მაქსონაშვილი კ. 9, 158
 მელითაური კ. 18
 მელიქიშვილი გ. 76, 84, 159, 160, 163
 მელიქსეთბეგი ლ. 18
 მემანიშვილი კ. 4
 მენაბდე მ. 15
 მესხია შ. 163
 მიქელაძე თ. 114, 115
 მორგანი ე. 139
 მუსხელიშვილი დ. 18, 22, 86, 88, 90—97, 101,
 104, 105, 107—113, 116, 151, 152, 164
 მუსხელიშვილი ლ. 20

ნასიძე გ. 20
 ნებეირიძე ლ. 9—11
 ნემსაძე გ. 16, 18
 ნესკოროდიევი ი. 4
 ნიკოლაიშვილი ვ. 4, 9, 158
 ნიორაძე გ. 14. 59, 60, 62, 67, 77, 117, 125,
 134, 135, 140
 ნუცუბიძე ა. 4
 ნუცუბიძე დ. 57

ოქროპირიძე ნ. 59, 60, 76, 77, 86, 90, 93, 94,
 96, 98, 102, 110, 111, 127, 131, 135

პიოტროვსკი ბ. 75
 პოილარაშვილი გ. მ. 118
 პჩელინა ე. 64

რამაზა 13
 რამიშვილი რ. 86
 რატინი პ. 163
 რესლერი ე. 99
 რეხვიაშვილი ნ. 67
 როსტომი 13
 რჩელიშვილი ლ. 20

სანებლიძე თ. 9—11, 17
 საყვარელიძე თ. 127, 147
 სახაროვა ლ. 97
 სიხარულიძე ა. 4
 სკლიფასოვსკი ლ. 4
 სტრაბონი 67

ტატიშვილი თ. 22
 ტეხოვი ბ. 64, 137
 ტონია გ. 4
 ტყეშელაშვილი თ. 18, 19

შიცხელაური კ. 60, 77, 80, 81, 90, 93, 96, 98,
 110, 114. 152, 159, 165, 166
 თხაყაძე გ. 10—12, 74

ძორიძე დ. 11, 60, 62, 77, 90, 92, 93, 95,
 98, 99, 101, 102, 111, 127, 128, 130, 132,
 135, 152, 165

ლაბაშვიძე თ. 17, 18, 59, 77, 93, 97, 107, 119,
 122, 127, 130
 ლლონტი ლ. 80

წაუხჩიშვილი თ. 67
 ყორანას-შვილები 13

შამბა გ. 4
 შატბერაშვილი ზ. 4, 10, 19, 20, 71, 115, 154
 შუფერი კლ. 16, 153, 154
 შმერლინგი რ. 20

ჩაგულაოვი ვ. 16
 ჩართოლანი შ. 4
 ჩიკვაძე დ. 3
 ჩუბინაშვილი გ. 20
 ჩუბინიშვილი ტ. 9—12, 15, 18, 59, 60, 62,
 63, 71, 77, 78, 81, 83, 86, 88, 90, 91, 93,
 95—101, 104, 106—108, 110, 111, 117,
 118, 124, 125, 127, 130, 132, 135—139,
 141—145, 150—152, 158—159

ციციშვილი ი. 22
 ცქიტიშვილი გ. 18, 22, 159, 160, 164
 წითლანაძე ლ. 4, 120

შიკაძე ივ. 120
 უილაშვილი ლ. 80, 95

სახუტაიშვილი დ. 4, 18, 101, 107
 ხიდაშელი მ. 20
 ხოჭავაძე გ. 4

ჯავახიშვილი ა. 9
 ჯავახიშვილი ალ. 5, 80, 158
 ჯავახიშვილი ივ. 6, 20, 68, 112, 128, 145. 160
 ჯავახიშვილი ე. 25
 ჯალაბაძე გ. 158
 ჯამბურია გ. 22
 ჯანაშია ს. 112, 128
 ჯაოშვილი ვ. 113
 ჯაფარიძე ვ. 20
 ჯაფარიძე თ. 9, 12, 13, 16, 17, 60. 72, 80, 86,
 95, 103, 105, 117, 120, 122, 128, 134, 139,
 142, 145, 147, 148, 151, 153, 157—159

Абибулаев О. А. 159
Абрамова М. П. 115
Абрамшвили Р. М. 96, 173
Авалишвили Г. Б. 14
Авдиев В. И. 67, 128, 163
Арциховский А. В. 66, 75, 86
Аслапов Г. М. 65, 95, 96, 99, 107, 128

Бардавелидзе В. В. 67
Богоявский Б. А. 146
Бунятов Т. А. 158, 159
Бурчак-Абрамович Н. И. 7

Вавилов Н. И. 158
Вандов Р. М. 65, 95, 96, 99, 107, 128
Виноградов А. В. 73
Вулли Л. 67, 76, 78

Габашвили Е. Г. 7
Гаджиева С. 65
Гзелишвили И. А. 17, 19, 20, 145
Гогодзе Э. М. 13, 154, 173
Годабрелидзе С. А. 5
Городцов В. А. 66
Гриневич К. Э. 72
Гуммель Я. И. 90, 99, 130, 134, 159

Деген Б. Е. 67, 72, 86, 139
Деген-Ковалевский Б. Е. 65
Дедабришвили Ш. 113, 114

Есяян С. А. 67, 128, 131

Жуковский П. М. 160

Замятин С. Н. 9

Ивановский А. А. 62, 64, 81, 90, 94, 99, 101, 103, 104, 108, 130, 132, 165
Ивашенко М. М. 73, 77
Иссен А. А. 10, 121, 122, 128, 139, 145, 153, 173
Ионе Г. И. 65, 95, 96, 99, 107, 128

Казиев С. М. 130
Каландадзе А. Н. 9
Каралетян Л. Л. 115
Круглов А. П. 62, 64, 66—68, 72, 78, 95, 165
Круликов Е. И. 83, 125, 131, 133
Кудупин Б. А. 9—11, 13—15, 19, 21, 60, 62, 63, 65, 70, 77, 86, 92, 94—97, 99—105, 107—109, 111—113, 115, 117, 120, 122, 125—

Кушнарская К. Х. 9, 99, 101, 102

Латышин Б. 81
Леммлейн Г. Г. 140—142
Ломтатидзе Г. А. 60, 63, 76, 77

Марковин В. И. 65, 67, 72
Мартirosян А. А. 63, 64, 73, 81, 95, 101, 107, 128, 130, 153, 165, 173
Маруашвили Л. Н. 5, 9
Мачинский А. В. 72, 81
Меликшвили Г. А. 157, 159, 160, 163
Мерперт Н. Я. 73
Мещаников И. М. 73
Микаелян Г. А. 73
Мпикевич-Мустафаева Н. В. 130, 166
Мнацаканян А. О. 64, 73, 81, 107, 165
Модебадзе К. 160
Мунчаев Р. М. 160

Нейхард 67
Нинорадзе Г. К. 14, 140

Орбеладзе В. И. 161

Пассек Г. 81
Пендлбери Дж. 67
Плютовский Б. Б. 67, 75, 78, 140, 158—160
Пицхелаури К. Н. 114, 127, 166
Подгашский Г. В. 78, 95
Пчелина Е. 10, 64, 136

Ратцель Ф. 67
Реслер Е. 107

Сакварелидзе П. 126, 145, 147
Смирнов А. П. 136
Смирнов К. Ф. 67, 72, 89
Стражев В. И. 132

Тавадзе Ф. 126, 145, 147
Такайшвили Е. 20, 128
Тейлор Эд. 67
Техов Б. В. 134, 136—139
Трапш М. 142

Уварова П. 107

Фоменко В. П. 129, 138

Хачатрян Т. С. 92, 94, 96, 102, 134, 138
Церап Э. 67

- Чайлд Г. 67
Чубинашвили Г. Н. 20
Чубинишвили Т. Н. 9
- Шамба Г. К. 72
Шеффер Кл. 173
- Якимов В. П. 7
- Abramishvili R. M. 181
- Barney C. A. 153
Bayern F. 108
Burton Brown T. 88, 94, 100, 108
- Chantre Ernest 139
Chantre F. 83
- Dechelette J. 67
- Godard A. 63, 64, 122
Gogadze E. M. 181
Gurtwängler Adolf 134
- Hančar Fr. 128, 134, 135
Jessen A. A. 181
- Kuftin B. A. 181
- Morgan J. 61, 108, 127, 130, 139, 159
Marlyrosyan A. A. 181
- Nioradze G. 119, 128
Otto H. 161
Quiring H. 161
- Schaefer C. F. 16, 12, 153, 181
Schmidt E. 108
Schmidt F. 137
- Tushishvili N. N. 176
- Virchow Rud. 83.
Witter W. 146
Woolley L. 134
-

ზემოკლებათა განმარტება

თსუ	— თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.
მსკა	— მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის.
მსმქი	— მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის.
სსმ	— ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი.
სსმმ	— ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
МАД	— Материалы по археологии Дагестана.
МАК	— Материалы по археологии Кавказа.
МКА	— Материальная культура Азербайджана.
ОАК	— Отчеты Археологической Комиссии.
СА	— Советская Археология.
СЭ	— Советская Этнография.
ИГАНМК	— Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры.
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии.
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
ИИМК	— Институт истории материальной культуры.
ВДИ	— Вестник древней истории.
AS	— Anatolian Studies.
ESA	— Eurasia septentrionalis antiqua.

სწრათეპის ალწერილმბა

- სურ. A. აღრეანტიკური ხანის ნასახლარის ერთ-ერთი სათავსო (ნახიდრეპისკვალა)
- სურ. 1. I თხრილის საერთო ხედი (მადნისკვალა).
- სურ. 2. № 3 ძელსამარხი (მადნისკვალა, I თხრილი).
- სურ. 3. № 4 ქვისსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 4. № 6 ქვისსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 5. № 7 ქვისსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 6. № 8 ორმოსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 7. № 9 ორმოსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 8. № 10 ქვისსამარხის (კენოტაფი) ინვენტარი (——).
- სურ. 9. № 11 ქვისსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 10. № 12 ორმოსამარხი (——).
- სურ. 11. № 12 ორმოსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 12. № 15 ორმოსამარხი (——).
- სურ. 13. № 15 ორმოსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 14. № 39 ორმოსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 15. № 40 სამარხის ინვენტარი (——)
- სურ. 16. I გორასამარხის ძირითადი სამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 17. I გორასამარხის № 2 სამარხის (სამსხვერპლოს) ინვენტარი (——).
- სურ. 18. II თხრილის საერთო გეგმა (მადნისკვალა).
- სურ. 19. № 1 ორმოსამარხის ინვენტარი (მადნისკვალა, II თხრილი)
- სურ. 20. № 2 ორმოსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 21. № 16 ქვისსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 22. № 19 ქვისსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 23. № 20 ქვისსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 24. № 22 ქვისსამარხი (——).
- სურ. 25. № 24 ორმოსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 26. IV თხრილის საერთო გეგმა (მადნისკვალა).
- სურ. 27. II გორასამარხის ინვენტარი (მადნისკვალა, IV თხრილი).
- სურ. 28. № 26 ორმოსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 29. № 27 ორმოსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 30. № 28 ორმოსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 31. № 30 ქვისსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 32. № 31 ორმოსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 33. № 32 ქვისსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 34. № 35 ქვისსამარხის ინვენტარი (——).
- სურ. 35. № 36 ქვისსამარხის ინვენტარი (მადნისკვალა, V თხრილი).
- სურ. 36. № 25 ორმოსამარხის ინვენტარი (მადნისკვალა, VI თხრილი).
- სურ. 37. ბრინჯაოს სატყვერები: ა-სოფ. ჭორჭიაშვილიდან, ბ-დუმეთის რ-ნის სოფ. ჰიკაა-ნიდან, გ-რკინის წყალიდან (დემირ სუ).
- სურ. 38. აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური ტიპის ბრინჯაოს ცული სოფ. ჩხიკეთიდან.
- სურ. 39. სხვადასხვა სამკაული მადნისკვალის სამაროვნიდან.
- სურ. 40. საბილ-ახჩის № 28 გორასამარხის ინვენტარი (ბ. კუფტინის გათხრები).
- სურ. 41. ტაბაწყურის № 4 გორასამარხის ინვენტარი (ბ. კუფტინის გათხრები).

ტაბულეზის აღწერილობა

- ტაბ. I. მდინისკალის საერთო ხედი (1) და სამაროვნის გათხრების გეგმა (2).
- ტაბ. II. I თხრილის საერთო ხედი (1); № 3 ძელსამარხი (2).
- ტაბ. III. მდინისკალა. № 4 ქვისსამარხი (1); № 5 ორმოსამარხი (2).
- ტაბ. IV. მდინისკალა. № 8 ორმოსამარხი (1); № 9 ორმოსამარხის სახურავი (2).
- ტაბ. V. მდინისკალა. № 11 ქვისსამარხი (1); № 15 ორმოსამარხის საერთო ხედი (2).
- ტაბ. VI. მდინისკალა. I თხრილის ერთ-ერთი უბანი (1, 2).
- ტაბ. VII. მდინისკალა. № 38 (1) და № 39 ორმოსამარხების საერთო ხედი (2).
- ტაბ. VIII. მდინისკალა. № 39 ორმოსამარხი პრეპარატის შემდეგ (1) და გახსნამდე (2).
- ტაბ. IX. მდინისკალა. I გორასამარხი (1, 2).
- ტაბ. X. მდინისკალა. I გორასამარხის № 1 (ძირითადი) სამარხი (1) და I გორასამარხის № 2 (სამსხვერპლო) სამარხი (2).
- ტაბ. XI. მდინისკალა. II თხრილის საერთო ხედი (1); № 1 და № 2 ორმოსამარხები გახსნამდე (2).
- ტაბ. XII. მდინისკალა. № 1 ორმოსამარხი პრეპარატის შემდეგ (1); № 16 და № 17 ქვისსამარხების საერთო ხედი (2).
- ტაბ. XIII. მდინისკალა. № 20 (1) და № 18 (2) ქვისსამარხები.
- ტაბ. XIV. მდინისკალა. № 24 ორმოსამარხი (1); III თხრილის საერთო გეგმა (2).
- ტაბ. XV. მდინისკალა. IV თხრილის საერთო ხედი (1, 2).
- ტაბ. XVI. მდინისკალა. II გორასამარხის საერთო ხედი (1) და II გორასამარხის ძირითადი (№ 3) სამარხი თანმხლები (№ 1 და № 2) სამარხებით (2).
- ტაბ. XVII. მდინისკალა. II გორასამარხის ძირითადი № 3 ორმოსამარხი (1); № 26 ორმოსამარხი გახსნამდე (2).
- ტაბ. XVIII. მდინისკალა. № 30 ქვისსამარხი (1) და № 31 ორმოსამარხი (2).
- ტაბ. XIX. მდინისკალა. № 32 ქვისსამარხი (1) და № 34 სამარხი (2).
- ტაბ. XX. მდინისკალა. № 7 ქვისსამარხი (1); I თხრილის ხედი (2).
- ტაბ. XXI. მდინისკალა. დოკი (1) № 1 ორმოსამარხიდან; ხელადა (25) № 5 ქვისსამარხიდან; ხელადა (116) № 30 ქვისსამარხიდან; კოკა (112) № 28 ორმოსამარხიდან.
- ტაბ. XXII. მდინისკალა. ტოლჩები: (2) — № 1 ორმოსამარხიდან; (40) — № 8 ორმოსამარხიდან; (56) — № 12 ორმოსამარხიდან; (90—91) — № 22 ქვისსამარხიდან; (97) — № 25 ორმოსამარხიდან; (196) — II გორასამარხიდან; (122) — № 31 ორმოსამარხიდან.
- ტაბ. XXIII. მდინისკალა. ტოლჩები: (75) — № 16 ქვისსამარხიდან; (106) — № 27 ორმოსამარხიდან; ლანგარი (143) — № 35 ქვისსამარხიდან.
- ტაბ. XXIV. მდინისკალა. ჯამები: (3) — № 1 ორმოსამარხიდან; (71) — შემთხვევითი მონაპოვარი; (94) — № 24 ორმოსამარხიდან; (100) — № 25 ორმოსამარხიდან; (130) — № 32 ქვისსამარხიდან; (123) — № 31 ორმოსამარხიდან; (197) — II გორასამარხიდან; (10) — № 2 ორმოსამარხიდან; (36) — № 7 ქვისსამარხიდან; (55) — № 12 ორმოსამარხიდან.
- ტაბ. XXV. მდინისკალა. ჯამები: (17) — № 3 ძელსამარხიდან; (20) — № 4 ქვისსამარხიდან; (65) — № 15 ორმოსამარხიდან; (67) — შემთხვევითი მონაპოვარი; (128) — № 32 ქვისსამარხიდან; (102) — № 26 ორმოსამარხიდან; (141) — № 35 ქვისსამარხიდან; (4) — № 1 ორმოსამარხიდან; (86) — № 20 ქვისსამარხიდან; (198) — II გორასამარხიდან.
- ტაბ. XXVI. მდინისკალა. უყურო ქოთნები და ქვაბ-ქოთნები: (19) — № 4 ქვისსამარხიდან; (139 და 140) — № 35 ქვისსამარხიდან; (165) — 39 ორმოსამარხიდან; (195) — II გორასამარხიდან.

ტაბ. XXVII. მადნისკლა. ორეურა ქოთნები და ქვაბ.ქოთნები: (39) — № 8 ორმოსამარხიდან; (62) — № 14 ქვისსამარხიდან; (69 და 70) — შემთხვევითი მონაპოვარი.

ცალეურა ქოთნები (164) — № 39 ორმოსამარხი; (66) — შემთხვევითი მონაპოვარი.

ტაბ. XXVIII. მადნისკლა. პირმოყრილი ქოთნები: (190) — I გორასამარხის № 2 სამარხიდან (სამსხვერპლო); (194) — II გორასამარხიდან.

საღვეებლები: (35) — № 7 ქვისსამარხიდან; (83) — № 19 ქვისსამარხიდან; (205) — II გორასამარხის № 1 ქვისსამარხიდან; (193) — II გორასამარხიდან.

ტაბ. XXIX. მადნისკლა. უყურო დერგები (92) — № 24 ორმოსამარხიდან; (48) — № 11 ქვისსამარხიდან; (64) — № 15 ორმოსამარხიდან; (68) — შემთხვევითი მონაპოვარი; (98) — № 25 ორმოსამარხიდან.

ტაბ. XXX. მადნისკლა. ორეურა დერგები: (31) — № 6 ქვისსამარხიდან; (54) — № 12 ორმოსამარხიდან; (58) — № 13 ქვისსამარხიდან; (115) — № 30 ქვისსამარხიდან; (121) — № 31 ორმოსამარხიდან; (101) — № 26 ორმოსამარხიდან.

ტაბ. XXXI. მადნისკლა. ბრინჯაოს სატევრები: (124) — № 31 ორმოსამარხიდან; (118) — № 30 ქვისსამარხიდან; (200 და 201) — II გორასამარხიდან; (108) — № 27 ორმოსამარხიდან; (147) — № 35 ქვისსამარხიდან.

ანტიმონის საკიდები აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულისა (172-ა და 172-ბ) № 39 ორმოსამარხიდან; შზის გამოშახველი (79) — № 17 ქვისსამარხიდან.

ტაბ. XXXII. მადნისკლა. ბრინჯაოს შუბისპირები (146) — № 35 ქვისსამარხიდან; (199) — II გორასამარხიდან.

ბრინჯაოს სხედასხვა სამაჯული: ს ა კ ი ნ ძ ე ბ ი — (202) — II გორასამარხიდან; (109) — № 27 ორმოსამარხიდან; (125) — № 31 ორმოსამარხიდან; (104) — № 26 ორმოსამარხიდან; (148) — № 35 ქვისსამარხიდან; (113) — № 28 ორმოსამარხიდან; (203) — II გორასამარხიდან; (110) — № 27 ორმოსამარხიდან; (131) — № 32 ქვისსამარხიდან; (95) — № 24 ორმოსამარხიდან; (179) — № 40 სამარხიდან. მ ა შ ა ჩ ქ ი თ ი (103) — № 26 ორმოსამარხიდან; (204) — II გორასამარხიდან.

საყურეები, სასაფეთქლე რგოლები, სამაჯურები, საწვივე რგოლები (176, 177 და 178) — № 40 სამარხი; (151) — № 36 ქვისსამარხიდან; (87) — № 20 ქვისსამარხიდან.

კალის სამაჯურის ნატეხები (168) — № 39 ორმოსამარხიდან.

ტაბ. XXXIII. მადნისკლა. სხედასხვა მძივები.

ტაბ. XXXIV. ნახიდრებისკლა. III გორასამარხის საერთო ხელი (1) და III გორასამარხის დასაკრძალავი კამერა (2).

ტაბ. XXXV. ნახიდრებისკლა. თიხის კურკელი III გორასამარხიდან.

ОПИСАНИЕ РИСУНКОВ

- Рис. А. Нахидребисчала. Остатки каменного здания раннеантичного периода.
- Рис. 1. Маднисчала. Общий вид I-ой траншеи.
- Рис. 2. Срубное погребение № 3 (Маднисчала, траншея I-я).
- Рис. 3. Инвентарь каменного ящика № 4 («).
- Рис. 4. Инвентарь каменного ящика № 6 («).
- Рис. 5. Инвентарь каменного ящика № 7 («).
- Рис. 6. Инвентарь грунтового погребения № 8 — («).
- Рис. 7. Инвентарь грунтового погребения № 9 — («).
- Рис. 8. Инвентарь каменного ящика № 9, кенотафа — («).
- Рис. 9. Инвентарь каменного ящика № 11 — («).
- Рис. 10. Грунтовое погребение № 12 — («).
- Рис. 11. Инвентарь грунтового погребения № 12 — («).
- Рис. 12. Грунтовое погребение № 15 — («).
- Рис. 13. Инвентарь грунтового погребения № 15 — («).
- Рис. 14. Инвентарь грунтового погребения № 39 — («).
- Рис. 15. Инвентарь погребения № 40 — («).
- Рис. 16. Инвентарь основного погребения I-го кургана — («).
- Рис. 17. Инвентарь погребения № 2 (жертвенника) I-го кургана — («).
- Рис. 18. Общий план II-ой траншеи (Маднисчала).
- Рис. 19. Инвентарь грунтового погребения № 1 (Маднисчала, траншея II-я).
- Рис. 20. Инвентарь грунтового погребения № 2 — («).
- Рис. 21. Инвентарь каменного ящика № 16 («).
- Рис. 22. Инвентарь каменного ящика № 19 («).
- Рис. 23. Инвентарь каменного ящика № 20 («).
- Рис. 24. Каменный ящик № 22 («).
- Рис. 25. Инвентарь грунтового погребения № 24 («).
- Рис. 26. Общий план IV-ой траншеи (Маднисчала).
- Рис. 27. Инвентарь II-го кургана (Маднисчала, траншея IV-я).
- Рис. 28. Инвентарь грунтового погребения № 26 — («).
- Рис. 29. Инвентарь грунтового погребения № 27 — («).
- Рис. 30. Инвентарь грунтового погребения № 28 («).
- Рис. 31. Инвентарь каменного ящика № 30 («).
- Рис. 32. Инвентарь грунтового погребения № 31 («).
- Рис. 33. Инвентарь каменного ящика № 32 («).
- Рис. 34. Инвентарь каменного ящика № 35 («).
- Рис. 35. Инвентарь каменного ящика № 36 (Маднисчала, V-я траншея).
- Рис. 36. Инвентарь грунтового погребения № 25 (Маднисчала, траншея VI-я).
- Рис. 37. Бронзовые кинжальные клинки: 1 -- из сел. Джорджнашвили, 2 -- из сел. Чикаали Душетского р-на, 3 -- из Ркинис-цкали (Демир-су).
- Рис. 28. Бронзовый секирообразный топор восточно-закавказского типа из сел. Чхиквта.
- Рис. 39. Разные украшения из Маднисчалского могильника.
- Рис. 40. Инвентарь Сабнд-Ахчиского кургана № 28 (раскопки Б. А. Куфтина).
- Рис. 41. Инвентарь Табачурского кургана № 4 (раскопки Б. А. Куфтина).

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

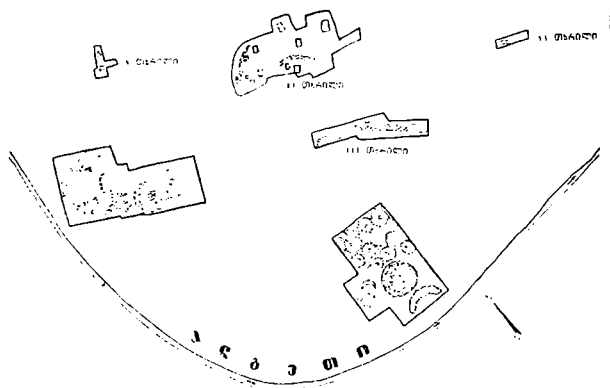
- Таб. I. Общий вид Маднисчала (1) и план раскопок могильника (2).
- Таб. II. Маднисчала. Общий вид I-ой траншеи (1). Срубное погребение № 3 (2).
- Таб. III. Маднисчала. Каменный ящик № 4 (1). Грунтовое погребение № 5 (2).
- Таб. IV. Маднисчала. Грунтовое погребение № 8 (1). Перекрытие грунтового погребения № 9 (2).
- Таб. V. Маднисчала. Каменный ящик № 11 (1). Общий вид грунтового погребения № 15 (2).
- Таб. VI. Маднисчала. Детали I-ой траншеи (1, 2).
- Таб. VII. Маднисчала. Общий вид грунтовых погребений № 38 (1) и № 39 (2).
- Таб. VIII. Маднисчала. Грунтовое погребение № 39 после препарации (1) и до вскрытия (2).
- Таб. IX. Маднисчала. I-ый курган (1, 2).
- Таб. X. Маднисчала. Погребение (основное) № 1 (1) и погребение (жертвенник) № 2 (2) I-го кургана.
- Таб. XI. Маднисчала. Общий вид II-ой траншеи (1). Грунтовые погребения № 1 и № 2 (2).
- Таб. XII. Маднисчала. Грунтовое погребение № 1 после препарации (1). Общий вид каменных ящиков № 16 и № 17 (2).
- Таб. XIII. Маднисчала. Каменные ящики № 20 (1) и № 18 (2).
- Таб. XIV. Маднисчала. Грунтовое погребение № 24 (1). Общий план III-ей траншеи (2).
- Таб. XV. Общий вид IV-ой траншеи (1, 2).
- Таб. XVI. Маднисчала. Общий вид II-го кургана (1). Основное № 3, а также № 1 и № 2 погребения II-го кургана (2).
- Таб. XVII. Маднисчала. Основное погребение № 3 II-го кургана (1). Грунтовое погребение № 26 до вскрытия (2).
- Таб. XVIII. Маднисчала. Каменный ящик № 30 (1). Грунтовое погребение № 34 (2).
- Таб. XIX. Маднисчала. Каменный ящик № 32 (1). Погребение № 34 (2).
- Таб. XX. Маднисчала. Каменный ящик № 7 (1). Вид на I-ю траншею (2).
- Таб. XXI. Маднисчала. Кувшины: из грунтового погребения № 1 (1), каменного ящика № 5 (25), каменного ящика № 30 (116) и грунтового погребения № 28 (112).
- Таб. XXII. Маднисчала. Кружки: из грунтового погребения № 1 (2), грунтового погребения № 8 (40), грунтового погребения № 12 (56), каменного ящика № 22 (90 и 91), грунтового погребения № 25 (97), II-го кургана (196) и грунтового погребения № 31 (122).
- Таб. XXIII. Маднисчала. Кружки: из каменного ящика № 16 (75) и грунтового погребения № 27 (106). Миска из каменного ящика № 35 (143).
- Таб. XXIV. Маднисчала. Миски: из грунтового погребения № 1 (3); случайная находка (71); из грунтового погребения № 24 (94), грунтового погребения № 25 (100), каменного ящика № 32 (130), грунтового погребения № 31 (123), II-го кургана (197), грунтового погребения № 2 (10), каменного ящика № 7 (36) и грунтового погребения № 12 (55).

- Таб. XXV. Маднисчала. Миски: из срубного погребения № 3 (17), каменного ящика № 4 (20), грунтового погребения № 15 (65); случайная находка (67); из каменного ящика № 32 (128), грунтового погребения № 26 (102), каменного ящика № 35 (141), грунтового погребения № 1 (4), каменного ящика № 20 (86), II-го кургана (198).
- Таб. XXVI. Маднисчала. Глиняные горшки: из каменного ящика № 4 (19), каменного ящика № 35 (139 и 140), грунтового погребения № 39 (165) и II-го кургана (195).
- Таб. XXVII. Маднисчала. Глиняные горшки: из грунтового погребения № 8 (39), каменного ящика № 14 (62); случайные находки (69 и 70); из грунтового погребения № 39 (164); случайная находка (66).
- Таб. XXVIII. Маднисчала. Глиняные горшки: из жертвенника I-го кургана (190) и основного погребения II-го кургана (194).
- Маслобойки: из каменного ящика № 7 (35), каменного ящика № 19 (83), погребения № 1 II-го кургана (205) и II-го кургана (193).
- Таб. XXIX. Маднисчала. Глиняные сосуды типа корчагов: из грунтового погребения № 24 (92), каменного ящика № 11 (48), грунтового погребения № 15 (64), грунтового погребения № 25 (98) и случайная находка (68).
- Таб. XXX. Маднисчала. Сосуды типа корчагов: из каменного ящика № 6 (31), грунтового погребения № 12 (54), каменного ящика № 13 (58), каменного ящика № 30 (115), грунтового погребения № 31 (121) и грунтового погребения № 26 (101).
- Таб. XXXI. Маднисчала. Бронзовые клижальные клинки: из грунтового погребения № 31 (124), каменного ящика № 30 (118), II-го кургана (200 и 201), грунтового погребения № 27 (108) и каменного ящика № 35 (147). Сурьмяные подвески: имитирующие секирообразные топоры восточно-закавказского типа (172-а и 172-б) — из грунтового погребения № 39 и изображающие солнце (79) — из каменного ящика № 17.
- Таб. XXXII. Маднисчала. Бронзовые наконечники копий: из каменного ящика № 35 (146) и II-го кургана (199). Бронзовые украшения: булавки из II-го кургана (202 и 203), грунтового погребения № 27 (109 и 110), грунтового погребения № 31 (125), грунтового погребения № 26 (104), каменного ящика № 35 (148), грунтового погребения № 28 (113), каменного ящика № 32 (131), грунтового погребения № 24 (95) и погребения № 40 (179).
- Щипчики-пинцеты: из грунтового погребения № 26 (103) и II-го кургана (204). Серьги, височные кольца, браслеты: из погребения № 40 (176, 177 и 178), каменного ящика № 36 (151), каменного ящика № 20 (87). Обломки оловянного браслета (168) из грунтового погребения № 39.
- Таб. XXXIII. Маднисчала. Разные бусы.
- Таб. XXXIV. Нахидребисчала. Общий вид III-го кургана (1). Погребальная камера III-го кургана (2).
- Таб. XXXV. Нахидребисчала. Глиняные сосуды из III-го кургана.

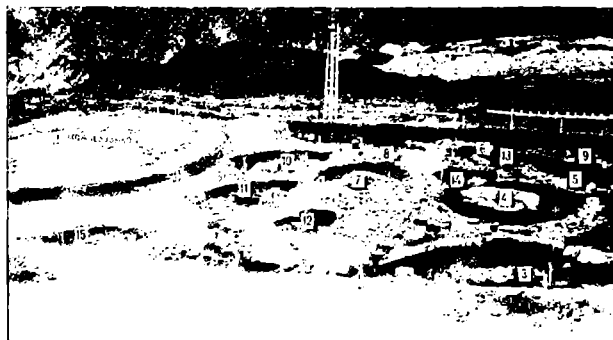
ტ ა ბ უ ლ ე ბ ი

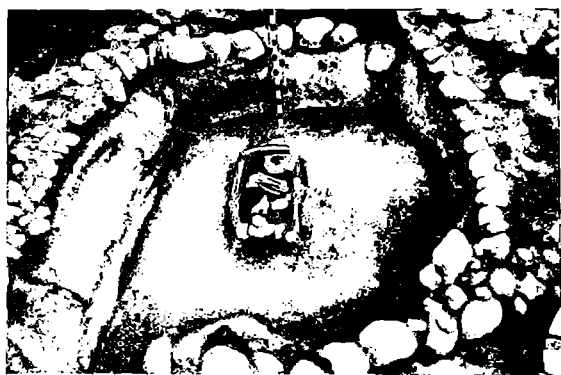
1

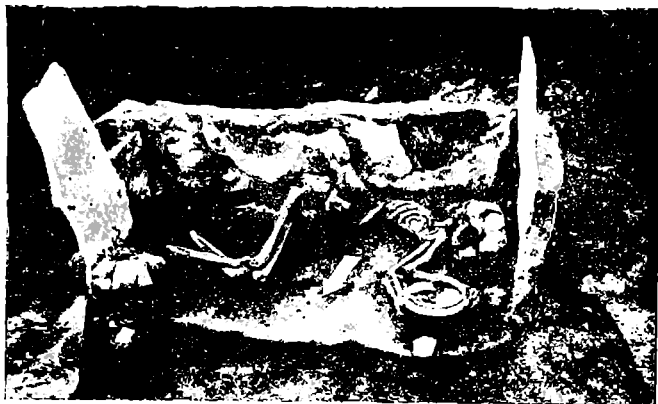
2

1

2

1

2

1

2

1

2

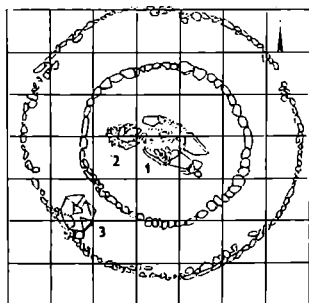
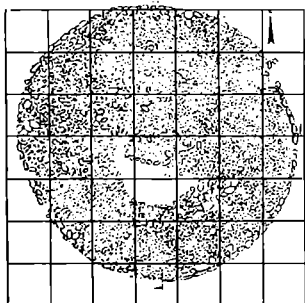
1

2

1

2

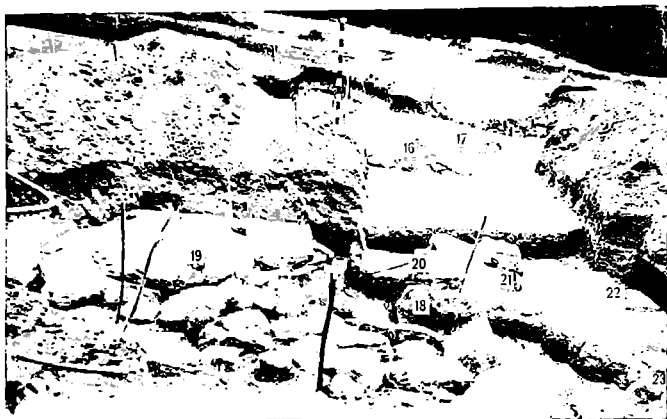

1

2

ბაზუღა X 1

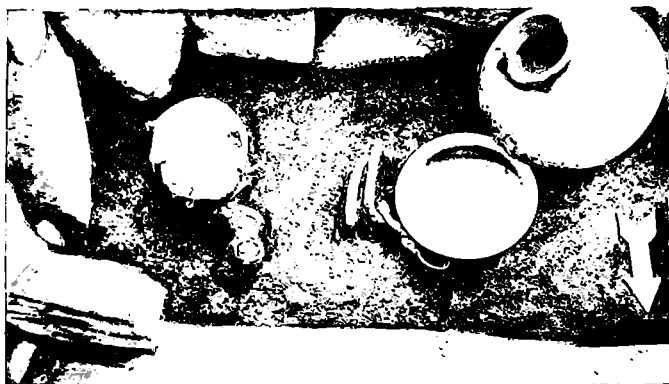

1

2

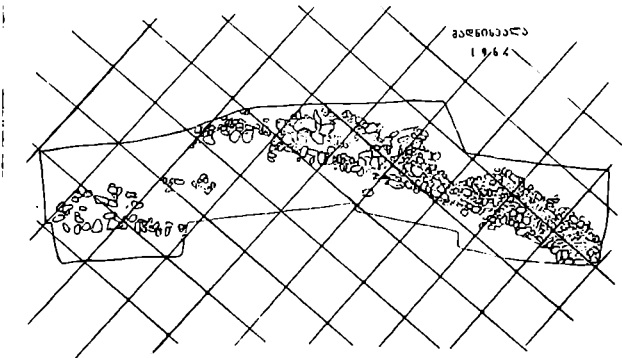
1

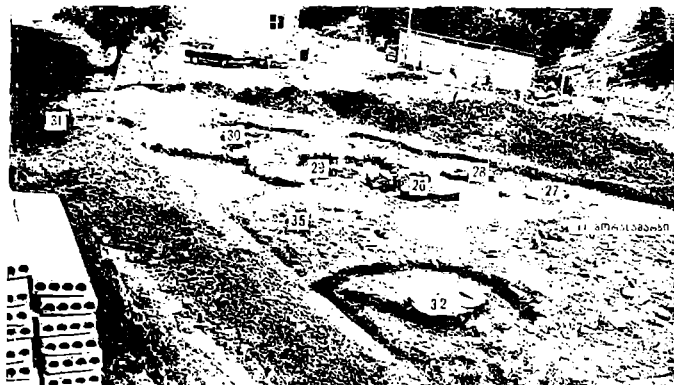
2

1

2

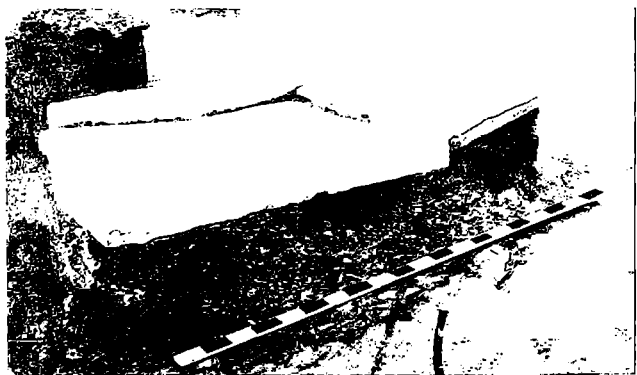
1

1

2

1

2

1

012345

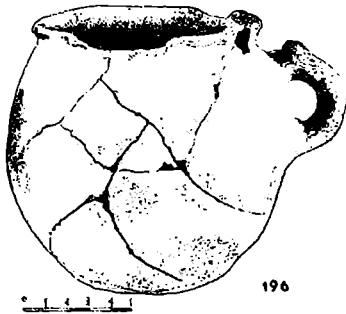
012345

012345

012345

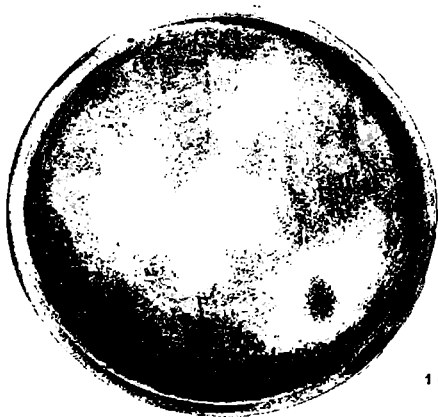
ტაბულა XXIII

106

75

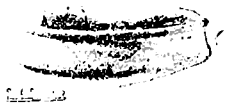

140

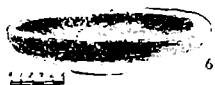

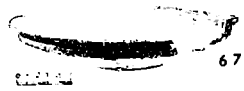
17

20

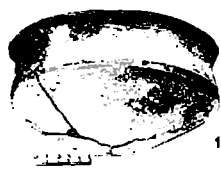
65

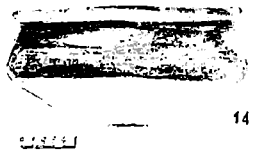
67

128

102

141

4

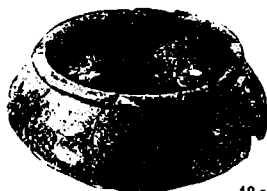
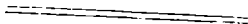
86

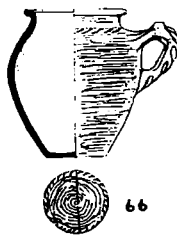
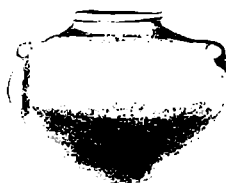
198

139

195

19-0

0.25x5
ს.ს.ს.ს.

19A

35

0.25x5
ს.ს.ს.ს.

83

0.25x5
ს.ს.ს.ს.

205

0.25x5
ს.ს.ს.ს.

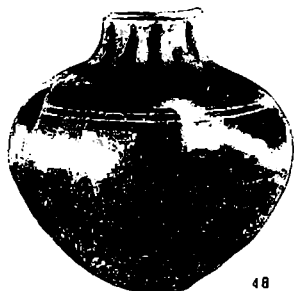
193

0.25x5
ს.ს.ს.ს.

92

012345

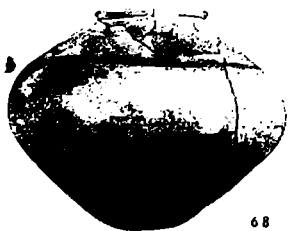
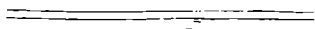
48

012345

64

012345

68

012345

98

012345

31

0.125

54

0.125

58

0.125

115

0.125

0.25

101

0.125

124

118

200

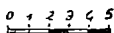
108

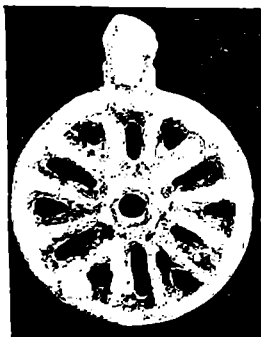
201

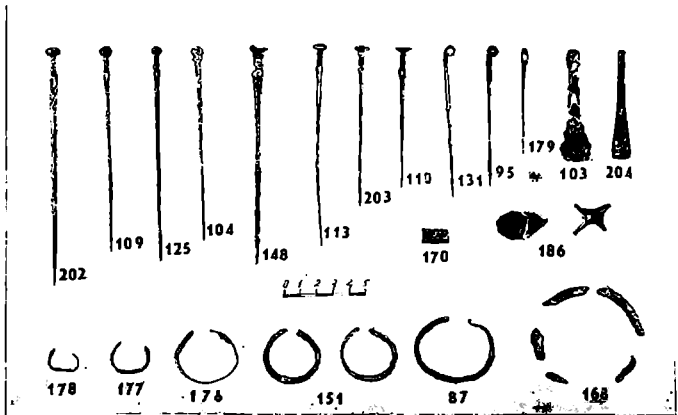
147

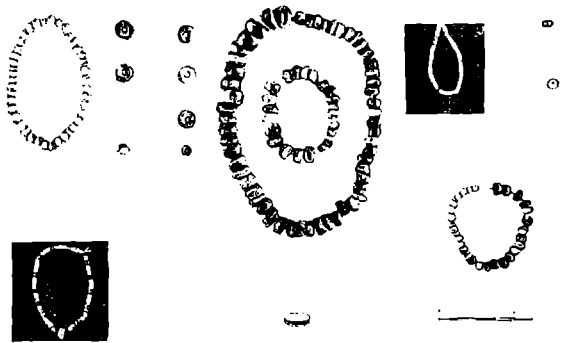

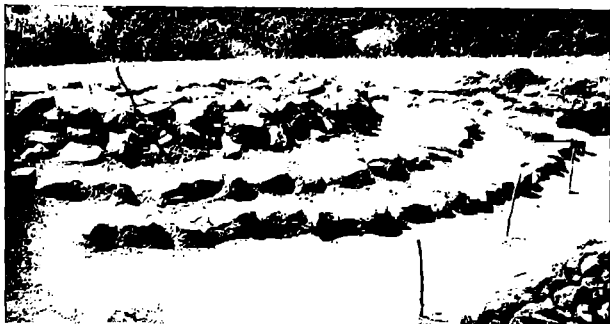
172^a

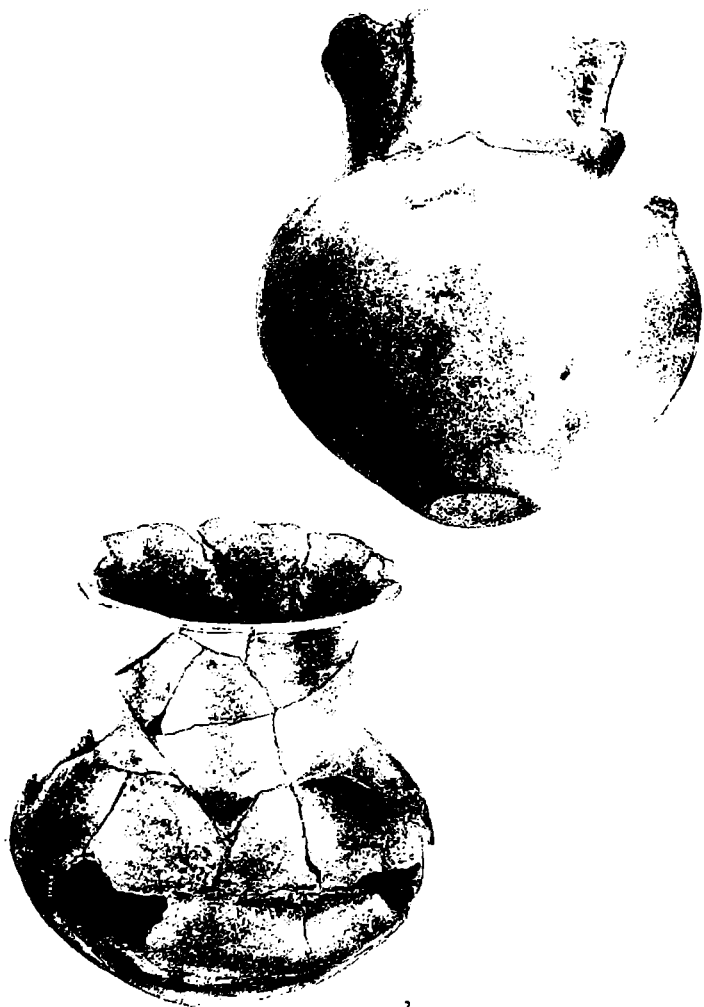

172^b

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვიობა	3
შესავალი .	5
§ 1. ქვემო ქართლის ბუნებრივი პირობები	5
§ 2. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის მოკლე ისტორია.	7
თავი I. მადნიშხალის სამაროუანი	23
თავი II. სამარხთა აღნაგობა და დაკრძალვის წესი	59
თავი III. შოხუქუელი მასალის ტანოლოგიურ-ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია	85
§ 1. თიხის კერპელი	85
I. ს. ფრის კერპელი	88
II. სამზარეულო კერპელი	95
III. სამეცრნეო კერპელი	100
§ 2. იარაღ-საჭერეული	116
§ 3. საშკაული	127
§ 4. ლითონის ნივთბუხს კიმიური შედგენილობა	145
თავი IV. თარიღისათვის	149
თავი V. მეურნეობის და კულტურის ვითარება	156
Маднишчальский могильник (резюме)	167
The Madnischala cemetery (summary)	176
საძიებლები	184
შემოკლებათა განმარტება	210
სურათების აღწერილობა	211
ტაბულების აღწერილობა	212
Описание рисунков	214
Описание таблиц	215
ტაბულები	217
Таблицы	217

Тушишвили Николай Николаевич

МАДНИСЧАЛЬСКИЙ МОГИЛЬНИК

ღაბეჟდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორი გ. გობეჯიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი ე. ფარქოსაძე
ტექნედაქტორი ლ. ჯეგბენაეა
მხატვარი გ. ნადირაძე
კორექტორი გ. გრძელიშვილი

გადაეცა წარმოებას 28.5.1971; ხელმოწერილია დასაბეჟდად 15.VI.72 წ.;
ქალაღლის ზომა 70X108¹/₁₆; ნაბეჟდი თაბახი 22.23; საარღიციხო-საგამომცემლო
თაბახი 19.53; უე 01016; ტირაეი 1000; შეეეათა 1301;
ფასი 2 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბიღისი, 60, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბიღისი, 60, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН ГССР, Тбилиси 380060, Кутузова, 19

გამომცემლობა „მეცნიერება“ უახლოეს ხანში გამოსცემს:

1. შ. მ ე ს ხ ი ა, დიდგორის ბრძოლა და თბილისის შემოერთება
2. ლ. ნ ე ბ ე რ ი ძ ე, დასაუღეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი

შეძინეული შეცდომების გასწორება

23.	სტრაქონი		ა რ ი ს	უ ნ დ ა ი ე ო ს
	ზემო-დან	ქვემოდან		
15	11		წინაწყაროში	წინაწყაროში
16	5		ქვისფენილებიანი	ქვისფენილებიანი
30		14	(100×0,70×70 მ)	(1,00×0,70×0,70 მ)
34		9	(ტაბ. XIII ₁)	(ტაბ. VIII ₁)
38		3	NW	NO
41			იყო და ორი	იყო ორი
42	3		8 ფალით	3 ფალით
43	12		SW	NW
43			W	N
45	12		XI ₁	I ₁
50		19	28-ე	28-ა
50	3		S—W	S—N
51	7		S—W	S—N
52	7		NO—NW	NO—SW
58	1		ტაბ. XVII	ტაბ. XXVII
70		13	Триалети	Триалети, გვ. 65
121		20	ძეღზეა	ძეღზეა
153	16		შებებში	შებებთან
153	17		შებების	შების
165		12	ერთადერთი	ერთად ერთი
167		3	рунтовые	Грунтовые
172		15	рис. 37	рис. 37),
172		9	Угарат	Угарит
188	4		კოქებო	კოქებო
208	14		Мещаников	Мещанинов